CORPVS SCRIPTORVM ECCLESIASTICORVM LATINORVM

EDITVM CONSILIO ET IMPENSIS
ACADEMIAE SCIENTIARVM AVSTRIACAE

VOL. LXXVIII

SANCTI AMBROSII OPERA

PARS VIII

DE FIDE

[AD GRATIANVM AVGVSTVM]

RECENSVIT
OTTO FALLER S. I.

VINDOBONAE
HOELDER-PICHLER-TEMPSKY
MCMLXII

SANCTI AMBROSII OPERA

PARS OCTAVA

DE FIDE

[AD GRATIANVM AVGVSTVM]

RECENSVIT

OTTO FALLER S. I.

KIRCHENVÄTER-KOMMISSION
der Österreichischen Akademie der
Wissenschaften
Wien I., Dr. Ignaz Seipel-Platz 2

VINDOBONAE
HOELDER-PICHLER-TEMPSKY
MCMLXII

OMNIA IVRA RESERVATA

© HÖLDER-PICHLER-TEMPSKY KG., WIEN 1962

VINDOBONAE
Ex universitatis Vindobonensis officina typographica
Adolphi Holzhausen Successorum

INDEX ANALYTICUS HUIUS VOLUMINIS

	Paginis
INDEX COMPENDIORUM	VII—XI
TABULA CODICUM	XII—XIV
PRAEFATIO	1*—3*
PROLEGOMENA	4*—60*
I. De librorum DE FIDE titulo et aestimatione	4*
II. Quando libri DE FIDE conscripti sint	5*
III. Quibus fontibus usus sit in his libris Ambrosius	10*
IV. De codicibus librorum DE FIDE	13*—42*
1. Parisinus 8907 saec. V in	13*
2. Vaticanus lat. 266 saec. IX	16*
3. Claudianus (S. Claude) 1 saec. IX	17*
4. Trecensis (Troyes) 813 saec. IX	18*
5. Gothanus (Gotha) Membr. I 60 saec. XIII/XIV	19*
6. Coloniensis bibl. capituli 33 saec. IX	20*
7. Parisinus bibl. nat. lat. 1745 saec. X	20*
8. Ravennas bibl. archivi archiepisc. saec. V/VI	21*
a) Partes eius	22*
b) Amanuenses	22*
c) Vocabula graeca in *R*	24*
d) Pretium criticum	24*
e) Lacuna IV 95	26*
f) Orthographia	26*
9. Lucensis (Lucca) bibl. capit. 13 saec. VIII	26*
10. Vaticanus lat. 267 saec. IX/X	28*
11. Vaticanus lat. 264 saec. XI/XII	29*
12. S. Blasii, nunc abbatiae S. Pauli saec. V/VI	30*
13. Monacensis lat. 8113 saec. IX	32*
14. Saresburianus (Salesbury) bibl. cathedr. 140 saec. XII	33*
15. Casinensis (Montis Casini) 4 KK saec. IX in	34*
16. Vaticanus lat. 5760 saec. IX/X	37*
17. Parisinus bibl. nat. lat. 1746 saec. X	39*
Turonensis lat. 265 saec. X	39*
18. Gothanus (Gotha) saec. XIII/XIV in libris III—V	40*
19. Stemma codicum	40*
V. De reliquis codicibus in adnotatione critica non receptis	42*
VI. De titulis librorum DE FIDE	45*
VII. De orthographia	47*

VIII. Appendices Prolegomenorum:
1. Conspectus librorum quinque DE FIDE cum titulis capitum genuinis 53*
2. Textus Symboli Nicaeni 57*
3. Symbolum 'Quicumque' (Ps. Athanasianum) 58*
4. Hymni 'Te Deum' pars trinitaria 60*

EDITIO CRITICA QUINQUE LIBRORUM DE FIDE ..... 1—307
Liber I ..... 1—57
Liber II ..... 58—107
Liber III ..... 108—158
Liber IV ..... 158—216
Liber V ..... 216—307

INDEX LOCORUM SACRAE SCRIPTURAE ..... 308—324
INDEX AUCTORUM ET CONCILIORUM ..... 325—330

INDEX COMPENDIORUM

I. Compendia, quibus opera S. Ambrosii significantur (secundum usum Thesauri Linguae Latinae adsumpta). — Quomodo citentur libri, capitula, paragraphi fid., vide notam 1 Proleg.

Abr.	= De Abraham libri II (CSEL 32, 1)
apol. Dav.	= Apologia David I (II spuria?) (32, 2)
c. Aux.	= sermo contra Auxentium (post epist. 21: PL 16, 1007sqq.)
bon. mort.	= De bono mortis (32, 1)
Cain et Ab.	= De Cain et Abel libri II (32, 1)
epist(t).	= epistula(e) (PL 16, 850sqq.)
exam.	= Exameron libri VI (32, 1)
exc. Sat.	= De excessu fratris libri II (73)
exhort. virg.	= Exhortatio virginitatis (PL 16, 335sqq.)
expl. symb.	= Explanatio symboli a quodam excepta (73)
fid.	= De fide (libri II vel V) (78)
fug. saec.	= De fuga saeculi (32, 2)
Gedeon	= De Gedeone (*i. q.* De spiritu sancto I §§ 1—16)
Hel.	= De Helia et ieiunio (32, 2)
Hymn.	= Hymnus (-ni) (PL 16, 1409sq.)
Iac.	= De Iacob libri II (32, 2)
incarn.	= De incarnationis dominicae sacramento (79)
inst. virg.	= De institutione virginis (PL 16, 305sqq.)
Iob	= De interpellatione Iob et David libri IIII (32, 2)
Ioseph	= De Ioseph (32, 2)
Isaac	= De Isaac vel anima (32, 1)
laps. virg.	= De lapsu virginis consecratae (spurius?) (PL 16, 367sqq.)
in Luc.	= Expositionis evangelii secundum Lucan libri X (32, 4)
myst.	= De mysteriis (73)
Nab.	= De Nabuthae (32, 2)
Noe	= De Noe (32, 1)
obit. Theod.	= De obitu Theodosii (73)
obit. Val.	= De obitu Valentiniani (73)
off.	= De officiis libri III (PL 16, 23sqq.)
paenit.	= De paenitentia libri II (73)
parad.	= De paradiso (32, 1)
past.	= Liber pastoralis (spurius, re vera Gerberti De informatione episcoporum: PL 139, 169—178)
patr.	= De patriarchis (32, 2)
in psalm.	= Explanatio psalmorum duodecim (64)

in psalm. 118	= Expositio psalmi centesimi duodevigesimi (62)
sacr.	= De sacramentis sermones sex, a quodam excepti (73)
spir.	= De spiritu sancto libri III (79)
Tob.	= De Tobia (32, 2)
vid.	= De viduis (PL 16, 233sqq.)
virg.	= De virginibus libri III (Florileg. Patr. 31, Bonnae 1933)
virginit.	= De virginitate (PL 16, 265sqq.) (cf. supra: exhort. virg., inst. virg., laps. virg.)

II. Reliqua compendia saepe usitata

a. c.	= ante correctionem
add.	= addidit
adnot. crit. (font.)	= adnotatio critica (fontium)
Altaner	= Berthold Altaner, Patrologie, 5. Aufl. 1958
a. r.	= ante rasuram
Athan.	= Athanasii (e. g. C. Arian. = Oratio contra Arianos I, II, III etc.)
Basil.	= S. Basilii (e. g. Adv. Eunom. = Adversus Eunomium etc.)
Campana	= Augustus Campana, Il Codice Ravennate di S. Ambrogio (Italia medioevale e umanistica I, 1958, pp. 15—68)
Campenhausen	= Hans Freiherr von Campenhausen, Ambrosius von Mailand als Kirchenpolitiker (Arbeiten zur Kirchengeschichte 12) 1929
CCL	= Corpus Christianorum, Series Latina
Chalc.	= Acta concilii Chalcedonensis, ed. Ed. Schwartz
contr.	= locus sacrae scripturae contractus
corr.	= correxit
Cpol. (vel *Copl.*)	= Acta concilii Constantinopolitani (II vel III) ed. Ed. Schwartz
def.	= deficit codex . . .
del.	= delevit (hanc vocem vel litteram)
Denzinger	= Henrici Denzinger Enchiridion Symbolorum, . . . denuo ed. Carol. Rahner S. I., ed. 21, 1957
Didym.	= Didymi Alexandrini opus (e. g. De Trin. = De Trinitate)
Diss. Maximin.	= Dissertatio Maximini contra Ambrosium, ed. Friedr. Kauffmann (cf. infra Kauffmann)
Ephes.	= Acta concilii Epheseni, ed. Ed. Schwartz
eqs.	= et quae sequuntur
evan.	= evanuerunt litterae vel voces in codice
exc. vel >	= excepto (exceptis) codice (codicibus)
exp.	= expunxit

Fa. = ed. Otto Faller S. I.
fin. = in fine
(H) = Biblia sacra vulgatae editionis, ed. Michael Hetzenauer O. C., 1906
Hilar. = S. Hilarii Pictaviensis (e. g. De Trin. = De Trinitate)
im. phot. = imagine photographica
in. = ineunte (initio)
ind. = index
i. q. = idem quod
i. r. = in rasura
Kauffmann = Friedrich Kauffmann, Aus der Schule des Wulfila. Auxenti Dorostorensis Epistula de fide vita et obitu Wulfilae im Zusammenhang der Dissertatio Maximini contra Ambrosium, Straßburg (Texte und Untersuchungen zur altgermanischen Religionsgeschichte; Texte, I. Band) 1899
l. = linea
l. c. = loco citato (scil. paulo ante, vel supra in adnot. font.)
m 1, m 2, man post. = manus prima, secunda, manus posterior
Mercati, Scritti varii = Giovanni Mercati, Le Titulationes nelle opere dogmatiche di S. Ambrogio (Scritti varii pubblicati nel XV Centenario dalla morte di S. Ambrogio, VIII), Milano 1897
om. = omittit
Palanque = Jean Rémy Palanque, Saint Ambroise et l'empire romain, Paris 1933
Paredi = Angelo Paredi, S. Ambrogio e la sua età, seconda edizione ampliata, Milano 1960
Paulin. V. A. = Vita Sancti Ambrosii a Paulino eius notario ad beatum Augustinum conscripta, ed. Mary S. Kaniecka M. A. (The Catholic University of America, Patristic Studies vol. XVI), Washington 1928
p. c. = post correctionem
Pe. = edidit Petschenig
p. r. = post rasuram
pr. = priore loco illius lineae (opponitur *alt.* etc. = altero illius lineae loco etc.)
Prol. = Prologus librorum de fide I, II, V
Proleg. = Prolegomena huius editionis
Rauschen = Gerhard Rauschen, Jahrbücher der christlichen Kirche unter dem Kaiser Theodosius dem Großen, 1897

Re. = Pauly-Wissowa-Ziegler, Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaften

Rönsch = Itala und Vulgata . . . unter Berücksichtigung der römischen Volkssprache, von Hermann Rönsch, Marburg 1875

s. = superscripsit

s. l. = supra lineam

Sch. = ed. Schenkl (Carolus voll. 32, 1 et 2 CSEL, Henricus vol. 32, 4 CSEL)

Seeck = Otto Seeck, Regesten der Kaiser und Päpste für die Jahre 311 bis 476 nach Christus, Stuttgart 1919

Seibel = Wolfgang Seibel S. I., Fleisch und Geist beim heiligen Ambrosius (Münchener Theologische Studien II 14) 1958

Sept. = Septuaginta (non adscribitur nisi peculiari ratione)

Symbol. Nicaen. = Symbolum Nicaeni concilii (cf. Proleg. huius editionis VIII 2)

Symb. 'Quicumque' = Symbolum 'Quicumque', vulgo Athanasianum, probabiliter S. Ambrosii (cf. Proleg. huius editionis VIII 3)

ThesLL. = Thesaurus Linguae Latinae

tituli capitum genuini vel interpolati in adnot. crit. sic citantur, ut vocabulum, *post* quod positi sunt, (non addita praepositione *post*) adferatur, e. g. fid. IV 12, 1—3: *l. 6* evangelio *W* = linea 6 post vocabulum 'evangelio' ponit titulum codex *W*; cf. infra *u. t.*

Turner = Cuthbertus Hamilton Turner, Ecclesiae Occidentalis Monumenta Iuris antiquissima, Oxonii 1899sqq.

u. t. = titulum (a contexta oratione non distinctum) ponit (ponunt) ut textum

vet. lat. = codex (codices) veteris latinae translationis sacrae scripturae

Vetus lat. = Vetus Latina, Die Reste der altlateinischen Bibel, Nach Petrus Sabatier neu gesammelt und herausgegeben von der Erzabtei Beuron, Freiburg, Herder, 1949sqq.

Vulg. = Biblia Sacra Vulgatae Editionis . . . ed. P. Michael Hetzenauer O. C. Oeniponte 1906

Vulg. Clem. = eadem editio significatur, quippe quae olim a Clemente papa VIII anno MDXCII edita sit

Vulg. nov. ed. = Biblia sacra iuxta latinam vulgatam editionem ad codicum fidem iussu Pii PP. XI cura et studio monachorum S. Benedicti . . . edita, Romae 1926sqq. (hucusque complectens libros a Genesi ad Cant. 11 voluminibus, undecimum anni 1957)

Weber, Psalt. Rom. = Dom Robert Weber, Le Psautier Romain et les autres anciens psautiers latins, Collectanea Biblica Latina X, 1953

Ziegler = Joseph Ziegler (editor Is., Ier., Ezech., Dan., Duodecim prophetarum in: 'Septuaginta, Vetus testamentum graecum auctoritate Societatis Litterarum Gottingensis editum annis 1943–1957)

TABULA CODICUM

(Litteris *obliquis* scribuntur codices, qui recepti atque in Prolegomenis descripti sunt. Non receptos in omnibus locis dubiis contuli. — Asterisco signantur partes codicum mutilae. — Compendia usitata v. pp. VII sqq.).

I. Codices, quibus duorum librorum De Fide editio continetur

1. Atrebatensis (Arras) 620 s. XI (fid., spir., epist. 40. 24. 17. 17a*. 18. 21. 21a. 20)
2. Berolinensis bibl. nat., Hamilton 24, s. XV (incarn., fid., epist. 7. 8. 65. 67. 37. 38. 27. 28. 29. 30. 31. 33. 69. 76. 73. 74. 75. 26. 64. 81. 4. 3. 39. 79)
3. Bernensis Bongarsianus 278 s. XI (spir., incarn., fid., Gesta Aquileiensia*)
4. Brugensis (Brügge) bibl. publ. 103 s. XV (epistt., fid., spir., incarn., Gesta Aquileiensia*, Noe, Abr., Isaac, bon. mort., fug. saec., Iac.)
5. Bruxellensis (Brüssel) bibl. reg. 953 s. XI (spir., incarn., fid., Gesta Aquileiensia*)
6. *Coloniensis (Köln) bibl. cathedral. 33 s. IX* (*K*: Proleg. IV 6)
7. Duacensis (Douai) 225 s. XII ex. (fid., spir., incarn., Gesta Aquileiensia*)
8. Einsidlensis (Einsiedeln) 191 s. IX (excerpta fid. II 58. 77)
9. Eboricensis (Evreux) 54 s. XII (excerptum fid. I 6)
10. Londinensis Musei Britannici Add. 26762 s. XII (fid., spir., incarn.)
11. Maguntinus (Mainz) bibl. publ. 372 (excerpta ex fid. I 3—133)
12. Mediolanensis bibl. Ambrosianae E 147 sup. s. VII/VIII (excerpta, fid. I 94 et II 77. 78! fol. 25; cf. Schwartz, Acta Concil. II 3, 1 p. VIII—X et p. 207, 7 sqq.)
13. Montepessulanus (Montpellier) bibl. universitatis 308 s. X (fid., incarn.)
14. Montepessulanus (Montpellier) 310 s. X (fid., Gesta Aquileiensia*)
15. Aurelianensis (Orléans) 190 s. XI (excerptum fid. I 6 sqq.)
16. *Parisinus bibl. nation. lat. 1745 s. X* (*D*: Proleg. IV 7)
17. – – – – 1749 s. XIV (fid., spir., incarn., myst., sacr.)
18. – – – – 1750 s. XII (fid. excerptum I 43—120)
19. – – – – 1758 s. XII (fid., spir., incarn., Gesta Aquileiensia*)
20. – – – – *8907 s. V in.* (*P*: Proleg. IV 1)
21. – – – – 15641 s. XV (off., exc. Sat., virg., vid., virginit., exh. virg., inst. virg., laps. virg., myst., sacr., Nab., Hel., Tob., Iob, apol. Dav., Gedeon., paenit., epist. quattuor, incarn., fid., spir., epist. quinque, obit. Theod., obit. Val., epist. 63, Abr., Noe*)

22. Remensis (Reims) 380 (E 228) s. XII ex. (fid., spir., incarn.)
23. *Rom. Vaticanus ant. lat. 266 s. IX* (*U*: Proleg. IV 2)
24. – – – – 6153 s. XVII (excerptum fid. I 3—133)
25. – – Palat. 234 s. IX/X (excerpta fid. I 94; II 77. 78)
26. *S. Claudii (Saint Claude) bibl. publ. 1 s. IX* (*A*: Proleg. IV 3)
27. S. Omer (Audomaropolitanus) 65 s. XIII (fid., spir., incarn., Gesta Aquileiensia*, epist. 9—14)
28. Turonensis (Tours) lat. 313 s. XII (excerptum fid. II 84sq.)
29. Trecensis (Troyes) 616 s. XII (fid., spir., incarn.)
30. – *813 s. IX* (*T*: Proleg. IV 4)
31. Valencianus (Valenciennes) 151 s. XII ex. (fid., spir., exam.)
32. Vindocinensis (Vendôme) 126 s. XII (fid., spir., incarn., past., myst., sacr., off.)
33. Vercellensis LXXVI 46 s. IX/X (excerpta, fid. II 58. 77; et ex incarn. 49. 52; ex epist. 46, 6—7)
34. Veronensis Capituli LIX (57) s. VI/VII (excerpta, fid. I 94; II 77. 78)
35. Washingtonensis bibl. universitatis cath. 143 s. XV (olim Colon. Carthusiae: fid., spir., incarn., myst., sacr., in psalm. 118)

II. Codices, quibus quinque libri de fide continentur

1. Alenconensis (Alençon) bibl. publ. 11 s. XII (fid., spir., incarn.)
2. Andegabensis (Angers) 306 s. XII (in Luc., spir., incarn., fid., paenit., myst., sacr., bon. mort.)
3. Avranticensis (Avranches) bibl. publ. 60 s. XIII (excerptum fid. III 74; Ioseph, patr., paenit., Hel.)
4. Bruxellensis (Brüssel) bibl. reg. 955 s. XII (fid., spir., incarn., myst., sacr., Nab.)
5. – – – 965 s. XVI (exam., virg., virginit., vid., exhort. virg., inst. virg., parad., Cain et Ab., Noe, incarn., epistt. quaedam; fid., spir., paenit., exc. Sat. I, II: omnia ex ed. Amerbachii)
6. Cantabrigiensis (Cambridge) collegii Gonville et Caii 131/71 s. XV (fid., spir., incarn.)
7. – collegii S. Iohannis (St. John's) A. 5. s. XII
8. – domus S. Petri (S. Peter House) 111 s. XIV (I pars: in Luc., II: paenit., virg., vid., virginit., exhort. virg., III: fid., spir., incarn., apol. Dav., epistt. 48. 29., Hel., virg. iterum, exam.)
9. *Casinensis (abbatiae Montis Casini) 4 KK (ext. 4 et 45) s. IX in.* (*C*: Proleg. IV 15)
10. Florentinus Laurent. Faesulanus 25 s. XV (in Luc., incarn., fid., spir., obit. Theod., inst. virg., past., epist. 22, obit. Val., epistt. 53. 24, exc. Sat. I et II)

11. Florentinus Laurent. Medic. XIV 6 s. XV (obit. Theod., epistt. 20. 22*, obit. Val., epistt. 53. 24. 17. 17a. 18. 40. 21. 21a. 20, fid., spir., incarn., myst.)
12. – – S. Crucis XIV dext. 10 s. XIII (. . . fid., spir., incarn., virg., vid., virginit., exhort. virg.)
13. *Gothanus (Gotha) bibliothecae olim ducalis Membr. I 60, s. XIII/XIV* (*O*: Proleg. IV 5. 18)
14. Londinensis Musei Britannici Burneianus 282 s. XIII (fid., spir., incarn.)
15. – – – Harleianus 3049 s. XV (fid., spir.*, incarn.*: def. finis spir., initium incarn. = 1 folium; epistt. libri octo!)
16. – – – bibliothecae regis 6. C. III s. XI/XII (fid., spir., incarn.)
17. – – – – – 6. C. IV. s. XII (fid., spir., incarn.)
18. Londinensis Lambethianus 129 s. XIV (. . . fid., spir., incarn., virg., vid., virginit., exhort. virg., laps. virg., myst., sacr., fug. saec.)
19. *Lucensis (Lucca) bibliothecae capitularis B. Martini 13 s. VIII* (*L*: Proleg. IV 9)
20. – – – – 15 s. XI/XII (fid., spir. ex *L* correcto descriptus)
21. Mediolanensis Ambrosianus B 54 inf. s. XI/XII (off.*, myst.*, sacr.*, past., fid., spir., incarn., virg., virginit., vid., exhort. virg., inst. virg.*; epistt. libri X, obit. Theod.)
22. – – L 96 sup. s. XIII (fid., spir., myst., sacr.)
23. – – S 57 sup. s. XIV (fid.)
24. *Monacensis lat. 8113 s. IX* (*M*: Proleg. IV 13)
25. Oxoniensis Bodleianus lat. 739 s. XII in. (fid., spir., incarn.)
26. – – – 752 s. XII ex. (fid., spir., incarn.)
27. – – – 762 s. XIII in. (Abr., Ioseph, patr., exc. Sat., epist. 63, bon. mort., fid., spir., incarn.)
28. – – – 827 s. XII in. (fid., spir., incarn.)
29. – – – Hatton 17 s. XII ex. (fid., spir., incarn., Hel.)
30. – – – Rawlinson C. 60, s. XIII (excerpta fid. I 48–50; IV 61. 62; spir. I 69–78)
31. Oxoniensis collegii S. Magdalenae 59 s. XV (fid., spir.*)
32. Parisinus bibliothecae nationalis lat. 1723 s. XIV, Colbertinus (exam., incarn., fug. saec., Iac., fid., spir. fol. 67^{r}sq. et 101^{v}sqq. turbato ordine; paenit., off., exc. Sat., bon. mort., virg., virginit., vid., exhort. virg., laps. virg., myst., sacr., Nab., Hel., Tob., Iob, apol. Dav., past., Gedeon, patr., fug. saec. iterum, Isaac, parad., epistt. 4 ad Valent., obit. Theod., obit. Val., epist. 63, Abr., epist. de myst. paschae)
33. – – – – *1746 s. X* (*E*: Proleg. IV 17)
34. – – – – 1747 s. X/XI (fid.)

35. Parisinus bibliothecae nationalis lat. 1748 s. XII, Colbertinus (pars I: fid., spir., incarn.; pars II: virg., vid., virginit., exhort. virg., laps. virg.; pars III: obit. Theod., epistt. 22. 21. 20. 40. 2. 46. 32. 60. 63, Nab.; pars IV: in Luc.*)
36. – – – – 15309, Sorbon., s. XIII (pars I: Gregor. Magn.; pars II: Ambros. exam., incarn., fug. saec., Iac., fid., spir. turbato ordine ut Par. 1723, epistt. 4, paenit.)
37. *Ravennas archivi archiepiscopalis saec. V/VI* (*R*: Proleg. IV 8)
38. *Rom. Vaticanus bibliothecae antiquae lat. 264 s. XI/XII* (*Z*: Proleg. IV 11)
39. – – – – – *267 s. IX/X* (*V*: Proleg. IV 12)
40. – – – – – 314 s. XV (. . . fid., incarn., spir., . . . myst., sacr., exc. Sat., obit. Val., obit. Theod.)
41. – – – – – 1276 s. XV (excerptum fid. V 56–67)
42. – – – – – *5760, Bobiensis 33, s. IX/X* (*W*: Proleg. IV 16)
43. – – – Urbinas 39 s. XV (in Luc., paenit., exc. Sat. II*, fid., spir.)
44. – – basilicae S. Petri B. 46 s. XIV (exam., past., fid., spir. simili transpositione ac in Paris. 1723, incarn., off.)
45. Rotomagensis (Rouen) 427 s. XII (fid., spir., incarn., off., exam.*)
46. – – 430 s. XII (fid., spir., incarn.)
47. – – 431 s. XII (fid.*, def. I 1–102 'si autem'; spir., incarn., def. inde a § 68 'sed totum me redemit' usque ad fin.)
48. *Saresburianus (Salisbury) 140 s. XII in.* (*N*: Proleg. IV 14)
49. *S. Blasii (in archivo abbatiae S. Pauli in Carinthia) 1/1 s. VII* (*S*: Proleg. IV 12)
50. Sancti Galli 95 s. IX (descriptus ex *S*: fid.*)
51. *Turonensis (Tours) bibliothecae municipalis 265 s. X* (Proleg. not. 52: '*Turon.*')
52. Verodunensis (Verdun) bibliothecae publ. 50 s. XI (fid., spir., incarn., myst., sacr. Nab.)

PRAEFATIO

Saeviente bello immani, anno MCMXLII exeunte, postquam manu scriptum voluminis Ambrosiani praecedentis (CSEL 73) Vindobonam typis mandandum misi, opera quae dicuntur dogmatica magni ecclesiae doctoris Mediolanensis, De Fide, De Spiritu Sancto, De Incarnationis Dominicae Sacramento, critice edenda animo proposui. Maxima tamen obstabant impedimenta finibus Germaniae Austriae Italiaeque — Romae tum commorabar — bello clausis, commercio quoque litterarum librorumque cum populis exteris interrupto nec plus septem codicibus manu scriptis illorum operum a Carolo atque Henrico Schenkl eorumque adiutoribus collatis. Quare debili hoc fundamento fultus textus interim adnotationumque materiam potius quam formam constituere potui. Quid loquar de annis qui armistitium sequebantur? Praeminebant opera, quae sanandis belli vulneribus, enormi inopiae pro viribus levandae, restaurandae in patria misere adflicta adulescentium educationi destinabantur. Quare demum ab anno MCMLVII colligendis undique codicum collationibus, de locis dubiis etiam eorum, quos in adnotationem criticam non recepi, ac perficiendae huic editioni totum me dare potui. Multum in hac re ab Academia litterarum Austriaca ipsa et a bibliothecarum praefectis ubique fere terrarum (cf. Tabulam Codicum!) adiutus sum, quibus hoc loco omnibus et singulis gratias ago vel maximas.

In mente fuit omnia haec opera dogmatica uno complecti volumine. Sed nimia fuisset tanti moles voluminis. Quare et praesul Academiae ipse et officina Hoelder-Pichler-Tempsky duobus voluminibus brevi intervallo se subsequentibus totam editionem absolvere maluerunt, ita quidem, ut priori adscriberentur quinque libri De Fide, alteri tres De Spiritu Sancto et unus De Incarnationis Dominicae Sacra-

mento, indices vero locorum sacrae scripturae et auctorum utrique seorsum volumini, verborum autem et nominum et rerum de omnibus novem libris attribuerentur alteri.

In textu recensendo orthographiam vetustissimorum adhibui codicum, Parisini (*P*) saeculi V ineuntis et Ravennatis (*R*) eiusdem saeculi exeuntis vel sexti ineuntis. Quo factum est, ut inter utrumque saepe eligenda esset scribendi ratio. Observavi autem differentiam praesertim in eo esse, quod decursu quinti saeculi et sexti ineuntis magis magisque emollitae sunt consonae, praesertim dentales. Quare praetuli duriorem fere a codice *P* adhibitam rationem idque etiam ibi, ubi in ipso codice *P* iam incipit haec emollitio. Cum hoc igitur scripsi *inquit*, *quotquot*, *scriptum*, *scriptura* et sim., *Istrahel*, *Eseias*, *ecclesia* contra codicem *R* (*inquid*, *quodquod*, *scribtum*, *scribtura*, *Israhel*, *Esaias*, *eclesia* vel *aeclesia*). Recepi autem ex utroque *adque*, non tamen *ad* pro *at*, quod raro in *P*, saepe in *R* occurrit. Ex *P* quoque, ubi testis est (in libris I et II fid.), variationem quandam admisi inter *ph* et *f*, praesertim in substantivo *propheta* (*profeta*) eiusque derivatis, id quod etiam in aliis saeculi quarti scriptoribus observari videtur. — Cetera de hac re vide in capite VII Prolegomenorum.

Novi sunt in hac editione tituli capitum, quos ab ipso Ambrosio inventos esse capite VIII Prolegomenorum demonstrabitur quosque in eorum Appendice conspectu quodam conscriptos invenies (p. 55*sqq.). Maurini, primi inter editores, omiserunt eos 'ipsius Ambrosii non esse' rati, quia 'manuscripti antiquiores', quos quidem ipsi noverant, titulis carerent (Ambrosii Opera, tom. II, col. 441/42, PL 16, 527/28 supra). Videbis autem codices vere antiquiores, immo rarissima in memoria codicum antiquitate insignitos *P* et *R*, eos manifeste testari. Capitula autem a Maurinis posita inventionis ipsorum sunt, quorum tamen numeros, ut numeros paragraphorum, cum ubique in usu sint, ibi quoque in textum admisimus, ubi typographi Maurinorum errore mendosi sunt,

fid. libri IV paragrapho 14 duplicata et libri V paragraphis 20 et 21 in unam contractis.

Lineae quoque huius editionis ab initio capitulorum Maurinorum ad finem numerantur (non secundum seriem paginarum), sicuti etiam in volumine CSEL 73 factum est.

Ambrosii autem locos in adnotationibus et notis ita citamus, ut, ubi agitur de tota paragrapho vel totis paragraphis, solus liber cum paragrapho notetur, ubi autem interest scire numeros linearum, post libri signum sequatur capitulum, deinde linea(e) (cf. Proleg. nota 1).

Apparatus fontium eadem ratione confectus est qua in volumine 73 (cf. ibi p. 4*). Ea tamen quae interpretationis gratia adferuntur, litteris obliquis ab ipsis Ambrosii fontibus distinguuntur.

De apparatu critico iis quae CSEL 73 p. 4* dixi, addendum est in adnotationibus quae titulorum memoriam spectant, signo (*u. t.*) significari illum titulum ibi *ut textum* exhiberi, non igitur distingui ab oratione contexta.

Denique meum est gratias quoque agere vel maximas omnibus, qui huic editioni propius adstiterunt, in primis cl. Praesuli Academiae litterarum Austriacae et huius Corporis Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, professori Richardo Meister, qui summa cum benevolentia ac liberalitate suoque consilio singulos editionis gradus inde ab anno MCMXLII prosecutus est, deinde professori cl. Vincentio Bulhart, qui non tantum plagulas diligentissima lucubratione mecum legit, sed etiam, utpote Thesauri Linguae Latinae socius peritissimus non pauca mihi suggessit, neque minus doctori Ludmillae Krestan, Academiae Austriacae a secretis, quae indefesso ac vere improbo labore *pondus diei et aestum* portavit, denique domui editrici et typographis, qui opera sua tam bene functi sunt.

Ad S. Blasii a. d. IIII. Id. Ian. anno MCMLXII

Otto Faller S. I.

PROLEGOMENA

I

1. Quamquam inscriptioni librorum Ambrosii *De Fide* secundum testimonium antiquissimorum codicum, Parisinum dico bibl. nat. lat. 8907 saec. V (*P*) et Ravennatem archivi archiepiscopalis saec. V/VI (*R*), nomen imperatoris Gratiani, quod post a librariis titulo additum est (*De Fide ad Gratianum Augustum*), non erat insertum, tamen Gratiano rogante ab Ambrosio conscripti sunt (fid. I Prol. §§ 1—4, III 1 § 2). Tum enim auctis in partibus orientis per Macedonii sectam de spiritu sancto difficultatibus Gratianus epistula imperatoria sua manu scripta (*Cupio valde*, quae in codicibus tribus libris De spir. praemittitur), ut etiam de hac materia sibi *doctrinam veram* exponeret, ab episcopo Mediolanensi petiit. Respondit Ambrosius primo epistula *Non mihi adfectus defuit* (Maurin. epist. 1 PL 16, 876—879) 'de spiritu interim veniam scriptioni petens' (ibid. 7), deinde libris *De Spiritu Sancto*. Denique etiam libri *De Incarnationis Dominicae Sacramento* conscribendi Gratianus ex parte instigator fuit (incarn. §§ 79. 80 sqq.).

2. Haec librorum fid., spir., incarn. origo, ut summam Gratiani erga praesulem Mediolanensem prodit aestimationem ipsis operibus eius crescentem, ita omnibus, qui recte de iis iudicare voluerint, erit respicienda: imperatori sunt destinati, ut brevi quodam compendio difficultatibus sibi et ab episcopis orientis et ab ipsa Iustina, altera patris illius Valentiniani I uxore ac Valentiniani II matre propositis inveniat responsa. — Nec sane Gratiano soli pergrati fuere, sed ne Theodosio quidem ignoti, quippe qui libri I fid. notitiam prodat in celeberrima illa lege a. d. IIII Id. Ian. anno 381 Constantinopoli data *Nullus haereticis* (*cf.* adnot. crit. ad fid. I § 46).

Atque ipse Hieronymus, severus ille aliorum librorum censor, libris I et II fid. tunc modo editis tanta videtur epis-

copi Ambrosii admiratione permotus, ut in Chronico suo anno 379 concluso ad annum Valentiniani I undecimum, eum videlicet, quo Ambrosius a populo et ab ipso Valentiniano I episcopus erat electus, a. 374 (*cf.* CSEL 73, Proleg. pp. 81*—83*) haec scripserit: *Post Auxenti seram mortem Mediolanii Ambrosio episcopo constituto omnis ad fidem rectam Italia convertitur* (Euseb.-Hieron. VII 1 p. 247, 16—18 Helm).

3. Quanti autem hi Ambrosii libri a posteris aestimati sint, ex Actis conciliorum Epheseni (431), Chalcedonensis (451), Constantinopolitani II et III (553 et 680/81), quae in adnot. fontium commemorata invenies (*cf.* etiam Ind. auctorum), atque ex magno numero librorum manu scriptorum satis apparet, quibus per plus mille annos memoriae proditi sunt. Post Hilarii De Trinitate libros duodecim, annis 356—359 conscriptos, quibus linguae claritate praecellunt, singulare compendium fidei Nicaenae in partibus occidentis facti sunt.

Sed iam inquirendum est, qua temporum condicione libri fid. conscripti, quibus de fontibus sint hausti, quibus libris manu scriptis memoriae sint proditi et quid de titulis, i.e. de capitum inscriptionibus, quae in codicibus inveniuntur, sit censendum.

II

QUANDO LIBRI DE FIDE CONSCRIPTI SINT

1. Ambrosius ipse huic quaestioni viam parat. Nam fid. III §§ 1 et 2 distinguit inter duos priores fid. libros (*quasi in procinctu positus duos tantum conscripsi libellos*) et libros III—V (*ea quae perstricta paucis superius sunt, placuit paulo latius exsequi*). Quando autem duo illi priores conscripti sint, in Prologo libri I §§ 1 et 3 satis manifestat, ubi sic habet: *Sed non ego Solomon, cuius mirere sapientiam, neque tu unius gentis, sed totius orbis Augustus fidem libello exprimi censuisti*, et paulo post: *Petis a me fidei libellum, sancte imperator, profecturus ad proelium . . . Ergo et tu vincere paras, qui Christum adoras, vincere paras, qui fidem vindicas, cuius a me*

libellum petisti. Ergo Gratianus totius orbis Augustus fuit, cum hos petivit libellos. Iam vero ante exitiale illud proelium Hadrianopolitanum a. d. V Id. Aug. anno 378 commissum occidentalium tantum partium fuerat Augustus, Valens orientalium, ac post d. XIIII Kal. Febr. anni subsequentis iam Theodosium collegam adscivit. Restant ergo menses fere quinque (Aug. 378—Ian. 379), intra quos hi duo libri et rogati ab imperatore et ab Ambrosio sunt conscripti. Prologus autem factus est, postquam opus ipsum fuit conscriptum, ergo finitis etiam his libris valuit, quod dixerat auctor de Gratiano: *totius orbis Augustus*. Ergo illud *profecturus ad proelium* neque de hieme 377/78 (Paredi² p. 253) neque de vere aut aestate anni 378, qua Gratianus Lentiensibus ad Argentariam devictis in orientem profecturus erat, ut Valentem contra Gothos iuvaret (Palanque p. 498, cum nota 78, ubi ceteri similis opinionis auctores laudantur), sed de eo tempore valet, quo Gratianus Valente iam devicto Sirmii morabatur vindictam contra Gothos meditans, Theodosium ex Hispania advocans *ad* novum contra Gothos *proelium* securius committendum. Idem efficitur ex verbis illis *fidem vindicans*. Non video, quomodo hoc dici potuerit, cum Gratianus in orientem profecturus erat patruo suo auxilium laturus, qui Arianis favens Nicaenae fidei persequi solitus erat episcopos. Valente vero mortuo Ambrosius sperare sane potuit Gratianum fidem Nicaenam in oriente quoque restituturum.

Accedit, quod, antequam Ambrosius hos libros conscribere ausus est, colloquium cum Gratiano praecesserat; ait enim (III § 1): *Quoniam ... aliqua de fide mihi scribenda mandaveras et verecundantem coram etiam ipse fueras cohortatus, ideo quasi in procinctu positus duos tantum conscripsi libellos* ... Huic certe colloquio vere vel aestate anni 378 ante cladem Hadrianopolitanam tempus non fuerat. Nam teste Ammiano Marcellino (XXXI 10, 1—20) Gratianus inde *a Februario mense* eius anni primo Lentiensibus oppugnandis

usque ad mensem Maium erat occupatus, deinde *ad opitulandum oppressae parti* (*arcessitu Valentis patrui*) *porrectis itineribus ire tendebat.* Per Arborem Felicem, Lauriacum, Bononiam (Pannoniae) *Sirmium introiit* et *quadriduum ibi moratus per Danubium flumen ad Martis Castra descendit febribus intervallatis adflictus* (ibid. et XXXI 11, 6). His impeditus *Richomerem, comitem domesticorum, cum litteris ad Valentem* praemittit *ipsum quoque venturum mox indicantibus* (XXXI 12, 4. 5), *quarum textu oratus* est, *ut praestolaretur paulisper periculorum participem* . . . Quomodo, quaeso, aut quando tantopere urgentibus rebus, cum in summo discrimine versaretur totum imperium Romanum, Gratianus, insuper febribus impeditus, inter mensem Maium et Augustum de rebus fidei cum Ambrosio tractare potuisset? — At post illam Valentis cladem per menses Sirmii agebat revocans Nicaenae fidei episcopos a Valente exilio punitos, libertatem tamen religionis concedens omnibus *praeter Manichaeos et Fotini atque Eunomii sectatores* (Socr. HE V 2; Sozom. VII 1; Theodoret. V 2). Hoc momentum, haec fuit rerum condicio advocandi ad se Ambrosium ac probabiliter non post mensem Septembrem anni 378.

2. Epilogo autem libri II fid. (§§ 136—143) ad eandem conclusionem deducimur. Gratianus enim ibi describitur 'bello intentus, victricia de barbaris tropaea meditans (136) ab Ezechiele promissa contra Gothos, sessores equorum, qui tamquam nubes operiunt terram' (137). Neque ambigi potest de victoria, quia, dum *perfidiae alienae poenam excipimus, fidei catholicae in te vigentis habituri sumus auxilium. Evidens enim antehac divinae indignationis causa praecessit, ut ibi primum fides Romano imperio frangeretur, ubi fracta est deo* eqs. (139. 140). Quae autem fuerit illa *perfidiae alienae poena*, § 141 plene revelatur, ubi textus critice restitutus sic habet: *Sed iam satis superque, omnipotens deus, nostro exitio nostroque sanguine confessorum neces, exilia sacerdotum et nefas tantae impietatis eluimus. Satis claruit eos, qui viola-*

verint fidem, tutos esse non posse. Lectio *nostro exitio* et a bonis fulcitur codicibus diversarum classium, italicae *L V Z*, gallicae *(S) C W*, britannicae *Ma. c.* et a contexta oratione commendatur, immo postulatur. Neque enim *exilia sacerdotum* aliorum sacerdotum *exilio* (cet. codd.) elui possunt, sed *exitio* imperii, quod teste Ammiano post pugnam Hadrianopolitanam imminebat, quam ipse quoque simillimo Ambrosii verbo exitialem appellat (XXXI 15, 1), ad internecionem usque commissam, soli Cannensi cladi comparabilem (13, 19). Etsi Ambrosius nomen Valentis silentio praeterit (respectu Gratiani, nepotis eius), tamen et personam et mortem Valentis satis expressit, de cuius persecutione 'confessorum', quos nece, tormentis, exiliis punivit, dum 'impiorum sacerdotia' (fid. II 140) promovit, rerum scriptores auctores sunt (Socr. IV 2. 16. 17, *al.*; Sozom. VI 6. 7. 9. 13, *al.*; Theodoret. IV 13, 1 *sqq.* et alii).

Ergo libri I et II De Fide circa mensem Septembrem anni 378 ab imperatore Gratiano petiti et intra finem eiusdem anni conscripti sunt.

3. Utrum ex sermonibus in ecclesia habitis, ut multa Ambrosii opera, exorti sint necne, satis certe nequit decidi. Uno solo loco (I 86) vestigium sermonis apparet, quo *praesentis oraculum lectionis* (Marc. 16, 15) commemoratur. Si haec pericope, ut Missale Ambrosianum duplex habet (Ratti-Magistretti p. 333), iam aetate Ambrosii prima post pentecosten dominica in ecclesia legebatur, Gratianus forsitan sermonum fama, quos Ambrosius aestate anni 378 Mediolanii habuit, permotus est, ut 'fidem Ambrosii libello sibi exprimi' concupisceret, quamquam vel Foebadii Agennensis opusculo, qui inscribitur *Liber contra Arrianos* (PL 20, 13—30), vel Gregorii Iliberritani libello *de fide* (PL 20, 31—50) vel certe magni Hilarii libris *de trinitate* uti poterat.

4. Libros vero De Fide III—V contra quosdam adversarios scriptos esse, qui adversus priores duos libros pugnaverant, ex libri III § 1 constat (*mens prava quorundam*

serendis intenta quaestionibus). Palladius videlicet, Ratiariensis episcopus Arianus, contra Ambrosium invectivam conscripserat, cuius reliquias nobis Maximinus quidam in 'Dissertatione contra Ambrosium' circa annum 383 conscripta conservavit quamque ex Parisino nostro *P* edidit Fr. Kauffmann (*cf.* infra Proleg. IV 1). Praeterea certum est hos tres libros III—V fid. ex sermonibus ad populum habitis confectos esse (*cf.* III 142: *ferias hodierni sermonis habeamus*; V Prol. §§ 8—11; IV 119: *considerate, quid lectum sit hodie*; *al.*). Haec omnia, scilicet invectiva Palladii et sermones Ambrosii contra eam habiti saltem partem priorem anni 379 occupaverunt, si non amplius.

5. Gratianus ipse quoque, probabiliter quia noverat Palladii invectivam, Ambrosium permoverat, ut duobus prioribus libris alia adderet (III 2: *tuae quoque pia me cura clementiae ad cetera vocat volens in pluribus experiri, quem in paucis probasti*). Hoc post epistulam imperatoris *Cupio valde* et responsum Ambrosii per epistulam *Non mihi adfectus defuit* (PL 16, 876*sqq.*) factum esse constat. Nam cum Gratianus rogasset, ut sibi '*ipsum* (= eundem) *tractatum* daret, quem dederat', i. e. libros I et II fid., in quo tamen 'augeret *de sancto spiritu fidelem disputationem* ac *scripturis atque argumentis deum esse* convinceret' (§ 3), Ambrosius priori quidem parti precum obsequitur, alteri veniam interim petit: *Misi autem duos libellos, quorum iam, quia tuae clementiae sunt probati, periculum non verebor, de spiritu vero interim veniam scriptioni peto.* Inde apparet libros III—V fid. conscriptos nondum fuisse, cum haec epistula scriberetur, quia ceteroquin Ambrosius non *duos libellos*, sed simul tres sequentes misisset. Immo vel tacet de consilio suo continuandi illos duos libellos. Si ergo epistula imperatoris scripta est Ianuario mense anni 380, responsum autem Ambrosii paulo post (Palanque p. 501*sq.*, Paredi p. 260*sq.*), non priore parte anni praecedentis (Rauschen p. 49, alii) secutum est, ne ineunte quidem anno 380 Ambrosius de libris III—V cogitavit.

6. Certius autem aliud est indicium ab Ambrosio ipso in Prologo libri V fid. (§ 7) manifestatum, cum ait: *Quinque igitur libros de patris et fili ac spiritus sancti inseparabili divinitate digerimus sequestrata interim pleniore disputatione de spiritu.* Duae res inde apparent: hos tres libros ante tractatum de spiritu sancto conscriptos esse et hunc tractatum iam vicinum prospectum esse ab auctore. Cum autem libros spir. vere anni 381 esse editos constet inter omnes, concludendum est libros III—V fid. versus finem anni 380 in publicum prodisse. Quod confirmatur testimonio Prosperi Tironis, qui ad annum 380 in Chronico suo adnotat: *Ambrosius episcopus multa pro fide catholica sublimiter scribit* (MGH, AA IX p. 461 Mommsen) et Cassiodori Sen. in Chronico: *Gratianus V et Theodosius: His consulibus Ambrosius episcopus de christiana fide multa sublimiter scribit* (ibid. XI p. 153 Mommsen).

III

QUIBUS FONTIBUS USUS SIT IN HIS LIBRIS AMBROSIUS,

ex indice auctorum, qui in fine est huius editionis, facile agnoscitur.

1. Loci sane sacrae scripturae longe praevalent, in quibus detegendis Patri Bonifatio Fischer O. S. B. Beuronensi et 'Instituto eius Veteris Latinae', in quo totus Iosephi Denk apparatus, auctus in dies novis adnotationibus Instituti, praesto mihi fuit, maximas debeo gratias. Nescio sane omnesne detexerim, cum Ambrosius etiam in minimis saepe sententiarum particulis sacrae scripturae verbis utatur; ac semper gratus ero, si quis mihi, quos non inveni, indicare voluerit, ut volumine sequenti addere possim, sicut in huius voluminis fine invenies ea corrigenda vel addenda in locis scripturae, quae in vol. 73 me fugerunt, in quibus praecipue Iosepho Ziegler, Herbipolitano editori clarissimo translationis Septuaginta, debitor sum.

Notandum est in locis parallelis Synopticorum Novi Testamenti me — plerumque — satis habuisse indicare locum evangelii S. Matthaei.

Praeterea nemo, qui Ambrosium noverit, mirabitur, si idem locus scripturae non semper eadem, secundum testimonium codicum, appareat forma (*cf.* e. g. quae infra, nota 27 exponuntur, et: Hebr. 7, 26 fid. III 11, 11 et 21*sqq.*; Matth. 12, 25 fid. I 1, 32 adnot.), cum auctor modo ex ipso textu graeco (suo!) verba in latinum sermonem convertat, modo variis scripturae sacrae codicibus utatur, modo eam ex memoria libere laudet, modo hoc vel illud omittat, quod sibi pro praesenti argumento minoris videtur momenti. Ac ne textus graecus quidem, quem hodie novimus, sive veteris sive novi testamenti semper tamquam regula restituendi textus Ambrosiani sequendus est, cum Ambrosius saepissime propria habeat, quae in nulla editione nostrae aetatis sive textus graeci sive etiam veteris latinae translationis inveniuntur. Ubi testimonium codicum clarum est, tenenda ferme erit lectio difficilior, etiamsi cum genuino textu scripturae non concordet. Quis enim neget saeculo quarto etiam textus mendosos sacrae scripturae in codicibus, quibus utebantur scriptores ecclesiastici, occurrisse? In Ambrosio certe occurrunt, neque editoris mihi videtur esse eos emendare (*cf.* e. g. fid. III 12, 6: II Petr. 1, 10).

Addo Maurinos, cum copia codicum exigua uterentur, recentiorum saepe ac praesertim gallicorum codicum lectiones secutos esse qui interdum, nec raro, Vulgatae translationi obnoxii erant vel etiam misere interpolati (*cf.* aequum Caroli Schenklii iudicium in CSEL vol. 32, 1 p. LXXX—LXXXII).

2. Iam ad reliquos convertamur auctores, quibus Ambrosius in libris fid. utitur.

Ac primum quidem ante oculos habendum est ea, quae Hieronymus frivole nominat *furta Latinorum*, omnibus fere libris litteraturae Romanae crimini dari posse, si quis ea maligne interpretetur, a Plauto ad Ciceronem, ab Hilario ad

Hieronymum ipsum: *Graecia capta ferum victorem cepit et artes intulit agresti Latio.* Sed sicut scientia hodierna didicit praeter fontes graecos etiam ea in Romanorum operibus invenire, quae vere Romana sunt, velut illa *Plautina in Plauto*, sic etiam in Ambrosio, ubi primum diligentius eum cum fontibus contulerimus, inveniemus Ambrosiana. Vix enim umquam verba Graecorum ad verbum sequitur, sed more suo transformat, ordinem sententiarum vel argumentorum proprium invenit ac semper stilo illo, quem Erasmus appellabat inimitabilem, utitur.

3. In libris fid. non parvo mihi emolumento fuit excerptum quoddam dissertationis cl. v. Pauli Ramatschi, cui titulus est *Die Quellen des Ambrosiuswerkes de fide ad Gratianum Augustum libri quinque, Breslau 1923*, quod auxiliante cl. v. Bertholdo Altaner indagare potui; dolendum sane est, quod dissertatio ipsa completa neque umquam typis expressa est neque exempla eius manu scripta sunt conservata, sed bello annorum 1939—1945 perierunt.

Primum sane locum inter fontes librorum fid. occupat Athanasius Alexandrinus, auctor, ut ita dicam, classicus inter omnes, qui contra Arium Alexandrinum scripserunt quique omnes ex eo argumenta hauserunt non exceptis Basilio Magno, Didymo Alexandrino, Hilario, quorum opera Ambrosius non ignorat. Athanasii ergo praecipue utitur Orationibus tribus contra Arianos, sed etiam Epistula ad Serapionem, libris De incarnatione contra Arianos, De decretis Nicaenae synodi, De Synodis, De morte Arii. — Hilarius quoque, ut dixi, Ambrosio notus est, sed ubi una cum Athanasio inter fontes apparet, praesumptio pro Athanasio est. — Inde a libro II autem alterum fontem graecum intrare suspicor, Didymum Alexandrinum. Quamquam enim librorum eius trium De Trinitate auctor noster annis 378—380 notitiam non habuit, quia nondum erant editi (Bardenhewer III p. 110; Altaner ed. 5 p. 250), tamen Didymo ipso teste nova et adaucta sunt editio praevii cuiusdam operis, quod Didymus

vocat Πρῶτον Λόγον; huius autem Ambrosius notitiam habere potuit. Augetur probabilitas huius fontis eo, quod saepe cum Ps. Basilii Adversus Eunomium IV coniungitur, quod opusculum excerptum videtur esse ex illo Didymi *Primo Verbo* (*cf.* e. g. fid. V 1, 4—3, 97[1]), ubi Didymus expressis verbis ad opus Πρῶτος Λόγος refertur et simul invenitur testimonium Ps. Basil. Adv. Eun. IV). — Minoris tandem momenti sunt Origenes et Basilii Adv. Eunom. II et III. — Utrum Epiphanii liber Panarion Haereticorum, saepe in adnot. laudatus, vere fons sit Ambrosii necne, non ausim decidere, quia quae de haeresibus notat, etiam ex Athanasio vel Didymo hausta esse possunt.

Denique animadverti oportet Ambrosium aliorum auctorum sententiam saepe adiectivo *plerique* vel *alii* introducere, etsi unum tantum auctorem in animo habet (*cf.* Mart. Klein, Meletemata Ambrosiana, Regiomonti 1927 pp. 51—56; 78—81).

IV

DE CODICIBUS LIBRORUM DE FIDE

Praeeunte pro infatigabili sua industria Henrico Schenkl 87 inveni codices, quorum triginta quinque solos libros I et II vel eorum excerpta, quinquaginta duo libros I—V vel excerpta eorum continent. Ex omnibus in adnotationem criticam adsumpti sunt hi duodeviginti, ita vero, ut de antiquissimis (*P* et *R*) omnia cum textu nostro non concordantia adnotentur, e reliquis omittantur manifesti lapsus calami, qui nihil ad rem criticam conferunt.

P 1. Parisinus bibliothecae nationalis lat. 8907 saec. V[2])

[1]) *V 1, 4* = libri quinti capitis primi linea quarta. — Ubi autem duo tantum numeri indicantur, primo liber, altero paragraphus significatur (e. g. *V 4*). — Iam fid. II 1, 23 Πρῶτος Λόγος fons incipit esse; *cf.* II 2, 1 *sqq.*; al.

[2]) L. Delisle (et cum eo alii, etiam is, qui libros fid. pro Carolo Schenkl contulit, probabiliter Gustavus Loewe) forsitan seductus nota folio 1 a bibliothecario quodam saec. XIX adscripta *Manuscriptum sexti*

membr. unciali scriptura in membrana plerumque subtili optimaeque notae scriptus, 350/265 mm, qui in Italia septentrionali videtur ortus ac primo in bibliothecam capituli Carnutensis (Chartres), inde anno 1793 in bibliothecam nat. Parisinam translatus est[3]). Foliorum 353 binis columnis 32 linearum, 46 quaternionum in extremo margine dextro inferiore numeratorum, quorum duo primi deperditi sunt[4]), continet ff. 1—2 finem libri I *S. Hilarii De Trinitate*, 3—259^{r} eiusdem operis libros II—XII, 259^{r}—263^{v} Hilarii *epistulam ad catholicos de auxentium* (PL 10, 609B—618C), 264—297^{v} Hilarii *De exilio* (Liber de Synodis, PL 10, 479B—546B), 298^{r}—336^{r} Ambrosii *De Fide* I et II, 336^{r}—353^{v} *Item Gesta Episcoporum Aquileiae adversum hereticos Arrianos* (*cf.* PL 16, 916A—939C). — In marginibus vero inde a fol. 298^{r}—311^{v} et iterum 336^{r}—349^{r} scriptura semiunciali (iudicio huius rei virorum peritorum Edmundi Hauler et Lud. Traube saeculi V ex. vel VI in.) scripta est invectiva illa, de qua supra (III 4), *Dissertatio Maximini contra Ambrosium* (ed. Friedr. Kauffmann: *cf.* Ind. Compendiorum s. v. Diss. Maximin.), qua impugnantur et libri duo Ambrosii De Fide et Acta concilii Aquileiensis ipsa, quae item in corpore codicis scripta sunt. — Totum cod. iterum contuli ipse ex im. phot.

Magna cum diligentia, scriptione continua et sine ulla interpunctione hic codex, quantum ad corpus eius pertinet,

---

(corr. 7) *saeculi . . .*, eum saeculo septimo adscripserat (*Inventaire des manuscrits de la bibliothèque nationale*), sed postea in libro *Le Cabinet des manuscrits de la bibliothèque nationale III p. 211* scripturam uncialem qua totum corpus codicis exaratum est, priori parti saeculi V adscribere non dubitavit (*On peut admettre que le corps du ms. 8907 date de la première moitié du Ve siècle*). — Sic etiam Fr. Kauffmann, *Diss. Maximin. p. XV sqq.* — Hoc eo confirmatur, quod scriptio marginalis iudicio palaeographorum exeuntis est saec. V vel ineuntis VI.

[3]) *cf.* L. Delisle, *Le Cabinet* etc. (1874), Tome II, II p. 11. — *Catalogue général des mss des bibl. publ. de France, Départem. XI p. XIX.*

[4]) Ambrosii fid. incipit a quaternione XL, cuius signum tamen a scriba scriptionis marginalis deletum est.

conscriptus est. Vix ulla exstant compendia, nomina videlicet sacra (d̃s; dn̄s; ih̃s, xp̃s, sp̃s, non vero sc̃s!), *m* vel *n* in fine versuum lineola marginem superante indicatae, ibidem (raro) ligaturae, *US*, *NT*, *UNT*, *UR*, *SU*. — Loci sacrae scripturae saepe efferuntur vel spatio coartato scriptionis vel primis eorum vocabulis miniatis, similiter tituli singulorum capitum (*cf.* infra VI 2). Paginis sinistris inscribitur *AMBROSI*, dexteris *LIB. I (II)*. — Textus ipse pretiosissimus est genuinam lectionem sive solus exhibens sive confirmans antiquissimo suo testimonio textum aliorum codicum. — Nec tamen in omnibus, ut patet, eum sequemur, cum huius quoque libri scriba saepe succumbat mendis usitatis[5]), nec desint parvae lacunae[6]), neque propriis careat coniecturis[7]). Manus

[5]) *cf.* I 3, 49 aeque] *equae*; I 5, 21 idque] *hicquae* m1; I 5, 20 digerentur] *dirigerentur* (*dirigentur* p.c.); I 5, 26*sq.* in dialectica disputatione constituunt] *in dialecticis disputatione consistuunt* (sic!); I 8, 34 prolatione] *probatione*; II 1, 23 coartandi] *cohortandi*; II 15, 8 derivatoriam] *deribaturiam*; al. — Fatigatio amanuensis simulque latinitatis eius paupertas praesertim in fine libri II apparet: II 16, 39: fideique] *fideiquae*, adtolle] *adtollere*; 40 tuum] *tu*; 41 nomen] *nomine*; regio] *religio*; 42 solet] *solent*; 43 quam] *quae*. — Exonerandae adnotationis gratia omisi ibi ea menda, quae scriba ipse (m1) correxit, velut I 11, 24 concordant] *cordant* a.c.; I 11, 31 potes] *potest* a.c.; I 11, 40 tu usum] *tusum* a.c.; 16, 25 admonet] *admonent* a.c.; I 20, 36 verae religionis] *vere religiois* (sic!) a.c.; al. — In orthographia, quae vere hoc nomine digna est, id est in usu quodam scribendi, codicem *P* secuti sumus, exceptis iis, quae in cap. VII de orthographia exponentur. Ubi a consueta discrepat, in adnotatione plerumque solum codicis *P* testimonium recepi; ibi reliquos codices ordinariam scribendi rationem testari consentaneum est.

[6]) Lacunae in *P* solo: I 11, 48 *hanc*; I 17, 1 *deus*; I 17, 12*sq. et alibi — nobis*; I 19, 17 *et — prodiderunt*; I 19, 38*sq. quae — substantiae*; I 19, 41 *dicendo substantia* om. a.c. (in marg.); II 1, 15 *dei — ut* alt.; II 4, 18 *et eruam — vos*; II 8, 94*sq. similiter — eadem*; II 11, 74 *liber arbitrii*; II 14, 4*sq. qui — patrem*; hae omnes homoeoteleutis debentur. — Cum aliis *P* easdem praebet lacunas: I 8, 10*sq. ut — dicam* om. *PD*; I 15, 2—4 *imperiti — deus* om. *PD*; I 19, 31 *ille qui ex nihilo PDS*; II 12, 60 *seraphin — sanctus* tert. *PDS*; item ex homoeoteleutis. Minores lacunas a *m3* suppletas *cf.* II 1, 8 *utinam*; II 12, 1 *si*; II 15, 4 *omnia*; II 4, 20 *et — omnipotens Pm1W*; al.

[7]) *cf.* I 1, 11 magnificentiae] *naturae*; I 2, 30 significavit] *definivit*;

altera paulo recentior et *m3* saeculi XVII/XVIII pauca emendare studuerunt[8]). — Orthographiam eius, quantum de mendis apertis modo dictis non agitur, sequemur, etiamsi occurrunt scriptiones eiusdem vocabuli diversae. De hac re conferatur infra nota 25 de codice *R* et caput VII de orthographia.

U 2. Vaticanus bibliothecae antiquae lat. 266 saec. IX, membr., olim Corbeiensis (Corbie in Gallia, non Corvey in Germania: *cf.* CSEL 73 p. 34*, not. 28; Becker, Catalogi bibl. ant. p. 139, 55), 326/217 mm, II + 197 fol., quem contulit Carolus Schenkl, examinavi ipse Romae et ex im. phot., continet f. 1r 24 nomina monachorum et quattuor alphabeta: cryptographicum, runicum, graecum, hebraicum; f. 1v indicem voluminis et epist. Gratiani *Cupio valde* sine inscriptione; f. 2r post finem huius epistulae spatium vacuum est 8 linearum, deinde iterum eandem epistulam exhibet sub inscriptione *Epistola Gratiani Augusti ad Scm Ambrosium ep̃m* (litteris rubris maiusculis), quam sequitur f. 2v inscriptio *Incipit Liber sc̃i ac beatissimi Ambrosii. Orthodoxi Episcopi De Trinitate ad Gratianum Imperatorem*, deinde sine tabula titulorum ff. 2v—26v fid. I et II, 26v—83v spir. I—III, 84r—100v liber incarn., 100v—107v Past. (*cf.* Ind. Compendiorum), 107v—116 myst., 116v—131 sacr., 131—197 off. — Textus epist. Gratiani in utroque apographo idem est, nisi quod in priore exemplo particula *ut* sententiae primae omittitur, in altero exhibetur. Scriba officio suo diligenter functus est. Variae formulae, quibus loci sacrae scripturae introducuntur, ut *scriptum est, alibi, legis, sicut alibi habes* etc., litteris maiusculis efferuntur. — *U* vel eius archetypus totius clas-
Φ sis *Φ* (*UATO*), de qua mox dicemus, dux est, quae tam plena est interpolationum studiique facilioris reddendae lec-

---

I 2, 22 fidei praedicatio] *definitio*; I 3, 14 alibi] add. *in patre filius est qui* (glossa, quae etiam in classem Φ transiit); al.

[8]) *Pm2* altero codice ad corrigendum non videtur usa esse, cum lacunas *Pm1* supplere non potuerit; *Pm3* editionibus ad corrigendum usa est.

tionis, ut recensionis propriae nomine fere sit digna, licet non bonae[9]). Mendis quoque propriis *U* ipse non caret, lacunis tamen paucis deformatur. — Titulos capitum plerumque in fine lineae praecedentis incipit, numeros rubro adscribens, titulos ipsos modo minio modo atramento et semper initialibus maioribus atque interpunctione propria a contexta oratione distinguit.

A 3. Claudianus 1 bibliothecae publicae S. Claudii (St. Claude), olim abbatiae S. Claudii, saec. IX, membr., 219/125 mm, I + 341 paginarum, quem contuli ex im. phot., continet in folio praeligato I fragmentum elogii in S. Benedictum, pp. 1—119 libros I et II fid. sub inscriptione *Incipit Liber Sancti Ambrosii ad Gratianum Imperatorem* (om. titulum *De Trinitate*, quem *U* exhibet), 119—341 tres libros spir., acephalos tamen, incipientes a Prologi libri I § 17 verbis: *Postea* (*P* littera maiuscula ornata!) *vero quam fidei exules abdicavit*[10]). Scriptio clara et robusta potius quam subtilis

[9]) *cf.* I Prol. 7 *ut*; 1, 16 *una*; I 3, 14 *in patre filius est quia* (*cf.* supra not. 7 de cod. *P*); I 5, 25 *quia in ipso habitat omnis plenitudo divinitatis corporaliter*; I 6, 12 *Eudoxium*; I 6, 20 *Eudoxium alii*; I 8, 37 *Eudoxius et* (glossa haec est hominis eruditi. Ambrosius de eo non loquitur, quia cum vivis ei causa est, Eunomio, Palladio, Demophilo, Auxentio; Eudoxius enim mense aprili anno 370 mortuus erat episcopus Constantinopolitanus, cui successit Demophilus); — I 14, 70 *Quod facturam vel creaturam dei filium dicant arriani*; II 1, 1 *Quod arriani bonum filium dei negent* (de his titulis interpolatis *cf.* Proleg. VI 5); al. — Faciliorem reddere textum studet classis Φ e. g. I 1, 38 inciditur] *scinditur*; I 2, 12 pietatis] *potestatis* (pietatis scil. filii erga patrem, ut I 2, 8 *concordat pietatis gratia* et saepius exponitur); I 3, 28 nec . . . denegavit] *et declaravit*; — *cf.* etiam I 9, 5. 11. 12 *inquis* (secundum I 9, 1 *dic mihi heretice*); II Prol. 19 bonitatis] *de bono bonitas*; II 6, 41 sanus effectus est] *secutus effectus est sanitatis*; etc.

[10]) Compages autem codicis *A* mire turbata est. Nam post p. 106 (fid. II 106) sequitur p. 107 fid. II 121; paginam 108 (fid. II 128) sequitur p. 109 —112 textus post p. 106 interruptus (fid. II 106—121 . . . *dedisse pro nobis*); paginis autem 113—116 ne hic quidem textus continuatur, sed sequuntur §§ 133 (*-tem inpugnantes. Scriptum est enim*) — 142 (*sed etiam vindicasti*); demum p. 117 continuatur textus p. 108 interruptus (fid. II 128 *damnat et pater* — 133 *ut verum quaerentes non verita-*); quorum continuatio erat

saepe scriptioni continuae appropinquat. Orthographiam non semel antiquiorem conservat, velut gen. sing. subst. filius: *fili* (quod *m2* saepe in *filii* pessumdedit), *inquid*, *tullit*, *vellim*, *nollim*, *paracletus*, al. — Titulos exhibet, quales *U*, ipso modo scribendi simillimos, numeris rubris numeratos, magnis initialibus et interpunctione distinctos; atque (sicut *U*) tabulam titulorum ante librum I non praebet, sed ante librum II tantum. — Etiam textus sive cum *U* solo sive cum tota classe *Φ* semper fere concordat[11]), cuius rei singulae paginae editionis nostrae testes sunt. Nec tamen *A* ex *U* descriptus est, cum nimis multis ab *U* differat locis[12]). Menda eius non sola manus 1 ipsa, sed etiam manus altera, coaeva fere, interdum manus tertia, paulo posterior, corrigebant.

T 4. Trecensis 813 bibliothecae publicae oppidi Troyes, saec. IX, membr., fol. 326, 290/230 mm, olim Collegii oratorii Trecensis (f. 1), postea Pithoeanus JE 15, quem contulit *C. Sch.*, in parte priore duos continet codices, alterum saec. IX (ff. 1^{v}—14 S. Augustini De videndo deo, 14^{v}—78 eiusdem De consensu quattuor evangelistarum), alterum saec. XIII (ff. 78—220^{r} Anonymi Expositio in testamentum vetus); f. 221^{r} tertius incipit codex cum praecedentibus compaginatus, manu saec. IX atramento pallido scriptus, qui continet ff. 221—242 fid. I et II mutilos (deest initium libri I usque ad verba § 4 *cohortandi ad fidem officium quam*, libri II § 83 *numquid et pater indiget* — § 95 in. *Grande*, II a § 218 fine: *filium esse qui iudicat* usque ad finem libri II), ff. 242—288^{v} tres libros spir., item mutilos (deest initium libri I *Hieroboal* — § 10 finem: *futura esset messis fecun-*), ff. 288^{v}—

supra p. 113; denique p. 119 sequitur textus, qui p. 116 interruptus erat paragraphi 142 verbis: *Non hic imperatori mens lubrica* eqs. usque ad finem libri II.

[11]) In adnot. crit. negleximus ea, quibus *A a.c.* a classe *Φ* differebat.

[12]) *cf.* e. g. I 4, 20 *quibus*; I 6, 41 *hereticum*; I 12, 26 *existimatis*; I 19, 41 *alia* (alico *U*); II 1, 31 *magis* (om. *U*); II 6, 6 *scriptum esse*; II 8, 2 *resurgit*; II 8, 52 *fuisse* (om. *U*); II 9, 41 *qui descendit hic est* (om. *U*); II 11, 69 *contemptum*; II 12, 10 *cognitorem*; II 13, 23 *sq. corruptibilitatis*; al.

301 librum incarn., item mutilum (deest § 41 *veri* — § 60 *carne*), f. 301^{v} fragmentum Past., ff. 302^{r}—308 fragmentum myst. (§ 15 *Magis videtur, quod non videtur* eqs.), 308^{v}—316^{v} fragmenta sermonum sacr., 317^{r}—326^{v} fragmentum libri I off. — *T* ad classem *Φ* pertinere ex omnibus fere paginis editionis huius patet. Menda eius propria pauca sunt, item lacunae propriae, ex homoeoteleuto ortae[13]).

O 5. Gothanus Membr. I 60, bibliothecae olim ducalis urbis Gotha, saec. XIII/XIV, membr., quamquam in libris III—V ad familiam *CWE* pertinet (infra nr. 15), iam hic tractandus est, cum in libris I et II classis *Φ* (*UATO*) sit. — Codex 267/190 mm foliorum 113, binis columnis 39 linearum scriptus, quem contuli ex im. phot., continet ff. 1—62 post epist. Gratiani *Cupio valde* libros V fid. (libros I et II ff. 1—19^{v}), ff. 63—104 tres libros spir., 104^{v}—113 *De fide orthodoxa contra arrianos* (Gregorii Iliberritani?, cf. PL 20, 31—50, Altaner 5. ed. p. 333). — Duplici ratione *O* dignus est, qui in adnot. crit. recipiatur, primum quia manifestum est eum verbo tenus, immo usque ad formam litterarum ab Amerbachio in editionem suam translatum esse, deinde cum recensionem posterioris aetatis exhibeat in multis a forma tradita textus recedentem, quae non tantum in editionem Amerbachii, sed etiam per hanc non semel in Maurinos influxit. Hoc omnibus, qui adnotationem nostram criticam inspexerint, manifestum erit. Lacunas[14]) ibi indicavimus, mendorum ea,

---

[13]) Menda cod. *T* amanuensi soli debita, utpote absurda, in adnot. crit. omisimus, velut I 2, 18 cum] *qui*; I 9, 11 non nego] *non ego*; I 12, 40 partus] *raptus*; I 12, 45 propriae] *progenie*; I 17, 39*sq.* in unitate est] *unitatis*; II 5, 9 qui in constitutione] *quis institutione*; II 13, 2 concilies] *concilii est*; al. — Lacunae indicatae sunt in adnot.

[14]) *O* quattuor foliis mutilus est: inter ff. 8^{v} et 9^{r} atque inter ff. 17^{v} et 18^{r}, 59^{r} et 59^{v} in ipso exemplari eius folium exciderat; quartum deest inter ff. 86^{v} et 87^{r}. — Lacunae *O* propriae in libris I et II fid. vix inveniuntur, ne eae quidem, quae ceteris classis *Φ* codicibus communes sunt, sat multae autem in libris III—V, sive homoeoteleutis effectae sive ex archetypo communi codicum *CEO* (V 8, 79—91; V 8, 98—115; V 16, 112—127)

quae ad historiam textus diiudicandam utilia videbantur[15]). Titulos capitum in libris I et II fid. genuinos exhibet, inde a libro III propriae inventionis (*cf.* infra nr. IV 18).

K 6. Coloniensis 33 bibliothecae capituli cathedralis saec. IX, membr. fol. 158, quem pro *C. Sch.* contulit G. Weinberger, continet ff. 1—28 Tractatum de symbolo incipientem *Mihi quidem, fidelissime fili Laurenti* (Rufini In symbol. apost. PL 21, 335), 28ᵛ—65ᵛ fid. I et II, 65ᵛ*sqq.* Faustini (cod.: *Fausti episcopi*!) Ad Flaccillam de fide (PL 13, 37—80); alia. — *K* vel potius eius exemplar textum e variis codicum familiis hausisse saepe apparet, praesertim I 15, 23; II 5, 17; II 8, 89; II 11, 6. — Cum codice *C* nobis formam *prode est* conservavit II 11, 31. 32. — Ceterum abundat mendis omni sensu carentibus ac transpositionibus[16]). — Titulos fere omnes exhibet, licet interdum paulum deformatos.

Ultimus et corruptissimus duorum librorum fid. codicum est

D 7. Parisinus bibliothecae nationalis lat. 1745 saec. X membranaceus, quem contulit adiutor quidam *Caroli Sch.* Continentur eo ff. 1—15ᵛ *De fide contra arrianos beati ambrosii*

---

vel *SMNO* (III 8, 16—20; III 12, 56—59) ortae. — Maxima autem *O a* solis communis (IV 10, 34—56) ex neglegentia scribae ipsius codicis *O* orta videtur esse, qui homoeoteleuto inter IV 10, 34 *patrem* et IV 10, 56 *patrem* oculis aberravit.

[15]) Innumerabiles fere permutationes inter coniunctiones *quod* et *quia*, *O* et *a* communes, in adnot. crit. omnino negleximus, nisi forte in ed. Maurinorum transierunt. — Mixta indoles codicis *O* praesertim fid. I 17, 41*sq.* apparet, ubi contra genuinum textum (*Turbati in freto apostolorum licet, sed adhuc non credentium chori*), quem classis Φ, alias codicis *O* familia, duobus vocabulis (*Turbatum ... cor*) mutaverat, cum codice *P* habet: *Turbati in freto apostoli licet adhuc non credentes corde*, qui textus ex *O a* etiam in m transiit.

[16]) Plurima menda cod. *K* in adnot. crit. omisimus, nisi ceterorum codicum lectionem fulciant. — Lacunas eius hic indicasse satis sit: I 3, 17 *in domino*; I 14, 29*sq. filium — primogenitum*; I 18, 9*sq. sed — audire*; I 18, 25 *et — concilium*; II 1, 9*sq. sunt — crimine* alt.; II 2, 4 *iure*; II 2, 7 *bona — qui* alt.; II 2, 46 *aliis — credas* alt.; II 7, 24*sq. ulcera — eius.*

episcopi ad gratianum imperatorem libri II. — Saepe cum *P* facit, sed mixtus ex aliis est[17]), mendis absurdis ita refertus, ut inutile sit lectorem iis detinere.

Iam ad eos transimus codices, qui editionem quinque librorum de fide continent vel olim continebant. Quorum antiquissimus est

R 8. Ravennas bibliothecae archivi archiepiscopi saec. V ex. vel VI in., membr. 293/226 mm, pulcherrimae scripturae semiuncialis largae et clarae, binis columnis 28 linearum scriptus; de quo diserte egit cl. vir Ioh. Mich. Mercati[18]), qui cum iuvenis editionem hanc ipse facere intendisset, totum codicem mensibus Aprili usque ad Iulium anno 1895 sua manu descripsit[19]). Quod apographum Academiae Vindobonensi postea liberalissime traditum mihique ab ea commissum anno

---

[17]) *D* mixtam indolem prodit e. g. I 1, 11 magnificentiae] *naturae P, magnificentiae naturae D* (absurde); al. Nomina sacra *deus* et *dominus* saepissime confundit, quod in adnot. indicare superfluum est. — Lacunas, quae alicuius momenti videbantur, in adnot. crit. invenies indicatas.

[18]) Giovanni Mercati, *Ambrosiana, Scritti Varii pubblicati nel XV Centenario dalla morte di S. Ambrogio, nr. VIII*, Milano 1897 (repetita in *Studi e Testi 76, 446—481*, Vaticano 1937): *Le Titulationes nelle opere dogmatiche di S. Ambrogio con due appendici; due tavole in eliotipia.* — Iam anno 1872 Ludwig Bethmann in *Archiv für ältere deutsche Geschichtskunde 12 p. 583* paucis de codice *R* egerat et post eum Antonio Tarlazzi, *Nuovo documento rinvenuto nell' Archivio Arcivescovile di Ravenna* (*Atti e Memorie Dep. Romagna, s. III, 1, 1882—1883, 472/473, Tavola XI*). — Imaginem scripturae codicis typis mandavit E. A. Lowe, *Codices Latini antiquiores IV, Oxonii 1947, n. 410.* Ab eodem auctore est *A hand list of half uncial manuscripts, Miscellanea Ehrle IV* (*Studi e Testi 40, 1924, 61, n. 160*) et: *More facts about our oldest latin manuscripts* (*Classical Quarterly 22, 1928, 52/53, n. 130*). — Diligentissimam post Mercatium codicis *R* descriptionem dedit Augustus Campana, *Il Codice Ravennate di S. Ambrogio* (*Italia Medioevale e Umanistica I, 1958, pp. 15—68*).

[19]) In scheda apographo suo codicis *R* addita ipse ait: *Codicem hunc praestantissimum ego Johannes Michael Mercati Regiensis, bibliothecae Ambrosianae Dr., totum descripsi, descriptumque bis quandoque, ter quaterve contuli anno MDCCCLXXXXV mensibus aprili—iulio, annuente principe Em.o Card. Galeati Ravennati archiepiscopo . . . Ravennae 3 augusti a. 1895.*

1942 Romae cum codice interim ab eodem cl. v. restaurato contuli atque aliquibus locis corrigere potui. Praesto praeterea mihi fuit imago codicis photographica. — *R* ex duabus olim constabat partibus, quarum prior libros I—V fid. continuerat (ff. 1—47 codicis restaurati), altera (ff. 48—141) libros tres spir. et librum incarn. Pars prior quaternionibus I—XVII constitit, littera *q.* cum numero romano punctoque in dextero margine inferiore signatis, altera quaternionibus (hodie) *a*—*m*, qui solis litteris minusculis ibidem signati sunt.

a) Partis autem prioris decem primi quaterniones, praeterea quarti decimi quaternionis sex folia interiora, quinti decimi bifolium externum, decimi septimi folium ultimum periere, ita ut librorum fid. solum supersit fragmentum, quod hodie ff. 1—47^{r} comprehenditur, incipiens a libri IV § 91 fine verbis: *Sic accepi(mus) sic (le)gimus, sic ten(emus)*. Libri spir. autem integri fere exstant (ff. 48^{r}—134^{r}) marginibus sane hinc illinc male detritis. Denique libri incarn. (ff. 134^{r}—141^{v}) conservantur §§ 1—11 usque ad verba *si alterum tollas, totam*, ac § 16 a verbis *et terram* usque ad verba § 48 *arbitrati sunt*. — Singulas lacunas codicis ex iniuria temporum ortas in adnot. crit. significavimus.

b) Totus codex a duobus amanuensibus scriptus est, quorum priori debemus reliquias librorum fid., spir. ac §§ 1—11 incarn. (id est folia 1—135^{v} codicis restaurati), alteri folia 136^{r}—141^{v}. Manus prioris levis est, sobria et clara, compendiis paucis utitur sacrorum scilicet nominum, ceteris fere tantum in fine linearum (pro litt. *m, n, us, ue*)[20]), ubi paucae quoque apparent ligaturae (*nt, us, ui, ae*). Locos sacrae scripturae plerumque coartato paulum scriptionis spatio ac litteris minoribus et subtilioribus a ceteris distinguit, titulum *DE*

---

[20]) Compendium $\widetilde{imp}$ pro *imperator* bis occurrit (fol. 31^{v}B: fid. V 154 et fol. 102^{r}A: spir. II 143). — *Omp.* pro *omnipotens* semel tantum (f. 76A: spir. I 152), quamquam adiectivum *omnipotens* frequentissimum est: signum hoc quoque transitus a V ad VI saeculum (*cf.* Traube, *Nomina sacra 189—192* et *260*; Lindsay, *Notae latinae 433*).

FIDE in summis marginibus sinistris, numerum libri in dextris scribit lineola supra et infra ducta (*de fide, lib. V*)[21]). — Alter amanuensis, cui pauca illa supra commemorata debemus (certe nihil librorum de fide), scriptione angustiore, minus regulari a priore distinguitur, textu quoque vitiosiore[22]). — In adnotatione critica, cum libri fid. solius amanuensis prioris sint, signo *m1* hic solus significatur, signo vero *m2* manus correctoris, eiusdem fere aetatis, qui totum codicem, plerumque optime, correxit, lacunas eius in margine inferiore supplevit cruce et in textu ad locum lacunae et in margine inf. apposita[23]). Haec igitur supplementa facile agnoscuntur

[21]) Quod amanuensis prior in libris fid. quaterniones numeris romanis, in libris spir. et incarn. litteris minusculis signat, qui usus etiam alibi occurrit (*cf.* Campana libro nota 18 citato p. 21, not. 2), fortasse etiam inde explicatur, quod libros spir. et incarn. tamquam unum corpus considerari voluit. Inde liber incarn. sic inscribitur: *Explicit de spiritu sancto liber III. incipit liber* (*IIII*: huius numeri vestigia manent). Etiam alter amanuensis folio 136^{v} superscripsit *liber IIII.* — *cf.* etiam Mercati, l. c. p. 28 sq. cum nota 2 p. 29.

[22]) Alter amanuensis paulo aliter exhibet etiam locos bibliae quos non semper clare distinguit a reliquo textu, quamquam rationem prioris amanuensis hinc illinc imitatur; *cf.* fol. 136^{v}B verba (incarn. 3, 21): *quod vidimus inquid et quod audivimus* spatio reducto et litt. minoribus; item fol. 137^{v}B (incarn. 4, 27): *quid me dicunt esse homines — ex prophetis*; fol. 139^{v}B (incarn. 5, 37): *respice in me quare me dereliquisti.* — Ceterum ne prior quidem sibi constat (*cf.* fol. 52^{v}B, ubi Ioh. 13, 14 litteris ordinariis redditur, item fol. 95^{v} Tit. 3, 3. 5—7, quem locum *m2* in margine littera *s* singulis signat lineis!). — Utrum et quantum hi duo amanuenses aetate differant, non constat inter viros doctos. Mercati (l. c. nota 18 p. 30) alterum amanuensem dicit a priore distare forsitan aliquibus decenniis; E. A. Lowe cautius '*of somewhat later date*' (Codices Lat. antiq. IV, 1947, n. 410). — Sed cum manus correctoris, quae totum correxit codicem, eodem Mercatio teste (l. c. p. 30*sq.*) coaeva sit priori amanuensi vel paulo tantum posterior, etiam amanuensis alter initio sexti saeculi vix posterior erit, nisi forte manus correctoris, ut vult Lowe, saeculi sexti exeuntis est. *cf.* etiam Campana p. 39*sq.* et pp. 57, 4*sqq.*

[23]) Huic manui secundae (correctoris) Mercati in apographo suo omnia ea attribuit, quae in margine inferiore ad replendas lacunas, signo crucis apposito, adduntur (ff. 65^{r}A, 98^{r}A, 102^{r}A, 138^{r}A, 138^{v}B: spir. I 87, II 121. 143; incarn. 29. 32).

manus esse secundae, minus facile correctiones inter lineas vel in fine linearum factae a *m1* distinguuntur, praesertim ubi folia umorem passa sunt. — Ceterae manus quinque, quas Campana manus *A*, *B*, *C*, *D*, *E* appellat[24]), omnes lectorum sunt, qui inde a saeculo sexto ad nonum notas marginales apposuerunt, quibus pro re critica nihil efficitur. Manum *A* solam, quam nos *m3* vocamus, in adnot. crit. semel commemoravimus, fid. V 183, ubi notam marginalem addidit: *de eo quod scriptum est cum tradiderit* $\widetilde{XPS}$ *regnum deo patri erit deus omnia in omnibus*, falso ad illum locum, cum hoc argumentum iam § 148 inceptum sit et § 183 concludatur (*Conclusionem igitur totius absolutionis breviter colligamus*).

c) Vocabula graeca ab amanuensi primo depingebantur talia, qualia in archetypo suo invenit, nec linguae graecae peritus fuit (*cf.* fid. IV 147 ἤ τίς προσέδωκεν αὐτῷ).

Verba autem usitata pugnae Arianae, ut *usia*, *epiusios*, *homousios*, *eterousios*, cum etiam in aliis testibus vetustioribus latine scripta sint (*cf.* fid. III 123—127), suspicandum est idem in codice *R* obtinuisse, praesertim cum etiam in libris fid. exempla huius scriptionis in *R* existant: *doxason* (IV 137), *monetes* (pro *monotes*: V 46). Excipiendum videtur οὐσία, cum de etymo huius substantivi agitur (*cf.* III 127).

d) Reliquum est, ut de pretio critico codicis *R* agamus. Qui etsi neque usitatis scribarum erroribus aut mendis caret neque ipsis lacunis[25]), tamen saepissime inaestimabilis pretii

---

[24]) *cf.* Campana pp. 48—56. — Notae *manus A* et *manus B* margini adiectae uncialis sunt scriptionis, *manus C* semiuncialis, *manus D* cursivae, *manus E* minusculae carolinae. — His manibus a sexto ad nonum saeculum scribentibus apparet codicem *R*, qui semper in archivo Ravennati fuit (*cf.* Campana, p. 57, 4*sqq.*), episcopis Ravennatibus saepe in usu fuisse.

[25]) *cf.* IV 9, 96 temporis] *temporalibus*; IV 10, 114 unitatem substantiae] *unitatis substantiam*; IV 11, 49 *accidentem*; IV 11, 83 utrumque] *uirtutem quae*; V Prol. 104 libremus] *liberemus*; IV 10, 137 huiusmodi] *huius mundi*; V 5, 42 grandaevam] *grandebam*; V 13, 1 et ius] *eius*; V 13, 44 futura] *figura*; V 14, 104 homines sedere] *homini sedere*; V 16, 8 scientiam] *sententiam*.

est, cum testimonio suo antiquo aut rectas lectiones aliorum confirmet aut corrigat quae ceteri (Ω) deformaverunt[26]). — In locis sacrae scripturae primo obtutu interdum Hieronymianae translationi, quam Vulgatam nominamus, contra Veterem Latinam obsequi videtur. Profundius autem indagantibus manifestatur illis locis nihil aliud exhiberi nisi variam Veteris Latinae lectionem[27]). — Summi quoque momenti est *R* ad

---

De orthographia cod. *R* *cf.* cap. VII Proleg.

Paucae sunt ac plerumque breves lacunae in *R*, ut particularum *et, ut, enim, si, autem, ipse, sui*, al.; maiores sunt IV 10, 104*sq.* *quia* alt. — *patrem*, V 4, 11*sq.* *deinde* — *adpellaret*, V 16, 87*sq.* *sic* — *sint* pr., V 16, 101*sq.* *si minimum adque abiectum*: omnes ex homoeoteleuto.

[26]) Interpretatione fortasse indigeat textus V Prol. 106—109, ubi solus *R* recte legit: *Haec est pecunia perquam mensa animarum saepe cernenda, aut frequenter agitanda, ut in omnem terram . . .*, ceteri sic: *Haec est pecunia per mensas (pro mensis) animarum saepe cernenda, ut frequenter agitando in omnem terram . . .* — Iungendum est *perquam saepe*, i. e. *recht oft*, quod iam non intellectum coniecturis ceteris ansam praebuit. Tmesis inter praepositionem *perquam* et adverbium *saepe* explicabitur, cum contuleris Ciceronis de or. 1, 49, 214 *per mihi mirum visum*, vel Att. I 20 *per mihi, per, inquam, gratum feceris*, alia.

[27]) Praecipue hoc observatur in Psalmis, ubi notum est 'Vulgatam' seu 'Psalterium Gallicanum' nihil aliud esse nisi recensionem cuiusdam translationis veteris latinae secundum textum graecum Hexaplorum Origenis ab Hieronymo factam (*cf.* Rob. Weber, O. S. B., Le Psautier Romain et les autres anciens psautiers latins, Collectanea biblica X, libr. Vatic. 1953 p. VIII). — Conferas e. g. V 16, 9—12. 18. 20. 23, ubi Psalmi 72 citantur versus 6. 7. 8. 9. 11. Ibi *R* cum 'Vulgata' habet *tenuit, operti, nequitiam* (hoc contra Vulg. novae editionis!), om. *omnis*, sed contra 'Vulg.': *eorum, prodivit, in dispositione, in excelsum* (p. c. *m 1*), *in caelo, scivit, in altissimo.* — In libro De interpellatione Iob et David III (IIII) 3, 9—5, 14 iidem fere psalmi 72 citantur versus, ubi contra *R* exhibetur *optinuit, cooperti, in caelum, scientia omnis*, cum *R*: *eorum, prodivit, in dispositione* (*m*), *scivit, in altissimo.* — Quae differunt in utroque loco, exaequanda non videntur, cum Ambrosius ipse saepe differat in laudando eodem scripturae sacrae loco. An libri mss de Iob et Dav., codice *R* multo recentiores, alterius Psalterii influxum passi sunt? — Correxi tantum fid. V 16, 12 *dispositione* in *dispositionem* et addidi l. 23 adiectivum *omnis*, quod ex contexta oratione requiritur (*cf.* l. 24 *scientiam omnem*). — Quare etiam V 13, 25 *Nunc*, 16, 142 *hic*, 13, 103 *quia* cum *R* recepi. — Contra *R*: IV 12, 36 *dat incrementum*

historiam titulorum in libris fid. investigandam, de qua re infra agetur (cap. VI).

RS e) De una autem lacuna codicis *R* paulo amplius tractandum est, quam fid. IV 95 cum codice *S* communem habet. Totam enim paragraphum 95 huius libri hi duo antiquissimi testes librorum III et IV fid. omittunt. Neque ulla omissionis ratio, ut ita dicam, mechanica (homoeoteleuton aut mutilatio) subest. In codice *R* enim, fol. 1^{v}B codicis restaurati, quinta linea desinit ultimis verbis paragraphi 94 *sed (fili)orum iure deferri*, quae in linea sexta, plene conservata, excipitur initio paragraphi 96: *Unde cum inaequalitatem* . . ., quae paragraphus sequitur sine ulla lacuna. — In *S* quoque fol. 137^{r}A, linea 13, post ultimum verbum § 94 *deferri* et parvum spatium in eadem linea pergitur primo vocabulo § 96 *Unde*. Neque ullum homoeoteleuton est inter finem § 94 *deferri* et finem § 95 *splendoris et lucis*. — Ex altera parte § 95 non potest ab alio addita esse nisi ab Ambrosio ipso, cum et conclusio sit optima quarti capituli libri IV et nihil contineat non Ambrosianum (metaphora fontis et fluvii ex Athanasio hausta identidem in Ambrosio occurrit, nec minus 'lucis et splendoris': *cf.* I 79; IV 108; al.). Neque erat cur *R* vel eius exemplum haec verba omitteret. Quare veri simile puto *R* et *S* ex priore editione librorum III—V derivari, in qua tota § 95 deerat, eamque ab Ambrosio additam esse, cum novam editionem pararet, in qua libri III—V iam non a libris I et II (prima editione totius operis) separati, sed cum iis coniuncti sunt.

f) De orthographia codicis *R* conferas ea quae supra (IV 1) de codicis *P* orthographia exposita sunt et cap. VII Proleg.

Iam ad alios codices italicos transeamus, quorum antiquissimus post *R* est

L 9. Lucensis bibliothecae capitularis urbis Lucca 13, saec. VIII ex., membr. 240/170 mm, ff. 241 (re vera 237, cum

V 3, 60 *me misit*, V 15, 48 *possit*, V 17, 27 *tempora et annos* (*cf.* in Luc. VIII 34), V 19, 17 *adlevavi*.

post f. 135 falso sequatur numerus paginae 140)[28]), quem contuli totum ex im. phot., in locis dubiis iterum ex ipso codice Luccae. — Continet autem ff. 1^{v}—163^{v} fid. I—V, 163^{v}—241^{r} spir. — Folia 1—5 et 214—241 codicis antiqui iam tum deperdita supplevit saeculo XI manus altera (*m2*), quae libris fid. tabulam titulorum praemisit (*cf.* adnot. crit.). Manus igitur antiquae (*m1*) sunt ff. 6^{r}—213^{v} = fid. I 48 *primogenitus universae creaturae. Primogenitus inquid* ... — spir. II 69 *qui corporaliter deum putent esse formandum cum legunt.* — Quaterniones antiqui codicis medio in margine inferiore numerantur numeris romanis, partibus suppletis *m2* desunt numeri[29]). Noni quaternionis periit unum folium a *m2* in fine folii 61^{r} et 73^{v} suppletum. Cum autem quaternionis XV duo folia ultima, XVI totus, XVII duo folia priora perierint, quae *Lm2* non supplevit, lacuna existit inter fid. IV 155 a verbis *inanem esse hanc quaestionem* usque ad verba fid. V 36 *vitae nulla distantia sit.*

Librum vero incarn. et ipsum in codice antiquo olim exstitisse ex eo veri simile puto, quod liber I spir. ante correctionem *Lm2* ita inscriptus erat: *Explicit liber V. Incipit liber VI. Amen.* ac liber II spir.: *Explicit liber VI. incipit liber VII.* Hic enim mos est illorum codicum, qui novem libros fid., spir., incarn. in unum corpus collegerunt.

Quam diximus manum antiquam (*m1*), diversorum fortasse opus scribarum est, eiusdem tamen aetatis, ita ut omnium eadem sit vis critica. — *Lm2* autem non solum supplevit quae deerant saeculo XI, sed etiam totum correxit codicem ex manu scripto meliore supplens plurimas manus primae lacunas[30]) ac menda saepe optime corrigens. Exemplar

---

[28]) *cf.* Bernardinus Baronius, *Catalogus antiquae bibliothecae Illustrissimorum et Reverendissimorum DD. Maioris Lucanae Ecclesiae Canonicorum ..., 1757,* nr. 13.

[29]) Post qu. VIII (f. 60^{v}) errore compaginatoris sequitur qu. X (ff. 61^{r}—68^{v}), inde qu. IX (ff. 69^{r}—73^{v}), denique qu. XI (ff. 74^{r}—81^{v}).

[30]) Lacunas ab *Lm2* suppletas hic indico, ne iis oneretur adnotatio

autem illud bonum vel Vaticanus 264 vel eius cognatus fuit, ut ex singulis fere paginis adnot. criticae apparet.

Titulos capitum plerosque *Lm1*, in partibus suppletis *Lm2* testatur, quamquam inde a libro IV fid. non sine confusione, et novo titulo interpolato ab *Lm1* (fid. V 94), pluribus vero a *m2* in libro V additis (cf. cap. VI 5 Proleg.).

Eiusdem familiae italicae est

V 10. Vaticanus bibliothecae antiquae lat. 267 saec. IX/X, membr., 298/220 mm, II + 185 fol.[31]), quem contulit *C. Sch.*, examinavi ipse ex im. phot. et ex codice ipso. Qui continet ff. 1—98[r] fid. libros V, praemissa epist. Gratiani *Cupio valde*, 98[r]—166 spir. libros tres, iterum praemissa eadem epistula, 166—183 incarn., 184—185 et foliis I et II fragmentum Libri Pontificalis. — Libros fid., spir., incarn. a primo ad nonum tamquam unius operis numerat (*cf.* supra *Lm1*).

Textus sat bonus est exceptis lacunis, ex homoeoteleutis exortis, et quibusdam mendis[32]). — Titulos ipse quoque ex-

critica: I 7, 27 *ista veritas*; I 7, 34 *plura — dicere*; I 9, 32—10, 1 *volunt — aliud*; I 10, 25*sq. angelos — supra* tert.; I 11, 24 *cum*; II 6, 5 *voluntatis — spiritui*; II 6, 7*sq. ubi vult — spirat*; II 11, 29*sq. opulentior — peccatorumque*; II 11, 58*sq. non tremuit*; III 1, 20*sq. et vallem — refugit*; III 5, 45 *sed per gratiam*; III 7, 36*sq. ait — denique*; III 8, 26—42 *quia — pro infirmitate transmissum*; III 9, 3*sq. quia — pro*; III 9, 10*sq. saecula — temporibus*; III 10, 6 *vir* alt.; III 14, 60*sq. potestate — dicit*; IV 8, 96 *servulum — generaverit*; IV 9, 41 *ut — videatur*; IV 9, 117 *astuti — divinis*; IV 10, 56 *ita* pr. — *patrem*; IV 11, 8 *et nos — omnia* alt.; IV 11, 30*sq. et omnipotens* alt. — *aut*; V 10, 73*sq. nescitis — vos*; V 11, 19*sq. voce nec corporali*; V 11, 42 *et deus maiestatis*; V 15, 5*sq. oboedientiam — usque*; V 16, 79*sq. ut — etiam*; V 16, 88 *quia — non sint*; V 17, 94 *divinitatis et unitas*; V 18, 58 *multa non legunt*; V 19, 83 *sicut — altissimo* alt.

[31]) Fol. 76 duobus numeris insignitur (76 et 77), sed numerus folii 52 omissus est, ita ut universa sint folia 185. — Ceterum *cf.* Vatasso-Cavallieri, I p. 195; Reiferscheid, *Die röm. Bibliotheken (Wiener Sitzungsber., phil.-hist. Kl. 63, 1869, p. 574sq.*).

[32]) Lacunae in adnot. crit. indicatae sunt. — Ex mendis interdum apparet mixtura exemplorum codicis *V* vel eius archetypi, velut II 13, 18; II 8, 39. — Ordo quoque textus interdum turbatus est, velut V 19, 78.

hibet saepe minio distinctos, quo etiam verba illa *NEMO BONUS NISI UNUS DEUS* (fid. II 15) ut verum titulum effert (cetera *cf.* Proleg. cap. VI de titulis).

Ultimus eiusdem familiae italicae editionis quinque librorum est

Z 11. Vaticanus bibliothecae antiquae lat. 264 saec. XI/XII, membr., 512/337 mm, fol. I + 324, binis columnis 59 lin. diligenter scriptus, unus ex maximis operum Ambrosii codicibus, quem contuli ex im. phot. — Continet ff. 1—74^{v} Ambrosii in Luc., 75^{r}—121^{r} 92 homilias sub nomine Ambrosii, re vera, ut videtur, Maximi Taurinensis, 121^{v}—122 vacant, ff. 123^{r}—148^{v} Ambrosii fid. libros V, 148^{v}—166^{r} tres libros spir. praemissa epist. Gratiani, 166^{r}—171^{r} incarn. — Vacat 171^{r} una et dimidia columna et 171^{v} totum. — Sequuntur ff. 172^{r}—230^{r} Hel., apol. Dav., Abr., Isaac, bon. mort., fug. saec., Iac., Ioseph, patr., Nab.; — past.; vacat 230^{v}; sequuntur ff. 231^{r}—295 Ambr. epistulae decem libris dispositae, cum obit. Theod., 295—316 virg., virginit., vid., 316^{v}—322 epist. Vercell., 322^{r}—324 spurium *Quid taces anima.*

Pauca praebet librarii menda, pauciores lacunas[33]). Saepe autem lectiones bonas confirmat, ut fid. I Prol. 5 *mirere*, I 6, 30 *superne vacuum*, I 12, 3 *pro pietate*, V 7, 31—39 cum *LV* testatur textum octo fere linearum (*RS* hic defici-
LVZ unt!) a verbo *Vide—quia tu me misisti*, unde familia *LVZ* clare demonstratur, quamquam *V* ibi solus (V 7, 34) exhibet verba *reformationem pollicens veteris claritatis*, ab *LZ* fortasse sponte omissa propter sententiam nimis inauditam! Nec desunt in *Z* propriae coniecturae temptamenta, velut I 1, 16*sq.*; I 3, 25; I 3, 55; I 6, 14; IV 10, 66; al., quae librarium produnt sagaci ingenio praeditum.

---

[33]) Rarissima in *Z* sunt vitia omni sensu carentia, ut II 15, 48 falsa-vere] *falsa vere*; III 11, 12 factus] *fructus*; III 17, 36 martyris tanti] *martiri stanti*; V 5, 7 filiis Zebedaei] *filius Zeb.*; V 8, 139 suscepit] *suscitat*; V 9, 14 fides] *fidei.* — Lacunae sunt I 7, 28; II 8, 100*sq.*; II 9, 72; III 2, 30; V 6, 20 (*cf.* adnot. crit.).

Titulorum tabulas, quae desunt in antiquissimis testibus, singulis libris praemittit, titulos ipsos plerumque numeratos recte ponit, inde a libro III autem libere novos invenit (de quibus *cf.* cap. VI, 5 Proleg.)

Medius quodammodo inter hanc familiam italicam *L VZ* ceterosque codices est, qui sequitur

S 12. Codex bibliothecae abbatiae S. Pauli in Carinthia 1/1 (olim XXVa 1 vel 25/3/19) saec. V/VI, quondam monasterii S. Blasii, pridem Augiae divitis (Reichenau)[34]), membr. 250/215 mm, fol. 155, binis columnis 21 linearum scriptura semiunciali continua scriptus cum interpunctione post addita, quaternionibus in imo margine dextero signatis. Quem totum primus contulit *C. Sch.*, iterumque totum ego ex libro ipso et ex im. phot. — Continet autem ff. 1—2 fragmentum evangelii sec. Lucam saeculi VII/VIII (Luc. 1, 64—2, 51), ff. 3—155 autem Ambrosii fid. libros I—IV atque hos ita: Sub inscriptione (mendosa, hic correcta) *Quattuor libri sancti Ambrosii episcopi ad augustum imperatorem de fide catholica* sequuntur libri I—III, deinde sine nova inscriptione (ff. 108B—111B) ex libro V paragraphi 107—112b, quas

---

[34]) *cf.* A. Holder—K. Preisendanz, *Die Reichenauer Handschriften III 2, Karlsruhe 1918, p. 127sqq.* Idem: *Der Reichenauer Handschriftenkatalog von 1724 (Festschrift für Georg Leidinger), München 1930, p. 203*; Th. Raschl, *Zur Geschichte der Blasianer Handschriften (Zentralblatt für Bibliothekswesen XXXVI, 1919), p. 251.* — Adolf Trende, *Die Stiftsbibliothek in St. Paul (Carinthia I, 142. Jahrg., Heft 1—3, Klagenfurt 1952), p. 651.* — Exempla scripturae apud E. Chatelain, *Uncialis scriptura codicum latinorum, Paris 1901, Tab. XX.* — De origine italica codicis *S*: Emmanuel Munding, O. S. B., *Abt Bischof Waldo (Texte und Arbeiten, Beuron, 1. Abt., Heft 10/11, 1924), p. 34sq.*: ‚*Vielleicht in Verona geschrieben und durch Egino (799) unter Waldo nach Reichenau gebracht, wo Egino 802 starb.*‘ — Post annum 1724 ab abbatia S. Blasii ex monasterio Augiae divitis videtur emptus esse, inde post saecularisationem S. Blasii (1806) in abbatiam S. Pauli in Carinthiam translatus est, quae abbatiae S. Blasii successit. — Martinus II. Gerbert, abbas S. Blasii, hunc codicem, inter libros sui monasterii indicare videtur (*cf. Iter Allemanicum, S. Blasii 1765, p. 86*).

concludit subscriptio: *Explicit liber III. Incipit liber IIII. Feliciter. Beatus qui legit. Amen. Lege beatus*, post quam adiungitur totus liber quartus cum subscriptione *explicit feliciter*; libri quinti autem nihil aliud additur. Ergo exemplum codicis falso compaginatum videtur fuisse atque in eodem pars maior libri quinti iam perdita.

Tres sunt manus, quarum prima (*m1*) plurimis obnoxia fuit vitiis, quae altera (*m2*, multo posterior, sed prior saeculo nono, cum codex S. Galli 95 saec. IX ex *S*, manu altera iam correcto, descriptus sit: *cf.* notam 36) corrigere studebat, vix ex meliore exemplo, cum lacunas supplere non posset, vitia potius proprio marte emendaret. Manu autem tertia (*m3*), quae atramento magis nigro agnoscitur, pauca corrigebantur nec maiore pretio critico[35]). — Tamen *S* interdum antiqua et genuina conservat, velut I 12, 41 *mater PS*, sed statim falso *fetus*, ubi *P* recte *feta* habet, I 13, 1 *aliqui P, Sa. c.* soli, I 17, 42 *cori S a. c. m2* (*m2 add.* h *s.* c) et totum locum recte: *Turbati in freto apostolorum licet, sed adhuc non credentium chori*, I 17, 72 (I Ioh. 5, 20) *potestatem*, IV 4, 11 *quo SW* (*quod* cet.), IV 11, 48 *omnia potest S* cum *R* solo, et saepius.

Sunt autem quaedam lacunae in solo codice *S*, quae suspicionem voluntariae omissionis movent: III 14, 47 *montes* — 52 *substantiae* (fortasse ob exegesim satis alienam loci Nahum 2, 6 = 2, 7. 8 *Sept.*); III 15, 22—26 tota paragraphus III 126 omittitur (cur, vix potest dici; certe homoeoteleuton aut alia ratio externa non est), IV 10, 133 (§ 137) *Unde et quidam* δόξαν — 139 *et deum verum* (forsitan ob interpretationem Ioh. 17, 4. 5 non suetam substantivi δόξα = opinio).

Quid de lacuna fid. IV 95, quae paragraphus tota cum codice *R* omittitur, censendum sit, supra vidimus (IV 8, e):

---

[35]) Lacunas cod. *S* omnes in adnotatione critica signavimus, menda quoque omnia, quae alicuius sunt pretii critici. Ceterorum enim numerus 'legio' est.

S cum *R* primam librorum III—V editionem videtur praebere, in qua § 95 deerat.

De titulis in cod. *S* iam valde mutilatis vel omissis *cf.* Proleg. cap. VI 4.

Praeter apographon eius, quod exstat in codice S. Galli 95 saec. IX[36]) *S* in ulteriorem textus memoriam vim non exhibuit.

Iam ad familiam britannicam codicum fid. veniamus. Cuius antiquissimus nobis est conservatus

M 13. Monacensis bibliothecae nationalis lat. 8113 saec. IX membr., olim bibliothecae archiepiscopi Maguntini 13, 240/160 mm, 215 fol. 28 linearum, quem contuli totum. Qui continet ff. 1—120^{v} Ambrosii fid. libros I—V, 121—194^{r} libros spir. tres praemissa epist. Gratiani (194^{v} vacat), ff. 195—215 librum incarn. — Scriptus est XXVIII quaeternionibus, qui usque ad sextum medio in margine imo primi folii, deinde ultimi, numeris romanis cum binis punctis numerantur. Manus videtur ubique eadem esse, sed modo ductu crassiore, modo magis tenui cum spatio litterarum minore utitur. Corrector quidam eiusdem aetatis (*m2*) totum codicem revisit ac non semel bene correxit. Tertia quoque manus (*m3*), atramento nigriore usa, non multo posterior videtur esse secunda. — Totus codex inscribitur: *Insunt tractatus sanctae memoriae Ambrosii de fide et dominica incarnatione libri VIIII* (rubro) ac similiter in subscriptionibus singulorum librorum agnoscitur typus novem librorum in

---

[36]) *cf.* Gustav Scherrer, *Verzeichnis der Handschriften der Stiftsbibliothek St. Gallen, Halle 1875, p. 37 sq.* — A. Bruckner, *Scriptoria medii aevi helvetica III, Schreibschulen der Diözese Konstanz, St. Gallen II, Genf 1938, p. 67.* — Codex S. Galli 95 saec. IX, pagg. 3—285 continet *Beati Ambrosii Mediol. Episcopi Ad Gratianum imperatorem De Fide. Contra perfidiam arrianorum.* — Collatis multis exemplis dubitare non potui, quin verum sit apographon codicis *S* eiusque manu 2 correcti, praecipue quia, sicut in *S*, in fine libri III fid. sequuntur sine nova inscriptione ex libro V §§ 107 (*Aliud igitur est . . .*) — 112 (*sed sempiterna dei virtus est*). — Congruunt etiam lacunae et glossa fid. III 129.

unum corpus redactorum. — Frequentia sunt menda, quae saepe ex vocabulis aut sententiiis non recte separatis oriuntur, ita ut appareat codicem de exemplari vel archetypo scriptionis continuae derivari[37]). Lacunas eius plerumque supplevit *m2* vel *m3*[38]).

Tota familia britannica, cuius est *M*, agnoscitur initio libri III fid., ubi incipit *Quondam, clementissime imperator* pro *Quoniam, clem. imp.* . . . Ex tota hac familia selegimus duos, hunc *M* et Saresburiensem *N*, de quo mox dicendum est.

N 14. Saresburianus bibliothecae cathedralis oppidi Salesbury in Britannia, nr. 140, saec. XII, membr., 290/210 mm, 96 fol., cuius contuli ex im. phot. de libris I et II exempla, libros III—V totos[39]). Continet autem ff. 3—53^{v} 'novem libros' *De fide trinitatis ad Gratianum*, f. 53^{v} epist. Gratiani, ff. 54^{r}—88^{r} tres libros spir., 88^{r}—96^{v} librum in-

---

[37]) *cf.* I 3, 51 divinitatis et] *divinitati sed*; I 6, 42*sq.* vela tendamus] *vel adtendamus MN*; I 9, 11 non nego] *non*ego*; I 10, 30 ori admove] oria*-move *M*; I 18, 25*sq.* confessionem] *confessio enim*; II Prol. 86 religiosi ornatus] *religiosior natu*; ibid. 87 renidet ornatu] *reniteor natu* a.c.m2; II 6, 11 illi licet] *illic et* a.c.m2; II 13, 35*sq.* Fotiniane tolerabilior] *fotinianolerabilior* a.c.m2; III 10, 31 videant et ibi] *vide ante tibi* a.c.m2; III 17, 10 ad dexteram] *adtexeram*; IV 8, 111 divino itaque admirandoque] *divinitatemque admirandique MN*; IV 8, 126 honore pares] *poneres MN*; IV 11, 68 ἢ τίς προσέδωκεν αὐτῷ] *etis prose docenauto M, etisprose doce nauto N*; IV 12, 60 velim quis] *vel inquis M* (*vel invitus* corr. *N*); V 16, 14 nec ordini] *necordi M, nec cordi N*; al. — Hic iam patet communis *MN* archetypus; *cf.* notam sequentem.

[38]) Lacunae *MN* communes: III 1, 40; III 3, 1*sq.*; III 4, 29*sq.*; III 7, 35—37; III 8, 16—20; III 12, 56—59; III 14, 47—52; IV 1, 69; IV 2, 24*sq.*; IV 3, 37*sq.*; IV 3, 42*sq.*; IV 9, 73; IV 9, 100; IV 11, 117. — Saepe etiam *S* vel *SO* easdem habet lacunas, nec tamen quicquam inde efficitur pro re critica, cum homoeoteleuta earum radix sint. — Ceterum *cf.* adnot. crit.

[39]) Ob id solum, ut claresceret, quae codicis *M* menda vel lacunae propriae, quae totius familiae communes essent. Nam in ceteris libris (fid. I et II; spir.; incarn.) abundant testes et ex exemplis collatis satis patuit codicem *N* nihil novi addere posse. — NB. In descriptione codicis *N* apud Henr. Schenkl, *Bibliotheca Patrum Latinorum Britannica III 1, 1894, nr. 3732* pro *69 foll.* lege *96 foll.*

carn. — Sit igitur *N* loco ceterorum huius familiae britannicae codicum, qui in multis cum codice *M* conveniunt[40]), ita tamen, ut manifestum sit illos non ex hoc esse descriptos, sed communis archetypi progeniem. Hoc maxime apparet ex titulorum condicione, quam inter codices *M* et *N* observamus. Nam *M*, quamquam antiquior est, maiorem tamen titulorum confusionem et cum oratione contexta permixtionem praebet quam recentior codex *N*. In hoc enim tituli plerumque, ut membranae parceretur, scripti sunt in spatio, quod a praecedente sententia ultima prioris capituli liberum relictum est, quod si non videbatur sufficere, subsequentis capituli lineae dividebantur inter titulum et initium novi argumenti, sed scripti sunt ita, ut sollemnioribus litteris vel minio a contexta oratione distinguerentur. In *M* vero omnia eodem scripta sunt calamo, ita ut confusionis omnis porta aperta esset. Archetypi ergo clariorem praebet effigiem *N* quam *M*.

Reliquum est, ut de ceteris quattuor codicibus tractemus, qui classi britannicae vicini sunt, cum ex Gallia septemtrionali orti esse videantur, quorum antiquissimus est

C 15. Casinensis 4KK (ext. 4 et 45), saec. IX in.[41])

---

[40]) *cf.* notas 38 et 39. — Lacunae *N* propriae in adnot. crit. indicantur. — Menda eius saepe ex eo proveniunt, quod scriba exemplar suum male legere poterat, velut III 10, 17 coepit a carne] *certamen carnem N*; IV 8, 95 quare generaverit] *qua regeneravit*; V Prol. 21 iubet] *lubeat*; ibid. 54 aequo] *eo quo*; V 1, 43 utrum] *uerum*; V 5, 27 voti] *illi*; V 10, 60 vexilla] *ex illo*; al. — Alia ex auditu falso orta sunt, velut III 2, 60 nisi dei] *ni sit ei*; III 5, 16 mors] *mox*; III 11, 21 refertur] *praefertur*; IV 5, 22 possibilitate] *inpossibilitate*; V 4, 35 tumulos] *tumultus*; V 10, 8 si credant] *discredant*; V 11, 6 ad fidem] *ad finem*; al. — Talia, utpote omni sensu carentia, in adnot. crit. omisimus.

[41]) De aetate codicis *C* diu divergebant sententiae. — Saeculo VII eum adscripserant: *Bibliotheca Casinensis Tom. I, 1873, p. 97sq.*, Mercati, *Studi varii VIII p. 11, not. 2*; saeculo VIII/IX A. Reiferscheid, *Bibliotheca Patrum italica*, Vindob. 1872, p. 271. — Sed E. A. Lowe, *Studia palaeographica* (*Sitzungsberichte d. kön. bayer. Akademie d. Wiss., philos.-hist. Kl., 1910*) p. 58 et p. 86 saeculo nono ineunti (*Visigothic writing of the first period*), item in libro *The Beneventan script, Oxford 1914 p. 107*,

archivi abbatiae Montis Casini, membr., 375/270 mm. Litteris visigothicis primae periodi conscriptus originem hispanicam etiam notis marginalibus arabice scriptis prae se fert[42]). Foliorum est 104, columnis binis 41 linearum exaratus. Contulit eum mense ianuario 1873 pro CSEL maxima cum diligentia, ut solebat, v. cl. Ludov. Goldbacher, cuius collationibus valde iuvabar, cum eundem codicem ipse quoque examinarem in Monte Casino et ex im. phot. — Continet autem paginis 1—110B Ambrosii libros V fid., 110B—111B sub nomine Ambrosii *libellum fidei*, qui incerti auctoris est, vulgo autem Vigilio Thapsensi adscribitur tamquam *De Trinitate liber IX* (PL 62, 287C—288D; CCL IX p. 129 Bulhart); pagg. 111B—186 libros tres spir., 186—205 librum incarn., 205—207 *De deitate hunitate* (sic!), quod incipit *Unum deum sentite*, desinit . . . *a morte secunda evadamus*, 207—208 fragmentum Gregorii Thaumaturgi (*Unus deus pater verbi vibentis — immutabilis eadem trinitas semper. Finit. Explicit liber sancti Ambrosii. Amen*[43]). — Quamquam scriptura regularis et constans est, tamen librarius difficultates exacte scribendi subiit magnas: mendis innumeris, lacunis ex homoeoteleuto ortis et aliis, serie quoque verborum saepe ad libitum mutata textum non parum deformavit[44]). Attamen interdum

---

p. 109, p. 259. — Post eum etiam *Codicum Casinensium mss. Catalogus I 1, 1915 p. 8.*

[42]) Inter alia commemoratur his notis quidam Arabs *IBINHAMDON* (p. 52 codicis *C*), qui utrum *Elipandus* sit (sic *Biblioth. Casin. I p. 97*), an *Avicenna*, qui medicus fuit et 'visir' regis in regione *Hamadan* (sic Mercati, *Studi varii VIII p. 11, not. 2*), incertum manet; hispanae tamen originis novum indicium est. — A notis marginalibus arabicis distinguendae sunt notae aliae beneventana scriptura margini appositae, quae saeculi XI sunt (*cf.* E. A. Lowe, *The Beneventan script* l. c. nota praecedenti).

[43]) *cf.* Pitra, *Analecta sacra IV p. 345*; PG 10, 983.

[44]) Menda cod. *C* saepe ex falsa aspiratione oriuntur, velut *hunus, hac* (pro *ac*), al., vel ex hispanica enuntiatione vocabulorum, ut *ispiritus, expolium* (pro *spolium*), *istupere, hisscriptum* (pro *scriptum*), *in isse* (pro *in his*) etc., vel ex permutatis saepissime consonantibus *b* et *v*, velut *vibo,*

genuinam conservat scripturam[45]), quamquam caute adhibendus est, cum etiam coniecturis propriis utatur[46]), plerumque sane talibus, quae facile cognoscantur. — Manus secunda, aliquanto priore posterior, altero quidem non videtur codice usa, quare lacunas supplere non potuit, tamen interdum arbitrio suo ea, quae sensu carebant, corrigere studuit. — Titulos *C* fere omnes exhibet, in libris I—III vix ac ne vix quidem a contexta oratione separatos, inde a titulo quinto vero libri III litteris ferme maiusculis ac miniatis distinctos.

Casinensem, non obstante origine hispanica, cum Galliae septentrionalis codicibus cohaerere ex quibusdam lacunis maioribus, quas cum codicibus *EO* ac Turonensi 265 com-
CEO munes habet (fid. V 8, 79 *et alibi* — 92*sq.* *sanctificatus est*; ibid. l. 98 *quis* — 115 *formam hominis*; V 16, 112 *deinde* — 127 *praeferatis*) veri simile efficitur. Accedit, quod in libris spir. cum Corbeiensi *U* maxime cohaeret[47]), ut in proximo volumine videbimus, ac simul cum Bobiensi-Vaticano *W*,

---

vibens, *brebi* et sim., vel ex confusis vocalibus *e* et *i*, *u* et *o*. — Haec et alia menda, quae ad rem criticam nihil conferunt, in adnot. crit. omissa sunt. — De lacunis cod. *C cf.* ibi ad I 1, 4. 25; I 2, 1. 20. 27; I 3, 28; I 5, 8*sq.*; I 6, 5; I 13, 33*sq.*; I 15, 6; II Prol. 44; II 8, 64; II 12, 62*sq.*; II 14, 14*sq.*; III 7, 37—42; III 8, 23*sq.*; III 11, 11; III 11, 108—12, 2; IV 2, 56*sq.*; IV 2, 65*sq.*; IV 3, 67—69; IV 4, 30*sq.*; IV 8, 96*sq.*; IV 8, 109*sq.*; IV 10, 14; IV 10 55. 107. 119; IV 11, 17. 97; V Prol. 7. 59; V 1, 41; V 2, 70. 83; V 3, 53. 55; V 5, 84*sq.*; V 6, 37. 59. 90; V 8, 53. 79—93 (*CEO*). 98—115 (*CEO*). 135, *sq.*; V 10, 24—26. 73; V 11, 41*sq.*; V 13, 104*sq.*; V 14, 111; V 15, 13; V 16, 81*sq.*; V 16, 84. 112—127 (*CEO*); V 17, 69*sq.*

[45]) *cf.* II 11, 6 *ex hierosolima* (solus *C*); II 11, 31 *prode est*, item V 17, 7 (*cf.* Ambr. spir. II Prol. § 16; incarn. §§ 24 et 68; al.); V 8, 93 *in quo creatus es* (*CE*, om. cet.).

[46]) Coniecit *C* e. g. I 8, 34 prolatione] *exploratione*; I 10, 8*sq.* magnitudinem divinitatis] *magnitudinis divinitatem*(?); I 11, 6. 14 deo alieno (θεῷ ἀλλοτρίῳ Ps. 80, 10)] *deos alienos*; II 1, 17*sq.* quomodo ubi unus deus bonus nuncupatur] *nequaquam cum bonus nuncupatur*; V 14, 35 in cruce venerandus naturae] *in cruce pendebat venerandus magestate naturae*; al.

[47]) Hoc maxime apparet ex lacunis illis communibus ac maioribus spir. I § 56 *ipsum etiam spiritum christi* — § 58 in. *apostolus dixit*; ibid.

cuius exemplar, Bobiensis-Ambrosianus D 268 inf., ex Gallia
;WEO septentrionali provenisse videtur. Quare archetypum horum omnium codicum in Gallia septentrionali, probabiliter Corbeiae, scriptum esse suspicor.

Atque iam ad ipsum illum codicem transeamus, Bobiensem-Vaticanum, qui est

W 16. Vaticanus bibliothecae antiquae lat. 5760 saec. IX/X, olim Bobiensis 33 s. Columbani, membr., 290/194 mm, fol. II + 193, quem contulit W. Weinberger, examinavi ipse ex im. phot.; continet ff. 1—78^{v} libros V fid., 79—127^{v} libros III spir., praemissa epist. Gratiani, 127^{v}—140^{v} librum incarn., 140^{v}—141^{v} libellum qui inscribitur *Libellus fidei sancti ambrosii* (*Unus deus sicut scriptum est — hoc est homini deputata sunt, non colenda*), 142—167 Ps. Vigilii Thapsensis, re vera Eusebii Vercellensis De Trinitate libros VII ex XII, sub nomine *sancti Ambrosii de trinitate* (*cf.* CCL IX, 1957, ed. Bulhart); deinde nova manu, sed eiusdem aetatis Ambr. expl. symb. et sermones de sacr. (*cf.* CSEL 73 p. 7*), 184—193^{v} Ambr. Nab. mutil. — Collato hoc codice in libris spir. cum codice Bobiensi-Ambrosiano D 268 inf. saec. VIII et cum huius fragmento ex libro incarn. apparuit codicem *W* illic verum Ambrosiani D 268 inf. apographon esse. Idem concludendum erat collato utriusque codicis 'libello fidei' *Unus deus*, qui etiam in Ambrosiano sicut in *W* librum incarn. excipit. Unde veri simile efficitur *W* etiam in libris fid., qui in codice Ambrosiano iam non conservantur, eodem hoc exemplo usum esse. Iam vero cum Ambrosianus ille saeculo octavo conscriptus vestigia scriptionis semiuncialis mediis in apicibus longobardicis prae se ferat, archetypus eius non recentior saeculo VII est. Ad eum igitur archetypum intermedio Ambrosiano etiam *W* refertur. At utinam eum fidelius exhiberet! Sed cum Ambrosianus lectu esset difficillimus,

---

§ 59 *Ipsum quoque* — § 60 *oporteat dicere*; glossa quoque communi spir. II Prol. in fine § 12, aliis.

multa in *W* inveniuntur menda ex hac orta radice[48]). Praeterea etiam series contextae orationis interdum misere perturbata est, ut I 10, 30*sq.* *non — natus sit* post 32 *non licet*, IV 4, 13 *et — est* alt. post 17 *inpossibile est*, V 16, 76—82 *novit — sunt* pr. post 84 *sunt* pr., ibid. l. 84—86 *quomodo — saeculorum* post 97 *considerat.* — Lacunis quoque laborat, saepe minimis, sed etiam maioribus, quae fere omnes homoeoteleutis debentur[49]). Una tamen communem demonstrat archetypum cum codicibus *CEO* et *MN*: V 7, 31—39 *vide — misisti*, septem linearum, quas in solis codd. *LVZ* conservari vidimus (supra IV 10). Unde veri simile fit originem non solum codicum *CWEO* (*cf.* supra
MNCWEO nr. 15), sed etiam familiae insularis, quae codd. *MN* exhibetur, Galliam septentrionalem esse, quod confirmatur ex eo quod monasterium Bobiense a S. Columbano Hibero anno 612 conditum est, postquam prima sua monasteria in Gallia septentrionali fundavit. Fortasse igitur communis librorum *W* et Ambrosiani D 268 inf. archetypus per Columbanum sive ex insula Hiberica sive ex Britannia minore in Italiam superiorem pervenit[50]).

---

[48]) e. g. I Prol. 15 imperatoris] *imperris*; ibid. 27 confessio] *confectio*; I 4, 20 flamma roraret] *flammaret*; I 5, 14 fateantur] *pateantur*; I 5, 26 vim] *cum*; I 9, 14 praecessisse] *presse*; I 14, 2 patuit] *potauit*; I 15, 37 involvo me] *in volumine*; II Prol. 20 de vero veritas] *de verbo viriditas*; II Prol. 66 quae textrinum] *qua et extremum*; II 12, 22 pater mavult id esse] *paterna vult pietas id est* (simul coniectura propria!); II 13, 40 putamus] *potuimus*; III 14, 49 satanae] *caritate*; IV 8, 133 verane generatio] *vera negent ratio*; V 1, 37 utrum deum negent] *uerum egent.* — Haec omnia et similia absurda in adnot. crit. omisimus.

[49]) Lacunas *W* omnes indicavimus in adnot. crit.; maiores sunt I 2, 10; II 2, 7; II 2, 35—37; II 7, 34*sq.*; II 9, 72; III 1, 38*sq.*; III 6, 12*sq.*; III 6, 14*sq.*; III 6, 40; III 9, 10—13; III 14, 8*sq.*; III 17, 12*sq.*; IV 3, 36*sq.*; IV 8, 54*sq.*; IV 10, 55*sq.*; V 1, 66—70; V 6, 60*sq.*; V 6, 121*sq.*; V 7, 39*sq.*; V 8, 31*sq.*; V 9, 3—5; V 13, 24; V 16, 72*sq.*; V 16, 87*sq.*; de lacuna communi *MNCWEO*: V 7, 31 *vide* — 39 *misisti* supra in textu diximus (*cf.* Proleg. IV 11 *LVZ* et IV 16 *MNCWEO*).

[50]) In apicibus codicis Ambrosiani D 268 inf. saec. VIII mixtura ob-

Eiusdem igitur familiae *MNCWO* est

E 17. Parisinus bibliothecae nationalis lat. 1746 saec. X, membr. 255/225 mm, 182 fol., olim Collegii Clermont, dein Colbertinus 1600, postea Regius 3986[3] [51]). Contulit eum discipulus vel amicus *Caroli Sch.*, vidi ipse. Continet autem ff. 1—103 libros V fid., mutilos (deficiunt libri I §§ 1—109), 103—180 libros III spir., mutilos (def. libri I Prologi §§ 1—3 fin. *unde . . .*), 180—182 libri incarn. §§ 1—20: *. . . utique nec in verbo est. Quod si nul(lum . . .)*. — In partibus defi-
ur. 265 cientibus adhibui Turonensem lat. 265, olim S. Martini Turonensis, saec. X, qui eosdem libros continet integros eiusdemque cuius *E* classis criticae est[52]). — Supervacaneum est etiam codicum *E* et Turonensis menda enarrare, quorum ea tantum recepi, qui alicuius sunt pretii sive in se sive ad cognoscendam cum aliis propinquitatem. — Praeter lacunam supra sub nr. 16 commemoratam et *MNCWEO* communem (fid. V 7, 31—39) alias sive cum *CO* vel *WO* communes sive

---

servatur elementorum hibernorum, gallicorum, italorum, id quod ex origine modo indicata facile comprehenditur. E. A. Lowe, *Codices Latini Antiquiores, part III, Italy, Ancona-Novara, Oxford 1938 p. (19)* ait: *Script is a rather uncalligraphic North Italian Cursive minuscule penned by an Irish hand under French influence. h . . . and the ligature fl . . . recall merovingian charters . . . the greek uncial on fol. 16 recalls Irish penmanship.*

[51]) *cf.* Ph. Lauer, *Bibliothèque Nationale, Catalogue général des manuscrits latins II p. 152sq.* — L. Delisle, *Catalogue des manuscrits etc. I 201.* — Ex notis ff. 8—9, 46—47, al., adscriptis constat codicem *E* abbatiae S. Dionysii Parisinae donatum esse ab Audacro sacerdote et monacho.

[52]) *cf. Catalogue général des mss des bibl. publ. de France, Départements 37, p. 193sq.* — Turonensis 265 membr. est 159 fol. binis scriptus columnis, 330/235 mm, qui continet ff. 2—82[v] libros I—V fid., 82[v]—143 libros tres spir., 143[v]—159 librum incarn. — Melius futurum fuisse mihi conscius sum, si eum loco Parisini lat. 746 (*E*) adnotationi criticae inseruissem. Sed Car. Schenkl Parisinum iam contulerat totum, unde ipse quoque eundem iam in adnot. crit. receperam, cum Turonensem nuper tantum conferre et imagine photographica depingi facere potuerim. — Sed quae alicuius sunt pretii critici, praesertim ubi *E* deficit, in adnot. crit. invenies.

proprias habet[53]). — Titulos paucos testatur ex causis infra cap. VI explicandis.

O 18. De codice Gothano *O* iam supra (IV 5) egimus. Atque eum in libris III—V familiam *CWO* vel *MNCWEO* sequi modo demonstratum est. — Titulos inde a libro III non praebet genuinos, sed qui latinitatem medii aevi prae se ferunt et in editionem Amerbachii transierunt.

19. Iam, quantum coniectare licet in hac re, etiam delineatione complectamur ea, quae in hoc tractatu sparsim de origine librorum manu scriptorum operis De Fide digessimus:

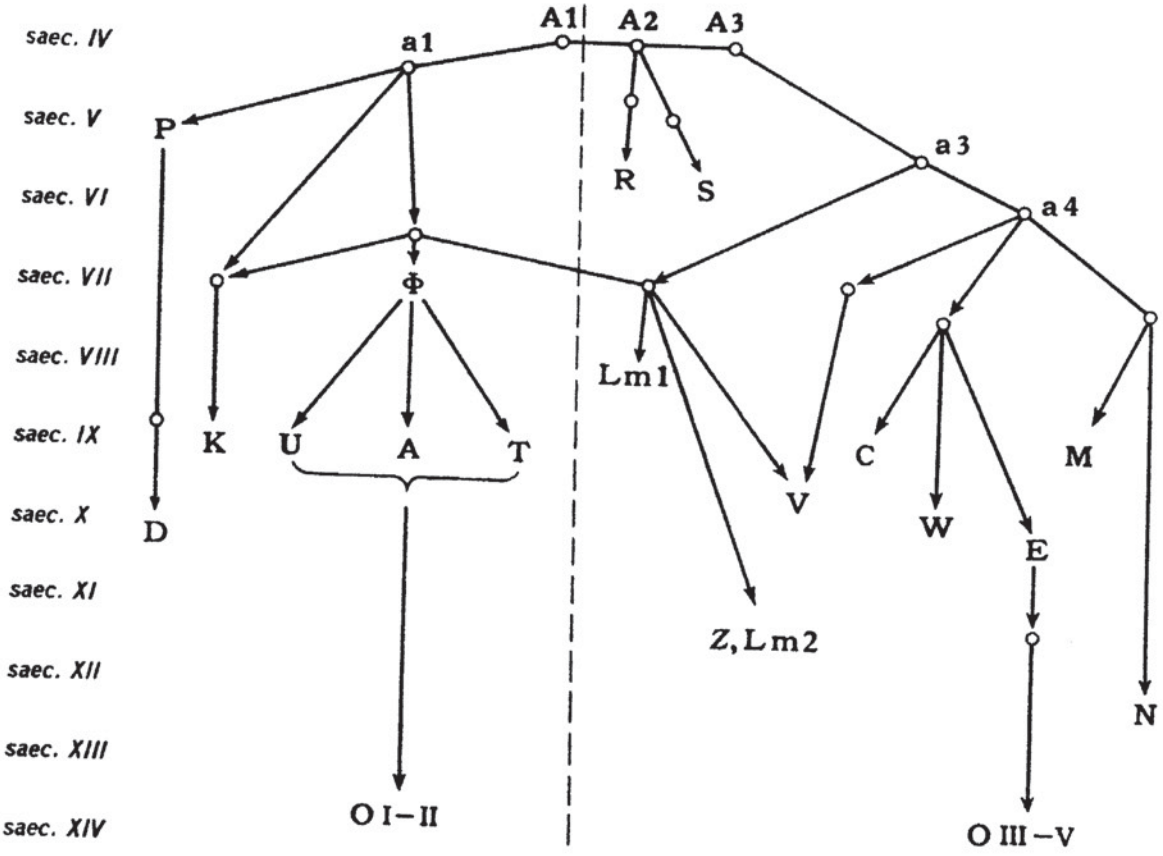

In hoc stemmate littera *A1* significatur Ambrosii editio prior, id est librorum I et II tantum, anni 378, littera autem

[53]) Praeter mutilationes supra commemoratas maxima in *E* lacuna, ei soli propria, est fid. V 6, 12—55 *non igitur potentia — ad dexteram dei vel*, quae iam in exemplo codicis *E* videtur fuisse, cum medio in folio 80r sit, non in fine. — Homoeoteleutis *E* propriis debentur lacunae I 20, 37; III 6, 15; III 13, 35*sq.*; IV 3, 76; IV 8, 38. 141*sq.*; V 6, 131*sq.*; V 8, 10*sq.* 18*sq.* 31; V 10, 9. 20. 43. 70—72; V 11, 74; V 13, 44*sq.*; V 14, 3*sq.*; V 16, 84*sq.*; V 17, 17. 80. 89; V 18, 48. 55—57. 66—69.

A 2 editio Ambrosii altera comprehendens libros III—V tantum, anni 380, *A 3* vero tertia editio, qua Ambrosius libros I—V in unum corpus librorum coniunxit (*cf.* supra IV 8, e).

Ex *A 1* interiecto archetypo codice *a 1*, qui editione ipsa non multo posterior fuit, derivatus est in Italia superiore saeculo V codex *P*, et ex eodem archetypo, intermissis sane aliis memoriae membris, saeculo fere VII vel VIII archetypus codex classis *Φ*, unde saeculo nono prodierunt *U A T* in Gallia, ac multo post codicis *O* libri I et II.

Ex codice *P* ipso autem, intermediis aliis, qui iam vim archetypi *a 3* passi erant, fluxit saeculo X codex *D*. — *K* denique iam saeculo nono descriptus est de exemplo, quod descendit ex archetypo *a 1*, sed iam permixtum erat hinc illinc lectionibus familiae *A 3*.

Ex editione *A 2* interiecto uno alterove exemplo originem traxit codex *R* saec. V/VI, ex quo nullum alium derivari vidimus, et saeculo VI codex *S*, uterque sine libri IV paragrapho 95 (*cf.* supra IV 8, e).

Ex editione *A 3*, quam Ambrosius auxit paragrapho 95 libri IV quaeque omnes quinque libros complectitur, in Italia descendit codex archetypus omnium reliquorum codicum, *a 3*. Inde exemplum commune codicum familiae italicae *L V Z* provenit, qua conservatur ex archetypo *a 3* locus ille fid. V 93 (V 7, 31—39). — Ex eodem archetypo *a 3* oritur (probabiliter Corbeiae, certe in Gallia septentrionali) *a 4*, codex archetypus familiae gallicae et britannicae *M N C W E* et in libris III—V *O*. — Inde descendit et exemplum commune codicum *M* et *N* in Britannia et alterum in Gallia ipsa, ex quo in Hispania in quodam monasterio Visigothorum describitur saeculo IX ineunte codex *C*, in monasterio Bobiensi codex *W* saec. IX/X, in Gallia ipsa *E* saec. X et *Turonensis 265*, denique ibidem, interiecta quadam recensione valde libera saeculo XIII/XIV codicis *O* libri III—V.

20. Iam pridem librarii opera dogmatica Ambrosii in unum corpus redigere conati sunt. Primus hoc fecit amanuensis prior codicis *R*, qui tamen solos tres libros spir. cum libro incarn. tamquam quarto coniunxit (fol. 134r). — Omnes novem libros continuo numeravit iam archetypus *a 3*, ex quo totus typus novem librorum descendit (*L V C M N*).

Ceterum recentiores quidam, qui familiae *A 1* sunt, etiam duos libros fid. cum tribus libris spir. tamquam 'quinque libros de trinitate' coniunxerunt; unde apparet nullam harum combinationum Ambrosii ipsius fuisse.

V

DE RELIQUIS CODICIBUS IN ADNOTATIONE CRITICA NON RECEPTIS

Iam superest ut eos codices, qui in adnotatione critica recepti non sunt, suis adscribamus classibus et familiis. Animadvertendum tamen est talem distributionem recentiorum codicum eo criterio fieri, ut secundum praecipuas notas iudicetur, cum permulti eorum, etiamsi non enarrentur inter 'mixtos', tamen ex pluribus saepe familiis vel classibus hauserint. Omnes autem secundum praecipuos locos dubios ipse contuli, ne quid me fugeret, quod ullius momenti esset. Sunt autem

1. Familiae A 1:

a) codici *P* propinquiores: *Montepessulanus* bibl. universitatis 308 saec. X in manu prima, in secunda classis *Φ*, *Bernensis bibliothecae Bongarsianae 278* saec. XI, *Bruxellensis* bibl. regiae *953* saec. XI, *Londinensis Mus. Brit. Add. 26762* saec. XII;

b) codici *D* propinqui: *Montepessulanus* bibl. univ. *310* saec. X, *Parisinus bibl. nat. lat. 1750* saec. XII (fragm. fid. I 43—120, *Maguntinus membr. 372* saec. XIV/XV (excerpt. fid. I 3—33).

c) classis *Φ*: saec. XI *Atrebatensis* (*Arras*) *620*; saec. XII: *Paris. bibl. nat. lat. 1758, Remensis* (*Reims*) *380* (= *E 228*) *Trecensis* (*Troyes*) *616, Valencianus* (*Valenciennes*) *151, Vindocinensis* (*Vendôme*) *126*; saec. XIII: *S. Audomari* (*S. Omer*) *65*; saec. XV: *Paris. bibl. nat. lat. 15641, Berolinensis bibl. nat. Hamilton 24, Brugensis* (*Brügge*) *103, Coloniensis Carthusiae, nunc Washington. Univ. Cathol. 143.* — Alii classem *Φ* sequuntur in libris I et II, in ceteris ex classe *MN* vel *CWEO* sunt (*cf.* infra Familiae A 3, c et d).

d) Mixti generis sunt: saec. XII *Duacensis* (*Douai*) *225*, saec. XIV: *Paris. bibl. nat. lat. 1749.*

e) Cetera fragmenta eiusdem familiae *A1*: in Actis conciliorum: *Veronensis LIX* (*57*) saec. VI fol. 85^{v}—86^{r}, *Mediolan. Ambrosian. E 147 sup.* saec. VII/VIII, fol. 25, *Einsidlensis 191* saec. IX fol. 84b, *Vercellensis LXXVI* (*46*) saec. IX/X ff. 261b/262a, *Vatican. Palat. 234* saec. IX/X fol. 48^{r}.

Alia excerpta: *Evreux lat. 54* saec. XII fol. 188*sq.* (fid. I 6*sqq.*), *Orléans 190* (*167*) saec. XI (fid. I 6*sqq.*), *Turonensis lat. 313* saec. XII (fid. I 84*sq.*), *Vatican. ant. lat. 6153* saec. XVII (fid. I 3—133), excerptum cum emendationum temptamentis nullius pretii.

2. Familiae A2:

praeter Ravennatem *R* et Sanblasianum *S* solum apographon codicis *S* superest codex *S. Galli 95* saec. IX (*cf.* supra IV 12, not. 36).

3. Familiae A3:

a) classis *LVZ*: *Lucensis 15* saec. XI/XII biblioth. capit., apographon restaurati codicis Lucensis 13 (*L*), *Mediolanensis Ambrosianus B 54 inf.* saec. XI/XII, *Oxoniensis Collegii S. Magdalenae 59* saec. XV (script. italicae humanisticae)

b) classis *MN*: *Londinensis bibl. reg. 6. C. IV* saec. XII, *Cantabrigiensis Coll. S. Iohannis A. 5.* saec. XII, *Alençon 11* saec. XII, *Londinensis bibl. reg. 6. C. III* saec XI/XII, eiusdem bibl. *Burneianus 282* saec. XIII, *Oxoniensis Bodleian. 827* et *Hatton 17*, uterque saec. XII, *Paris. bibl. nat. lat. 1748* (Colbertinus 1047) saec. XII, *Londinensis Lambethianus 129* saec. XIV;

c) classis mixtae ex classe Φ in libris I et II, *MN* in libris III—V: saec. XII *Rotomagenses* (*Rouen*) *427, 430, 431*; *Oxonienses Bodleiani 739, 752* et saec. XIII: *762*; saec. XIV *Florentini Laurentiani S. Crucis XIV dext. 10*, saec. XV: *Laurentianus XIV 6, Laur. Faesulanus 25*; *Vaticanus lat. Urbinas 39*;

d) classis *CWEO* iique vel codici *E* propiores: *Verodunensis* (*Verdun*) *50* saec. XI, *Bruxellensis bibl. reg. 955* saec. XII, *Vaticanus Basilicae S. Petri B 46* saec. XIV, vel codici *O* propiores (Φ + *CWE*): *Cantabrigiensis S. Petri 111* saec. XIV, *Londinensis Mus. Brit. Harleianus 3049* saec. XV, *Bruxellensis bibl. reg. 965* saec. XVI, apographon ex editione Amerbachii;

e) eiusdem classis, sed magis permixti: *Parisinus bibl. nat. lat. 1747* saec. X/XI, *Angers 306* saec. XII, *Parisini bibl. nat. lat. 15309* saec. XIII, *1723* saec. XIV, *Oxoniensis Bodleian. Rawlinson C. 60* saec. XIII (excerptum fid. I 48—50, IV 61—62: ff. 77^{v} *sq.*), *Mediolan. Ambrosian. L 96 sup.* saec. XIV, *S 57 sup.* saec. XIV (propior *W*), *Cantabrig. Coll. Gonville et Caii 131/71* saec. XV, *Vatican. bibl. ant. lat. 314* saec. XV;

f) fragmenta: *Avranticensis* (*Avranches*) *60* saec. XIII (fid. III 74), *Vatican. lat. 1276* saec. XV (fid. V 5, 56—67).

His de codicibus librorum De Fide omnibus, quos quidem invenerim, expositis iam de titulis capitum, qui in iisdem exstant ac de quibus iam sparsim sermo erat, in universum agendum est.

VI

DE TITULIS LIBRORUM DE FIDE

1. Duo tantum opera Ambrosii de fide trinitatis divinae tractantia, fid. et spir., exhibent titulationem singulorum operis capitum eamque, ut videbimus, genuinam; nam ne in eo quidem libro, qui in codicibus plerumque libros fid. et spir. sequitur, de incarnatione, in antiqua quidem eius memoria usque ad saec. XII fere ullus occurrit titulus. Inde apparet condicionem librorum fid. et spir. prorsus peculiarem fuisse, quippe quos scripserit Ambrosius ad usum imperatoris. Non immerito igitur iam Mercati, qui primus de hac re egit (*cf.* not. 18)[54]), similem Plinii maioris condicionem commemoravit imperatori Vespasiano Historiam suam Naturalem titulis distinctam dicantis.

2. Accedit codicum auctoritas. Librorum enim I et II fid. antiquissimus testis, *P*, saec. V titulos interdum minio distinctos textui inserit. Quos ab amanuensi eius non esse inventos, sed iam in exemplari eius extitisse ex eo apparet, quod aliqui horum titulorum (I 10. 43; II 58) iam ibi cum oratione contexta commixti erant, adeo ut scriba codicis *P* eos iam non ut veros titulos agnosceret, quamquam contextam orationem perturbabant. Exemplar autem codicis *P* minimum ad prima decennia saeculi V pertinet, tituli igitur in libris I et II fid. iam aetate Ambrosii ipsius proxima extiterunt.

3. Quod autem *P* de initio operis fid. testatur, hoc *R* noster de eius fine, quem continet solum, confirmat. Ex septem enim titulis libri V fid. *R* quinque exhibet, praemisso, ubi non periit, antiquo signo capituli, titulo ipso litteris minoribus ac spatio scriptionis paulum coartato a reliquo

---

[54]) Contra eum scripsit Th. Schermann, *Die Kapitelüberschriften der dogmatischen Bücher des Hl. Ambrosius* (Römische Quartalschrift 16, 1902, 353—355). Neque tamen quicquam inde effici, ex iis quae hic explicabuntur, demonstrari putamus.

textu distincto (V 16. 30. 43. 55. 193). Deest titulus fid. V 89 deficientibus videlicet libri V §§ 71—108. Deest quoque ad V 148, fortasse quia iam in exemplo codicis *R*, ergo minimum medio saeculo quinto, ille titulus cum loco sacrae scripturae, de quo ibi agitur (I Cor. 15, 26), commixtus erat. Sed quidquid id est, dubium non est, quin etiam in exemplo codicis *R* tituli extiterint, aetate igitur Ambrosio ipsi vicinissima.

4. Inde non interrupta serie codicum a sexto ad quintum decimum saeculum iidem semper tituli occurrunt mira concordia textuum, licet, id quod consentaneum est, non eadem constantia rationis qua positi sunt. Quantam enim confusionem iam antiquitus pepererint tituli cum oratione contexta permixti[55]), in codice *S* saec. VI tamquam prae oculis propositum videmus (*cf.* adnot. crit. ad I 43. 86; II 33. 34). — Superatis autem iam in primis libris fid. tot titulorum difficultatibus amanuensis vel librarius archetypi codicis *S* nausea affectus constituisse videtur omnes librorum III et IV titulos omittere: en causam identidem sequentibus saeculis occurrentem omissorum in his libris III—V titulorum.

5. Genuinos igitur esse titulos iam nemo negabit, etsi hinc illinc omittebantur. — Alii autem codicum amanuenses adeo non omiserunt eos, ut augerent, quo melius textum Ambrosianum disponerent. Hos autem interpolatos esse eo ipso apparet, quod in antiquioribus testibus desunt[56]) et

---

[55]) Ceterum ipsi Maurini interdum confusioni titulorum cum oratione contexta succubuere, quamquam ob eandem confusionem in codd. inventam omnes titulos omiserunt. Sic fid. II 1, 1 verba *NEMO BONUS NISI UNUS DEUS*, quamquam nullo pacto cum praecedentibus vel subsequentibus grammatice cohaerent, titulum esse non cognoverunt. Idem accidit viris illis de Ambrosii editione tam bene meritis de secundo et quarto titulo libri tertii (*cf.* adnot. crit. ad fid. III 4, 3 et III 11, 40).

[56]) Uno tamen loco (II 9, 8) antiqua videtur esse interpolatio tituli, in ipso exemplari codicis *P* iam cum contexta oratione permixti: *Non esse minorem dei filium quia dixit esse se missum*; *cf.* etiam *KW* ad II 8, 70: *non esse minorem dei filium* et ibid. *La.c. non deo minorem dei filium* (exp.). — Quod mirum non est cogitanti lectorem quendam illius loci iam saeculo

saepe aut iuxta genuinos positi supervacanei sunt aut ampliorem Ambrosio, qui more suo saepe a tituli tractatu aberrat, dispositionem adfectant (*cf.* I 15 et II 8 de classe *Φ*, III 2, 20; IV 9, 54; V 1, 35; V 7, 1—12, 17 de codice *Z*; II 1, 1 et 8, 70 de codd. *MN*).

6. Scribas autem tot difficultatibus titulorum causa obiectos saepe etiam in iis suo loco ponendis errasse, immo interdum magnam in hac re usurpasse libertatem iam nemo mirabitur. In libris I et II quidem, cum tituli parvi sint neque de interpretandis scripturae locis agant, nulla fere fuit difficultas quominus recte ponerentur. Unde paene omnes ibi concordant. In libris autem III—V, ubi loci sacrae scripturae, de quibus agitur, paulo post titulum iisdem fere verbis repetuntur, error obvius erat. — Plerumque tamen non nisi paucis verbis vel lineis a recto aberrant.

7. Tabulae autem titulorum, quae in quibusdam codicibus legentium sane usui valde commodae apponebantur, genuinae non sunt, cum in antiquissimis testibus desint (*PRSLm1VMNC*), in recentioribus quibusdam (*U* et in classe *Φ*) non nisi ante librum II fid. apparere incipiant. Quare satis habui unam titulorum tabulam integram (ex *Lm2*) et unum exemplum distributarum ante singulos libros tabularum (ex codice *Z*) initio libri primi adnotationi criticae adscribere.

8. Sicut tabulae, ita ne numeri quidem in libris fid. sive in textu sive in tabulis adscripti genuini sunt, aliter sane in libris de spiritu sancto, ut in proximo volumine explicabitur.

VII

DE ORTHOGRAPHIA

Cum libri fid., spir., incarn. antiquissima gaudeant memoria codicum, Parisini 8907 saec. V ineuntis et Ravennatis eiusdem exeuntis saeculi, peculiaris quoque eorum est condicio orthographica. Nam vicinissimi sunt hi duo testes aetati

quinto hanc suo usui glossam adnotare potuisse, quo facilius gravissimae Arianorum obiectioni reperiret responsum, et hanc glossam in textum irrepsisse.

Ambrosianae ipsi, quarto saeculo exeunti, quo illi libri de manu auctoris prodierunt in publicum. Quare spes, limitata licet, nascitur nos in codicibus *P* et *R* vestigia quaedam habere scriptionis ipsius auctoris. Animadverti sane debet amanuenses etiam horum codicum vim sermonis vulgaris suae quemque aetatis eloquendique rationis passos esse, quae sponte in modum scribendi influxit. Ideo non omnia vulgaris latinitatis elocutionisque vestigia auctori ipsi imputanda sunt, praesertim qui vel maxime studeat eruditorum, non vulgi, lingua loqui ac scribere, coaevus videlicet Q. Aurelii Symmachi, parentis simul et adversarii eloquentissimi, aequalis Donati, Marii Victorini, aliorum, qui artem recte scribendi saeculo quarto commendarunt. Quare ea tantum, quae unanimi fere et constanti quodam codicum *P* et *R* consensu fulciuntur et quibus sensus ipse verborum nec dubius legenti nec falsus redditur, in textum recepimus.

Iam in parte septima operum S. Ambrosii a me edita plerumque orthographiam codicis *R* secutus sum (*cf.* CSEL 73, p. 3*). Cum vero interim Parisinum *P* totum denuo contulissem atque in orthographicis cum Ravennate comparassem, vel maiorem eorum repperi concordiam eamque eo maioris ponderis, quo antiquius Ravennate est testimonium Parisini. Itaque etiam aliquas earum scriptionum codicis *R* recepi in textum, quas CSEL 73, p. 3* excipiendas existimaveram, velut *adque*, *heresis*, *hereticus*; *Istrahel*, *Eseias* ex *P* (*cf.* etiam H. Vogels, Das Corpus Paulinum des Ambrosiaster, Bonner Bibl. Beiträge 13, 1957, p. 31).

Quid autem, quod interdum eadem vocabula vel eadem nomina propria sive in *R* sive in *P* sive in utroque varie scribuntur, e. g. *propheta*, interdum *profeta*, al.? — Sed numquid exspectandum est saeculo quarto exeunte, saeculo illo transitus ab antiqua lingua latina, quam classicam appellant, transitus dico, qui etiam in eruditis scriptoribus ut in Ambrosio manifestus est, ubi severae syntaxeos regulae modo observantur, modo variantur, solam

orthographiam antiquam non esse variatam? Equidem cum editore clarissimo Hilarii, Alfredo Feder (CSEL 65, *cf.* p. XXVIII*sqq.*) praefero *memoriam* codicum tam antiquorum in orthographia *sequi quam ad scribendi rationem uniformem quidem, sed rerum veritati non consonam sectandam adniti.*

Ubi autem *R* et *P* inter se differunt, hunc utpote antiquiorem sequendum censui, nisi forte forma in *R* — interdum etiam in *S* — constanter conservata antiquiorem scribendi modum sapit, id quod infra ad singula vocabula ordine alphabetico digesta adnotabitur. In iis denique operis partibus, in quibus et *P* et *R* deficiunt (III 1, 1—IV 8, 117), ea scribendi ratio redditur, quae, secundum regulam supra indicatam, plerumque observatur ab utroque teste.

Sequatur igitur hic series alphabetice ordinata rerum et vocabulorum ad orthographiam nostram pertinentium, qua adnotatio critica exoneretur et in qua ea, quae utpote dubia vel corrupta in textum ipsum editionis recipienda non esse duximus, uncis includuntur.

(*ad* cum abl.) v. *-m* finalis (*ad* pro *at*)

adeo i. q. *ideo* *R* V 18, 31 (ThesLL. I 616, 29)

adque *R* et *P* semper

adf — non adsimilatur (excepto I Prol. 9 *P affectu*)

adp — item, ut *adparet* V 19, 66, *adpello* et sim. *R* semper (*appello P*)

adr — ferme adsimilatur, ut *arrogent* V 16, 22, sed *adroganter* V Prol. 71 *R*

ads — non adsimilatur, ut *adsumptio*, al.

adt — item, ut *adtendo* V 17, 28, *adtestatio* V 16, 150

ae- vel *-ae* pro *e-* vel *-e*: *depraecabuntur* I 3, 6 (locus scripturae!); *cf.* infra *praetium* et sim., *praehendo* et sim., *interpraes* et sim. (Non recepi *vitae*, abl. sing. pro *vite*: I 20, 31 *P*, paulo post *vite*! IV 12, 80; 14, 51 *R*; V 14, 52 abl. sing. *speciae R*; neque adverbia in *-ae* pro *-e* terminantia: II Prol. 6 *copiosae*, 6, 20 *voluntariae*, IV 12, 42 *impiae*, V 12, 1 *divinae*, 16, 65 *plenae*)

-aeus promiscue cum *-eus*: *Manichaeus* et *Manicheus*, *Iudaeus* et *Iudea*

aliut promiscue cum *aliud*, hoc autem plerumque

antechristus pro *antichristus* (*cf.* infra *e* pro *i*) II 15, 42. 44. 49 *P* (*DSC*, *AE a. c.*)

apud promiscue cum *aput*, ut I 8, 32 *aput*, sed I 8, 22. 23. 24. 31. 36 *apud* (in loco scripturae!)

Arrius semper, gen. *Arri*, raro *Arrii*

b pro *v*: (*R* V 1, 46 *involbant*, V 5, 42 *grandebam*, 14, 15 *humiliabit*, 16, 96 *nobit*, sed V 16, 108*sqq.* semper *novit*; *cf.* not. 5: II 15, 8 *deribaturiam P*)

c pro *ch*: V 16, 83 *caracter R*, I 8, 39 *Maniceus P*, I 10, 26 *cerubin P*, sed V 18, 68 *cherubin R*

c pro *g*: *docmata* I 18, 5, sed *dogma* I 5, 1; 6, 33 *P*, in quo *c* et *g* uncialis valde similis!

c pro *qu*: *relicum* I 11, 46, sed *reliquum* plerumque; *cf.* infra *exsecuntur*, *locuntur*, *secuntur*

Chananea semper

con — plerumque non adsimilatur, ut *conlocati* V 17, 5, sed *colligo* semper, *conmenta* V 12, 38, sed *conmitto* promiscue cum *committo*, *conmoveo* cum *commoveo*; sed *communio*, *communicatio*, sim. semper; *conparo*, *conparatio* promiscue cum *comparo*, *comparatio*, *conplaceo* cum *complaceo*, *conpleo* cum *compleo*, *conpono* cum *compono*; sed *conpraehendo*, sim. semper

cottidie R semper, *P p.c.m2* (add. *t* alt.)

d pro *t*: *cf. adque*, *inquid* (IV 11, 21 et 12, 79 *relinquid R*, V 13, 106 *quodquod R*, V 18, 9 *amad R*; hoc alibi neque *R* neque *P*)

Davit P semel II 8, 27

(*de* c. acc.) v. *-m* finalis

diabolus plerumque, interdum *diabulus*

distingo P semel I 8, 32*sq.*

distruo interdum, *destruo* plerumque

e pro *ae*: in vocabulis ex graeco sumptis, ut *heresis*, *hereticus*, *Ge* (Γαι) II 16, 21, *tropeum*, sed etiam *tropaeum*: *cf.* Feder l. c. p. XXIX; *sepi* I 6, 38, *septa* V 10, 57, sed II 16, 3. 20 *saeptus*, *saepit P*; (saepius *e* pro *ae R*: V 5, 17 *longeva*, 5, 42 *grandebam* pro *grandaevam*), semper *questio*, saepe *hereo*, *adhereo*; *P* semper *quaestio*, *haereo* etc.)

e pro *i*: *cf. antechristus*, *paracletus*; (falso tempus futurum pro praesenti scribi videtur I Prol. 14 *petes*, I 3, 30 *unguet* — *unguetur*, I 8, 26 *dicet*, V 12, 67 *tradet*, et sim.)

ecclesia P semper (*eclesia* plerumque *R*, *aeclesia* interdum)

eructuo P semper, *eructatum R* IV 10, 105

Eseias P semper (in fragmento fid. in *R* non ocurrit, in libris spir. semper *Esaias*); *cf.* Vogels l. c. et inter Corrigenda huius voluminis, ad I 17, 64. 67; 20, 2. 5; II 4, 25; 9, 7

Eunomi gen. I 6, 16

exs- et *ex-* promiscue: *exsecuntur*, *exsecutorem P* I 6, 17. 19; *execrabilis R* V 16, 1; *expecto* semper; *expolio R* V 14, 58; *exsors R* V 17, 39. 40; *exultatio*, *exulto R* IV, 9, 137. 139; al.

f pro *ph*: *cf. Filippus*, *propheta*, *serafin*, *philosophia*

faecundus, faecunditas R IV 12, 58. 75
faenus, -oris, faeneror, faenerator R semper V Prol.
famis, -is pro *fames*: *cf. i* pro *e*
fili gen. sing. substantivi *filius* plerumque in *P* et *R*, sed I 10, 41; 13, 21; II 6, 35; V 1, 15; 2, 56. 105 *filii*. — *fili* nom. plur. I 7, 38; II 13, 38. — *cf. Arri, Eunomi*
Filippus P I 7, 22. 23
Fotinus semper
h initio abundans (*hac* pro *ac P* interdum; *haestum* II 2, 9; sed *aestu* I 17, 43; *honus* I 11, 37; *hostendo, hostensio* interdum *P*; *humor, humifacio* II 2, 13 *P*; *umor* etc. semper *R*)
Helias, Helian R et *S* (*Elias, -am P*)
heresis, raro *haeresis* (II 15, 43—44)
hereticus, raro *haer.* (II 13, 53; 15, 42)
Hiram (*Chyram P* I Prol. 2)
-i pro *-ii*, gen. sing. vel nom. plur. vocabulorum in *-ius*: *cf. Arri, Eunomi, fili* (*sacrilegi R*: V 16, 39 semel tantum)
i pro *e*: *sedis* nom. sing. I 3, 29; V 14, 96; *famis* II 2, 16
illut II Prol. 49 (*cf. t* pro *d*)
(*in* c. acc. pro abl.) v. *-m* finalis
in-, cum componitur plerumque non adsimilatur, ut *inlicitus, inlecebrae, inlumino, inmoderatus, inmortalis* (*-itas*), *inmanis, inmineo, inmaculatus, inmundus*, raro *immundus, inmutabilis* vel *immut., inmensus, inperfectus, inpertio, inpedio* vel *imp., inpetro*, raro *imp., inpugno, inpunitas* etc.
inquit P octies (I 15, 27; 17, 50; 18, 13; II 4, 7; 9, 70; 12, 41; 13, 37; 14, 3), antiquiore scilicet rectioreque forma, quam Ambrosio dignam ideoque conservandam esse censui, quamquam *inquid* reliquis locis omnibus in *P* et ubique in *R* exhibetur, emollita scilicet elocutione consonarum, praesertim terminantium, quae per cursum quinti saeculi inde a codice *P* usque ad codicem *R* magis magisque progressa est. (cf. supra *d* pro *t*, *ad* pro *at*, infra *v* pro *b* etc.)
interpraes, -aetis (*prae-* numquam compendio scriptum), I 16, 35 *interpretem P*
interpraetor, interpraetatio P et *R* semper
Iohannes P et *R* semper
Isac P semper (*Isaac R*: *cf.* Vogels l. c.)
Istrahel P semper; *cf.* Vogels l. c. (*Israhel R*)
istut I 11, 23; 13, 3 *P*
Iudaea, Iudaeus fere semper, interdum *Iudea*
iuncxit R, iunxit P
locuntur II 15, 36 *P*

-m finalis modo abundat, modo deficit, ita ut interdum vestigium antiptosis esse videatur. Sed cum viro cl. V. Bulhart (Eusebii Vercellensis episcopi quae supersunt, CCL IX, praef. p. XIII*sq.*) censeo *prorsus incerta illa, in quibus abl. et acc. sola -m finali scripta aut omissa differunt.* Quare non recepi I 5, 16 *divinitatem unum esse*; 7, 15 *sine maculam*; IV 11, 93 *de plenitudinem*, quod compendium litterae *m* est in fine lineae, V 14, 8 *in carnis susceptionem*, quod assimilatum est substantivo praecedenti *subiectionem*; V 15, 35 *de susceptionem RC a.r.* — Simili modo iudicandum videtur de *-m* finali deficiente: I Prol. 1 *audire sapientia Pa.c.m2*; 5, 26 *omne vim*; 6, 16 *persona defugiunt*; 9, 20 *ad impietate ... redarguenda*; V 13, 130*sq.* *per ... passione*; V 18, 16*sq.* *secundum adsumptione*

mallo pro *malo* II 12, 70 *P*, V 3, 94; 18, 12 *R*

Manichaeus promiscue cum *Manicheus* (*-ceus*)

mt pro *mpt* (*promte R* V 19, 3; *adsumtio* V 5, 33; 18, 16*sq.*; *praesumtione* V 14, 99). — *P* semper *adsumptio* et sim. — *mt* pro *nt* (*volumtas P* saepe)

murra pro *myrr(h)a* semper *PR*

Mysia pro *Moesia* provincia: vide adnot. crit. ad II 16, 30

— ne interrogativum saepe separatur in *R* (*possum ne* et sim.)

nollim II 6, 29. 30, sed semper *velim*

o pro *u* (*conabula P p.c.* I 4, 7; *noxios a.c.* I 4, 19; *filios* I 6, 9); *parvolus* I 11, 26

oboedio PR semper (*obaudio* interdum *S*)

obprobrium, sim. semper

optuli semel II 13, 60 *P*

paraclitus PR, *paracletus* II 9, 24 (locus scripturae!) *P*

(*per* c. abl.) v. *-m* finalis

philosophia, philosophus plerumque *PR* (*filosophia* I 13, 57 *P*)

pluvit P semper I 3, 21*sqq.*

prae- sine compendio scribitur in *RP*

praehendo, repraehendo, sim. semper *PR*

praetium, praetiosus semper in *PR*

(*pre-* pro *prae-* in compositis interdum in *R* solo)

propheta, prophetia, propheticus, propheto, prophetizo in *PR* plerumque, sed etiam *profeta* etc.

quicquam PR semper

quidquid PR semper

(*quo modo* in *R* saepe separatur)

repraehendo semper *PR*

s pro x (*R* semel *ausilio* V 5, 19)

saltim PR semper

scripsi, scriptura, scriptum P fere semper; (*scribsi, scribtum, scribtura R* plerumque; *scribtum P* I 3, 52)

(*secundum* c. abl.) v. *-m* finalis
secuntur P I 6, 22
sedis, -is nom. sing. I 3, 29 *P*, V 14, 96 *R*
seraphin promiscue cum *serafin* (hoc praesertim *P*)
(*sine* c. acc.) v. *-m* finalis
Solomo P semper (*Salomo R*)
sub- non semper dissimilatur: *cf. suppetit* V 16, 47. 49. 50; *supter* II Prol. 64
sulpur II 13, 50 *P*
super in locis scripturae fere semper, *supra*, ubi auctor ipse loquitur; *cf.* Aug. Engelbrecht, Studien über den Lukaskommentar d. Ambros. Sitzungsber. d. Wiener Ak. d. Wiss., phil.-hist. Kl. 146, VIII, 1902/03, p. 8
t pro *d*: *cf. aput, aliut, illut, istut, Davit*
thensaurus PR semper (raro *tensaurus*)
triumphus, triumphor plerumque, *triumfus* solum I Prol. 20 *P*
tropaeum plerumque, *tropeum* I Prol. 34
u pro *o* (*cf.* not. 5 *deribaturiam* II 15, 8) (IV 11, 105 *operatur* pro *operator R*)
u deficit (IV 9, 6 *poterint R* pro *potuerint*: hoc in omnibus Ambrosii operibus)
umeo, umidus, umor R semper (*P hum.*)
unguo, unguentum PR semper
urgueo fere semper in Ambrosio
y fere semper pure exhibetur: *mysterium* et sim., non *-i-*; sed *cf. murra* supra
y pro *oe cf.* supra *Mysia*

VIII

APPENDICES PROLEGOMENORUM

1. Conspectus librorum V De Fide cum titulis capitum

(NB. In codd. neque Prologi aut Perorationes distinguuntur neque numeri antiquitus adscribuntur titulis; *cf.* supra VI 7. 8)

Liber Primus

Prologus: Epistula dedicatoria ad Gratianum Aug.: I, Prol. §§ 1—5

Tractatus:
I. Expositio Fidei: I 6—9
II. De deo uno: I 10—33
III. Expositio dogmatis Arriani: I 34—42
IV. Non esse dissimilem patri filium dei: I 43—53

V. De sempiterno dei filio: I 54—85
VI. Non esse creaturam dei filium: I 86—117
VII. Definitio Patrum de fide: I 118—119
VIII. Expositio, qua Arrii perfidia damnata est: I 120—131

Peroratio: Oratio ad deum, ut emundet cor auctoris, Gratiani aures sanctificet: I 132—137

Liber Secundus

Prologus: Epistula dedicatoria ad Gratianum Aug.: II, Prol. §§ 1—14

Tractatus:
I. Nemo bonus nisi unus deus: II 15—32
II. De vero et bono deo dei filio: II 33
III. De omnipotente deo dei filio: II 34—57
IV. De domino maiestatis dei filio: II 58—121

Peroratio: Oratio ad deum, ut ignoscat auctori peccata (§ 122); iudicium dei (23—128)
Epistula ad Gratianum de toto opere, de Gothorum victoria (II 136—140)
oratio pro imperatore (II 141—143)

Liber Tertius

Prologus: Epistula dedicatoria ad Gratianum Aug. de fine librorum III—V de fide: III 1—5; transitus ad tractatum: 6—12

Tractatus:
I. Cum deum scriptura dicit sine adiectione patris aut fili, interdum filium designari: III 13—26
II. Quia secundum carnem factus legitur dei filius, non secundum divinam generationem: III 27—62
III. De eo quod scriptum est 'post me venit vir, qui ante me factus est': III 63—82
IV. 'Dominus creavit me' secundum carnem dictum: III 83—95

V. De uno eodemque regno patris et fili: III 96—103
VI. De unitate maiestatis: III 103—107
VII. Quod unius sit filius cum patre substantiae: III 108—128
Peroratio: De fallaciis Arianorum ('Christus creatura non secundum ceteras creaturas'; 'Christus deus', nec tamen 'verus'). De S. Stephano: III 129—142

Liber Quartus:

Prologus: Ex oratione de Psalmo 23 post epistulam dedicatoriam ad Gratianum Aug.: IV 1—26
Tractatus: I. De eo quod scriptum est: Omnis viri caput Christus est, caput autem mulieris vir, caput Christi deus: IV 27—32
II. De eo quod scriptum est: Ut sint unum sicut et nos unum sumus, ego in his, et tu in me: IV 33—37
III. De eo quod scriptum est: Non potest filius a se facere quidquam, nisi quod viderit facientem patrem: IV 38—76
IV. De eo quod dicunt filium patri aequalem esse non posse, quia pater generavit, filius non generavit: IV 77—95
V. Contra id quod dicunt 'erat, quando non erat' et 'antequam generaretur, non erat, aut si erat, cur natus est?' IV 96—116
VI. De eo quod scriptum est: Sicut misit me vivus pater et ego vivo propter patrem, et qui manducat me, et ipse vivit propter me: IV 117—137
VII. Non esse differentiam potestatis, quia scriptum est: Ex patre omnia et per filium omnia et nos per ipsum: IV 138—156

VIII. De eo quod dicit: Ego sum vitis vera et pater meus agricola est: IV 157—166

Peroratio: De botryone prophetico (Num. 13, 24. 25): IV 167—168

Liber Quintus

Prologus: Epistula dedicatoria (*cf.* § 6!) ad Augustum de quinque libris 'de patris et fili ac spiritus sancti inseparabili divinitate' 'sequestrata interim pleniore disputatione de spiritu': Prol. §§ 1—15

Tractatus:

I. De eo quod scriptum est: Ut cognoscant te solum et verum deum et quem misisti Iesum Christum: V 16—29

II. Solus deus cum dicitur, etiam Christum significari: V 30—48

III. De eo quod dominus dixit: Vos adoratis, quod nescitis, nos adoramus, quod scimus: V 49—54

IV. De eo quod scriptum est: Calicem quidem meum bibetis, sedere autem ad dexteram meam vel ad sinistram non est meum dare vobis, sed quibus paratum est a patre meo: V 55—88

V. De eo quod scriptum est: Dilexisti eos, sicut et me dilexisti: V 89—147

VI. De eo quod scriptum est: Cum autem subiecta illi fuerint omnia, tunc et ipse subiectus erit illi, qui sibi subiecit omnia, ut sit deus omnia in omnibus: V 148—192

VII. De eo quod scriptum est: De die autem illa et hora nemo scit, neque angeli caelorum neque filius, nisi pater solus: V 193—227

Peroratio: Oratio ad deum patrem 'inconpraehensibilem' V 228—238.

2. Textus symboli Nicaeni

Recensuit L. Ortiz De Urbina, Orientalia Christiana Periodica II (3—4), 1936, p. 342—343

cf. eiusdem El simbolo Niceno, Madrid 1947, p. 21; Athanasius Werke III 1 p. 51*sq. Opitz*; latine Hilarius CSEL 65, 150, 5—20 *Feder* ac De synodis, PL 10, 536 A—B; *cf.* etiam C. H. Turner, Eccl. occid. Monumenta Iuris antiquissima pp. 174—177 et 298—300; al.

Πιστεύομεν εἰς ἕνα θεόν,
πατέρα παντοκράτορα,
πάντων ὁρατῶν τε καὶ ἀοράτων ποιητήν,
καὶ εἰς ἕνα κύριον Ἰησοῦν Χριστόν,
τὸν υἱὸν τοῦ θεοῦ,
γεννηθέντα ἐκ τοῦ πατρὸς μονογενῆ,
τουτέστιν ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ πατρός,
θεὸν ἐκ θεοῦ, φῶς ἐκ φωτός,
θεὸν ἀληθινὸν ἐκ θεοῦ ἀληθινοῦ,
γεννηθέντα, οὐ ποιηθέντα, ὁμοούσιον τῷ πατρί,
δι' οὗ τὰ πάντα ἐγένετο,
τά τε ἐν τῷ οὐρανῷ καὶ τὰ ἐν τῇ γῇ,
τὸν δι' ἡμᾶς τοὺς ἀνθρώπους
καὶ διὰ τὴν ἡμετέραν σωτηρίαν κατελθόντα
καὶ σαρκωθέντα, ἐνανθρωπήσαντα, παθόντα,
καὶ ἀναστάντα τῇ τρίτῃ ἡμέρᾳ,
ἀνελθόντα εἰς τοὺς οὐρανούς, ἐρχόμενον κρῖναι ζῶντας καὶ νεκρούς,
καὶ εἰς τὸ ἅγιον πνεῦμα.
Τοὺς δὲ λέγοντας 'ἦν ποτε, ὅτε οὐκ ἦν'
ἢ 'οὐκ ἦν πρὶν γεννηθῇ'
ἢ 'ἐξ οὐκ ὄντων ἐγένετο'
ἢ ἐξ ἑτέρας ὑποστάσεως ἢ οὐσίας φάσκοντας εἶναι
ἢ κτιστὸν ἢ τρεπτὸν ἢ ἀλλοιωτὸν τὸν υἱὸν τοῦ θεοῦ
τοὺς τοιούτους ἀναθεματίζει ἡ καθολικὴ καὶ ἀποστολικὴ ἐκκλησία.

3. Symbolum 'Quicumque'

(Ps. Athanasianum)

secundum textum Henrici Brewer (Das sogenannte Athanasianische Glaubensbekenntnis ein Werk des heiligen Ambrosius, Forschungen zur christlichen Literatur- und Dogmengeschichte, IX. Band, 2. Heft, Paderborn 1909, p. 32*sqq.*)

(*cf.* R. Seeberg, Lehrbuch d. Dogmengesch. II p. 165–167; sed etiam B. Altaner, Patrologie[5], p. 246*sq.*)

1. Quicumque vult salvus esse, ante omnia opus est, ut teneat catholicam fidem;
2. Quam nisi quisque integram inviolatamque servaverit, absque dubio in aeternum peribit.
3. Fides autem catholica haec est, ut unum deum in trinitate et trinitatem in unitate veneremur,
4. neque confundentes personas neque substantiam separantes.
5. Alia est enim persona patris, alia filii, alia spiritus sancti.
6. Sed patris et filii et spiritus sancti una est divinitas, aequalis gloria, coaeterna maiestas.
7. Qualis pater, talis filius, talis et spiritus sanctus:
8. Increatus pater, increatus filius, increatus et spiritus sanctus,
9. Immensus pater, immensus filius, immensus et spiritus sanctus,
10. Aeternus pater, aeternus filius, aeternus et spiritus sanctus,
11. Et tamen non tres aeterni, sed unus aeternus,
12. Sicut non tres increati et tres immensi, sed unus increatus et unus immensus.
13. Similiter omnipotens pater, omnipotens filius, omnipotens et spiritus sanctus,
14. Et tamen non tres omnipotentes, sed unus omnipotens.
15. Ita deus pater, deus filius, deus et spiritus sanctus,
16. Et tamen non tres dii, sed unus est deus.

17. Ita dominus pater, dominus filius, dominus et spiritus sanctus,
18. Et tamen non tres domini, sed unus est dominus,
19. Quia sicut singillatim unamquamque personam et deum et dominum confiteri christiana veritate conpellimur, ita tres deos aut dominos dicere catholica religione prohibemur.
20. Pater a nullo est factus nec creatus nec genitus,
21. Filius a patre solo est, non factus, non creatus, sed genitus,
22. Spiritus sanctus a patre et filio non factus nec creatus nec genitus, sed procedens.
23. Unus ergo pater, non tres patres, unus filius, non tres filii, unus spiritus sanctus, non tres spiritus sancti.
24. Et in hac trinitate nihil prius aut posterius, nihil maius aut minus, sed totae tres personae coaeternae sibi sunt et coaequales,
25. Ita ut per omnia, sicut iam supra dictum est, et trinitas in unitate et unitas in trinitate veneranda sit.
26. Qui vult ergo salvus esse, ita de trinitate sentiat.
27. Sed necessarium est ad aeternam salutem, ut incarnationem quoque domini nostri Iesu Christi fideliter credat.
28. Est ergo fides recta, ut credamus et confiteamur quia dominus noster Iesus Christus, dei filius, deus pariter et homo est:
29. Deus est ex substantia patris ante saecula genitus et homo est ex substantia matris in saeculo natus:
30. Perfectus deus, perfectus homo, ex anima rationali et humana carne subsistens,
31. Aequalis patri secundum divinitatem, minor patre secundum humanitatem,
32. Qui licet deus sit et homo, non duo tamen, sed unus est Christus,
33. Unus autem non conversione divinitatis in carnem, sed adsumptione humanitatis in deum,

34. Unus omnino, non confusione substantiae, sed unitate personae.
35. Nam sicut anima rationalis et caro unus est homo, ita deus et homo unus est Christus.
36. Qui passus est pro salute nostra, descendit ad inferos, resurrexit a mortuis,
37. Ascendit ad caelos, sedet ad dexteram patris, inde venturus iudicare vivos et mortuos.
38. Ad cuius adventum omnes homines resurgere habent cum corporibus suis et reddituri sunt de factis propriis rationem,
39. Et qui bona egerunt, ibunt in vitam aeternam, qui vero mala, in ignem aeternum.
40. Haec est fides catholica, quam nisi quisque fideliter firmiterque crediderit, salvus esse non poterit.

4. Hymni 'TE DEUM' pars trinitaria

(*cf.* Clemens Blume, Ursprung des ambrosianischen Lobgesanges, Stimmen aus Maria Laach, LXXXI, 1911, 274—287, 401—414, 487—503; textus ipse partis trinitariae p. 402)

1. Te Deum laudamus, Te Dominum confitemur,
2. Te aeternum Patrem omnis terra veneratur.
3. Tibi omnes angeli, Tibi caeli et universae potestates,
4. Tibi Cherubin et Seraphin incessabili voce proclamant:
5. Sanctus, Sanctus, Sanctus Dominus Deus Sabaoth,
6. Pleni sunt caeli et terra maiestatis gloriae tuae.
7. Te gloriosus apostolorum chorus,
8. Te prophetarum laudabilis numerus,
9. Te martyrum candidatus laudat exercitus,
10. Te per orbem terrarum sancta confitetur ecclesia:
11. Patrem immensae maiestatis,
12. Venerandum tuum verum et unigenitum Filium,
13. Sanctum quoque paraclitum Spiritum.

DE FIDE

[AD GRATIANVM AVGVSTVM]

Conspectus Codicum

Duorum librorum editionem continent:

P = Parisinus bibliothecae nationalis lat. 8907 saec. V

U = Vaticanus bibliothecae antiquae lat. 266 (olim Corbeiensis) saec. IX

A = Claudianus 1, bibliothecae publicae oppidi S. Claudii (S. Claude) saec. IX

T = Trecensis 813 bibliothecae publicae oppidi Trecensis (Troyes) saec. IX

K = Coloniensis ecclesiae cathedralis 33 saec. IX

D = Parisinus bibliothecae nationalis lat. 1745 saec. X

Φ = consensus codicum *UAT* (et *O* in libr. I et II)

Ω = consensus codicum contra *R*

Quinque librorum editionem continent:

R = Ravennas archivi archiepiscopalis saec. V/VI (*fragmenta ll. IV et V*)

L = Lucensis bibliothecae capitularis B. Martini Lucensis (Lucca) 13 saec. VIII

V = Vaticanus bibliothecae antiquae lat. 267 saec. IX/X

Z = Vaticanus bibliothecae antiquae lat. 264 saec. XI/XII

M = Monacensis bibliothecae nationalis lat. 8113 (olim Moguntinus bibl. archiepiscopi 13) saec. IX

N = Saresburiensis biblioth. cathedral. 140 saec. XII (*collatus a libro III — V, interdum adhibitus I — II*)

S = Sancti Blasii, nunc S. Pauli in Carinthia, 1/1 (olim XXV a 1) saec. V/VI

C = Casinensis archivi abbatiae Montis Casini KK 4 saec. IX in.

W = Vaticanus bibliothecae antiquae lat. 5760 (olim Bobiensis S. Columbani 33) saec. IX/X

E = Parisinus bibliothecae nationalis lat. 1746 saec. X

O = Gothanus (Gotha) bibliothecae olim ducalis Membr. I 60 saec. XIII/XIV

Turon. 265 saec. X interdum adhibetur (*cf.* Proleg.)

Ephes. = Concilium Ephesenum anno 431 habitum: locis editionis Schwartzii in adn. font. laudatis

Chalc. = Concilium Chalcedonense anno 451 habitum: locis editionis Schwartzii in adn. font. laudatis

Cpol. = Concilium Constantinopolitanum II anno 553 habitum: locis editionis Schwartzii in adn. font. laudatis

$\mathfrak{a}$ = Amerbachii Editio Basileensis anni 1492 (Pars tertia)

$\mathfrak{m}$ = Maurinorum Editio anni 1690 (Tom. II)

LIBER PRIMUS

1. *Regina Austri venit audire sapientiam Solomonis*, ut 1
in libro Regnorum legimus. Hiram quoque rex ad Solomonem misit, ut cognosceret eum. Tu quoque, sancte imperator Gratiane, veteris imitator historiae, fidem meam audire volu-

---

1 Matth. 12, 42; *cf.* III Reg. 10, 1—13 2 *cf.* III Reg. 5, 15

PUAKD Φ(UAO) Lm2VZ SMCWO def. RET

Incipit (*rubr.*) ambrosi de fide (*rubr.*) liber ·I· *P* Incipit liber sancti ac beatissimi ambrosii orthodoxi episcopi de trinitate ad gratianum imperatorem *U* Incipit Liber Sancti ambrosii ad gratianum imperatorem *A* Incipit liber ambrosi episcopi ad gratianum de fide dei *K* De fide contra arrianos beati ambrosii episcopi ad gratianum imperatorem libri II. Incipit liber primus *D*

Hic sunt tractatus sancti episcopi Ambrosii libri numero VIII. De fide libri V. De Spiritu Sancto libri tres. Tytuli libri primi. I Expositio fidei. II De deo uno. III Expositio dogmatis arriani. IIII Non esse dissimilem patris filium dei. V De sempiterno dei filio. VI Non esse creaturam dei filium. VII Definitio patrum de fide. VIII Expositio arrii. Tytuli libri secundi. I Nemo bonus nisi unus deus. II De vero et bono deo dei filio. III De omnipotente dei filio. IIII De domino maiestatis. Tytuli libri tertii. I Et tu puer propheta altissimi vocaberis. praeibis enim ante faciem domini parare vias eius. II Cum deum scriptura dicit sine adiectione patris aut filii. interdum filium designari. III Quod secundum carnem factus legitur dei filius. non secundum divinam generationem. IIII De eo quod scriptum est. post me venit vir qui ante me factus est. quia prior me erat. V Dixit enim et facta sunt. mandavit et creata sunt. VI De uno eodemque regno patris et filii. VII De unitate maiestatis. VIII Quod unius sit filius cum patre substantiae. Tytuli libri quarti. I De eo quod scriptum est. omnis viri caput Christus est. caput autem mulieris vir. caput Christi deus. II De eo quod scriptum est. ut sint unum. sicut et nos unum sumus. ego in his et tu in me.

1 sapientia *Pa. c. m 2* solomonis *PK* (*cf. Proleg. IV 1*) ut *om. CA* 2 hyra *C* chyram *P* chiram *AD* solomonem *PK* salomon *W* 3 et tu *D* sanctissime *K* 4 imitator *bis Pa. r.* storiae *Pa. c. m 2*

5 isti. Sed non ego Solomon, cuius mirere sapientiam; neque tu unius gentis, sed totius orbis Augustus fidem libello exprimi censuisti, non ut disceres, sed probares. **2.** Quid enim discas, imperator auguste, quam ab ipsis incunabulis pio

---

PUAKD Φ(UAO) Lm2VZ SMCWO def. RET

III Non potest filius a se facere quicquam. nisi quod viderit facientem patrem. IIII De eo quod dicunt filium patri aequalem esse non posse. quia pater generavit. et filius non generavit. V Contra id quod dicunt. erat quando non erat. et antequam generaretur non erat. aut si erat. cur natus est? VI De eo quod obiciunt proponentes. utrum volens an invitus generaverit pater filium. VII Sicut misit me vivus pater. et ego vivo propter patrem. et qui manducat me. et ipse vivet propter me. VIII Ex patre omnia et per filium omnia. et in ipso omnia. VIIII Quod vitem se filius secundum incarnationem dixerit. Tytuli libri quinti. I De eo quod scriptum est. ut cognoscant te solum verum deum esse et quem misisti iesum christum. II Verum deum esse Christum. III Solus deus cum dicitur. etiam christum significari. IIII De eo quod dominus dixit. vos adoratis quod nescitis. nos adoramus quod scimus. V De eo quod scriptum est. calicem quidem meum bibetis. sedere autem ad dexteram meam vel ad sinistram. non est meum dare vobis. sed quibus paratum est a patre meo. VI Et dilexisti eos sicut et me dilexisti. VII de eo quod obiciunt a patre filium missum. VIII De eo quod scriptum est. confiteor tibi pater domine caeli et terrae. VIIII Si ego clarificavero me ipsum. claritas mea nihil est. X Qui in me credit. non credit in me. sed in eum qui misit me. XI. Si ego testimonium perhibeo de me ipso. testimonium meum non est verum. XII Sicut dixit mihi pater. ita loquor. XIII De eo quod scriptum est. cum autem subiecta illi fuerint omnia. tunc et ipse subiectus erit illi qui sibi subiecit omnia. ut sit deus omnia et in omnibus. XIIII De die autem illa et hora nemo scit. neque angeli caelorum. neque filius. nisi pater solus. EXPLICIUNT TYTULI. INCIPIT LIBER PRIMUS. DE FIDE. *Lm 2, qua suppleta sunt folia 1—5, iam tum deleta in Lm 1*

Liber sancti ambrosii ad gratianum imperatorem de fide (*et post epistulam Gratiani, de qua cf. De Spir. I:*) Incipit de fide liber primus sancti ambrosii episcopi *V* Incipiunt capitula libri primi. I. Expositio fidei. II. De deo uno. III. Expositio dogmatis arriani. IIII. Non esse dissimilem patris

5 solomon *PKW* mireris *Sp. c. KNΦ a m* mirare *P* miraris *C* misere *W* **6** gentis] *add.* rex *in mg. C* sed totius orbis *spat. vac. rel. om. C* fidem meam *Lm 2* **7** disceres] doceres *Sa. c. m 2* docereris *Sp. c.* sed] *add.* ut *DΦ a m* **8** quam] quum *K* cum *O a* cunabulis *O a*

fovisti semper adfectu? *Priusquam te*, inquit, *formarem in utero matris tuae, novi te, et priusquam exires de vulva, sanctificavi te.* Ergo sanctificatio non traditur, sed infunditur. Et ideo divina dona custodi! Quod enim nemo te docuit, utique deus auctor infudit.

3. Petis a me fidei libellum, sancte imperator, profecturus ad proelium. Nosti enim fide magis imperatoris quam virtute militum quaeri solere victoriam. Nam et *Abraham trecentos decem et octo* duxit ad bellum et ex innumeris tropaea hostibus reportavit signoque dominicae crucis et nominis quinque regum victriciumque turmarum subacto robore et ultus est proximum et filium meruit et triumfum. Iesus quoque, filius Nave, hostes, quos totius exercitus manu valida superare non poterat, septem tubarum sacerdotalium sono

---

9—11 *Ier. 1, 5 **16—20** *cf.* Gen. 14, 14—16 **18** signoque—nominis] *cf. infra § 121; spir. I Prol. 5; I 14, 147; Abr. I 3, 15 (p. 513, 11—15 Sch.); II 7, 42 (p. 597, 4—14 Sch.); Noe 33, 123 (p. 495, 9 Sch.); Clem. Alex. Strom. VI 11, 84, 1—4 (II p. 473, 20—29 Stählin); Hugo Rahner, Zeitschr. f. kath. Theol. 75 (1953) p. 385 sqq.* **20** filium meruit] *cf.* Gen. 15, 1—5 (ego merces tua magna nimis *eqs.*) Iesus] *cf.* Ios. 6, 6—21

P U A K D Φ (U A O) L m 2 V Z S M C W O def. R E T

filium dei. V. De sempiterno dei filio. VI. Non esse creaturam dei filium. VII. Definitio patrum de fide. VIII. Expositio arrii. Incipit liber sancti ambrosii archiepiscopi ad gratianum imperatorem de fide *Z*

IIII^{or} Libri sancti ambrosi episcopi ad agustum(*!*) imperatore(*!*) de fide cath. *S* Ambrosii de fide et de incarnatione libri VIIII *M* In nomine domini incipit liber sancti ambrosii ad gratianum imperatorem contra arrianos. Liber primus *C* Liber fidei primus sancti ambrosii ad gratianum imperatorem *W* episcopi mediolanensis ambrosii de fide ad gratianum augustum *O*

De tabula titulorum in reliquis codd. cf. Proleg. cap. VI 7

9 fovisti] novisti *S* fuisti *K*, *Mp. r.* a **11** sanctificatio ergo Φ a m **12** dona *om. V* bona *K* custodi dona *L m 2 Z* **14** petes *P* libellum fidei *S* **15** fidem *D* magis] *add.* auguste *P a. c.* imperator *P* imperatore (*s.* e *alt. ras.*) *S* imperatores *C O* a imperator plus *V* **16** quaeri *om. V* **17** trophea *C* **18** de hostibus *C* hostium *S* signo quoque *L m 2 Z* **20** filium] fratris filium *V p. c.* m filium fratris *L m 2*, (fratris *s. l.*) *Z cf. adn. font.* **21** manus *N*

vicit, ubi 'ducem militiae caelestis' agnovit. Ergo et tu vincere paras, qui Christum adoras, vincere paras, qui fidem vindicas, cuius a me libellum petisti.

4. Mallem quidem cohortandi ad fidem subire officium quam de fide disceptandi; in altero enim religiosa confessio est, in altero incauta praesumptio. Sed quoniam neque tu cohortatione indiges neque ego excusandi liber, ubi pietatis officium est, audax negotium verecunda occasione suscipiam, ut de fide pauca disceptem, de testimoniis plura contexam.

5. De conciliis id potissimum sequar, quod trecenti decem et octo sacerdotes tamquam Abrahae electi iudicio consona fidei virtute victores velut tropeum, toto orbe subactis perfidis, extulerunt, ut mihi videatur hoc esse divinum, quod eodem numero in conciliis fidei habemus oraculum, quo in historia pietatis exemplum.

1 ## EXPOSITIO FIDEI

1, 6. Adsertio autem nostrae fidei haec est, ut unum deum esse dicamus neque ut gentes filium separemus neque

---

23 *cf.* Ios. 5, 14 *(fid. V 127)* **32** id potissimum *eqs.*] *scil. Conc. Nicaen. anni 325: cf. infra § 121; supra § 3:* Athan. Ep. ad Afr. 2 *(PG 26, 1032 B);* Liberii Ep. 15, 2 *(p. 459 Coustant);* Hilar. Contra Constant. 27 *(PL 10, 602 B)*; Collect. Antiar. Parisina B II 9, 7 *(p. 149, 22 Feder)*; *B II 10 (p. 150, 5 Feder)* Hieron. Chron. ad ann. Constantini XV—XVI *(p. 230, 20 sqq. Helm)*

1. 2—5 *cf.* Symb. Quicumque 3. 4.

P U A, al. 27 de *T, K D Φ (U A T O) Lm2 V Z S M C W O def. R E*

24 qui] quia (*bis*) *C* **26** officia *D* **27** de *om. S a. c. m 2 hic incip. T* **28** est *om. S* **29** cohortationem *Mp. c. C* indigens *A* deges *S a. c. m 2* liber] libertatem *S a. c. K* libertate *Sp. c. C* **32** sequor *W* **32. sq.** CCC. XVIII *Z* **33** lecti *S V D* **34** tropheum (trophaeum) *C O a m* **36** consiliis *K* habeamus *L m 2* quo] quot *C* quod *U K M*

1. 1 expositio fidei *om. S C W N* fidei nostrae *Φ a*, (*add.* I *vel* cap. I., cap. primum, *vel simil.*) *L m 2 Z Φ a* **3** deum] dominum *K D* dicamus] credamus *V* gentiles *S*

ut Iudaei natum ex patre ante tempora et ex virgine postea editum denegemus neque ut Sabellius patrem confundamus et verbum, ut eundem patrem adseramus et filium, neque ut Fotinus initium fili ex virgine disputemus neque ut Arrius plures credendo et dissimiles potestates plures deos gentili errore faciamus, quia scriptum est: *Audi Istrahel, dominus deus tuus dominus unus est.*

7. *Deus* enim et *dominus* nomen magnificentiae, nomen est potestatis, sicut ipse dicit: *Dominus nomen est mihi*, et sicut alibi propheta adserit: *Dominus omnipotens nomen est ei.* Dominus ergo et deus, vel quod dominetur omnibus vel quod spectet omnia et timeatur a cunctis.

8. Si ergo unus deus, unum nomen, potestas una est trinitatis. Denique ipse dicit: *Ite, baptizate gentes in nomine patris et fili et spiritus sancti*, 'in nomine' utique, non 'in nominibus'. **9.** Ipse etiam dicit: *Ego et pater unum sumus. Unum* dixit, ne fiat discretio potestatis, *sumus* addidit, ut patrem filiumque cognoscas, ut perfectus pater perfectum filium genuisse credatur et pater ac filius unum sint non confusione, sed unitate naturae.

---

9 *Deut. 6, 4; (*Marc. 12, 29: deus unus est) **12** *Is. 42, 8 **13** Amos 5, 27 **14 sq.** *indicat fontem graecum* (Serv. Verg. Aen. 12, 139*?*): θεός — θεᾶσθαι, θεός — δέος*!* *(cf. ThesLL. V 1, 885, 48—53)* **17 sq.** *Matth. 28, 19 **19** Ioh. 10, 30

P U A T K D Φ (U A T O) Lm2VZ S M C W O def. R E

6 ut *om. D* **8** gentiles *W* **10** dominus] deus *N W Φ a* m, *om. Lm2Z* **11** magnificentiae] naturae *P* est magnificentiae *Z* magnificentiae naturae *D* **12** est *pr.*] *add.* et *Dm2* mihi est *O a* **13** omnipotens] *add.* dominus *alt. V* **16** nomen] *add.* una *Φ a* potestatis *Z* **17** trinitas *T W Z O a* et ipse *C* dixit *Lm2* baptizantes (*om.* gentes) *T* omnes gentes *W* **20** potestatis] *add.* et naturae m **21** ut *alt. P S* quo *O a* quos *N* quod *cet.* m ac] et *O a* m **22** confusione] *add.* personae m *add.* de deo uno *(cf. l. 24) K*

DE DEO UNO

10. Unum ergo deum, non duos aut tres deos dicimus, ut impia Arrianorum heresis, dum criminatur, incurrit. Tres enim deos dicit, qui divinitatem separat trinitatis, cum dominus dicendo: *Ite, baptizate gentes in nomine patris et fili et spiritus sancti* unius esse trinitatem potestatis ostenderit. Nos patrem et filium et spiritum sanctum confitemur, ita ut in trinitate perfecta et plenitudo sit divinitatis et unitas potestatis. **11.** *Omne regnum in se divisum facile destruetur:* dominus hoc dicit; non ergo divisum est regnum trinitatis. Si ergo divisum non est, unum est; quod autem unum non est, divisum est. Tale ergo regnum esse cupiunt trinitatis, quod divisione sui facile destruatur. Immo quia non potest destrui, constat non esse divisum. Non enim dividitur unitas nec inciditur et ideo nec corruptelae subditur nec aetati.

2, 12. *Non quicumque,* inquit, *mihi dicit domine, domine, intrabit in regnum caelorum.* Non ergo perfunctoria fides debet esse, imperator auguste; scriptum est enim: *zelus domus tuae comedit me.* Itaque fideli spiritu et mente devota Iesum dominum invocemus, deum esse credamus, ut 'in

---

25 sqq. *cf.* Athan. Ep. Serap. I 28 *(PG 26, 596 B)* **28** *Matth. 28, 19 **32** *Matth. 12, 25 *cf. Abr. II 66 (p. 621, 21 Sch.); fid. III 92; Ioseph 3, 18 (p. 85, 7 Sch.); Paen. II 4, 21 (p. 172, 16 Fa.); spir. III 156*

2. 1 sq. *Matth. 7, 21 **3 sq.** Ioh. 2, 17 (Ps. 68, 10) **5 sq.** *cf.* Ioh. 16, 23. 24 (*cf.* 14, 13. 14; 15, 16)

P U A T K D Φ (U A T O) Lm2VZ S M C W O def. R E

24 DE DEO UNO *om. D (u. t. P C W)* de uno deo (de uno *i. r.*) *(u. t. M), add.* II (cap. II) *Lm2ZO a* **27** qui] cum *C* **28** baptizantes (*om.* gentes) *T* omnes gentes *Z* **29** trinitatis (is *i. r. m2*) potestatem *S* potestatis trinitatem *Z* **30** sanctum spiritum *P D* **32** in se ipso *O a* destruitur *Dm1Lm2C* **34** ergo *om. O a* autem] enim *m* **38** inciditur] scinditur *N Φ a m*

2. 1 inquit *om. S* mihi dicit] qui dicit mihi *O a* domine *alt.*] *add.* ipse *P* **5** et deum *S*

nomine eius quidquid a patre petimus, inpetremus'; pater enim se per filium vult rogari, filius vult rogari patrem. **13.** Concordat pietatis gratia nec virtutis facta discordant; *quaecumque enim* pater *fecerit, eadem et filius facit similiter.* Et *similiter facit* et *eadem* facit filius, sed vult rogari patrem in eo, quod ipse facturus est, ut non inpossibilitatis indicium, sed unitatem pietatis agnoscas. Iure igitur adorandus adque venerandus est dei filius, qui mundum divinitate sua condidit et nostrum pietate sua informavit adfectum.

14. Et ideo bonum deum, sempiternum, perfectum, omnipotentem, verum debemus credere, ut in lege accepimus et prophetis scripturisque divinis ceteris, quia sine his deus non est. Non potest enim bonus non esse, qui deus est, cum in natura dei plenitudo bonitatis sit. Neque ex tempore deus potest esse, qui fecit tempora. Neque inperfectus deus potest esse; qui enim minor est, inperfectus utique est, cui desit aliquid, quo maiorem possit aequare. Haec igitur fidei praedicatio: Deus malus non est, deo inpossibile nihil est, deus temporalis non est, deus minor non est. Si fallor, redarguant.

15. Quia igitur deus Christus, et bonus utique et omnipotens et sempiternus et perfectus et verus est. Haec enim in natura divinitatis sunt. Aut igitur negent naturam divinitatis in Christo aut, quae divinae naturae sunt, deo negare non possunt. **16.** Certe ne quis possit errare, sequatur ea,

---

9 *Ioh. 5, 19 **13** sq. condidit] *cf.* Ioh. 1, 1—3

P U A T K D Φ(*U A T O*) *L m 2 V Z S M C W O def. R E, a l. 23* (praedica)tio *T*

7 se per] semper *C U, A a. r. T K D* sẽ per *W* si per *O* a per filium se *N* filius vult rogari *om. T* **9** fecerit] facit Φ a m similiter *om. D* **10** et *pr.* — filius *om. K W* rogare *T p. c. m 2* **11** uti *T N* m **12** pietatis] potestatis Φ a m **17** ceteris *om. V* **18** qui] quia *P* cum] qui *T* **19** sit *om. L m 2* **20** potest inp. deus *codd.* ⟩ *P* **21** est *pr. om. S* **22** quo] qui *S* maiori *P p. c. T M* m aequari *W* m fidei *om. P D* praedicatio] definitio *P* (praedica)tio — § 37 fecit *om. T* **24** fallo *S p. r. U a. c. m 2 W* **25** et bonus est *L m 2* **26** est *om. U A*

quibus scriptura sancta, ut intellegere possumus, filium significavit. *Verbum* dicitur, *filius* dicitur, *dei virtus* dicitur, *dei filius* dicitur, *dei sapientia*. Verbum, quia inmaculatus, virtus, quia perfectus, filius, quia genitus ex patre, sapientia, quia 'unum cum patre', unum aeternitate, unum divinitate. Non enim pater ipse qui filius, sed inter patrem et filium generationis expressa distinctio, ut ex deo deus, ex manente manens, plenus e pleno sit. **17.** Non sunt igitur haec nuda nomina, sed operatricis virtutis indicia. Est enim *plenitudo divinitatis* in patre, est *plenitudo divinitatis* in filio, sed non discrepans, sed una divinitas, nec confusum, quod unum, nec multiplex, quod indifferens. **18.** Etenim si omnium *credentium*, sicut scriptum est, *erat anima una et cor unum*, si omnis *qui adhaeret domino, unus spiritus est*, ut apostolus dixit, si vir et uxor *in carne una* sunt, si omnes homines, quantum ad naturam pertinet, unius substantiae sumus, si hoc de humanis scriptura dicit, quia multi unum sunt, quorum nulla potest

---

31 verbum] *cf.* Ioh. 1, 1—14; *al.* filius] Matth. 11, 27 Ioh. 1, 18 *al.* dei virtus] *cf.* I Cor. 1, 24 **31 sq.** dei filius] Matth. 14, 33; 16, 16; 26, 63 *sq.*; 27, 40. 43 54; Marc. 14, 61 *sq.*; Luc. 1, 35; Ioh. 1, 34; Rom. 1, 4; Hebr. 5, 8; I Ioh. 4, 15; *al.* **32** dei sapientia] *cf.* I Cor. 1, 24 **34** *cf.* Ioh. 10, 30 **34—37** *cf.* Tom. Damasi (*I 2, 1 p. 285, 38—40 Turner*; *nr. 60 Denzinger*) **36** ex deo deus] *cf.* θεὸν ἐκ θεοῦ Symbol. Nicaen. 8 **38** plenitudo div.] Col. 2, 9 **39 sqq.** *cf.* Hilar. De Trin. VII 13; VIII 41; IX 39; IX 50; *(PL 10, 210 A; 267 B; 311 B; 521 A)* — *cf.* Diss. Maximin. 129. 136 *(pp. 87, 43; 89, 14—26 Kauffmann)*; *Ambr. fid. I 68* **41 sq.** *Act. 4, 32 **42 sq.** I Cor. 6, 17 **43 sq.** Gen. 2, 24; *cf.* I Cor. 6, 16 Eph. 5, 31

P U A K D Φ(U A O) Lm2 V Z S M C W O def. R E T

30 possimus *D V W M* m possemus *K* significavit] definivit *P* **31** dicitur *pr.*] *add.* dei *W* filius—**32** sapientia] deus sapientia *K* filius *om. Z* dei virtus dicitur *om. C* **31 sq.** dei filius *om. C* Φ a m **32** dei filius] *add.* verbum dicitur *W* dicitur *bis V D* dicitur *post* sapientia *D C* **36** distinctio est *U K Lm 2 V* m **38** indicia virtutis *Z* **39** sed *om. Lm 2* m **40** unum] *add.* est Φ a m **41** differens *K a. c.* **43** ut] sicut *Z* si] siue *D* **45** humanis] hominibus *C* **46** unus *P a. c.*

esse cum divinis comparatio, quanto magis pater et filius divinitate unum sunt, ubi nec substantiae nec voluntatis ulla est differentia? **19.** Namque aliter quomodo unum deum dicimus? Diversitas plures facit, unitas potestatis excludit numeri quantitatem, quia unitas numerus non est, sed haec omnium ipsa principium est.

3, 20. Quantum vero scriptura divina patris et fili secundum divinitatem expresserit unitatem, prophetica testantur oracula. *Sic* enim *dicit dominus sabaoth: Laboravit Aegyptus et mercatus Aethiopum et Sabain, viri excelsi ad te transibunt et tui erunt servi et post te sequentur alligati vinculis et adorabunt te et in te depraecabuntur, quoniam in te est deus et non est deus praeter te. Tu enim es deus et nesciebamus, deus Istrahel.* **21.** Audis profeticam vocem: *In te,* inquit, *est deus et non est deus praeter te.* Quomodo hoc secundum Arrianos convenit? Necesse est negent aut patris aut fili divinitatem, nisi eiusdem divinitatis crediderint unitatem. **22.** *In te,* inquit, *est deus,* quoniam in filio pater. Scriptum est enim: *Pater qui in me manet, ipse loquitur, et opera, quae ego facio, ipse facit.* Sed et alibi dicit: *Quia ego in patre et pater in me*

---

3. 1 sqq. *(§§ 20—28) cf.* Athan. Ep. Serap. II 4 *(PG 26, 613 C—616 A);* Hilar. De Trin. IV 17. 18. 29. 35. 38—42 *(PL 10, 110 A sqq.; 118 C sqq.; 121 C sq.; 123 C—129 A)* **3—8** *Is. 45, 14 *sq.* **13 sq.** *Ioh. 14, 10 *(vet. lat. codd.* a, b, c, ff², r¹; *al.); cf. fid. III 90* **14 sq.** Ioh. 14, 11

P U A K D Φ(*U A O*) *Lm2 V Z S M C W O def. R E T*

48 divinitatis *C* in divinitate *O* a nec voluntatis *om. V* **50** dicemus *S p. c.* m **52** omnia *P*

3. 1 quantum *P Z W, D p. c. m 2* quanto *D a. c. m 2* quantam *cet.* a m scriptura] ipsa scriptura *L m 2 Z* **3** labora ut egyptus *U a. c. m 2* labor aegypti *O* a **4** aethiopus *P a. c.* sabain *P S C L m 2* saba in *K M W* sebain *Z* sabaim *U* sebaim *N* m te] hoc *K* **5** sequuntur *D* allegati *C W* **6** est *om. U* **7** deus *tert.*] deum *W* **8** istrahel] *add.* salutaris noster *K* audi m vocem] lectionem *D* **10** aut negent *C* **12** scriptum est enim *om. L m 2* **14** ipse *Z W* et ipse *cet. (cf. fid. III 90!)* alibi] aliud *K* alibi] *add.* in patre filius est qui *P,* (quia) Φ a m dicit] ait *P D* quia *om.* Φ a m

est. Dissolvant, si possunt, hanc naturae proprietatem et operis unitatem. **23.** Deus igitur in deo, sed non duo dii; scriptum est enim, quia *unus deus*. Et dominus in domino, sed non duo domini, quia aeque scriptum est: *Nolite duobus dominis servire* et lex dicit: *Audi, Istrahel, dominus deus tuus dominus unus est.*

Et utique in eodem est testamento: *Pluvit dominus a domino. Dominus*, inquit, *a domino* pluvit. Sic et in Genesi habes: *Et dixit deus, et fecit deus* et infra: *Et fecit deus hominem ad imaginem dei*. Sed tamen non duo dii, sed unus deus fecit. Utrobique igitur unitas operationis servatur et nominis. Nam utique cum legimus *deus ex deo*, non duos deos dicimus. **24.** Denique habes in psalmo quadragesimo quarto, quod et deum patrem dixit propheta nec deum filium denegavit dicens: *Sedis tua, deus, in saeculum saeculi* et infra: *Unxit te deus, deus tuus oleum laetitiae prae consortibus tuis*. Deus est, qui unguit, et deus, qui *secundum carnem* unguitur *dei filius*.

---

16 sq. *cf.* Symb. Quicumque 15. 16 *(fid. V 46; in Luc. X 4; al.)* **17** Eph. 4, 6 **18 sq.** Matth. 6, 19 (Nolite) + 6, 24; *cf. spir. III 104* **19 sq.** *Deut. 6, 4; *Marc. 12, 29 **21. 35** *Gen. 19, 24 *(contr.) cf.* Athan. De Synod. 27, XVII. 49 *(PG 26, 737 C; 780 C; II 1, p. 255, 26—28 Opitz);* Hilar. De Trin. IV 29; V 16 *(PL 10, 118 C; 138 B)* **23** Gen. 1, 6. 7 *(initia versuum)* **23 sq.** *Gen. 1, 27 **24** deus ex deo] *cf.* Symbol. Nicaen. 8, *supra* § 16 **27—35** *cf.* Athan. C. Arian. I 46 *(PG 26, 105 B sqq.)* **29** Ps. 44, 7 (Hebr. 1, 8) **29 sq.** *Ps. 44, 8 (ἔλαιον = oleum *Sept. et Hebr. 1, 9 et Athan. l. c.)* **31** *cf.* Rom. 1, 3

P U A K D Φ(*U A O*) *Lm2 V Z S M C W O def. R E T*

16 deo] *add.* est Φ a m di *Sa. c.* **17** in domino *om. K* **19** et] sed K tuus] noster *S* **20** dominus] deus *S C W O* a m **21** pluuit *P, S a. c. (semper!)* **23** deus *pr.*] dominus *Lm2 D O* a deus *alt.*] dominus *Lm2* dominus deus *D* **25** utruubique *P* utrubique *U p. c. K S C* ubique *D* utribique *W* omnia et ubique *Z* servetur *W* **27** XLIIII *K Lm2 Z C O* a **28** nec ... denegavit] et ... declaravit Φ a m deum *alt.*] *om. S K* **29** sedis *P A M, S a. c.* deus *pr. om. D* deus *alt.*] deō (e *pr. i. r.*) *P* **30** tuus] tui *U* oleum *P C W, S a. c. m2* oleo *cet.* a m *(Vulg.)* **31** unguet *P* unxit *C* unguit (u *alt. exp.*) *D* ungit *cet.* a m deus] *add.* est *V Z C* unguitur *D a. c. Lm2 V Z S* unguetur *P K C* ungitur *cet.* a m

Denique quos habet unctionis suae Christus nisi in carne consortes? Vides igitur quia deus a deo unctus. Sed in adsumptione naturae unctus humanae dei filius designatur, nec legis forma violatur. **25.** Et hic ergo cum dicitur *pluvit dominus a domino*, unitatem divinitatis agnosce. Operationis enim unitas non facit pluralem divinitatem, sicut ipse dominus ostendit dicens: *Credite mihi, quia ego in patre et pater in me, alioquin vel propter opera ipsa credite.* Et hic advertimus quod unitatem divinitatis per aequalitatem operum designaverit.

26. Ut autem una deitas et patris et fili et una dominatio probaretur, ne gentilis aut iudaicae impietatis incurreremus errorem, providens apostolus, quid sequi deberemus, ostendit dicens: *Unus deus pater, ex quo omnia, et nos in ipso, et unus dominus Iesus Christus, per quem omnia, et nos per ipsum.* Sicut enim unum dicendo dominum Iesum Christum patrem dominum non negavit, ita unum dicendo deum patrem aeque a deitatis veritate nec filium separavit. Unde nec pluralitatem divinitatis et unitatem potestatis ostendit, quia et in dominatione divinitas et in divinitate dominatus est, sicut scribtum est: *Scitote quoniam dominus ipse est deus, ipse fecit nos, et non ipsi nos.*

38—39 *Ioh. 14, 11 **42—51** *cf.* Hilar. De Trin. VIII 33—35 *(PL 10. 262 A—263 C); fid. IV 138 sqq.* **45—47** *I Cor. 8, 6; in ipso: *cf. Vet. Lat. cod.* f; *Ambr. in Luc. VII 248 (p. 391, 6 Sch.); Hilar. in Ps. 134, 8 (p. 698, 29 Zingerle et passim.; sed* in ipsum *fid. IV 8, 91!)* **52 sq.** Ps. 99, 3

P U A K D Φ (U A O) Lm2 V Z S M C W O def. R E T

33 a] ex *D* in *om. K W* **34** dei] deus *D* **35** et *om. C* **36** divinitatis unitatem *D* **37** etenim *Z* **39** in me est *Z* alioqui *U, A a. c.* ipsa *om. D* hinc *U A S* **40** aequalitatem *P* unitatem *cet.* a m **42** et *pr. om. K V* **43** gentilium *K* iudaeicae *S, A a. c.* incurremus *C* incurrimus *D a. c.* incurramus *D p. c.* incurrerimus *W* **45** deus] *add.* et *D* **46** dominus] deus *D* **47** unum] *add.* deum *S m2* **48** deum *om. S* **49** aeque] equae (a *del.*) *P* eaque *W* aequa (*om.* a) *Lm2* **50** divinitati *M* et] set (s *m2 s. l.*) *P* sed Φ a m **52** scriptum est enim *Lm2* quoniam] quod *Dp. c.* **53** ipse] qui *K*

27. *In te* igitur *est deus* per unitatem naturae, *et non est deus praeter te* per proprietatem substantiae, repulsam differentiae.

28. In Hieremiae quoque libro unum deum scriptura dicit et tamen et patrem et filium confitetur. Itaque sic habes: *Hic deus est noster et non aestimabitur alius ad eum. Adinvenit omnem viam disciplinae et dedit eam Iacob puero suo et Istrahel dilecto suo. Post haec in terris visus est et cum hominibus conversatus est.* **29.** De filio dicit; ipse enim est *cum hominibus conversatus.* Et dicit: *Hic est deus noster et non aestimabitur alius ad eum.* Quid discutimus eum, de quo sanctus dicit propheta quod ad eum alius non possit aestimari? Quae enim potest esse alia aestimatio, ubi deitatis unitas est? Confitebatur hoc populus in periculis constitutus, nesciebat serere quaestionem, qui religionem timebat.

30. Adesto, sancte spiritus, prophetis tuis, quibus inesse consuesti, quibus credimus. Si prophetis non credimus, sapientibus credo istius mundi? Sed *ubi sapiens, ubi scriba?* Rusticus noster cum ficos insereret, invenit quod philosophus

---

54 sq. Is. 45, 14; *cf. supra ad § 20* **59–62** *Bar. 3, 36–38 **67** *cf.* Bar. 1, 1 *sqq.* **71** *cf.* I Cor. 3, 19; I Cor. 1, 20 **72** *cf.* Amos 7, 14

P U A K D Φ (*U A O*) *Lm2VZ SMCWO def. RET*

55 repulsa* *A p.r.* (m *eras.*), *L m 2 V* m **56** differentiae (iae *i.r.*) *S* differentia *A p.r.* (a *ex* ae), *L m 2 Z N W* m differentiam (m *m 2 i.r.*) substantiae *V* **57** et in hieremiae Φ a **59** est deus *L m 2 V Z S C O* a est *om. K D M W U A* m aestimabitur] reputabitur m ad eum *om. D* **60** qui adinvenit *K C* Φ a hic adinvenit *Sangall. 95, al.* m (*Vulg.*) **62** de filio dei *C W* ipse–**63** dicit] *post* **73** ignoravit *K* est *alt.*] est enim *S*, est et (et *m 2*) *D*, visus est et *L m 2 Z* **63** conversatus est *D W Z* est *om. D* et *alt. om. P* Φ a **65** dicit sanctus *S* sanctus] tantus *K M* Φ a m, sanctus spiritus (*om.* propheta) *P D* propheta] per prophetam *W*, *add.* sanctus spiritus dicit Φ a ad *om. U* alius] *add.* deus *Z* non possit alius *codd.*) *P D* **66 sq.** divinitatis *O* a deitas unitas *P a.c.m.post.* (deitas una) **68** asserere *K C* disserere *W* quaestiones m qui] quia *U A* **69** tuis *om. C* **70** consuisti *K D M*, *A p.r.* consuevisti *C* constituisti *U*, *A a.r. O* a **71** credam m huius *O* a m **72** ficos *P*, *M a.c.* ficus *cet. O* a m

ignoravit. *Quae stulta sunt* enim *huius mundi, elegit deus, ut confundat, quae sunt fortia.* Credimus Iudaeis, quia *notus* aliquando *in Iudea deus.* Sed hoc ipsum negant, propter quod credimus, quia *non norunt patrem,* qui filium negaverunt.

4, 31. *Unum deum* communis natura testatur, quia unus est mundus. *Unum dominum* fides significat, quia *una fides* novi et veteris testamenti. Unum *spiritum sanctum* testificatur gratia, quia *unum baptisma* in nomine trinitatis est. Unum deum profetae dicunt, apostoli audiunt. Unum deum *magi* crediderunt et *aurum, tus, murram* supplices ad Christi cunabula detulerunt, auro regem fatentes, ut deum ture venerantes; thensaurus enim regni, sacrificium dei, murra est sepulturae. **32.** Quid igitur voluerunt sibi mystica munera inter abiecta praesepia, nisi ut intellegamus in Christo differentiam divinitatis et carnis? Ut homo cernitur, ut dominus adoratur; iacet in pannis, sed fulget in stellis; cunae nascentem indicant, stellae dominantem; caro est, quae involvitur, divinitas, cui ab angelis ministratur. Ita nec dignitas natu-

---

73 sq. *I Cor. 1, 27 **74 sq.** Ps. 75, 2 **76** Ioh. 16, 3; *cf.* I Ioh. 2, 23

4. 1–5 Symbol. Nicaen. 1. 4. 18 ... εἰς ἕνα θεόν... καὶ εἰς ἕνα κύριον... καὶ εἰς τὸ ἅγιον πνεῦμα; Eph. 4, 5. 6 **1** *cf.* Athan. Or. C. Gent. 39 (*P G 25, 77 B sqq.*) **6** Matth. 2, 1. 11 **7** *cf. in Luc. II 44 (p. 66, 15 sqq. Sch.)* **12** *cf.* Luc. 2, 12

P U A K D Φ(U A O) Lm2 V Z S M C W O def. R E T

73 deus *om. D* **74** quae sunt *om. W* credemus *K* **75** et in *P* ipsud *K, M p. r. A a. c.* **76** noverunt *U O a*

4. 2 dominum] deum *K W Φ a m* **5** deum] dominum *K D* **6** magis *P a. c.* crediderint *P a. c.* et thus *O a* tus *P a. c. D S* thus *cet.* tus] *add.* et *codd.* (*Vulg.*), *exc. P K S* murram *P S Z* murra *K* myrram *U D Lm2 M* mirram *V C W A O* mirrham *a* myrrham *m* **7** conabula *P p. c.* (o *ex* u) aurum *A* ut *om. S* ut] et *Z* deum] dominum *D* **8** thensaurus *P D, S a. r. C* thesaurum *U A W m2* thesaurus *cet.* regni] regis *Z* regis, tus *C* sacrificium dei *om. L m2* myrra *U D V M C W* myrrha *m* mirrha *O a* **9** igitur] enim *S* **10** intellegeremus *Φ a m* **11** ut *alt.*] sed *K* dominus] deus *C,* (*add.* ab omnibus) *D* **12** iacet] latet *O a* **13** et stellae *S O a m* stella *M Z C W* quae est *S* **14** dignitas] diuinitas *D*

ralis maiestatis amittitur et adsumptae carnis veritas conprobatur.

33. Haec est fides nostra. Sic se deus cognosci voluit ab hominibus, sic tres pueri Iudaei crediderunt nec incendia circumiecta senserunt, cum infidos noxius ignis exureret, fidelibus innoxia flamma roraret, quibus aliorum incendia refrigerabant, quia merito fidei perdiderat suam poena naturam. Aderat enim in specie angeli, qui monebat, ut in numero trinitatis unius esset laudatio potestatis. Benedicebatur deus, videbatur in angelo dei filius, sancta et spiritalis in pueris gratia loquebatur.

EXPOSITIO DOGMATIS ARRIANI

5, 34. Nunc consideremus, quas Arriani dei filio inferant quaestiones. **35.** Dissimilem patri dicunt esse dei filium. Hoc si homini obiciatur, iniuria est. **36.** Ex tempore coepisse dicunt dei filium, cum conditor ipse sit temporum! Homines sumus et esse nolumus temporales; ex tempore coepimus et sine tempore futuros esse nos credimus. Fieri nos optamus

---

18—20 *cf.* Dan. 3, 23. 48. 50 **22** angeli] *cf.* Dan. 3, 49—51. 92

5. 3 sqq. *(§§ 35—40) cf.* Athan. C. Arian. I 5. 6 *(PG 26, 20C—24C)*; Ep. Alexandri Alexandrini ad episcopos 6—10 *(III 1, p. 7, 14—8, 10 Opitz)*; Ep. Arii ad Alexandr. Alex. *(III 1, p. 12 sq. Opitz)*; Symbol. Nicaen. *(ibid. p. 51 sq. Opitz)*; *al.*

P U A K D Φ (*U A O*) *Lm2 V Z S M C W O def. R E T*

15 adsumptione *D* adprobatur *W* **18** hominibus] omnibus *C* m iudaei *P D om. cet.* crediderunt] *add.* in deo *W* **19** noxios *P a. c. S M W* exureret et *K D C* Φ a m **20** fideles *O* a fides *W* quibus] quos *U* **22** in *pr. om. P* speciem *S* monebat] muniebat *N* **23** numero] nomine *D*, specie *S* **24** et *om. Lm2* **25** gratia dei in pueris *Z*

5. 1 EXPOSITIO DOGMATIS ARRIANI] QUAE ADSERANT ARRIANI *D* (*titul. u. t. W*) *titulo add.* II *U A*, *add.* III (cap. III) *Lm2 Z C O* a **2** de dei filio m **3** patris *P Lm2 M a. r. N S W* **5** si homines *Lm2* **7** et fieri Φ a tamen optamus *Lm2*

aeternos et negare possumus dei filium sempiternum, quem sempiternum docet adque demonstrat natura, non gratia? **37.** Creatum dicunt. Quis auctorem inter opera sua deputet, ut videatur id esse quod fecit? **38.** Bonum negant. Sacrilega vox ipsa se damnat, ut indulgentiam sperare non possit. **39.** Negant verum dei filium, negant omnipotentem, cum fateantur '*omnia facta* per filium', omnia creata per '*dei* esse *virtutem*'. Quid est enim virtus nisi perfecta natura? **40.** Negant etiam divinitate unum esse cum patre. Deleant ergo evangelium, deleant Christi vocem; ipse enim dixit: *Ego et pater unum sumus.* Non ego hoc dico, Christus dixit. Numquid fallax, ut mentiretur? Numquid impius, ut quod non erat usurparet? Sed singula suis locis plenius digerentur. **41.** Nunc quoniam hereticus dicit esse dissimilem idque versutis disputationibus adstruere nititur, dicendum est nobis, quod scriptum est: *Cavete, ne quis vos depraedetur per philosophiam et inanem seductionem secundum traditionem hominum et secundum elementa huius mundi et non secundum Christum.* **42.** Omnem enim vim venenorum suorum in dialectica dis-

10 sq. *cf. fid. I 88* (*fons* Athan. C. Arian. II 21) **14** Ioh. 1, 3; Col. 1, 16 **14 sq.** I Cor. 1, 24 **17 sq.** Ioh. 10, 30 **21** Nunc quoniam—**30** populum suum: *cf.* Palladium Diss. Maximin. 81 (*p. 79, 8—14 Kauffmann*) *et* 82 *invectivam Palladii* (*p. 79, 15—25 Kauffmann*) **23—25** *Col. 2, 8. 9

P U A K D, inde a l. 11 T, Φ(*U A T O*) *Lm2 V Z S M C W O def. R E, usque ad l. 11* fecit *T*

8 et] quomodo *W* et quomodo *K Lm2 M V S C* Φ a m possumus negare *Lm2 C* **10** deputat *S* **12** possint Φ *Lm2 M Z S C* **13** verum] verbum *K Z* **16** divinitatem *P C* ergo *om. Z* **17** vocem] verba *W* **18** dixit *om. K* **20** digerentur] dirigerentur *Pa.c., corr.* dirigentur; disserentur *C* dicerentur *D W* digeruntur Φ **21** idque] hicquae *Pa.c.m2* atque *D* **22** dicendo *T* est nobis *om. U A T* **23** depraedetur] deprehendatur (ae *s.* a) *W* de philosophia *Palladius p. 31, 2 Kauffmann* (per philos. *p. 79, 10*) **24** et inanem seductionem *om. C* traditiones *S C* **25** et *pr. om. Palladius l. c.* christum] *add.* quia in ipso habitat omnis plenitudo divinitatis corporaliter (*Col. 2, 9b*) Φ a m **26** omne *P S* **26 sq.** dialecticis disputatione consistuunt (*sic!*) *P*

putatione constituunt, quae philosophorum sententia definitur non adstruendi vim habere, sed studium destruendi. Sed non in dialectica conplacuit deo 'salvum facere populum suum'; regnum enim dei in simplicitate fidei est, non in contentione sermonis.

NON ESSE DISSIMILEM PATRI FILIUM DEI

6, 43. Dissimilem igitur dicunt esse, nos negamus, immo potius horremus hanc vocem. Sed nolo argumento credas, sancte imperator, et nostrae disputationi. Scripturas interrogemus, interrogemus apostolos, interrogemus prophetas, interrogemus Christum. Quid multa? Patrem interrogemus, cuius honori studere se dicunt, si filius degener iudicetur. Sed non est honorificentia boni patris fili iniuria. Non potest bono patri placere, si filius degenerasse potius a patre quam patrem aequasse credatur. **44.** Da veniam, sancte imperator, si ad ipsos paulisper verba converto. Sed quem potissimum legam, Eunomiumne an Arrium vel Aetium, eius magistros?

29sq. *cf.* Matth. 1, 21 **30sq.** *cf.* I Cor. 4, 20

6. 2 Dissimilem igitur—**43** ordinem *cf.* Palladium *l. c.* 83—87 (*p. 79, 26—80, 37 Kauffmann*) **12. 16. 20** Eunomium] *cf.* Epiphan. Panar. Haer. (*scriptum annis 374—377*) Anakephal. Tom. 6 (*p. 231, 20—232, 13 Holl*); Haer. 76 (*pp. 340sqq. Holl*); Socr. HE II 35; IV 7. 13; V 20. 24; — Sozom. HE VI 8. 26. 27; VII 6. 12. 17; Theodoret. HE II 24, 6—8; II 27, 8 *sqq.* — Philostorg. HE *passim* (*cf. indicem ed. Bidez*); — Apologiam Eunomii (*361*)

PUATKD Φ(*UATO*) *Lm2VZ SMCWO def. RE*

6. 1 NON—DEI *codd.* (*u. t. KMW Turon. 265*), *add.* III *UAT*; cap. IIII *O*a, IIII *Lm2Z* patris *Lm2VZSW* dei filium *DVW* **2** nos] non *UT*, *Aa.c.m2* nos non solum *C* **4** disputationis *PKLm2ZSC* scripturae *Lm2ZW* **4sq.** interrogemus *om. Lm2ZSC* interrogamus *Pa.c.m2* **5** interrogemus *pr. om. S* **6** patrum *W* interrogamus *K* **9** filios *Pa.c.* filius suus *Palladius* (*Diss. Maximin. 83 p. 79, 30 K.*) **11** convertero *C* **12** legam] *add.* eudoxium *KΦ*a (*cf. Proleg. not. 9*) eunomium (*om.* -ne) *Pallad. l. c. p. 79, 32* eunomiumue *O*a an *om. DMS* arri**um] *C* aetium] eletium *Ca.c.* meletium *Cp.c.* etium *MO* euticium *N* ętium a etiam *SLm2Z* eiusque *Dp.c.m2* eorum *Pallad. l. c. p. 79, 33*

Plura enim nomina, sed una perfidia, impietate non dissonans, communione discordans, non dissimilis fraude, sed coitione discreta. Cur enim secum nolint convenire, non intellego. **45.** Eunomi personam defugiunt Arriani, sed eius perfidiam adserunt, impietatem exsecuntur. Aiunt eum prodidisse effusius, quae Arrius scripserit. Magna caecitatis effusio! Auctorem probant, exsecutorem refutant. Itaque nunc in plures sese divisere formas: alii Eunomium vel Aetium, alii Palladium vel Demophilum adque Auxentium vel perfidiae eius heredes secuntur, alii diversos. *Numquid divisus est Christus?* — Sed qui eum a patre dividunt, ipsi se scindunt.

46. Et ideo quoniam communiter adversus ecclesiam

---

cf. PG 30, 835—868; — *Contra hanc*: Basilii Adv. Eunomium (*conscr. ann. 363—365*): *PG 29, 497 sqq.*; — Apologiam apologias (*ca. ann. 378*) *impugnat* Gregor. Nyssen. Contra Eunomium (*ann. 380/81*): *PG 45, 237 sqq.*; *ed. critica W. Jaeger Berolini 1921*; *2. ed. 1959*; *Eunomii symbolum Theodosio anno 383 propositum* (Ἔκθεσις πίστεως: *PG 67, 587 C—590 B, annot. Valesii, vel Goldhorn, Bibl. Patr. graec. dogm. 2, 618—629*), *ab eodem* Gregor. Nyss. *impugnatum* (Λόγος ἀντιρρητικὸς εἰς τὴν Εὐνομίου ἔκθεσιν: *II pp. 296 sqq. Jaeger*) **12. 20** Aetium] *cf.* Epiphan. Panar. Haer. 76, 11 *sqq.* (*pp. 351 sqq. Holl*) **21** Palladium] *cf. ad 5, 21 supra*; Diss. Maximini *pp. L—LIII* Demofilum] *episcopum scil. Constantinopolitanum Arianum* (*duobus annis post libros fid. a Theodosio depositum*: *cf.* Socr. HE IV 14; V 6. 7 *PG 67, 497 B*; *573 A—576 B*) Auxentium] *scil. episcopum Dorostorensem Moesiae inferioris* (*cf. Kauffmann l. c. p. LVIII*) **22 sq.** *I Cor. 1, 13

PUATKD Φ(*UATO*) *Lm2VZ SMCWO def. RE*

13 enim] non *D* ab impietate *P* non *om. C* **14** dissimiles *U*, *Ap.c. TKDSCW* coitione] conditione *C* contentione *KDS* disceptione *W* coniunctione *Lm2Z* cogitatione *O a* **15** enim] *add.* omnes *S* nolunt *K* **16** eunomi *P*, *ADa.c.KS* eunomii *cet.* persona *P* diffugiunt Φ *a D VSC* fugiunt *Pallad. l. c. p. 79, 35* **17** exsecuntur *PK* executur *VW* execrauilem *Pallad. l. c. p. 79, 36* eum] enim eunomium *Lm2* **18** scripserat Φ *a* **19** et executorem reputant *C* **20** se *Pallad. l. c. p. 79, 37* dividere *P* diviserunt *K* alii *pr.*] *add.* eudoxium alii *K* Φ *a* aetium] aethium *D* etium *NSO* ętium *Lm2 a* etiam *Z* **22** eius] huius *m* hereseos *P* hereses *O a* secuntur *PKVCW* diversos] e diverso (*i. r.*) sentiunt *N* **24** adversum *Pallad. l. c. p. 79, 40*

dei, quibus inter se ipsos non convenit, conspirarunt, communi nomine hereticos, quibus respondendum est, nominabo. Heresis enim velut quaedam hydra fabularum vulneribus suis crevit, et dum saepe reciditur, pullulavit, igni debita incendioque peritura. Aut velut quaedam monstruosis Scylla portentis in varias formas distincta perfidiae velut superne vacuum christiąnae sectae nomen obtendit, sed quos in illo impietatis suae freto miseros inter naufragia fidei reppererit fluctuantes, beluinis succincta prodigiis tetri dogmatis saevo dente dilacerat. **47.** Cuius speluncam, sancte imperator, ut ferunt nautae, caecis latebris inhorrentem omnemque eius viciniam caeruleis canibus inter perfidiae saxa resonantem

---

27—29 *cf.* Athan. C. Arian. III 58 (*PG 26, 443B*) **29—33** monstruosis ... prodigiis] *cf. legem Theodosii* 'Nullus haereticis' (IIII Id. Ian. 381): Eunomianae perfidiae crimen et nefanda monstruosis nominibus auctorum prodigia sectarum ab ipso etiam aboleantur auditu ... (Cod. Theodos. XVI 5, 6) **29sqq.** *cf.* Verg. Aen. III 424—432 **30** superne vacuum christianae sectae nomen] *cf.* Verg. *l. c.* 426*sq.* Prima hominis facies et pulchro pectore virgo pube tenus ... **33** beluinis succincta prodigiis] *cf.* Verg. *l. c.* 427 postrema inmani corpore pistrix delphinum caudas utero commissa luporum *et* Eclog. 6, 75 candida succinctam latrantibus inguina monstris **35** caecis latebris] *cf.* Verg. *l.* c. 424 **36** *ibid.* 432

PUATKD Lm2VZ SMCWO def. RE

25 se *om. S* spiraverunt *N* **27** ydra *U, Dp.c.m2, Pallad. l. c. p. 79, 42* (iterare *T, Aa.c.m2*) **28** reciditur] *add.* in plurimis *C* debito *S* dedita *Aa.c., Pallad p. 32, 25* debita *Pallad. p. 80, 1* (*sic!*) **29** aut *om. Lm2* monstruosis ... portentis *PV* monstruosa portentis *Pallad. p. 32, 27* monstruosi portenti *cet.* am (*et p. 80, 2 Kauffmann*) scylla] squi illa *Sa. c.m2* (*corr.* scilla) silla *Z* **30** ut in *C* et velut *Z* **30sq.** superne vacuum *Sp.c.m2Lm2ZDWO* (superne: *cf.* Verg. *l. c.* 426: pube tenus) supernae vacuum *Sa.c.m2PUATKM, Pallad. l. c. p. 80, 2* a supervacuum *NV*m supervacum *C* **31** obtundit *D* offendit *K* **32** pietatis *Sa.c.m2* fraeto *Sa.c., Pallad. l. c. p. 80, 3* (*corr. ex* fractu) repperierit *C* repperit *Pa.c.m1SVN* reperit m **33** beluinis] velutinis *Sa.c.m2* velut caninis *corr. Sm2* delfinis *Pallad. l. c. p. 80, 4* (*32, 31*) taetro *Sa.c.* **34** delacerat *A* **35** referunt *K* **36** vicinam *Sa.c.m2, Pallad. p. 32, 34* (*corr. Kauffmann p. 80, 6*) perfidia *Pa.c.* perfida *Pp.c.*

clausa quodammodo praeterire aure debemus. Scriptum est enim: *Sepi aures tuas* et alibi: *Videte canes, videte malos operarios* et iterum: *Hereticum post primam correptionem devita, sciens quia subversus est, qui eiusmodi est, et delinquit, cum sit proprio iudicio damnatus.* Itaque tamquam boni gubernatores, quo tutius praetermeare possimus, fidei vela tendamus scripturarumque relegamus ordinem.

7, 48. Apostolus dicit imaginem patris Christum esse; ait enim quod ipse sit *imago dei invisibilis, primogenitus universae creaturae. Primogenitus*, inquit, non primo creatus, ut et genitus pro natura et primus pro perpetuitate credatur. Alibi quoque apostolus adseruit, quod ipsum *posuit heredem omnium, per quem et fecit saecula, qui est splendor gloriae et character substantiae eius.* Imaginem apostolus dicit, et Arrius dicit esse dissimilem? Cur *imago*, si similitudinem non habet? In picturis homines nolunt esse dissimiles, et Arrius dissimilem patrem contendit in filio et vult, ut pater dissimilem genuerit sui, quasi inpotens, qui generare similem non potuerit.

49. Prophetae dicunt: *In lumine tuo videbimus lumen*, prophetae dicunt: *Splendor est enim lucis aeternae et speculum*

---

38 Sirach 28, 28 *Vulg.* (28, 24 *Sept.* περίφραξον τὸ κτῆμά σου ἀκάνθαις!) **38 sq.** Phil. 3, 2 **39—41** *Tit. 3, 10. 11

7. 2 sq. *Col. 1, 15 **5—7** *Hebr. 1, 2. 3 **13** Ps. 35, 10 **14 sqq.** *Sap. 7, 26

PUATKD Φ(*UATO*) *Lm2, Lm1 inde a* 7, 2 primogenitus, *VZ SM CWO def. RE*

38 tuas] *add.* spinis *SK*Φ a m **38 sq.** operarios malos *K* **39** hereticum] *add.* hominem *SKUV* m primam] unam *Lm2ZCW* correctionem *W* **40** evita *K* subversor *C* perversus *Ma.c.m2N* **41** tamquam *om. Pallad. p. 32, 40, add. Kauffmann p. 80, 10* **42 sq.** vela tendamus] vel adtendamus *MN* **43** scripturarum *D* legamus *W*

7. 2 sit] est *SC* primogenitus] *hic incipit Lm1* **5** posuit] *add.* deus *DV* **6** et fecit (*cf.* καὶ ἐποίησεν) *PADSC* efficit *K* fecit et *cet.* a m **8** cur *om. P* si *om. KDVZ* **10** in *exp. S, om. Ka.c.* m esse in *W* ut *om. S* **13** vidimus *D*

sine macula dei maiestatis et imago bonitatis illius. Vide quanta dicantur: *Splendor*, quod claritas paternae lucis in filio sit, *speculum sine macula*, quod pater videatur in filio, *imago bonitatis*, quod non corpus in corpore, sed virtus in filio tota cernatur. *Imago* docet non esse dissimilem, *character* expressum esse significat, *splendor* signat aeternum. *Imago* itaque non vultus est corporalis, non fucis conposita, non ceris, sed simplex de deo, 'egressa de patre', expressa de fonte.

50. Per hanc imaginem Filippo patrem dominus demonstravit dicens: *Filippe, qui me vidit, vidit et patrem. Et quomodo tu dicis 'ostende nobis patrem'? Non credis quia ego in patre et pater in me est?* Vidit enim in imagine patrem, qui vidit in filio. Vides quam imaginem dicat? *Imago* ista *veritas* est, imago ista *iustitia* est, imago ista 'dei virtus' est, non muta, quia verbum est, non insensibilis, quia *sapientia* est, non inanis, quia virtus est, non vacua, quia *vita* est, non mortua, quia *resurrectio* est. Vides ergo quia, dum *imago* dicitur, patrem significat esse, cuius imago sit filius, quia nemo potest ipse sibi imago sua esse.

51. Plura possem de fili testimoniis dicere, sed, ne forte ipse sibi nimium favisse dicatur, patrem interrogemus. Nempe

---

22 *cf.* Ioh. 8, 42 **24—26** *Ioh. 14, 9. 10 **27** veritas] Ioh. 14, 6 **28** iustitia] *cf.* I Cor. 1, 30 **28. 30** dei virtus] *cf.* I Cor. 1, 24 **29** sapientia] I Cor. 1, 30 (24) **30 sq.** vita ... resurrectio] *cf.* Ioh. 11, 25; 14, 6 **31—44** *cf.* Hilar. De Trin. III 23 (*PL 10, 92 A—B*)

PUATKD Φ(*UATO*) *LVZ SMCWO def. RE*

15 maculam *P* maiestas *UA, Ta.c.m2* **16** dicuntur *SK* dicantur quod *W* paterno* (lucis *s.l.m2*) *D* **17** videtur *K* **21** itaque] utique *VC* m **22** de fonte *om. K* **23** filippo] fili pro *P* demonstrabit *P* (*add.* dn̄s *a.c.*) **24** filippe *P* videt ... videt *Sp.c.m2U, Ap.c.m2 TONV* a m (ἑωραχὼς ... ἑώρακεν!) et *alt. om. Z* **26** in patrem *Sa.c. K* videt ... videt *Sp.c.m2U, Ap.c.m2NO* a m in *tert. om. D* in imaginem *PK, Sa.c.La.c.m2* imaginem (*om.* in) *Lm2Z* **27** imago ista veritas est *om. UAT* **28** imago *pr.*—iustitia est *om. Z* **32** filius *om. C* **34** possim Φ, *Da.c.m2* a posse *Sa.c.m2W* possit *Ka.c.* de filio testimoniis *Aa.c.CD* de filio testimonia Φ a forte] *add.* filius *LZ*

ipse dixit: *Faciamus hominem ad imaginem et similitudinem nostram.* Pater filio dicit *ad similitudinem nostram*, et tu dissimilem filium dei dicis? **52.** Iohannes dicit: *Dilecti, fili dei sumus, et nondum apparet, quid erimus; scimus quia, si revelatum fuerit, similes ei erimus.* O inprovida amentia, o inpudens pervicacia: homines sumus et, in quo possumus, *ad similitudinem* dei erimus, et similem audemus dei filium denegare? **53.** Ergo pater dixit: *Faciamus hominem ad imaginem et similitudinem nostram. In principio* ipsius mundi patrem et filium esse audio et unum opus cerno, audio loquentem, agnosco facientem. Sed et patris et fili unam *imaginem*, unam *similitudinem* lego: similitudo haec non diversitatis, sed unitatis est. Quod igitur tibi usurpas, filio dei derogas, cum utique nisi per imaginem dei *ad imaginem* dei esse non possis.

DE SEMPITERNO DEI FILIO

8, 54. Claret igitur non esse dissimilem et ideo proclivior via est, ut etiam sempiternum esse fateamur, cum similis sempiterni utique sempiternus sit. Si autem patrem sempiternum dicimus et hoc idem filium denegamus, dicimus esse dissimilem; sempiterno enim temporale dissimile est.

36. 43. 46 sq. Gen. 1, 26 **38—40** *I Ioh. 3, 2 **44** Gen. 1, 1 **49** *cf. ad fid. V 90*

8. 1—9 *et* **22—27** *cf.* Athan. C. Arian. I 11 καὶ ὅπερ δὲ πάλιν γράφοντες — καὶ θεὸς ἦν ὁ λόγος (*PG 26, 33B—C*)

PUATKD Φ(*UATO*) *LVZ SMCWO def. RE*

37 dicit] *add.* ad imaginem et *Mm2N* m **38** dei *om. LD* dilectissimi *K* fili *PK, Aa.c.La.c.* filii *cet.* **39** nondum] non *Z* quod erimus *C* quia si] quoniam cum (scimus—**40** erimus *in mg.*) *Sm2* **40** ei *om. D* **41** inprudens *KLM* **42** erimus] *add.* et similitudinem dei erimus *Sa.c.* (*exp.*) **43** denegamus (audemus *om.*) *P* **48** dei filio *D* **49** ad imaginem dei *om. S*

8. 1 DE—FILIO] *u.t.MW* de sempiterno filii (*sic!*) dei *K* de sempiterno filio *D* de sempiternitate filii dei *C, add.* II *C* IIII *UAT*, cap. IIII *Lm2VZ*, cap. V *O* a **2** claruit *K* **3** via] *add.* facilior *Pm2* fatearis *W* **4** sempiterni] sempiterno *KO* a **5** filio *Sp.c.m2* **6** sempiterno *bis S* sempiternum enim et *P*

Clamat propheta sempiternum, clamat et apostolus sempiternum, plenum est vetus testamentum testimoniis fili sempiterni, plenum est novum. **55.** Ordinem ergo teneamus. Scriptum est in veteri testamento, ut vel unum de pluribus dicam: *Ante me non fuit alius deus et post me non erit.* Nihil ego argumentabor, te ipsum interrogo: Quis hoc dicit, pater an filius? — Utrum dixeris, eo te convinci intelleges vel, si credas, doceri. Quis ergo hoc dicit, pater an filius? Si filius, *ante me*, inquit, *non fuit alius deus*, si pater, *post me*, inquit, *non erit.* Hic priorem, ille posteriorem non habet. Invicem in se et pater in filio et filius in patre cognoscitur. Cum enim patrem dixeris, eius etiam filium designasti, quia nemo ipse sibi pater est. Cum filium nominas, etiam patrem eius fateris, quia nemo ipse sibi filius est. Ita nec filius sine patre nec pater potest esse sine filio. Semper igitur pater, semper et filius. **56.** *In principio* enim *erat verbum et verbum erat apud deum et deus erat verbum, hoc erat in principio apud deum. Erat*, inquit, *apud deum: Erat, erat, erat, erat*, ecce quater *erat.* Ubi impius invenit quod 'non erat'? Alibi quoque Iohannes in epistula sua dicit: *Quod erat in principio.* Indefinite tenditur *erat.* Quidquid excogitaveris, *erat* filius.

---

11. 15 *Is. 43, 10 **16** *cf.* Symbol. 'Quicumque' 24 (fid. IV 146; II 65. 73) **17** *cf.* Ioh. 14, 9—11 **17—22** *cf.* Athan. C. Arian. III 6 Ὁ δὲ τὸν πατέρα λέγων — εἰς ἕνα θεόν (*PG 26, 333A—B*) **17—19** *cf.* Euseb. Verc. Trin. II 25 (*CCL, IX, p. 26, 251 Bulhart*) **22—25** Ioh. 1, 1—2 **26** *I Ioh. 1, 1

PUATKD Φ(UATO) LVZ SMCWO def. RE

7 prophetia *UAZ, Vp.c.m2* clamat et apostolus sempiternum *om. V* et *om. D* **8** testimoniis *om. S* **8 sq.** sempiternitate *C* sempiternum *D* **10** scriptum est enim *SW* ut—dicam *om. PD* de] e Φ a **12** ego *PM* ergo *cet.* a m **13** intellegis *PLZSC* **14** credis *Sp.c.m2* doceris *Sp.c.m2* **16** non] nemo *K* **17** in se] esse *Sm2* in *alt.*] et *Sa.c.* **18** etiam et *P* **19** nominasti *C* **18** quia—**19** fateris *om. T* **20** itaque *VΦ* a m **22** enim *om. P* **24** erat *alt.*—erat *quart.*] erat et erat et erat *P* erat *quint. om. PLM, Aa.c.m2* **26** dicet *P* in principio] ab initio *C* **27** penditur *Pa.c.m2* ostenditur *L* erat *pr. om. P*

57. Omnes autem hereses hoc capitulo brevi piscator noster exclusit. Quod enim *erat in principio*, non includitur tempore, non principio praevenitur. Ergo Arrius conticescat. Quod autem *erat apud deum*, non permixtione confunditur, sed manentis verbi aput patrem solida perfectione distingitur, ut Sabellius obmutescat. *Et deus erat verbum*; non ergo in prolatione sermonis hoc verbum est, sed in illa caelestis designatione virtutis, ut confutetur Fotinus. Quod vero *erat in principio apud deum*, sempiternae divinitatis in patre et filio inseparabilis unitas edocetur, ut erubescat Eunomius. Postremo cum *omnia per eum facta* dicantur, ipse conditor novi utique testamenti et veteris designatur, ut Maniceus locum temptationis habere non possit. Ita piscator bonus intra unum omnes rete conclusit, ut faceret inhabiles fraudi, quamvis essent inutiles captioni.

9, 58. Dic mihi, heretice, — dat enim veniam clementissimus imperator, ut te non conloquendi studio nec audiendi cupiditate, sed exponendi gratia paulisper adloquar — dic mihi, inquam, fuitne aliquando tempus, quo omnipotens deus pater non erat et deus erat? — 'Tempus', inquit, 'non ad-

---

28 sqq. *cf.* Hilar. De Trin. II 13 Consistit enim mecum . . . piscator— **16** ex quo ipse unus unigenitus deus est praedicatur (*PL 10, 60A—62A*) **31—42** *cf.* Hilar. De Trin. II 23 (*PL 10, 65B—66A*) **31. 33. 35** Ioh. 1, 1—3

9. 3—10 *cf.* Athan. C. Arian. I 11 Εἰρήκατε καὶ φρονεῖτε—καὶ θεὸς ἦν ὁ λόγος (*PG 26, 33B—C*) **5—16** *cf.* Basil. Adv. Eunom. II 13 Εἰ δὲ φήσουσι μὴ ἀπαρνεῖσθαι — τῆς τοῦ Μονογενοῦς ὑποστάσεως (*PG 29, 596A—C*)

PUATKD Φ(*UATO*) *LVZ SMCWO def. RE*

28 brevi] libri *P* **29** excludit *WDZ* **31** per mixtionem *P* conmixtione *UAO* a **33** inmutescat *U* commutescat *T* ommutescat *A* **34** probatione *P* praelatione *M* ploratione *U* pro ratione *T* exploratione *C* in *alt. om. D* **35** definitione *PDVZ* confundatur *C* confitetur *Ua. c. m2O* a vero] verbum *LVZC* vero verbum *W* **36** divinitatis] divine virtutis *C* **37** unitas] trinitas *T* erubescat] *add.* eudoxius et Φ a **38** eum] ipsum *DO* a dicuntur *K* **41** omnes *om. W* facerent *P*

9. 1 dat—clementissimus] da* mihi veniam clementissime *W* **2** obloquendi *O* a audendi *Sa. c. m2* **3** adloquor *PK* **5** inquis Φ a m

struo'. — Bene et argute; si enim tempus dixeris, te ipse convinces, quia necesse est adseras fuisse tempus ante filium, cum filius temporis auctor sit et creator; non potest enim post opus suum ipse coepisse. Necesse est igitur auctorem operis sui esse fatearis ante tempora. — **59.** 'Ante tempora', inquit, 'non nego filium, sed cum filium dico, ostendo priorem patrem, quia pater, inquit, filio prior'. — Quid est hoc? Negas esse tempus ante filium et tamen nescio quid ante filium vis praecessisse, quod temporis sit, et ostendis media nescio qua molimina fuisse generandi, in quo generationem patris significas temporalem. Nam si pater esse coepit, deus ergo primo erat, postea pater factus est. Quomodo ergo inmutabilis deus? Si enim ante deus, postea pater, utique generationis accessione mutatus est.

60. Sed avertat deus hanc amentiam. Nos enim ad impietatem eorum redarguendam hanc retulimus quaestionem. Pia mens generationem sine tempore adserit, ut et sempiternum patrem cum filio dicat nec aliquando adserat esse mutatum. **61.** Iungat igitur honorificentia patri filium, quem divinitas iuncxit, non separet impietas, quem generationis proprietas copulavit. 'Honorificemus filium, ut honorificemus et patrem', sicut in evangelio scriptum est. Sempiternitas fili paternae maiestatis insigne est. Si iste non semper fuit, ergo ille mutatus est. Sed semper fuit filius, ergo nec

---

26 sq. *cf.* Ioh. 5, 23

PUATKD Φ*(UATO) LVZ SMCWO def. RE*

6 ipsum *DLSC*Φ a m convincis *KCW* **10** sui *om. S* ante tempora *pr. L om. cet.* a m **11** inquis *K*Φ a m **12** inquis Φ a m prior est Φ a est prior *W* **14** ostendit *Sa.c., add.* temporis *S* **15** nescio quae *Sp.c. ZUTO* a m in qua *P* **16** esse *om. C* **17** ergo *alt.*] igitur *PDZ* **18** antea *W* post *K* **20** hanc amentiam *om. S* **20 sq.** ad impietate . . . redarguenda *P* **21** rettulimus *S* retullimus *K, Aa.r.* quaestionem] *add.* quia Φ a **22** pia] *add.* namque m et *om. SD* **27** sicut et *M* m **29** sed si Φ a

pater aliquando mutatus est, qui inmutabilis semper est. Itaque videmus quod illi, qui volunt negare filium sempiternum, volunt patrem docere mutatum.

10, 62. Accipe aliud, quo clareat filium sempiternum. Apostolus dicit quod *dei sempiterna virtus* sit *adque divinitas.* Virtus autem dei Christus; scriptum est enim *Christum* esse *dei virtutem et dei sapientiam.* Ergo si Christus *dei virtus,* quia virtus dei *sempiterna,* sempiternus igitur et Christus.

63. Non ergo ex usu generationis humanae calumniam, heretice, struas neque ex nostro sermone conponas. Neque enim angustis sermonibus nostris inmensae magnitudinem possumus divinitatis includere, cuius *magnitudinis non est finis.* Namque hominis generationem si definire contendas, tempus ostendis; generatio autem divina supra omnia est, late patet, supra omnes cogitationes ascendit et sensus. Scriptum est enim: *Nemo venit ad patrem nisi per me.* Quidquid igitur de patre cogitaveris, quamlibet eius aeternitatem, non potes de eo aliquid nisi per filium cogitare, nec potest ullus ad patrem nisi per filium transire sensus. *Hic est,* inquit, *filius meus dilectissimus. Est,* inquit. Quod est, semper est. Unde et David: *In aeternum,* inquit, *domine, permanet*

---

10. 1—5 *cf.* Athan. C. Arian. I 11 Τοῦτο γὰρ καὶ ὁ Παῦλος—ἴδιον δὲ μᾶλλον αὐτοῦ (*PG 26, 33B—36A*) **2. 4. 5** Rom. 1, 19. 20 **3 sq.** I Cor. 1, 24 **6—12** *cf.* Athan. C. Arian. II 36 Οὐδεὶς δὲ ζητεῖν—καὶ τὴν τούτου σοφίαν (*PG 26, 224A—B*) **9 sq.** Ps. 144, 3 **13** Ioh. 14, 6 **16 sq.** *Marc. 9, 7 (Matth. 17, 5) **18 sq.** *Ps. 118, 89

PUATKD Φ(UATO) LVZ SMCWO def. RE

30 qui] quia *D* m **31** volunt] voluerunt *D* **32** volunt] docent (*om.* docere) *S* esse mutatum *S* Φ a m

10. 1 accipe — sempiternum *om. S* **2** dixit *PD* **3** autem] enim *L* christus est Φ a **4** si christus est m **7** instruas *L Z* Φ a adstruas *W* **8** magnitudinis *PC* **9** divinitatem *C* **10** hominis] humanam *D* si *om. S* **11** omnia] omnes *S* **12** cogitationes] generationes *D* sensum *K* **15** potes] potest *PD* de *om. P* cogitare—**16** filium *om. S* **17** est inquit *om. P* inquit] *add.* qui *K* m quod est semper] quo desinenter *U, ATa.c.m2* quod indesinenter *ATp.c.m2O* a **18** david] *add.* ait *S, add.* dicit Φ a

verbum tuum in caelo. Quod enim manet, nec substantia nec aeternitate deficitur.

64. Quaeris a me, quomodo, si filius sit, non priorem habeat patrem? Quaero item abs te, quando aut quomodo filium putes esse generatum. Mihi enim inpossibile est generationis scire secretum; mens deficit, vox silet, non mea tantum, sed et angelorum. Supra potestates, supra angelos, supra cerubin, supra seraphin, supra *omnem sensum* est, quia scriptum est: *Pax autem Christi quae est super omnem sensum.* Si pax Christi 'supra omnem sensum', quemadmodum non est *super omnem sensum* tanta generatio? **65.** Tu quoque manum ori admove; scrutari non licet superna mysteria. Licet scire quod natus sit, non licet discutere, quemadmodum natus sit. Illud negare mihi non licet, hoc quaerere metus est. Nam si Paulus ea, quae *audivit raptus in tertium caelum*, ineffabilia dicit, quomodo nos exprimere possumus paternae generationis arcanum, quod nec sentire potuimus nec audire?

66. Verum si me ad consuetudinem trahis generationis humanae, ut patrem dicas priorem, vide, utrum ad generatio-

---

21—26 *cf.* Hilar. De Trin. II 9 Habent igitur — filius ipse non edidit (*PL 10, 57C—58A*) **26—29** *Phil. 4, 7 **31 sq.** *cf.* Athan. C. Arian. II 36 ἀλλ' οὐδὲ διὰ τοῦτο—τῆς τόλμης τὴν δίκην (*PG 26, 224B*) **33 sq.** II Cor. 12, 4 *et* 12, 2 **37—45** *cf.* Athan. C. Arian. I 23 Εἰ δὲ ταῦτα ὑπερβαίνει—γέλωτα καὶ χλευασμὸν ὀφλισκάνοντες (*PG 26, 60B—C*) *et* I 28 Ὅτι δὲ οὐ δεῖ τὴν τοῦ θεοῦ γέννησιν—ἀπαθῶς καὶ ἀμερίστως τοῦ υἱοῦ πατήρ ἐστιν (*PG 26, 69A*)

PUATKD Φ(UATO) LVZ SMCWO def. RE

20 deficitur *PSC* definitur *DZW* finitur *L* deficit *cet.* **21** quaeres *PS* sit filius si non *MC, Ap.c.m2,* m priore *P* **23** putes filium *S* **26** super cherubin *W* cerubin *PC* cherubim *Sp.c.m2UTV* cherubin *cet.* seraphim *Sp.c.m2UTV* saerabin *Da.c.m2* saraphin *Aa.c.m2* est—**28** sensum *pr. om. D* **27** quae est *om. S* super] supra *PΦ a* m **28** si—sensum *alt. om. S* si—**29** sensum *om. T* si] sit *W* supra] super *UAKLZCW* sensum *alt.*] *add.* est *Vm2WΦ a* m **29** super] supra *KMO* m **30** ori tuo *W* admove] *add.* et *P* **33** si *om. C* raptus] ductus *D* **38** esse priorem *LV*

nem dei terrenae generationis exempla conveniant. Si secundum hominem loquamur, negare non poteris priores esse in homine patris quam filii passiones. Prior crevit, prior senuit, prior doluit, prior flevit. Si igitur hic tempore minor, ille antiquior passione, si hic generationis incurrit aetatem, nec ille generandi evasit pudorem. **67.** Quid? Te ista quaestionum tormenta delectant? Audis 'dei filium': aut dele nomen aut agnosce naturam; audis 'uterum': agnosce generationis perspicuae veritatem; audis 'cor': verbum intellege; audis 'dexteram': agnosce virtutem; audis 'os': agnosce sapientiam. Non haec sunt in deo corporalibus aestimanda: inconpraehensibiliter generatur filius, inpassibiliter generat pater, et tamen ex se generat et ante omnem intellectum generat ut deus verus *deum verum. Pater diligit* et tu discutis, pater 'conplacet' et tu cum Iudaeis invides, pater 'honorat' et tu cum gentibus conviciaris?

11, 68. Quaeris a me, utrum prior non possit esse, qui pater est. — Quaero a te, ut doceas, quando pater fuerit prior. Aut testimoniis aut argumentis collige veritatem. Si testimoniis, accepisti utique 'sempiternam dei esse virtutem',

45 dei filium] *cf. supra ad 2, 31 sq.* **46** uterum] *cf.* Ps. 109, 3 **47** cor] *cf.* Ps. 44, 2 **48** dexteram] *cf.* Exod. 15, 6; Ps. 117, 6 *et passim*; Is. 48, 13 *al.* os] *cf.* Sir. 24, 5 **49–54** *cf.* Basil. Adv. Eunom. II 5 Τίς γὰρ οὕτω παντελῶς σάρκινος—πρόοδος εἰς τὸ ἔξω (*PG 29, 581A*; *cf. ibid.* II 23: *p. 621B–C*) **52** symbol. Nicaen. 9; Ioh. 3, 35 **52 sq.** *cf.* Matth. 3, 17; 17, 5 **53** *cf.* Ioh. 8, 54; 12, 28; 13, 31. 32; 17, 1. 5

11. 4 accepisti] *cf. supra § 62* *cf.* Rom. 1, 20

PUATKD Φ(*UATO*) *LVZ SMCWO def. RE*

39 exemplum *Sa.c.* **40** potes *C* **40 sq.** inter homines Φ a in homini *Pp.c.(!)* in homines *DL* **41** prior senuit *om. P* **42** minor est *S* **45** dei *om. D* **46** agnosce *pr.*] cognosce *W* **48** cognosce virtutem *UO* a cognosce sapientiam Φ a **49** corporaliter *KLZUTO* a m **51** generat *P*, *Mp.r.* generavit *cet.*; generat ut *PLVCW* generavit ut *Mp.c.m2K* generavit *cet.* **53** honorificat *K* Φ a m **54** gentilibus *LVZS* Φ convitiaris *Sp.c.m2Dp.c.K*

11. 1 qui] quia *PVW* **2** ut doceas *om. S* **2 sq.** prior fuerit m **3** aut *pr. om.* m

legisti etiam dicentem: *Istrahel, si me audieris, non erit in te deus recens neque adorabis deo alieno.* Aliud eorum aeternitatem, aliud proprietatem substantiae indifferentis significat, ut neque posteriorem neque alterius divinitatis filium esse credamus. Nam si posterior est, *recens* est, et si unius non est divinitatis, 'alienus' est. Sed nec posterior, quia recens non est, nec alienus, quia ex patre natus, quia *super omnia est deus benedictus in saecula*, sicut scriptum est. **69.** Sed si alienum putant, cur adorant, cum scriptum sit: *Neque adorabis deo alieno*? Aut si non adorant, fateantur et finis est, ne quem sub religiosi nominis professione decipiant. Haec nempe sunt testimonia scripturarum, aut, si habes aliut, proferre debebis.

70. Superest, ut et argumentis veritas colligatur, quamquam etiam humanis testimoniis argumenta cedere soleant. Argumentare tamen, heretice, ut voles. — 'Usu', inquit, 'accepimus eo, qui nascitur, priorem esse, qui generat'. — Persequere igitur omnia vestigia consuetudinis, et si cetera conveniunt, non obsisto, quin et istut requiras; si autem nulla concordant, quemadmodum, cum desint cetera, hoc solum exigis? Ergo, quia usum requiris, quando generatus est ex patre, parvolus fuit? Vidisti in cunis infantulum vagientem?

5sq. *Ps. 80, 10 **7** indifferentis] *cf.* fid. I 17 **11sq.** *Rom. 9, 5 **13sq.** *Ps. 80, 10 **22—48** *cf.* Athan. C.rian. I 21 'Εφευρεταὶ δυσφημιῶν—οὔτε ὁ υἱὸς ἐξ ἀπορροίας ἐστὶ τοῦ πατρός (*PG 26, 56B—57A*)

PUATKD Φ(*UATO*) *LVZ SMCWO def. RE*

6 deo alieno (θεῷ ἀλλοτρίῳ) *P, Sa.c.M* deos alienos *C* deum alienum *cet.* a m (*Vulg.*) eorum *PLZ* horum *cet.* **8** posteriorem] *add.* patre m **9** si *pr.*] *add.* patre m **10** est *alt. om. S* **11** sed nec *WZ* quia *pr.*] qui *P* natus] *add.* est *PWZ, Ls.l.* supra *KLVZC*Φ a m **12** et benedictus *P* **13** adorant eum Φ a m **14** deo alieno *P, Sa.c.La.c.m2KDW* deos alienos *C* deum alienum *cet.* (*Vulg.*) a m (*cf. 6*) **14 sq.** ne quem] neque *PCW, La.c.m2* **15** deficiant *P* **17** debes *DZ* **18** ut *om. Sa.c.m2* et *om. PK* **19** soles *S* volo *W* **20** inquis Φ a m **21** accipimus *KLm* accipiemus Φ a **23** et *om. P* nec *D* **26** parvolus *PC, Ma.c.m2* parvulus *cet.* infantem *C*

Processus aliquos accepit aetatis? Si enim infirmitatem generationis habuit, necesse est, ut non solum nascendi, sed etiam vivendi inciderit infirmitatem. **71.** Sed fortasse eo prolabaris amentiae, ut de filio ista non abnuas, qui eum ex infirmitate metiris humana. Quid, si deum negare non potes nomine, infirmitate tamen hominem vis probare? Quid, si, dum filium discutis, patrem arguis, et dum Christo praeiudicas, patrem adiudicas? **72.** Nam si divina generatio subiecta tempori fuit et id ex usu generationis usurpatur humanae, ergo et pater corporali utero portavit filium, 'decem mensuum curriculis' onus vexit. Sed quomodo sine sexu altero generationis usus? Vides sollemnem generationis seriem non coepisse, et tu partus cuiusdam corporei necessitates putas fuisse sollemnes? Tu usum quaeris, ego sexum, tu tempus exigis, ego ordinem, tu finem discutis, ego quaero principium; nempe finis ex principio, non principium pendet ex fine. **73.** 'Omne', inquit, 'quod natum est, principium habet, et ideo, quia filius est, principium habet et ex tempore esse coepit'. — Quod ipsorum ore sit dictum. Ego autem filium natum esse profiteor, quod relicum est, inpietatis horresco.

32—34 *cf.* Athan. C. Arian. I 20 Τοῦτο δὲ καὶ μόνον ἐνθυμούμενος—καὶ ἀλήθεια (*PG 26, 53B*) **36** *cf.* Sap. 7, 2

PUATKD Φ(UATO) LVZ SMCWO def. RE

27 processos *Aa.r.* profectus *C* infirmitatis *C* infirmitates *W* **29** sed si *O* a prolaboris *P* prolaberis *SΦ* a prolaueris *W* **30** de dei filio *O* a m eum] et *S* **31** deum] dn̄m (n *s.l.*) *P* **32** si *om. L* **33** filium dum *Ma.c.m2* argues *D* christum *TK* **36** corporali utero] corporaliter *K* mensuum *PCUAM* mensum *SDLa.c.*, *K* mensium *cet.* a m **37** honus *PCW* sinus *D* vexit *i.r.S* altero] *add.* aut utero *P* **38** usu Φ a **39** et tu *del. Pm2* corporei *PKMWΦ* a corporis *D* corporeae *cet.* m necessitates *UATKW*, *Sp.c.m2* a necessitatem *D* necessitatis *cet.* m putes *K* **40** requiris *Z* **41** fidem *P* **42** pendit *PKD* **43** inquis Φ a m et—**44** habet *om. S* **44** est *om. P* est et *D* et *om. L* **46** relicum *PKC* relictum *D* reliquum *cet.*

Deum confiteris, homo, et tali circumscribis calumnia? Deus hanc averruncassit amentiam!

12, 74. Rursus obiciunt: 'Ergo non est filius, si non habet, quae habent filii.' — Ignoscat mihi pater, ignoscat filius, ignoscat et spiritus sanctus quaestionem pro pietate referre cupienti. Est certe pater et manet semper, sunt etiam creaturae pro dispositione divina. Est ergo aliquid earum, quod non subiectum sit aut locis aut temporibus aut creationi aut causae alicui vel auctori? Profecto nihil. Quid ergo dicitis? Est horum aliquid, quo egeat pater? Impium est dicere. Ergo aut desinite, quae creaturarum sunt, aptare divinitati, aut si conparare contenditis, considerate, quo vestra procedat impietas, quod absit, ut vel in sensus nostros aliquando veniat. **75.** Nos enim piam responsionem tenemus. Namque omnipotens deus est et ideo nullo eorum pater indiget, qui non habet mutationem sui aliquam vel profectum, quo nos egemus, quorum infirmitas ex huiusmodi rebus profectum accipit. Qui autem omnipotens est, utique non creatus et sine

48 averruncassit] *cf. ThesLL II 1316, 37—78* (Pacuv. trag. 112 di ... amentiam averruncassint tuam; Fulg. Afer serm. ant. 51 *Helm*); *cf.* averruncare Ambr. Off. III 7, 45; in psalm. 47, 8, 2

12. 12—22 *cf.* Athan. C. Arian. I 22 Εἰ δὲ ἄτρεπτός ἐστιν ὁ πατήρ—ἢ ὅπερ ἔστι τῆς τοῦ πατρὸς οὐσίας ἴδιον (*PG 26, 57B*); I 35 Ὁ μὲν γὰρ πατὴρ ἄτρεπτος—καὶ καθ' ἡμέραν προκόπτων οὔπω τέλειός ἐστιν (*PG 26, 84C—85A*)

PUATKD Φ(*UATO*) *LVZ SMCWO def. RE*

47 deum] dn̄m *K* calumnia] *add.* deum *Ls.l.* **48** averruncassit *scripsi* averrucassit *W* hauerrucas sed (t *s.* d) *P* auero casset *Turon. 265* averucasset *Mi.r.* aberruncasset *V*, *Ambros. B 54 inf. m1* (ł avertat *m2*, ał abradicasset *in mg.m3*) averruncet m avertat *cet.* a **12. 2** ignoscat *alt.*] *add.* mihi *ATO* a **3** et *om. LZCWΦ* a m pro pietate *KZ* m de proprietate *P* proprietatem *C* proprietati *S* proprietate *cet.* a **5** earum *P* m eorum *cet.* a **8** quo] quod *KDL* **9** aut ergo *C* aut *om. S* **10** comparere *S* **11** ut *om. CΦ* a **12** enim] *add.* qui *S* **13** qui] quia *PT* **15** accepit *PKDLVZW* **16** qui *om. PD* autem omnipotens est] omnipotens autem potest *P* omnipotens autem potens est *D* utique *om. PD* non] et non *PDZ* creatus] *add.* esse *PD*

loco et supra tempora est. Nihil enim ante deum, immo hoc ipsum verbum, ante deum dicere esse aliquid, grave. Ergo si ita est, quia nihil horum est in deo patre, quae profectum significent, quia deus est, nihil horum aptari potest etiam dei filio, ut vel initium accipiat vel profectum, quia 'deus verus *ex deo vero*' est.

76. Ergo quia usitatum non repperimus ordinem, adquiesce, Arriane, praecipuam fili generationem fuisse. Adquiesce, inquam, et si mihi non credis, erubesce vel dei vocem dicentis: *Cui me similem existimastis?* et iterum: *Quia non sicut homo, ita et deus.* Etenim si operatio dei praecipua est, quia non manibus aliquid operatur, non labore conficit, non diebus absolvit — *ipse enim dixit et facta sunt, ipse mandavit et creata sunt* —, cur non credamus praecipuam generationem esse eius in filio, cuius praecipuam creationem in operibus agnoscimus? Dignum certe est, ut specialiter et praecipue videatur generasse filium. Habeat generationis inusitatae gloriam, qui habet potestatis inusitatae gratiam.

77. Non sola admirabilis ex patre generatio Christi, admirabilis etiam ipsa generatio eius ex virgine. Tu illam dicis nostrae similem conceptionis, ego probo istam nostrae esse dissimilem, immo te ipsum cogam fateri. Dic, quemadmodum sit natus ex Maria, quo usu uterus eum habuerit virginalis,

---

21sq. Symbol. Nicaen. 9 **26** *Is. 46, 5 **26sq.** *Num. 23, 19 **29sq.** Ps. 148, 5 **35sqq.** *cf.* Hilar. De Trin. II 26 (*PL 10,67A—68A*)

PUATKD Φ(UATO) LVZ SMCWO def. RE

17 est] esse *PD* **18** grave est *KLZ* **19** eorum *WZ* quaeve *Sp.c.m2* **20** eorum *W* aptare *O* a etiam potest m **21** verus deus *ST* **23** reperimus *DM* m **25** credes *P*, *La.c.* voce *D* voci *K* **26** existimastis (ὡμοιώσατε)] existimasti *Pp. c.* (*ex* existimastis), *C* existimatis *KA*, *Ma.c.O* a aestimatis *S* estimabitis *W* aestimastis *DZ* **27** et] est *Ka.c.* m **28** operatur aliquid *SΦ* a m aliquid *om. L* **31** creationem] generationem *SUATVZ*, operationem *CO* a operibus eius *UATK* **33** generasse se *P* **34** gloriam—inusitatae *om. D* **35** ex—admirabilis *alt. om. D* christi] *add.* sed *O* a **37** conceptionis *om. P* ego *P* et ego *cet.* probo] *add.* et *KM* m esse *om. C* **38** quemadmodum] *add.* cum *D*

quomodo sine semine viri partus, unde virgo praegnans, quemadmodum puella mater ante feta quam copulam uxoris experta. Causa deerat, et generabatur filius. Unde leges novatae partus?

78. Si igitur in virgine usus defuit generationis humanae, quemadmodum in deo patre propriae generationis usum requiris? Certe usus in sexu est, quia sexus in carne. Ubi ergo caro non est, quemadmodum carnis infirmitatem exigis? Nemo meliorem discutit. Credere tibi iussum est, non discutere permissum. Scriptum est enim: *Credidit Abraham deo.* Nec solum in filii generatione sermo deficit, sed etiam in operibus dei. Scriptum est enim: *Omnia opera eius in fide.* Opera ergo in fide, generatio sine fide? Et discutimus quae non videmus, qui iubemur credere magis quam discutere quae videmus?

13, 79. Dicet aliqui: 'Quomodo generatus sit filius?' — Quasi sempiternus, quasi verbum, quasi *splendor lucis aeternae*, quia simul splendor operatur, ut nascitur. Apostoli istut

---

48 *cf.* Euseb. Vercell. Trin. VIII 3 (*CCL IX p. 115, 18 Bulhart*); *ibid.* I 6 (*p. 4, 51 adnot.*); Gregor. Ilib. tract. Orig. 1, 33 **49** Rom. 4, 3; Gal. 3, 6; Iac. 2, 23 (Gen. 15, 6) **51** Ps. 32, 4

13. **2** Sap. 7, 26 **3** apostoli] *cf.* Hebr. 1, 3

PUATKD Φ(UATO) LVZ SMCWO def. RE

40 viri] virginis *C* pregnax *V* **41** mater *PS*, matris *cet.* mater ante] mater sc̃ae *La.c.m2* (matris ante *corr. m2*) feta *PO* a] fetae *La.c.m2* factus *K* factum *W* foetus *M* fetus *cet.* m copula *AO* a uxoris] ut uxor m **42** unde] *add.* ergo Φ a m leges *PKW*, *Ma.c.m3* legis *cet.* a m **43** novae *D* **45** patre *om. C* propriae] progenie *T* **46** qui certe *W* in *pr.*] ex *S* in sexus *D* carne] *add.* est *ΦCWLVZ* a m **48** iussus *Pa.c.m2*, iustum *D* est] *add.* et *UAO* a **49** permissum *PL*] *add.* est *cet.* a m deo] *add.* et reputatum est illi ad iustitiam *T* m **50** generatione filii *ΦLVSCO* defecit *Sa.c.m2 ALVMO* a **51** enim] *add.* credidit abraham *C* omnia *om. D* opera ergo in fide *om. T* **52** ergo] eius *W* ergo eius *O* a **53** vidimus *Pp.c.* qui] quam *Sa.c.m2*, cum *Sm2* iubemur] vetamur *D*

13. **1** dicit *D*, *ΦSC*, *Lp.c.m2* aliqui *P*, *Sa.c.* aliquid *Da.c.* aliquis *cet.* a m sit] est *ΦSm2* a m, *om. Sm1*

exemplum est, non meum. Noli ergo credere quod fuerit vel momentum aliquod, quo fuerit sine sapientia deus aut sine splendore lux. Noli, Arriane, ex nostris aestimare divina, sed divina crede, ubi humana non invenis. **80.** Rex gentilis in igne cum tribus pueris Hebraeis quarti quasi angeli vidit figuram, et quia praestare putabat angelis, 'dei filium', quem non legit, sed credidit, iudicavit. Abraham quoque tres vidit et unum adoravit. **81.** Petrus in monte Moysen et Helian cum filio dei vidit nec erravit in natura nec erravit in gloria. Denique quod facere deberet, non illos, sed Christum interrogavit; nam etsi tribus parabat obsequium, unius tamen expectabat imperium. Sed quoniam vel tabernaculorum numerum deferendum tribus simpliciter aestimavit, emendatur dei patris auctoritate dicentis: *Hic est filius meus dilectissimus, ipsum audite,* id est: 'Quid conservos tuos cum domino socias tuo? *Hic est filius meus*; non Moyses filius, non Helias filius, sed *hic filius.*' Sensit emendationem apostolus, procidit *in faciem* consternatus patris voce et filii claritate, sed levatur a filio, qui 'iacentes erigere' consuevit. Unum videt, solum videt dei filium; recesserunt enim servuli, ut solus dominus,

4sqq. *cf.* Athan. C. Arian. I 14 Εἰ δὲ υἱός ἐστι—καὶ τὸ φῶς ἦν ποτε χωρὶς αὐγῆς (*PG 26, 41 C*); *ibid.* I 24 Ὁ ὢν θεὸς ἦν ποτε ἄλογος—ὃς ὢν ἀπαύγασμα τῆς δόξης (*PG 26, 61B—C*) **7—10** *cf.* Dan. 3, 92 **9** praestare angelis] *cf.* Hebr. 1, 4 **10** *cf.* Gen. 18, 2. 3, *cf.* Hilar. De Trin. IV 25 (*PL 10, 115A*) **11—18** *cf.* Matth. 17, 3. 4 **17sq.** *Matth. 17, 5 **20** (**24. 31. 33**) *cf.* Matth. 17, 5 **22** *cf.* Ps. 144, 14 Ps. 145, 8

PUATKD Φ(*UAT*) *LVZ SMCW def. REO*

4 vel—**5** fuerit *om. S* **8** tribus *om. SUATD* pueris *om. D* hebraeis] iudaeis *PD* **9** praestare] praestanti rem *C*, quasi praestare *D* putabant *K* **10** credi *UAT* credere *D* **11** petrus quoque *D* helian *S* heliam *UATLVM* eliam *cet.* **13** quod *PC* quid *cet.* **14** praeparabat *S* parauit *L* **17** dilectus *PDLZ* **18** consertos *Sa.c.* **18sq.** tuo socias *L* **19** meus *om. UAT* elias *PKCW* filius *pr. om. D* **20** sed *om. V* hic est *KLVW* emendatione *P* **21** consternatur *K* elevatur *LVΦ* a sublevatur *M* m **22sq.** vidit ... vidit Φ*M* a m videt ... vidit *PD* vidit ... videt *LV* **23** praecesserunt *P*

qui solus designabatur *filius*, videretur. **82.** Quid igitur sibi voluit illa visio, non aequalitatem Christi servorumque significans, sed mysterium signans, nisi ut appareret nobis quod lex et profetae cum evangelio congruentes sempiternum dei filium, quem adnuntiaverant, revelarent? Ergo et nos, cum audimus '*ex utero* filium', 'ex corde verbum', credamus quia non plasmatus manibus, sed ex patre natus, non artificis opus, sed progenies est parentis. **83.** Et ideo dicit *hic est filius meus*. Non dixit 'hic est temporalis', non dixit 'haec est creatura mea, haec factura mea, hic servus meus', sed *hic est filius meus*, quem videtis in gloria. Hic est *deus Abraham et deus Isac et deus Iacob*, qui apparuit in rubo Moysi, de quo Moyses ait: *Qui est, misit me*. Non pater in rubo, non pater in eremo, sed filius est Moysi locutus. Denique de ipso Stephanus dixit: *Hic est qui fuit in ecclesia in eremo*. Hic est ergo qui legem dedit, ipse qui locutus est Moysi dicens: *Ego sum deus Abraham et deus Isac et deus Iacob*. Hic est ergo deus patriarcharum, hic est deus profetarum.

84. Filium ergo legimus. Mens tua percipit lectionem, edat lingua confessionem. Aufer hinc argumenta, ubi fides

---

29 Ps. 109, 3 *cf.* Ps. 44, 2 (*supra § 67*) **34—41** *cf.* Athan. C. Arian. I 38 Πῶς δὲ εἰ μετὰ τὸν θάνατον ἔλαβε τὸ προσκυνεῖσθαι, φαίνεται ὁ Ἀβραὰμ αὐτὸν ἐν τῇ σκηνῇ προσκυνῶν καὶ Μωσῆς ἐν τῷ βάτῳ (*PG 26, 92 A*); *cf.* Hilar. De Trin. V 21, 22 (*PL 10, 143 A—144 A*) **34 sq.** Exod. 3, 6. 15 **35** *cf.* Exod. 3, 2 *sqq.* **36** Exod. 3, 14 **38** *Act. 7, 38 **39 sq.** *Exod. 3, 6; Marc. 12, 26

PUATKD Φ(*UAT*) *LVZ SMCW, def. REO*

24 quia solus (—a solus *exp.*) *L* solus *om. Z* **25** vult *O* a servorumque] servorum *O* a sermonum *P* **26** sed mysterium signans *om. D* signans] significans *WZ* ut] *add.* misterium *C* apperiret *D* **29** audivimus *DM* **30** plasmatur *S* **31** qui dicit Φ a m **32** est *alt. om. D* **33** haec est *S* **33 sq.** sed hic est filius meus *om. C* **34** est filius *P*, *om.* est *cet.* **35** et *pr. P*, *om. cet.* et *alt. PVW*, *om. cet.* in rubo *om. C* in rubro *S* **37** moysi locutus est *SCΦ* a m **38** dicit *SCWLVKD* eremo] *add.* cum angelo m **40** et *pr. DLZ*, *om. cet.* et *alt. om. ΦKVMC* a m ergo *PD*, *Ma.r.* m, *om. cet.* a **41** deus est *KDMW* m **42** ergo] *add.* deum *C* **43** edat] et ad *Sa.c.C*, et dat *W*, et edat *L*, et *Sp.c.* aufert *S* auferens *C*

quaeritur. In ipsis gymnasiis suis iam dialectica tacet. Non quaero, quid loquantur philosophi, requiro, quid faciant. Soli in suis gymnasiis remanserunt. Vide, quam fides argumentis praeponderet: illi cottidie a suis consortibus deseruntur, qui copiose disputant, isti cottidie crescunt, qui simpliciter credunt. Non creditur philosophis, creditur piscatoribus, non creditur dialecticis, creditur publicanis. Illi voluptatibus et deliciis orbem ligarunt, isti ieiuniis et doloribus exuerunt. Plures itaque iam coepit inlicere iniuria quam voluptas. **85.** Quo distant a gentilibus Arriani? Illi deos adpellant dispares sexu, dissimiles potestate, isti trinitatem adserunt differentis divinitatis et dissimilis potestatis. Illi deorum suorum principium adserunt temporale et isti Christum coepisse ex tempore mentiuntur. Nonne ex philosophia omnem impietatis suae traxerunt colorem? Illi tamen, quod venerantur, amplificant, isti dei filium creaturam adserunt esse, qui deus est.

NON ESSE CREATURAM DEI FILIUM

14, 86. Patuit, ut arbitror, sancte imperator, neque dissimilem patri, neque ex tempore esse dominum Iesum.

53sqq. *cf.* Athan. C. Arian. I 10 Τίς γὰρ ἔστιν ἀνθρώπων—'Αρειανοὶ ὄντες οὐκ εἰσὶ Χριστιανοί (*PG 26, 32C—33A*)

PUATKD Φ(*UATO*) *LVZ SMCWO def. RE*

44 suis *om. C* iam iam *C* tacet *PKD, LVp.c.ZM* tacent *LVa.c.SW* taceat *cet.* a m **46** gynnasiis *P* vides *K* **48** copiosa *SC* disputantes *Sm1* disputant et *corr. Sm2* **50** voluntatibus *PD* **51** ligant *P* ligaverunt *KDW* exsuerunt *UAT* **52** plura *LZ* itaque *om. Z* iam] quam *P* ceperit *Z* voluntas *PDZ* voluptas] *add.* nunc videamus Φ(*Ap.c.m2*) a m **53** quo *om. Sa. c. m2*, quod *K* distant] stant *K* gentibus *KW* **54** dispares esse *S* potestates *DW* **55** differentes *P*, *DWp.c.* divinitatem *P* divinitati *W* et *om. P*, sed *W* dissimiles *DW* et] at *C* **56** adserunt] asseverant m **58** suae *om. D* **59** creatum *D*

14. 1 NON—FILIUM (*Sa.c., postea exp.*), (*u. t. MCW, Turon. 265*), *om. K*; *add.* V *UAT*, *add.* cap. V *L*, VI *Z*, cap. sextum *O* a **1** non—**3** esse *i. r. M* **2** ut *om. CD* sanctissime *PD* **2sq.** dissimilem esse Φ*Z* a patri *PC* patris *cet.* a **3** iesum] deum *S*

Restat, ut illud quoque sacrilegium redarguatur et probemus creaturam non esse dei filium. In quo nobis praesentis oraculum lectionis adspirat; audivimus enim legi dicente domino: *Ite in orbem universum et praedicate evangelium universae creaturae.* Qui universam creaturam dicit, nullam excipit. Et ideo ubi sunt, qui creaturam Christum adpellant? Nam si creatura esset, numquid ipse sibi mandaret evangelium praedicari? Non igitur creatura est, sed creator, qui docendae creaturae discipulis suis mandat officium. **87.** Non creatura Christus; *vanitati enim creatura subiecta est*, sicut apostolus dixit. Numquid ergo Christus subiectus est vanitati? Rursus iuxta eundem apostolum *creatura congemescit et conparturit usque nunc.* Num ergo Christus congemescit et conparturit, qui nostros a morte gemitus liberavit? *Creatura*, inquit, *liberabitur a servitute corruptionis.* Videmus igitur magnam inter creaturam et dominum esse distantiam, quia servitus creatura est, *dominus autem spiritus est*; *ubi autem spiritus domini, ibi libertas.*

88. Quis hunc induxit errorem, ut eum, qui creavit omnia, qui fecit omnia, diceret creaturam? Num ipse domi-

---

14. 7 sq. *Marc. 16, 15 (Missale Ambrosianum duplex, Dominica I post pentecosten, *Ed. Typica, p. 333 Ratti-Magistretti*) **12 sqq.** *cf.* Athan. C. Arian. II 72 Οὕτως ἄρα καὶ τῆς κτίσεως πάσης συστεναζούσης—καὶ φύσει γνήσιος τοῦ πατρός (*PG 26, 300C—301A*) **13** Rom. 8, 20 **15 sq.** *Rom. 8, 22 **17 sq.** Rom. 8, 21 **20 sq.** II Cor. 3, 17 **22–28** *cf.* Athan. C. Arian. II 21 (*PG 26, 189C*) Εἰ δὲ . . . ἔργον . . . καὶ κτίσμα ἐστὶ τοῦ πατρὸς ὁ υἱὸς—μᾶλλον δὲ μηδὲ ποιεῖν δυνάμενος

PUATKD Φ(UATO) LVZ SMCWO def. RE

4 redarguant *Sa.c.m2* probetur *S* **5** in quo] qui *S* **6** enim *om. S* **8** excipit *La.c.CKD* **12** non ergo Φ a non creatura christus *om. Z* **14** ergo] enim *P* **15** congemiscit *Sp. c. m2WO* a parturit *P* parit *La.c.m2* **16** numquid Φ*ZW* a m christus *om. S* congemiscit *Sp. c. m2W* parturit *La.c.m2* **17** gemitos *LWa. c. C* **18** videamus *W* **19** dominum] dum *Pa.c.m2*, deum *SD* **20** spiritus *pr.*] christus *Lp.c.VZD* **21** domini *om. S* domini est Φ a m domini iesu *Lp.c.m2Z* ibi et *S* **22** eundem *S* **23** numquid *SZ*, *LMp.c.m2* m **23 sq.** se dominus *CDT*

nus se creavit? Si enim lectum est quod *per ipsum omnia facta sunt et sine ipso factum est nihil*, numquid ipse se fecit? Si lectum est, quod negari non potest, quia deus *in sapientia* fecit *omnia*, numquid verisimile videri potest quia in se ipsa est facta sapientia? **89.** Legimus genitum, quia pater dixit: *Ex utero ante luciferum genui te*, legimus *primogenitum* filium, legimus *unigenitum*; *primogenitum*, quia nemo ante ipsum, *unigenitum*, quia nemo post ipsum. Legimus etiam: *Generationem eius quis enarrabit?* 'Generationem' inquit, non creationem. Quid his tantis ac talibus conferri potest?

90. Ostendit etiam dei filius distantiam generationis et gratiae dicens: *Ascendo ad patrem meum et patrem vestrum, deum meum et deum vestrum.* Non dixit 'ascendo ad patrem nostrum', sed 'ascendo ad patrem meum et patrem vestrum'. Separatio ista diversitatem ostendit, quod illius generator, noster creator sit. **91.** Et addidit 'deum meum et deum vestrum', quia licet ipse *et pater unum* sint et illi pater sit proprietate naturae, nobis deus pater coeperit esse per filium, non naturae iure, sed gratiae, tamen utramque naturam hic significare videtur in Christo, et divinitatis et carnis, divini-

---

24 *Ioh. 1, 3 **26sq.** Ps. 103, 24 **29** Ps. 109, 3 primogenitum] Rom. 8, 29; Col. 1, 15. 18; Hebr. 1, 6; Apoc. 1, 5 **30** unigenitum] Ioh. 3, 16. 18; I Ioh. 4, 9; *cf.* Ioh. 1, 14. 18 **31sq.** Is. 53, 8 **34sqq.** *cf.* Athan. De incarn. c. Arian. 8 Ὅθεν λέγει· Ἀπέρχομαι—ἄνθρωπος τέλειος (*PG 26, 996 B—C*); Hilar. De Trin. XI 10—17 (*PL 10, 406 A—411 A*); (Didym. De Trin. III 9: *PG 39, 852 B—853 A*) **35sq.** Ioh. 20, 17 **40** Ioh. 10, 30

PUATKD Φ(UATO) LVZ SMCWO def. RE

24 sic *P* si enim] si eum *Sa.c.m2*, sicut *Sm2* quod—**26** lectum est *om. T* **24sq.** facta sunt omnia *PZ* **26** si] sic *PW* **27** in *om. O* a **28** dixit] *add.* ego Φ a m **29** legimus] *add.* enim *V* filium—**30** primogenitum *om. K* **31** etiam quia *SCV* **32** enarrauit *LVZSMCK* **32sq.** creationes *P*, creaturam *D* **34** filium *P* **35** et] *add.* ad *CV* **36** ad deum *C* deum *pr.*—**37** vestrum *om. D* et ad *SC* **38** genitor *O* a **39** sit] est *DW* et *om. D* **40** unus *Pa.c.m2* **41** naturali *S* coepit *D* **42** utraque *P* utrumque *LZW* naturae *Lp.c.m2Z* hic] hoc *S* **43** significari videntur *W* christo] *add.* id est *V*

tatis ex patre, carnis ex matre, illam, quae ante omnia, istam, quae ex virgine. Denique ante 'patrem' ut filius nominavit, 'deum' postea ut homo nuncupavit. **92.** Ubique autem 'deum suum' quod ex persona dicat hominis testimonia docent: *Deus, deus meus, respice me, quare me dereliquisti?* et alibi: *De ventre matris meae deus meus es tu.* Et supra quasi homo patitur et infra homo est, qui 'ex matris ventre iactatur'. Itaque cum dicit '*de ventre matris meae deus meus es tu*', significat eum, qui pater semper erat, ex illo deum sibi esse, ex quo 'de matris ventre iactatus' est.

93. Cum igitur in evangelio, in apostolo, in prophetis generationem Christi legerimus, unde audent dicere creatum esse vel factum? Et quidem in quo creatum legerint, in quo factum, considerare deberent. Edoctum est enim dei filium de deo esse genitum, de deo natum; factum autem in quo legerint, diligenter advertant. Non enim deus factus, sed deus dei filius natus est, postea autem secundum carnem homo factus est ex Maria. **94.** Si mihi non credunt, credant apostolo

---

47 ex persona hominis] *cf. ind. s. v.* persona **48** *Ps. 21, 2 (*cf. Matth. 27, 46; Marc. 15, 34) **49** Ps. 21, 11b **49sqq.** *cf.* Augustin. Ep. 140, 31 (*CSEL 44, 181, 13sqq. Goldbacher*) **50** *cf.* Ps. 21, 11a **51** Ps. 21, 11b **53** *cf.* Ps. 21, 11a **54—58** *cf.* Athan. C. Arian. II 57 ὁ δὲ τοῦ θεοῦ λόγος—γέννημα καὶ οὐ κτίσμα τυγχάνων αὐτοῦ (*PG 26, 269A—B*) **54—56** *cf.* Symbol. 'Quicumque' 21 **59—61** *cf. ibid.* 29 (*spir. III 168*) **61—70** Si mihi—post legem] *laudatur a Conciliis: Epheseno anni 431 (= Ephes.) I 1, 2 p. 42, 17—25; I 3 p. 71, 7—14; p. 124, 25—32; I 5, 1 p. 92, 24—93, 2 Schwartz, Chalcedonensi anni 451 (= Chalc.) II 3, 1 p. 207, 7—15 Schwartz, Constantinopolitano altero anni 553 (= Copl.) IV 2 p. 82, 30—38 Schwartz*

PUATKD Φ(UATO) LVZ SMCWO def. RE

44sq. illam quae ... istam quae] illamque ... istamque *D U, A a.c. CO* a m, illa quae ... ista quae *V W T* **45** ante *om. S* patrem suum *P* **48** in me *MCWO* a **49** ventre] utero *V* supra *om. D* **50** infra] *add.* quia *D* **51** matris meae *om. D* **52** illo] eo m **53** ventre matris *L V* Φ a m ventre] utero *Z* **55** legimus *PC, M p.c.* **56** et quidem *om. UAT* et quidem —**57** factum *om. S* **56sq.** in quo factum] si non factum quo *V* **57** doctum *W* **58** esse *om. Z* **60** secundum carnem (autem *Z*) postea *PZ* **61** est ex Maria *P V*, ex Maria est *cet.* a m et si *Chalc. p. 207, 9*

dicenti: *Postquam vero venit plenitudo temporis, misit deus filium suum factum ex muliere, factum sub lege. Filium*, inquit, *suum*, non unum de multis, non communem, sed suum. *Suum* cum dicit, generationis aeternae proprietatem signavit. Hunc postea *factum ex muliere* adseruit, ut factura non divinitati, sed adsumpto corpori adscriberetur, *factum ex muliere* per carnis susceptionem, *factum sub lege* per observantiam legis. Generatio autem illa caelestis ante legem, ista post legem.

15, 95. Unde et illud vane iactare consuerunt quia scriptum est: *Et dominum eum et Christum fecit deus.* Imperiti legant totum et intellegant. Sic enim scriptum est: *Et dominum eum et Christum fecit deus hunc Iesum, quem vos crucifixistis.* Non divinitas crucifixa, sed caro est. Hoc utique fieri potuit, quod potuit crucifigi. Non ergo factura dei filius.

62 sq. *Gal. 4, 4

15. 1—6 *cf.* Athan. C. Arian. II 12 Ἀλλὰ πάλιν ἀκουέτωσαν—ὀρθὴν ἔχει τὴν διάνοιαν (*PG 26, 169C—172A*) **2—5** Act. 2, 36

PUATKD Φ(*UATO*) *LVZ SMCWO def. RE*

62 vero *om. Copl. p. 82, 31* **63** inquit *om. W* **64** de] ex *Ephes. p. 92, 27* **65** suum *om. P* suum cum dicit *om. Ephes. I 1, 2 p. 42, 21,* cum dicit suum *Ephes. I 3, p. 71, 10* dixit *D* proprietate *P, Mp.r.* designavit *S*, significavit *LKD Ephes. I 3 p. 71, 10. I 5, 1 p. 92, 28* **66** postea—adsueruit] factum ex muliere postea adstruxit *Ephes. I 3 p. 71, 10. 11* adseruit] κατασκευάζει *Ephes. I 1, 2 p. 42, 22* adstruxit *ibid. I 5, 1 p. 92, 29* **67** adsumpto corpori *P*, προσληφθέντι σώματι *Ephes. I 1, 2 p. 42, 23* adsumptioni corporis *cet., Ephes. I 3 p. 71, 11; I 5, 1 p. 92, 29; Chalc. II 3, 1 p. 207, 13,* a m adscriberetur] περιγράψῃ *Ephes. I 1, 2 p. 42, 23sq.* **68** per carnis susceptionem] διὰ τῆς προσληφθείσης σαρκός *Ephes. I 1, 2 p. 42, 23. 24* factum *om. P* **69** autem] γὰρ *Ephes. I 1, 2 p. 42, 24* (*cf. ThesLL. II 1588, 37sqq.*) illa] αὐτοῦ *Ephes. p. 42, 24* caelestis] θειοτάτη *Ephes. ibid.* ante legem *om. P* **70** legem] *add. titulum*: Quod facturam vel creaturam dei filium dicant arriani Φ a; *add.* VI *UAT*, cã(p). septimum *O* a

15. 1 quia] quod *SDΦ* a **2** dominum] deum *SΦ* a deus fecit *D* imperiti—**4** deus *om. PD* **3** sic enim] si enim sic *UAO* a est *om. K* dominum] deum *TO* a **4** eum] *add.* fecit m **5** crucifixi *W*, crucifixa est *Sa.c.D* est *del. S* huc *D* **6** potuit *pr.*] oportuit *UAO* quod potuit *om. C* quod fieri potuit (*sic!*) *W*

96. Facessat igitur et illud, de quo calumniari solent, et discant, quemadmodum dictum sit: *Dominus creavit me.* Non dixit 'pater creavit me', sed *dominus creavit me.* Caro dominum agnoscit, gloria patrem signat, creatura nostra dominum confitetur, caritas patrem novit. Itaque quis ignoret quia ob causam incorporationis hoc dicitur? In eo igitur se creatum dicit, in quo et hominem testificatur dicens: *Quid me quaeritis occidere hominem,* in quo et crucifixus et mortuus et sepultus est. **97.** Nec dubitandum quia quasi praeteritum posuit, quod erat futurum. Haec enim consuetudo est prophetiae, ut quae futura sunt, vel quasi praesentia vel quasi facta dicantur. Denique in psalmo XXI legisti: *Tauri pingues obsederunt me,* legisti etiam: *Diviserunt sibi vestimenta mea,* quod evangelista de tempore passionis profetatum esse significat. Deo enim, quae sunt futura, praesentia sunt, et ei, cui praecognita sunt omnia, ventura pro

---

7sqq. *cf.* Athan. C. Arian. II 45 καὶ ἐνταῦθα γὰρ οὐ τὴν οὐσίαν τῆς θεότητος—καὶ τὴν εἰς ἡμᾶς οἰκονομίαν αὐτοῦ (*PG 26, 241C*); Diss. Maximin. 110*sq.* (*p. 84, 36—85, 7 Kauffmann*); *Ambr. fid. III 82—91* **8sq.** *Prov. 8, 22 **11—14** *cf.* Athan. Ep. Serap. II 7. 8, *praesertim* II 8 *fin.* οὕτως εἰδότες αὐτὸν ἄνθρωπον γενόμενον—καὶ τὰ ὅμοια (*PG 26, 621B—C*) **14** Ioh. 7, 19 + 8, 40 (*cf. fid. V 186; parad. 12, 58; in psalm. 61, 5, 3; 61, 11, 1*) **14sq.** *cf. exc. Sat. I, 11* (*p. 214, 11, 1—4 Fa.*) **15—20** *cf.* Didym. De Trin. (*ex opere priore* 'λόγος πρῶτος'*?*) III 3 (*PG 39, 805sqq. praesertim 820C—821A*): πολλὰ γὰρ, τοῦτο μὲν μέλλοντα γίνεσθαι—διεμερίσαντο τὰ ἱμάτιά μου ἑαυτοῖς **19** Ps. 21, 13 **19sq.** Ps. 21, 19 **20sq.** *cf.* Matth. 27, 35

PUATKD Φ(*UATO*) *LVZ SMCW,—21* prae(sentia) *O def. RE*

9 me *pr. om. KVSW*Φ a m **10** cognoscit *UTO* a significat Φ a m **13** se *om. P* testificabatur *Z* **14** occidendum *K* hominem] *add.* qui veritatem locutus sum vobis, hominem dicit m et *pr. om. CD, Mp. r.* et *alt.*] est Φ a est et *Z* **15** mortuus] *add.* est *S* quia quasi] quod *S*Φ a m **16** praeteritum] praescribtum *S* **16sq.** est consuetudo *L* **17** sint *S* **18** denique *om. C* XXI] XX° *D,* vicensimo primo (n *exp.*) *A,* vigesimo primo *Z* legisti] legitis *Lp. c. m2* **21** significavit *L* **22** ei *om. Z*

factis sunt, sicut scriptum est: *Qui fecit quae ventura sunt.* **98.** Nec mirum, si 'ante saecula fundatum' se esse dicit, cum legeris praedestinatum *ante tempora saecularia.* Quam vero de incarnatione id videatur expressum, declarant sequentia: *Sapientia,* inquit, *aedificavit sibi domum et subdidit columnas septem et interfecit suas hostias, miscuit in cratere vinum suum et paravit suam mensam; et misit suos servos convocans cum altissima praedicatione dicens: qui est insipiens, declinet ad me.* Nonne in evangelio post incarnationem haec omnia videmus esse conpleta: quod sacri convivii celebravit mysteria, quod apostolos misit, voce *clamavit dicens: Si quis sitit, veniat ad me et bibat*? Ergo sequentia respondent prioribus, et totius cursum incarnationis videmus prophetiae expositione digestum. **99.** Multa alia documenta praesto esse possent huiusmodi de incarnatione dictum videre, sed non me involvo libris, ne tractatus videatur esse diffusior.

---

23 *Is. 45, 11 **24** *cf.* Prov. 8, 23 **25** II Tim. 1, 9; Tit. 1, 2 **25sqq.** *cf.* Athan. C. Arian. II 44 αὐτὴ δὲ μετ' ὀλίγα—ὅπερ παραλαβὼν γέγονεν ἄνθρωτος (*PG 26, 241B*) **27—30** *Prov. 9, 1—4 **32** *cf.* Matth. 26, 20—29 *al.* apostolos] *cf.* Matth. 28, 16—20 **33sq.** Ioh. 7, 37

PUATKD Φ(UAT) LVZ SMCW def. REO

23 ventura] futura *PDMZCW* ventura in alio futura (*sic!*) *K* sunt *om. P* **24** fundatum *om. S* **25** ante] *add.* omnia *D* quam] quod *W* a m verum *U*, *Ap.c.T* a vere *K* m **27** subdidit] succidit *Sp.c.m2* et *alt. om. L* **28** interfecit] inter *PDSΦ* a, in***molavit *M* (ter *eras.*), inmolavit *CLVZ*, mactavit *K* suas] duas *PD*, *Sa.c.m2UAT* suam *CV* (hostiam suam), *LZ* et miscuit *W* in cratera *S* m (*Sept.*) in craterem *DL* in cratere *cet.* (*cf. epist. 65, 9*) suum *om. D* **29** et *pr. om. LV* et *alt. om. L* et misit] misitque *V* servos suos *KDL* (τοὺς ἑαυτῆς δούλους) **30** alta *D* quis *DZ* **31** et in *P* **33** apostolus *P* vocem *P*, *Sa.c.m3* (quod *s. l.*, vocem *cancell. m3*) voce magna *K* m (voce clamare: *cf. exc. Sat. II 77, p. 292, 77, 8 Fa.*) clamavit] et clamavit *P*, clara *CLVZ*, (*ex* clamavit) *Mp.r.*, clamans *W* **35** profetae *S* prophetica *K* **36** possunt *VZΦ* a, possint *LW* possent esse *K* **37** dicta *CW* a m videre *P*, videri *cet.* a m (*intellege: multa alia documenta adferre possum, quibus videas hunc locum, scil. Prov. 8, 22, de incarnatione dictum esse; de pronom.* huiusmodi = *'hoc' vide ThesLL VI 3, 2743, 54*)

16, 100. Nunc ipsos Arrianos interrogo, utrum idem putent esse genitum quod creatum. Si enim idem dicunt, nihil utique distat inter generare et creare. Ergo quoniam et nos creati sumus, inter nos et Christum, inter Christum et elementa nulla distantia est. Sed quamvis amentes sint, id tamen non audebunt dicere. **101.** Postremo, ut insipientiae eorum, quod verum non est, indulgeam, si nihil, ut putant, distat in verbo, cur non eum, quem colunt, meliore adpellant nomine? Cur verbo non utuntur patris? Cur abiciunt, quod honorificentiae est, adsumunt, quod iniuriae? **102.** Si autem distat inter creatum et genitum, ut ego arbitror, cum legerimus genitum, non utique idem et genitum intellegimus et creatum. Dicant igitur generatum ex patre, ex virgine procreatum, aut dicant, quomodo dei filius et genitus et creatus. Una natura, et maxime dei, diversitatem non recipit. **103.** Certe facessat nostra sententia, Paulum interrogemus, qui spiritu dei plenus has praevidens quaestiones generaliter contra gentes, specialiter contra Arrianos locutus ait divino iudicio eos esse damnatos, qui servirent creaturae potius quam creatori. Denique sic habes: *Tradidit illos deus in desideria cordis ipsorum, ut contumeliis adficiant corpora sua inter semetipsos; qui commutaverunt veritatem dei in mendacio et*

16. 1sqq. *cf.* Athan. C. Arian. II 48 *in.*: Εἰ γὰρ γέννημά ἐστι, πῶς κτίσμα λέγετε αὐτόν (*PG 26, 218C*) *et* Εἰ τοίνυν καὶ ὁ Κύριος οὕτως ἀρχὴ τῶν πάντων κτίζεται—ἔχει λόγον καὶ δεσπότην (*PG 26, 219A—B*); *cf.* Ep. Serap. II 3 (*PG 26, 612A sqq.*) **13—34** *cf.* Athan. Ep. Serap. II 7 Ἀλλ' ἐπειδὴ προφασίζονται—ἀνάγκη μὴ λέγεσθαι κτίσμα, ἀλλ' υἱὸν τὸν Κύριον (*PG 26, 620A*); De decr. Nic. Synod. 13 (*PG 25, 448A*; *II 1 p. 11, 15sqq. Opitz*) **20—24** *Rom. 1, 24. 25

PUATKD Φ(UAT) LVZ SMCW def. REO

16. 4 christum *pr.*] christum iesum *L* inter christum *om.* m **6** audent *Z* **8** distat *om. Sa. c. m2* meliorem *Sa. c. KDVΦ* appellent Φ a **10** honorificenti *P* **12** intelligemus a **13** generatur *P* **14** discant *K* **15** deus Φ a m **16** facesset *UA* a **17** plenus *om. S, Mp. c.* generabiliter *P* **18** ait ita *S* **19** eos *om. Z* quia servirent *D* **20** desiderio *C* **21** eorum *SCΦ* a **22** semet *in mg. Lm2* mendacium *Sp. c. m2CK* a m

coluerunt et servierunt creaturae potius quam creatori, qui est deus benedictus in saecula. **104.** Prohibet itaque me Paulus creaturae servire et Christo admonet serviendum; non ergo creatura Christus. *Paulus*, inquit, *servus Iesu Christi*: et bonus servus, qui dominum recognoscit, ipse creaturae servire nos prohibet. Quemadmodum ergo Christo ipse serviret, si creaturam Christum putaret? Aut igitur desinant colere, quem creaturam adpellant, aut desinant, quem colere se simulant, dicere creaturam, ne sub adpellatione cultorum sacrilegia graviora committant. Detestabilior enim domesticus hostis quam extraneus, et gravius scelus, ut adversus Christum abutantur Christi nomine. **105.** Quem igitur meliorem interpretem quaerimus scripturarum quam illum 'doctorem gentium', *vas electionis*, electum de persecutoribus, qui Iesum, quem persecutus fuerat, fateretur? Legerat utique Solomonem plus quam Arrius et erat peritus in lege. Et ideo quia legerat, non creatum Christum dixit esse, sed genitum. Legerat enim: *Ipse dixit et facta sunt, ipse mandavit et creata sunt.* Numquid dicto factus est Christus? Numquid mandato creatus est Christus?

106. Quomodo autem creatura in deo esse potest? Etenim deus naturae simplicis est, non coniunctae adque

---

26 Rom. 1, 1 **35** *cf.* I Tim. 2, 7 **36** Act. 9, 15 **36 sq.** *cf.* Act. 9, 5 **38** peritus *eqs.*] *cf.* Act. 22, 3 **44—46** *cf.* Athan. C. Arian. I 17 Εἰ γὰρ οὐκ ἀϊδίως σύνεστιν ὁ Λόγος τῷ πατρί *eqs.* (*PG 26, 48 A—C*); *cf. ibid.* I 18 (*48 C—49 C*)

PUATKD Φ(UAT) LVZ SMCW def. REO

24 deus *om. W* (*et gr.*), *eras. M* benedictus deus *P* (*cf. spir. III 133. 139*) prohibuit Φ a me itaque *LV* **25** et] sed *D*Φ **26** inquit *om. S* christi iesu *D* et *om.* Φ a **27** qui] quia *C* dominum] xp̃m *Ta.c.m2* dn̄m *Tm2* **28** christo *om. C* **29** desinant] definiant *P* colere *om. W* **30** quem—**31** creaturam *om. D* quem colere se] colere si *S* se *om. W* **32** hostes *P* **33** ut *om.* Φ a christum] *add.* cum Φ a **37** quem *om.* m fatetur *U*, *Ap. c.* a m, fateatur *T* legat igitur *La. c. m2* **38** et *pr. om. Z* **39** christum *om. S*Φ dicit *S* m **43** in domino *P* in deum *Z*

compositae, cui nihil accedat, sed solum, quod divinum est, in natura habeat sua, 'complens omnia', nusquam ipse confusus, penetrans omnia, nusquam ipse penetrandus, ubique totus eodemque tempore vel in caelo vel in terris vel in novissimo maris praesens, visu inconpraehensibilis, fatu interpraetabilis, sensu inaestimabilis, fide sequendus, religione venerandus, ut quidquid religiosius sentiri potest, quidquid praestantius ad decorem, quidquid sublimius ad potestatem, hoc deo intellegas convenire.

107. Ergo quia 'in filio conplacet pater', crede quia dignus patre filius, crede quia 'a deo exivit' filius, ut ipse testatur dicens: *Ex deo processi et veni*, et alibi: *A deo exivi*. Qui ex deo processit et a deo exivit, nihil aliud potest habere, nisi quod dei est.

17, 108. Unde non solum deus, sed etiam verus deus, 'verus e vero', et adeo verus, ut ipse sit *veritas*. Itaque si nomen quaerimus, 'veritas' est, si maiestatem quaerimus naturalem, eo usque dei filius verus est, ut 'proprius'; scriptum est enim: *Qui filio proprio non pepercit, sed pro nobis omnibus tradidit eum*. Tradidit utique secundum car-

---

46 *cf.* Ier. 23, 24 **46—49** *cf.* Sap. 7, 22—8, 1 (*spir. I 72*) **54** *cf.* Matth. 3, 17; 17, 5 **56** Ioh. 8, 42; 16, 27

17. 2 *cf.* Symbol. Nicaen. 9 veritas] Ioh. 14, 6 **5sq.** *Rom. 8, 32

PUATKD Φ(*UAT*) *LVZ SMCW def. REO*

45 cui] cum *S* accidit *P* accidat *La. c. SC*Φ a **46** complens] et numquam complendus adimplens *W* nusquam] numquam *WZ* **48** uno eodemque *W* **49** praesens *om. S* visu] *add.* usu *Z* fatu *om. S*, factu *Ka. r. D*, *Lp. c. m2* (*ex* facto), *Mp. c. m3* interpraetabilis *P*, *Ma. c. m3* a **51** sentire a potest] *add.* ad divinitatem *CK* **53** intellegamus *P* **55** patri *P* a deo *om. W* **56** ergo qui *K*, quia *DV* ex] et a *V* **57** deo deus *D* ergo nihil *W*

17. 1 deus *om. P* **2** verus *pr.*] deus verus *SL* e vero] vero *W*, et vere *C*, et ex vero *L* adeo] a deo *P*, *Ta. c. m2* verus *alt.*] *add.* e vero *K* **4** dei *om. SD* filius dei Φ a, filius deus *C* est *om. PKDM* ut et *Tp. c.* a m et ut Φ proprius sit *D* **5** proprio filio m **6** omnibus *om.* m eum] illum *Z* utique] enim *P*

nem: proprietas divinitatis est, veritas proprietatis, misericordia pietatis, oblatio securitatis.

109. Sed ne calumniarentur quia scriptum est 'tradidit eum pater', ipse apostolus alibi dixit: *Pax a deo patre et domino nostro Iesu Christo, qui se dedit pro peccatis nostris*, et alibi: *Sicut Christus dilexit nos et tradidit semetipsum pro nobis*. Si ergo et traditus est a patre et ipse se tradidit, apparet unam esse operationem, unam esse patris et fili voluntatem.

110. Si naturalem ergo maiestatem quaerimus, genitus est. Qui genitum infitiatur, proprium negat, qui proprium abnuit, communem ceteris arbitratur. Sin vero generationis ipsius proprietatem requirimus, 'ex deo exivit'. Nam cum in usu nostro id sit 'exire', quod iam sit, et ex interioribus secretis prodire videatur, quod exire perhibetur, angustis licet sermonibus proprietatem divinae generationis advertimus, ut non ex loco aliquo videatur exisse, sed ut 'deus ex deo', filius ex patre, nec videatur coepisse ex tempore, qui ex patre nascendo prodivit, ut dixit ipse, qui natus est: *Ex ore altissimi prodivi*.

111. Sed si naturam non agnoscunt, si non credunt scripturis, vel 'operibus credant'. Cui dicit pater *faciamus*, nisi ei, quem verum filium sciret? In quo nisi in vero suam ima-

---

10sq. *Gal. 1, 3. 4 **12sq.** Eph. 5, 2 **18** *cf.* Ioh. 16, 27. 28; 17, 8 **22** Symbol. Nicaen. 8 **24sq.** Sir. 24, 5 (24, 3) **27** *cf.* Ioh. 10, 38 Gen. 1, 26

PUATKD Φ(*UATO*) *LVZ SMCW, al. 15* si *E, al. 26* sed *O, def. R*

7 proprietatis] *add.* est *L* **9** calumnientur *S* calumniaretur *Cp.r. W* **10** patre nostro *C* et a *L* **11** nostro *om. CDZ* **12** et alibi *om. D* et alibi —**13** nobis *om. P* dilexit vos *Sa.c.m2KZ* **13** vobis *KZCW* et *pr. om. SDW* **15** si] unde si *E* (*hic incipit*) **16** qui] si quis autem *L, Ma.r.* (*eras.* autem), *VZCWE* infitiaberit *C* **17** commune *W* si vero *TK* **19** sit *alt. om. D* et *om. DW* ex interioribus] ab (*add. m2*) exterioribus *S* **20** quod] qui *PD* **20sq.** sermonibus] carminibus *K* **23** nec—patre *alt. om. S* **24** prodiit a, prodit m ego ex *P* **25** prodii a m **27** faciamus hominem *KEΦ* a m **28** in vero] ubi veram *W*, in uno *O* a

ginem recognosceret? Non est unum 'adoptivus' et 'verus', nec filius diceret *unum sumus*, si se cum vero, qui verus non erat ipse, conferret. *Faciamus* ergo dicit pater: qui dixit, verus est; potestne ergo verus non esse ille, qui fecit, et quod dicenti defertur, facienti negatur? **112.** Quomodo autem, nisi verum filium sciret, committeret ei voluntatis suae unitatem et operis veritatem? Cum enim 'eadem faciat filius opera, quae pater facit', *et quos vult*, vivificet *filius*, sicut scriptum est, neque differens potestate et liber est voluntate. Ita unitas servatur, quia et virtus dei in divinitatis proprietate est et libertas non in aliqua differentia, sed in unitate est voluntatis.

113. Turbati in freto apostolorum licet, sed adhuc non credentium chori ubi primum sub pedibus domini ludere aquas et inquieto maris aestu deambulantis domini super aquas intrepida videre vestigia, subitoque navi, quae fluctibus turbaretur, ubi eam tamen Christus ascendit, placidata aequora et elementa conspexere famulantia, verum dei filium

---

30 Ioh. 10, 30; 17, 22 **31—33** *cf.* Hilar. De Trin. V 5: In quo ergo tandem—non sit verus iste faciendo (*PL 10, 132C*) **35 sq.** Ioh. 5, 19—21 **41—63** (§§ 113—115) *cf.* Hilar. De Trin. VI 49. 51. 52 (*PL 10, 196B—C; 197C—198A*) **41—47** *cf.* Matth. 14, 24—33 **41 sq.** apostolorum chori] *cf.* Hymn. 'Te Deum' 7; Cyprian. De mortalitate 26 (*p. 313 sq. Hartel*); Ambr. fid. II 24

PUATKD Φ(UATO) LVZ SMCWEO def. R

30 diceretur *P* vero] uno *O* a qui] quia *C* **31** erat] esset m **32** potestne] potest *S*, putasne *W* ergo *om. P* **33** differtur *CD* **35** faciat] facit *K* **36** vivificat *S* **37** nec differens *D* m nec indifferens *cet.* a (*fortasse recte: abundantia negationis; cf. Euseb. Vercell. CCL IX p. XXIII, 26 Bulhart*) vòlumtate *P* voluntate *om. D* **38** et virtus] et visus *P* **39** et *om. D* differentia est *LVWZ* in *alt. om.* Φ a volumtatis *P* **41** turbatum *UT*, *A p. c.* apostoli *PO* a m sed *om. PKO* a m **42** credentes corde *PO* a m chori] cori *Sa. c. m2*, cor (or *i. r. man. post.*) *C*, *UAT* **43** supra *C* **44** navis *Lp. c. m2VZW* **45** ubi—christus] subito tamen christus eam *L* placida *VWΦ* a placedat *C* placita *Ka. c.* placidatum aequor *D* **46** aequore *P*

crediderunt dicentes: *Vere filius dei* est. **114.** Hoc idem *centurio* 'cum aliis *qui* secum *erant*' tremefactis mundi cardinibus in passione domini confitetur, et tu, heretice, negas? Centurio dicit: *Vere, filius dei erat iste.* '*Erat*', inquit centurio, et Arrianus dicit: Non erat! Ille ergo generationis et veritatem et aeternitatem adseruit, manu cruentus, sed mente devotus, tu, heretice, veritatem generationis negas, tempus adscribis! Utinam manus potius quam animum cruentasses! Sed nec manu innocens et mente feralis, quantum in te est, mortem infers, qui infirmum opinaris. Immo, quod gravius est, etsi divinitas vulnus sentire non possit, quod in te tamen est, maiestatem suam in Christo, non corpus interficere conaris. **115.** Verum igitur deum dubitare non possumus, quem verum dei filium et carnifices crediderunt et daemones fatebantur, quorum nunc non testimonia requiruntur, sed tuis tamen sacrilegiis praeferuntur. Illos nominavimus, ut erubesceres, divina quoque responsa adhibuimus, ut crederes. **116.** Clamat dominus per Eseiam: *Servientibus mihi vocabitur nomen novum, quod benedicetur super terram, et benedicent deum verum, et qui iurant super terram, iurabunt per deum verum.* Haec, inquit, *dixit Eseias, quando vidit maiesta-*

47 Matth. 14, 33 **47—50** Matth. 27, 54 **60** daemones] *cf.* Matth. 8, 29; Marc. 3, 11; Luc. 8, 28 (Hilar. *l. c.*); 4, 41 **64—69** *cf.* Hilar. De Trin. V 26—33 (*PL 10, 146C—152B*) **64—67** *Is. 65, 15. 16 **67—69** *Ioh. 12, 41 **67—73** *cf.* Athan. Ep. Serap. II 2 (*PG 26, 609C—612A*)

PUATKD Φ(*UATO*) *LVZ SMCWEO def. R*

47 vere] verus *P* dei filius *CE*Φ a m est *om. E* es m est hic *P* **48** mundi] fundi *K* **50** verus *P* dei filius *DE* dei *om. W* erat *pr.*—**51** et *pr. om. D* **51** ergo *om. P* generationem *D* centurionis *La.c.m2* **52** et aeternitatem *om. D* sed] et *O* **54** manum *KW* animum *PZM*Φ a, —am *cet.* **55** nec] nunc *SC* et *om. C* **56** inferes *K* **57** est *om. D* posset *S* **58** suam *exp. L, om. Z* non] *add.* solum *S* **60** dei] deum *L* et daemones fatebantur *om. K* **62** nominabimus *CK* **64** eseiam *P* (*semper!*) **65** benedicitur *D* et *om. PDKW* **66** verum deum *K* dominum verum *C* verum] vivum *La.c.m2* **67** inquit *om.* Φ a inquam m

tem eius. Hoc in evangelio designatur, quod 'maiestatem viderit Christi *et locutus* sit *de eo*'. **117.** Accipe tamen, quid etiam scripserit evangelista Iohannes in epistula sua dicens: *Scimus quia filius dei apparuit et dedit nobis sensum, ut cognoscamus potestatem et in vero simus filio eius Iesu Christo. Hic est verus deus et vita aeterna.* Verum Iohannes filium dei et verum deum dicit. Ergo si verus deus, utique non creatus, nihil fallax habens adque fucatum, nihil confusum adque dissimile.

DEFINITIO PATRUM DE FIDE

18, 118. *Deus igitur ex deo, lumen de lumine, verus deus de deo vero, ex patre natus, non factus, unius substantiae cum patre.* **119.** Sic nempe nostri secundum scripturas dixerunt patres, qui etiam sacrilega docmata ideo suis inserenda putavere decretis, ut Arri perfidia ipsa se proderet, ne quasi fucis quibusdam et coloribus inlita velaretur. Fucum enim faciunt, qui non audent explicare, quod sentiunt. Censorie igitur inpietas Arriana non expositione reseratur, sed damnatione detegitur, ut qui curiose gestit audire, prius damnatam cognosceret, ne laberetur, quam expositam audiret, ut crederet.

71—73 *I Ioh. 5, 20 (*cf. *adnot. crit.)*

18. 2—4 Symbol. Nicaen. 8. 9. 6. 10; Hilar. Fragm. Histor., Collect. Antiar. Parisina B II 10 (*CSEL 65, p. 150, 9—11 Feder*); Hilar. De synod. 84 (*PL 10, 536 A*); *Hefele-Leclercq, Hist. d. Conciles I 1 p. 442 sqq.*

PUATKD Φ(*UATO*) *LVZ SMCWEO def. R*

68 in *om. C* quod] cum *Lp. c. m2Z* **69** sit] est *D* quid] quod *UAT* **70** sua *om. PSCΦ* **72** potestatem] patrem *EO* a m (*utrumque contra codd. sive lat. sive graec.*), verum (*ex* potestatem) *Sm2* simus in vero *SCΦ* a m sumus *P* iesu christo domino nostro *WE* m

18. 1 DEFINITIO—FIDE *om. KD, add.* cap. VI. *Lm2*, VII *UATZ*, cap. VIII *O* a **3 sq.** cum patre substantiae *C* **5 sq.** putaverunt esse *P* putarent *W* **6** ne] nec *C* neque *LE* **7** colore *U* colori *AT* **9** reservatur *D* sed—**10** audire *om. K* **10** ut *om. CD* damnatum *S* **11** laberetur] falleretur *S* expositum *S*

EXPOSITIO QUA ARRII PERFIDIA DAMNATA EST

120. *Eos*, inquit, *qui dicunt 'erat, quando non erat' et 'antequam nasceretur, non erat', et qui ex nihilo factum aut ex alia substantia vel usia dicunt esse aut mutabilem et convertibilem dei filium, anathematizat catholica et apostolica ecclesia.*

121. Accepisti, sancte imperator, eos qui talia adserunt, iure damnatos. Non humana industria, non conposito aliquo trecenti decem et octo, ut supra pressius dixi, episcopi ad concilium convenerunt, sed ut in numero eorum per signum suae passionis et nominis dominus Iesus suo probaret se adesse concilio: Crux in trecentis, Iesu nomen in decem et octo est sacerdotibus.

122. Hoc et in Ariminensi concilio habuit prima confessio et post Ariminense concilium secunda correctio. Con-

---

13—16 Symbol. Nicaen. 19, anathematismi: Hilar. Fragm. Histor., Collect. Antiar. Paris. B II 10 (*p. 150, 16—20 Feder*); Hilar. De synod. 84 (*PL 10, 536A—B*) **18—23** trecenti decem et octo = τιη, τ, *imago crucis*, ιη, *initium nominis Iesu*: *cf. supra fid. I Prol. 3. 5*; Hilar. De Synod. 86 (*PL 10, 538B—539A*) **24sqq.** Ariminensis concilii prima confessio] *cf.* Hilar. Fragm. Histor., Collect. Antiar. Paris. A IX 1. 2 (*p. 95, 1—97, 13 Feder*; Athan. De Synod. 9 (*PG 26, 693C—696A*; *II 1, p. 236, 16—34 Opitz*); *Hefele-Leclercq I, 2 p. 929—955*

PUATKD Φ(*UATO*) *LVZ SMCWEO def. R*

12 EXPOSITIO—EST *om. E*; EXPOSITIO ARRII *S* (*sed cancell. man. post.*), *L, u.t.C, Ma.c.m2, VWZ* expositio quam arripit iam damnata est (*post* 13 erat *alt.*) *D* QUA] quo *P* quae *KΦa* qua *s. l. Mm2* ARRI *K* PERFIDIAM *KΦa* perfidia *Mm2* DAMNATA EST] DAMNAT *KΦa* damnatur *Mm2*; *add.* cap. VII *Lm2*, VIII *UAT*, ca. IX *Oa* **14** qui] quia *K* qui aut *E* **15** et] aut *CD* m **16** et apostolica *om. S* **18** iure esse *KEUAT* conpositio *K* conpositione *Φa* alique *C* aliqua *K* aliqua sed *Φa* **19** pressius *om. Φa* praessius *P* expressius *Lp.c.m2CKZ* **19sq.** ad concilio *P* **22** iesum *PDW* **24** habuit—**25** concilium *om. S* **25** et—concilium *om. K* consilium *L* correptio *D* **25sq.** confessionem *om. Φa* confessionis *D* correctionem *C*

fessionem epistula ad imperatorem Constantium missa testatur, correctionem secuta concilia confitentur.

19, 123. Arrius ergo dicit: *Erat, quando non erat.* Sed scriptura dicit *erat*, non dicit 'non erat'; denique Iohannes scripsit: *In principio erat verbum et verbum erat apud deum et deus erat verbum. Hoc erat in principio apud deum.* Ecce quotiens 'erat' et nusquam dixit quod 'non erat'. Cui ergo credimus? Iohanni 'in Christi pectore recumbenti', an Arrio inter effusa se sua viscera volutanti, ut agnosceremus similem Iudae proditoris Arri quoque fuisse perfidiam, quem similis poena damnavit? **124.** Effusa sunt enim et Arri viscera — pudet dicere, ubi — adque ita '*crepuit medius* prostratus in faciem', ea, quibus Christum negaverat, foede ora pollutus. *Crepuit* enim, sicut etiam de Iuda Petrus apostolus

---

26 epistula ad Constantium] *cf.* Athan. De Synod. 10 (*PG 26, 696B—700B; II 1 p. 237, 1—238, 32 Opitz*); 'Iubente deo': *cf.* Hilar. Fragm. Histor. Collect. Antiarian. Paris. A, V, 1 (*p. 78, 11—85, 5 Feder*; *PL 10, 699A—701C*); *Decretum synodi datum* 'Eusebio et Hypatio consulibus XII Kal. Aug. (= *21 iulii ann. 359: cf. p. 96, 16 Feder*); — *cf.* Socr. HE II 37; Sozomen. HE IV 18 (*PG 67, 312C—317A; 1164C—1186C*); Theodoret. HE II 19, 1—13 (*p. 139, 1—143, 6 Parmentier*) **27** secuta concilia] *scil. Synodus Parisina ann. 360: cf.* Hilar. Fragm. Histor. XI pp. 43—46 *Feder*; *A. Feder, Studien zu Hilarius, Wien. Sitzungsber. 1910, p. 62—64*; *Hefele-Leclercq, I, 2 p. 959sq.* — *Alexandrina anni 362: cf.* Athan. Tom. ad Antioch. 3 *PG 26, 797Bsqq.*; *Hefele-Leclercq, I, 2 p. 963—969.* — *Romana anni 369: cf.* Sozomen. HE VI 23 (*PG 67, 1348sqq., praesertim 1349A*: τῶν ἐν Ἀριμίνῳ δοξάντων ὑπεναντίων ταύτης ἀκύρων ὄντων *eqs.*); Theodoret. HE II 22 (*p. 146, 19—150, 8 Parmentier*); *Hefele-Leclercq, I 2, p. 980*

19. 3sq. Ioh. 1, 1—2 **6** *cf.* Ioh. 13, 23 **7—17** *cf.* Athan. Ep. ad Serap. De morte Arii 3, 1—3 (*PG 25, 688C*; *II 1, p. 179, 15—28 Opitz*) **10. 12—14** *Act. 1, 18

PUATKD LVZ SMCWEO def. R

19. 3 scripsit] dicit *L* erat verbum] verbum erat *D* **5** quoties *K* **7** se sua] saeua *K* **9** et *om. PZMW* arri *LK, Ea.c.m2* **11** christi (*add.* nomen *m2*) *U*, christi *T* foede ora] foedera *SDWZU, Aa.c.* (o *s.* r *add. m2*) fędera (o *s.* e *alt.*, e *alt. del.*) *L* foeda ora *C* (hora), *O* ɑ m **12** sanctus apostolus petrus *CE* sanctus petrus apostolus *LV*

dixit, quia *possedit agrum de mercede iniustitiae et in faciem prostratus crepuit medius, et effusa sunt omnia viscera eius.* Non est fortuita mors, ubi in sacrilegio pari poenae parilis processit exemplum, ut idem subirent supplicium, qui eundem dominum negaverunt et qui eundem dominum prodiderunt.

125. Veniamus ad alia. Arrius dicit: *Antequam nasceretur, non erat.* Sed scriptura dicit omnia esse per filium. Quomodo ergo aliis dedit esse, qui non erat? Cum autem dicit impius 'quando' et 'ante', haec utique duo verba tempus ostendunt. Quomodo ergo negant tempus ante filium et volunt prius fuisse quae temporis sunt, cum id ipsum 'quando' et 'ante' et 'aliquando non fuisse' sit temporis?

126. Arrius dicit *ex nihilo* dei filium. Quomodo ergo 'filius', quomodo paterno generatus *ex utero*, quomodo 'eructuatum ex corde verbum' legitur, nisi ut ex intimo et inaestimabili patris intellegatur, ut scriptum est, 'prodisse' secreto? Filius enim aut per adoptionem aut per naturam est. Per adoptionem nos filii dicimur, ille per veritatem naturae est. Quomodo ergo ex nihilo ille, qui ex nihilo fecit omnia? **127.** Non habet filium, qui nescit, unde sit. Denique nec Iudaei habebant filium, quia, unde esset, nesciebant, et

---

18—24 *cf.* Athan. C. Arian. I 13 (*PG 26, 37C*) **19** *cf.* Ioh. 1, 3; I Cor. 8, 6; Col. 1, 16 **26** ex utero] Ps. 109, 3 **27** ex corde] *cf.* Ps. 44, 2 *cf.* Ep. Alexandri Alexandrini ad episcopos 12 (*III 1, 1 p. 9, 1—3 Opitz*) **28** prodisse] *cf.* Ioh. 8, 42 (*supra I 107 sqq.*) **30** *cf.* Gal. 4, 5—7; Rom. 8, 15. 23; Eph. 1, 5 *al.*

PUATKD LVZ SMCWEO def. R

13 agrum] aurum *S* in facie *L* **15** poenam *W* pena *D* poena *M* parile *Sa.c.m2 UO* a pari *K* paribilis *C* **17** et—prodiderunt *om. P* tradiderunt *C* **18** arrianus *Z* **21** et *om. K* **23** ipsud *KM* **24** et *alt. om. S* sit] sed *S* **25** dei filius *KLSCWΦ* a m **26** paterno] pater non *Pp.c.m1 KDL* pater si non *Um1, Aa.r.* patrem habuit *Um2* generatur *SD* generans (*ex* generatus *corr. m2*) *L* **27** ructatur *C* eructatum *Ap.r. VZCW* m intimo] initio *Sa.c.m2* **28** intellegatur—est] videatur *P* prodidisse *S, La.r.* **29** non per adoptionem sed per naturam *UAT* per adoptione *P* **30 sq.** natura *CM* **31** ex *pr. om. Sa.c.m2* ille qui ex nihilo *om. PDS*

ideo dixit his dominus: *Nescitis unde veni*, et infra: *Neque me nostis neque patrem meum scitis.* Qui enim *negat* ex patre *filium, nec patrem*, ex quo est filius, novit, neque filium novit, quia patrem nescit.

128. Arrius dicit *ex alia substantia.* — Quae igitur alia substantia aequatur dei filio, ut ex ipsa dei filius sit? Aut quomodo repraehendunt, quia nos in deo aut usian graece aut latine substantiam dicimus, cum ex alia dicendo substantia deum filium etiam ipsi substantiam dei esse confirment? **129.** Sed si de nomine substantiae aut naturae divinae voluerint dicere, facile revincentur, quia et usian graece et substantiam latine frequenter scriptura memoravit. Et Petrus vult nos, ut legimus, *divinae consortes* fieri *naturae.* Quod si ex alia substantia filium dicent, ipsi se revincent et verbum substantiae, quod metuunt, confitendo et filium creaturis, quibus praeferre se simulant, conferendo.

130. Arrius dicit *creaturam* dei filium *non sicut ceteras creaturas.* — Quae enim creatura sicut alia creatura est? Homo non ut angelus, terra non ut caelum, sol non ut aqua, lumen non ut tenebrae. Nihil ergo praeferendo donavit, sed ad simplices decipiendos misero colore fraudem suae impietatis obduxit.

---

34 Ioh. 8, 14 **34sq.** *Ioh. 8, 19 **35—37** *cf.* I Ioh. 2, 23 **46** II Petr. 1, 4 **50—53** *cf.* Athan. C. Arian. II 19 (*PG 26, 188A—B*) Καὶ γὰρ καὶ ἐὰν λέγητε—ὡς γέγονεν ἔστι καὶ μένει

PUATKD Φ(*UATO*) *LVZ SMCWEO def. R*

34 dixit *om. La. c. m2* his] hic *D* eis *C* ihs̃ *K* **35** nostis] noscitis *O* a nosti *D* meum *om. Z* scitis *om. D* **38** quae—**39** substantia *om. P* **39** ut] *add.* haec. *P* **40** usian *UKVZS* usiam *cet.* **42** deum *om. P*, dominum *VZ*, deum esse *O* a, dei esse *CUAT* m ipsis *TW* dei *om. S* **44** volunt *UAT* revincuntur *UADO* a vincuntur *T* usian *UKVZSM* osiam *La. c. m2* usiam *cet.* **45** et *om. P* latine substantiam *LVZSC* Φ a m **47** substantia alia *PDME* dicunt *KWE* dicit *D* revincunt *KDUAO* a m convincunt *T* **49** conferendo] coaequabunt Φ a **50** ceteras *om. P* **51** creatura *pr.*] *add.* non Φ a m creatura *alt.*] *add.* non *K* m **52** aqua] luna *La. c. m2* **54** accipiendos *O* a

131. Arrius dicit *mutabilem et convertibilem dei filium.* Quomodo ergo deus, si mutabilis, cum ipse dixerit: *Ego sum, ego sum et non sum mutatus?*

20, 132. Vere nunc mihi propheticum illud est confitendum, quod prophetaturus de domino praemittit Eseias dicens: *O miser ego et conpuncto corde, qui cum immunda labia habeam, in medio quoque populi inhabitem inmunda labia habentis, vidi dominum sabaoth.* Ergo si Eseias miserum se dicit, qui vidit *dominum sabaoth*, quid ego de me dicam, qui, *cum inmunda labia habeam*, cogor de dei generatione tractare? Quo igitur de his quae metuo locuturus erumpo, cum David de his quae sciat, *ori* suo *custodiam* petat? O si mihi quoque *unum de serafin* candentem illum carbonem, quem *de altari* divino sumpsit utriusque *forcipe* deferens testamenti, inmunda adurat labia! **133.** Aut — quia tunc serafin descendit in figura ad prophetam, tu autem, domine, revelato mysterio ad nos in carne venisti, 'non per legatum neque per nuntium sed ipse' per te —, *ab occultis meis* conscientiam meam mundes, ut ego quoque, dudum inmundus, sed iam per tuam misericordiam fide mundus, illud Davidicum canam dicens: *Psallam tibi in cithara, deus Istrahel; gaudebunt labia mea, cum cantavero tibi, et anima mea, quam redemisti.*

56—58 *cf.* Ep. Alexandri Alexandrini ad episcopos 14 (*III 1 p. 9, 7—9 Opitz*) **57 sq.** *Mal. 3, 6

20. 3—5 *Is. 6, 5 **9** Ps. 140, 3 **10 sq.** Is. 6, 6 **14 sq.** *cf.* Is. 63, 9 (*cf. III 28*) **15 sq.** Ps. 18, 13 **18—20** *Ps. 70, 22. 23

PUATKD Φ(UATO) LVZ SMCWEO def. R

56 dixit *SD* et convertibilem *om. P* **57** si] sit *Up.c.m2TO* a, *om. C* inmutabilis *C* dixit *SDC* **58** ego sum *alt. om. SCE eras. M*

20. 1 verum *ME* m **2** quod] quo *K* profeta *S* promittit *KDW* **3** dicit *S* **4** habitem *D* **5 sq.** ergo—sabaoth *om. S* **7** labia] *add.* mea *D* habens *W* **8** quo] quid *O* a **9** sciebat *D* petit *D* **10** unus *C* m seraphim *Sp.c.VT* **11** altario *D* forfice *LZ* **12** aut] at *UT*, *Ap.c.* m **13** seraphim *V om. S* in figuram *PLZW* **16** munda *P* ut] *add.* et *W* **18** david cum *P* deus sancte israhel *C* **19** cum] dum *KDWEO* a m

134. Itaque, domine, calumniatores tuos et hostes relinquens confer te ad nos et sanctifica aures principis Gratiani omniumque praeterea, quorum in manibus hic libellus venerit, vacuas mihi praesta, necubi auditae perfidiae sordes resideant. Emunda ergo, emunda autem non fontanis poculis nec fluviali haustu nec susurro praetermeantis rivuli, sed sermonibus ad vicem aquarum operantibus, supra nitorem aquarum perspicuis et omni purioribus nive, illis utique sermonibus, quibus dixisti: *Si fuerint peccata vestra sicut phoenicium, ut nivem dealbabo.* **135.** Est etiam poculum, quo secreta mentis mundare consuesti, poculum non naturae veteris nec ex vite sollemni, sed poculum novum de caelo delatum, in terra expressum ex illo botryone peregrino, qui sicut uva de vite, ita ille in carne crucis pependit e ligno. Ex hoc ergo botryone est *vinum* quod *laetificat cor hominis*, sobrietatem inebriat, crapulam fidei et verae religionis exhalat, crapulam castitatis infundit. **136.** Hoc igitur vino, domine meus, domine, aures augustae mentis emunda, ut sicut vino naturali ho-

---

29 sq. *Is. 1, 18 **33** *cf.* Num. 13, 24. 25 (13, 23. 24); *fid. IV 167* **35** Ps. 103, 15; *cf.* Eph. 5, 18; *sacr. V 3, 17*; *Cain et Ab. I 5, 19*; *hymn. VII 6*; *al.*

PUATKD Φ(UATO) LVZ SMCWEO def. R

21 relinques (et hostes) *K* **22** confer te] converte *C* **23** manus *KD* m liber hic *S* hic liber *LVZCUAT* **24** praesta] *add.* aures *LVZC* m necubi] nec ibi *O* a residant *PKMVZΦ* a **25** autem] aurem *TDCE* m **26** haustu] austo *U*, *TAa.c.m2* susurru *C* susurris *W* praeter remeantis *S* rivulis *K* **28** illis] is *S* **29** dixisti] *add.* per esaiam *E* a **30** est *om. D* etiam] iam *C* poculum *pr.*] vinum *PD* mentis *om. P* **31** consuisti *KDLMCW* consuevisti m poculum] vinum *PDE*, (ł poculum *s. l.m2*) *L* vinum poculum *V* vitae *P*, *Sa.c.m2* **32** sollemnis *PDC* sed] et *C* poculum] vinum *PD* de caelo—**33** expressum *om. SKUAT* **32 sq.** in terram, *UATKDS* **33** botruone *S* botrone *K* batrone *C* butrione *D* **34** in ligno *MVZCDE* tryone *P* botruone *S* botrone *K* butryone *Am2* butrone *C* butrione *D* **35** vinum] poculum *O* a sobrietate *PS* **36** exalat *VW* exaltat *CD* **37** infudit *UV* m vino] poculo *EO* a domine *alt.*] domini *K* a m **38** auguste *CD* augusti *KO* a vino] poculo *O* a

mines inebriati quietem diligunt, timorem mortis expellunt, iniurias non sentiunt, aliena non quaerunt, suorum oblivis- 40
cuntur, ita etiam vino tuo crapulatus pacem diligat et fidei exsultatione securus mortem infidelitatis ignoret, patientiam caritatis exhibeat, sacrilegia aliena non teneat, fidem etiam pignoribus suis praeferat, secundum quod scriptum est: 'Relinque omnia tua *et veni, sequere me.*' **137.** Hoc vino, 45
domine Iesu, sensus etiam nostros dilue, ut te adoremus, te canamus, *visibilium et invisibilium creatorem.* Non potes ergo invisibilis aut bonus non esse, qui id etiam tuis operibus contulisti.

---

44 pignoribus] *scil. propinquis imperatoris: Iustinae, Valentiniano II: Arianis (cf. Proleg. I 2)* **45** Matth. 19, 21 **46 sq.** *cf.* Eph. 5, 18. 19 **47** Symbol. Nicaen. 3 (*cf.* Col. 1, 16)

PUATKD Φ(UATO) LVZ SMCWEO def. R

39 mortis] mentis *Lm1* (ł mortis *s.l. Lm2*) **40** iniuriam *D* **41** etiam] *add.* nunc *E* vino] poculo *O a* et *om. E* **43** etiam] *add.* dignioribus *K* pigneribus *Sa.c.m2* **45** tua *om. T* veni *om. V* vino] poculo *EO a* vino] *add.* nomine *S* **47** canamus (*cf.* Eph. 5, 19)] colamus *SCΦ a m* colamus te canamus *W* cantemus *K* potest *KD, La.c.* **48** qui id] quid *P, Sa.c.m2* quod *Sm2DLm2M* qui *Lm1UW* qui vitam *C* **49** contulisti] *add.* amen *K*

Liber primus explicit. Incipit liber secundus *P* Finit liber primus. Incipiunt Capitula. I. Quod Arriani bonum dei filium negent. II. De vero et bono dei filio. III. De omnipotente dei filio. IV. De domino maiestatis dei filio. Incipit liber secundus de patre et filio *UT*, (*sine numeris*) *A* Ambrosi episcopi liber I. explicit. Incipit secundus *K* Explicit liber I. Incipit liber II *D* Explicit de fide liber I. Incipit liber II. feliciter *L* Explicit liber primus. Incipit liber secundus *VMCWE* Liber primus explicit in nomine domini iesu christi. Incipit secundus sancti ambrosii episcopi et confessoris *S* De fide liber I. Explicit (*sequuntur tituli l. II sine inscr.*:) I. Nemo bonus nisi unus deus. II. De vero et bono deo dei filio III. De omnipotente dei filio III. De domino magestatis. Incipit liber secundus de fide *Z* Sancti ambrosii episcopi liber primus de fide ad gratianum augustum explicit. Prefatio eiusdem in librum secundum de fide ad gratianum augustum explicit. Prefatio eiusdem in librum secundum de fide ad gratianum augustum incipit *O a* (*add. eadem fere capitula quae UAT, sed ante II 1, 15*)

LIBER SECUNDUS

1 **1.** Satis, ut arbitror, libro superiore, sancte imperator, edoctum est sempiternum esse dei filium, non dissimilem patris, genitum, non creatum. Deum quoque verum dei filium scripturarum lectionibus adprobavimus et apertis 5 maiestatis suae indiciis designatum. **2.** Itaque quamvis ista ad fidem copiose redundantia sint, quod a fontis meatu magnitudo plerumque decurrentis fluminis aestimatur, tamen quo purius niteat fides, tripertito videtur derivanda distinctio. Sunt enim evidentia indicia, quae proprietatem deitatis 10 ostendant, sunt quae similitudinem patris et fili, sunt etiam quae perspicuam divinae maiestatis exprimant unitatem. Proprietatis itaque sunt generatio, deus, filius, verbum; similitudinis splendor, character, speculum, imago; unitatis aeternae sapientia, virtus, veritas, vita.

15 **3.** Haec indicia ita dei filium signant, ut ex his et sempiternum patrem esse cognoscas nec ab eo filium discrepantem. Ex eo enim, *qui est*, generatio, ex sempiterno *deus*, ex patre *filius*, ex deo *verbum*; *splendor gloriae, character substantiae,*

---

2 sempiternum] *cf. fid. I 54—85* non dissimilem] *cf. fid. I 43—53* **3** non creatum] *cf. fid. I 86—117* Symbol. Nicaen. 10; Symb. 'Quicumque' 21 **3sq.** verum dei filium] *cf. fid. I 6—42* **17** qui est] Exod. 3, 14 deus] Rom. 9, 5 (1, 25) **18** filius] *cf. fid. I 89—94 et passim* verbum] Ioh. 1, 1 *sqq. et passim* splendor] *eqs.*] *Hebr. 1, 3

PUATKD Φ(*UATO*) *LVZ SMCWEO def. R*

1 superiori *SD* sanctissime *K* **2** doctum *C* deum dei filium Φ a **3** patri *K*Φ a m **4** apertis *Sp.c.m2* (abruptis *m1*), *UAO* a m operis *K* aptis *cet.* **6** copiosae *P*, *Sa.c.m2* copiosa (*add.* et *m2*) *T* quod] quorum *P* a] ad *Sp.c.m2Lp.c.m2Z* meatum *PSC*, *Lp.c.m2Z* **8** purius] prius *SKT* fides nostra *K* m tripartito m tripertita *W*Φ a videatur *DV*Φ a derivata *V* **10** ostendunt Φ a similitudinis *C* **11** exprimunt *O* a **12** proprietatis (i *alt. i.r.m1*) *P* proprietates *S* dei *UTKW*, *Ap.c.* **13** similitudo *Sp.c.m2* caracteris *K* **14** aeternae] sempiterna *K* **15** designant *KD* **15sq.** sempiternum deum patrem *LV* **17** ex *alt. et tert.*] et *K*

speculum dei maiestatis, *imago bonitatis*; de sapiente *sapientia*, de forti *virtus*, de vero *veritas*, de vivente *vita*. Concordant igitur patris et fili indicia, quibus non discrepare inter se, sed unius maiestatis esse nemo dubitaverit. Quorum singulorum proferremus exempla nominum, nisi coartandi sermonis studio teneremur. **4.** His duodecim tamquam lapidibus praetiosis fidei columna consurgit. Hi sunt enim praetiosi illi lapides: sardius, iaspis, smaragdus, crysolitus et ceteri, quibus sancti Aaron, illius utique, qui figuram gerit Christi, veri scilicet vestimentum sacerdotis intexitur, circumdati auro lapides et sculpti de nominibus filiorum Istrahel, duodecim lapides sibi invicem coherentes. Nam si eos aliquis separet adque secernat, omnis fidei structura dissolvitur.

5. Itaque principium fidei nostrae est scire quod 'genitus' est dei filius. Si genitus non est, nec *filius* est. Nec satis est dixisse filium, nisi et *unigenitum* filium designaveris. Si creatura est, *deus* non est, si deus non est, nec *vita* est, si non est vita, nec *veritas* est. **6.** Ergo tria illa, id est generatio, *filius*, *unigenitus*, principaliter et proprie indicant ex deo filium. **7.** Tria sequentia, id est *deus*, *vita*, *veritas*, virtutem eius manifestant, qua condidit et fecit subsistere creaturam. *In ipso enim vivimus et sumus et movemur*, sicut

19 speculum—bonitatis] Sap. 7, 26 **19sq.** sapientia . . . virtus] *cf.* I Cor. 1, 24; Rom. 1, 20 **20** veritas . . . vita] Ioh. 14, 6 **25sqq.** *cf.* Exod. 28, 17—21 **28** *cf.* Hebr. 7, 1—10, 18 **32sqq.** *cf.* Symbol. Nicaen. 5. 6 **33** filius] *cf. l. 18* **34** unigenitum] *cf. fid. I 89* **35** deus] *cf. l. 17* **35sq.** vita . . . veritas] *cf. l. 20* **40** *Act. 17, 28

PUATKD Φ(UATO) LVZ SMCWEO def. R

19 maiestatis imago, de bono bonitas Φ a m de sapientia *La. c. m2* **21** inter se *om. D* **22** dubitarit *P* **23** proferemus *Da. c. m2 M V W* proferimus *P* cohortandi *P* **26** sardus *K* ismaragdus *L, Aa. c.* **28** sacerdotibus *L* **29** insculpti *La. c. M* m **30** sibi *om. W* **31** separaret *PK* separat *Sa. c.* adque] aut *E, Mp. c. O* a structura] scribtura *C* **34** et] ut *D* designares *W* **35** si deus non est *om. D* **36** si non est vita *om. S* **39** qua] quia *Ma. r. W U A T* facit *D* **40** movemur et sumus *O* a m et movemur et simus *C*

ait Paulus. Et ideo in illis tribus proprietas fili, in istis aliis paternae ac fili operationis unitas declaratur. **8.** *Imago* quoque et *splendor* et *character* dicitur dei filius. Quia haec inconpraehensibilem et investigabilem paternae divinitatem *maiestatis*, in filio expressam similitudinem revelarunt, haec quoque tria videmus ad similitudinem pertinere. **9.** Reliquum est *virtus*, *sapientia*, *iustitia*, ut his singulis operationis aeternitas probaretur.

10. Hoc igitur est illut vestimentum praetiosis lapidibus adornatum, hic veri amictus est sacerdotis, haec vestis nuptialis, hic textor propheticus, qui bene noverit ista contexere. Neque vilis ista textura est, de qua dicit dominus per prophetam: *Quis dedit mulieribus texturae sapientiam?* Nec communes isti *lapides*, ut legimus, *supplementi*. Omnis enim in eo perfectio est, si nihil desit. Lapides 'compositi' et 'circumdati auro', intellegibili scilicet natura, si eos bene mens nostra componat naturalisque sensus probabili ratione compaginet. Denique quam non mediocres lapides sint, lectio docet, quod, cum alia alii viliora deferrent, istos tamen lapides super umeros suos religiosi principes adtulerunt, ex quibus fecerunt rationabile opus textile. Textile enim opus est, quando fidei facta concordant.

42sq. *cf. l. 18 sq.* **47** *cf. l. 19 sq. cf.* I Cor. 1, 30 **51** *cf.* Exod. 28, 17—21 **53** *Iob 38, 36 **54** Exod. 35, 27 τοὺς λίθους τῆς πληρώσεως **55** compositi] Exod. 35, 28 καὶ τὰς συνθέσεις **55sq.** circumdati auro] Exod. 28, 20 περικεκαλυμμένα χρυσίῳ, συνδεδεμένα ἐν χρυσίῳ **55—62** *cf.* Origen. Hom. Exod. 13, 7 (*p. 278, 16—30 Baehrens*) **58—61** *cf.* Exod. 35, 20—27

PUATKD Φ(*UATO*) *LVZ SMCWEO def. R*

41 ait apostolus *TD* paulus dixit m **44sq.** maiestatis divinitatem m **45** in filio] *add.* et *VSMCE*Φ a m **46** vidimus *VW* **47** operationibus *KMEUAO* a m **50** hic] hoc *UA* **51** textus *K*Φ a testor *Sa.c.* **52** dominus dicit *O* a m **54** lapides; lapides (*alt. in mg.*) *L*, *CEW* m **55** lapidis Φ a **56** bene eos *S* **57** naturalesquae *P* naturalesque *K* **59** alii alia Φ a m alia aliis *K* alia alibi *D* deferent *PKL* **60** humeros *VSm2MCWEm2* **61** rationale *Dp. c. EUAT* m opus est enim *S*

11. Nec me aliquis errare putet, quia supra tripertitam de quaternis, supter vero quadripertitam de ternis feci distinctionem. Boni operis gratia per diversas plus placet formas. Bona enim et illa, quae textrinum indumenti sacerdotalis ostendit, vel lex scilicet vel ecclesia, quae *binas vestes fecit viro suo*, sicut scriptum est: unam operis, alteram mentis, fidei intexens factorumque velamina. Itaque alibi, sicut legimus, 'aurum praetexit et postea hyacinthum ac purpuram cum cocco subiungit et bysso'. Rursus alibi ex hyacintho et ceteris prius flosculos format aurumque subnectit et unus est habitus sacerdotis, ut isdem coloribus micans gratiae decorisque diversitas ordinis diversitate resplendeat. **12.** Itaque ut etiam rationis typicae series digeratur, auro et argento probabili non est dubium eloquia domini designari, quibus fides constat; scriptum est enim: *Eloquia domini eloquia casta, argentum igni examinatum, probatum terrae, purgatum septuplo.* Hyacinthus autem aeris habet similitidinem, quem spiramus et cuius carpimus flatum; purpura quoque speciem aquarum exprimit, per coccum ignis intellegitur, terra per byssum; hoc enim ex terra gignitur. Ex his autem quattuor

---

63—65 *cf. supra §§ 2. 5—9* **66sq.** *sq. cf.* Exod. 35, 25 **67sq.** Prov. 31, 22 **70sq.** *cf.* Exod. 39, 2. 3 (36, 9. 10) **71—73** *cf.* Exod. 39, 22. 23 (36, 31. 32) **74—76** *cf.* Origen. Hom. Exod. 13, 2 (*p. 271, 8—21 Baehrens*) **77—79** *Ps. 11, 7 **79—83** *cf.* Origen. Hom. Exod. 13, 3 (*p. 274, 20—275, 7 Baehrens*); Clem. Alex. Strom. V 6, 32, 3 (*p. 347, 7—11 Staehlin*); Philo, De vita Moysis 88 (*IV, p. 220, 22—221, 7 Cohn*)

PUATKD Φ(UATO) LVZ SMCWEO def. R

63 super *KVO* tripartitam *V* ı tripertita *P* **64** quadripartitam *V* m fecit *P* **65** plus placet] plures facit *D* **66** etenim *L* **67** binas] bonas *C* **68** facit *KWZ* una *P* **72** flosculis *Ap.c.DLVZW* firmat *LZ* **73** isdem *Pp. c. SUATMKW* hisdem *Pa. c. VDE* his de *C* iisdem *cet.* a m gratia *C* **74** diversitas ordinis *om. S* diversitate] varietate *P* diversitatem *La.c.* **75** digeratur] designatur Φ a **78** argentum *om. P* igne *Dp.c.CKVWΦ* a m examinata *P* examinatum *om. C* **79** septuplum (*Vulg.*) *V*, *Ep.c.m2SKΦ* a m septumplum *L* autem] enim *K* **81** coccum] quodcum *Pa.c.m2* **82** haec *D* m (*cf. ThesLL II 2266, 71*)

elementis corpus subsistit humanum. **13.** Sive ergo mentis fidei praecedenti concinentia corporis facta subnectas, sive facta praecedant et fides adstipuletur comes religiosa factorum, hic religiosi ornatus antistitis, hoc velamen est sacerdotis. **14.** Bona ergo fides, cum pulchro operum renidet ornatu. De qua, ut ad summam loquar, definitiones istae sunt, quae non queunt solvi: si ex nihilo est, non est filius; si creatura est, non est creator; si factura est, non est omnium factor; si discens, non praecognitor; si accipiens, non perfectus; si proficiens, non est deus; si dissimilis, non imago; si per gratiam, non per naturam; si bonitatis expers, auctor malitiae!

1 *NEMO BONUS NISI UNUS DEUS*

1, 15. Stupeo itaque ad reliqua, sancte imperator, et toto corpore animoque deficio: esse aliquos homines, vel potius non homines, sed humana adopertos specie, intus dementiae bestialis, qui post tanta domini et tam divina beneficia bonum negent ipsum auctorem bonorum.

---

1. 1sqq. Marc. 10, 18

PUATKD Φ(*UATO*) *LVZ SMCWEO def. R*

83 hominum *Z* **84** praecedente *C* Φ a praecidenti *S* praecedentis *K* continentia *KDLE* conuentia *P* conscientia *WZO* a **85** praecedent *D* astipulentur *O* a **86** religiosius *D* religiosior natus antistes *E*, (antistis) *La.c.m2* religiosior natus *M* antestitis *CD*, *Ep.c.* **87** renidet *Ca.c.S* (t *s.* d), *Aa.c.V* rationi det *P* reniet *W* reclinet *D* retinet *O* a renitet *Cp.c.m2*, *cet.* m **87sq.** ornatum *PU* **88** sumam *Sa.c.m2C* summum *WZ* summas *K* **89** queunt] quaeunt *Ea.r.* quaerunt *K* **90** est *pr. om. T* est *tert. om. SM* **91** non est perfectus Φ a m **93** bonitatis] divinitatis m

1. 1 NEMO—DEUS *LVZ*, *om. P*, *u. t. cet.*; *alium titulum add.*: *l. 86 Prol. post* sacerdotis: de bono dei filio *M*; *hic post* DEUS: Quod arriani bonum dei filium negent Φ a; *add.* I *UAT*, *Z*, cap. I *LO* a **3** reficio *W* **4** potius] purius *W* intus autem *C* Φ a m **5** tantam *P* tam *om. C* **6** negant *TD* ipsum] esse Φ a ipsumque *C*

16. 'Scriptum est, inquiunt, *nemo bonus nisi unus deus.*' Scriptum agnosco, sed littera errorem non habet. Utinam Arriana interpraetatio non haberet! Apices sine crimine sunt, sensus in crimine! Dictum domini salvatoris agnosco, sed consideremus, quando dicat, cui dicat, qua circumspectione dicat! **17.** Dicit utique in 'hominis forma' dei filius et dicit scribae, ei scilicet, qui 'magistrum bonum' dei filium nominaret, deum negaret. Quod ille non credit, Christus adiungit, ut dei filium non ut bonum magistrum, sed ut bonum deum credat. Nam si, ubi *unus deus* dicitur, nequaquam tamen dei filius a divinitatis plenitudine separatur, quomodo, ubi *unus deus bonus* nuncupatur, a plenitudine divinae bonitatis *unigenitus* excluditur? Necesse est igitur, aut deum negent dei filium, aut deum bonum esse fateantur. **18.** Et ideo circumspectione caelesti non dixit 'nemo bonus nisi unus pater', sed *nemo bonus nisi unus deus.* Pater enim proprium generantis est nomen, *deus* autem *unus* nequaquam deitatem trinitatis excludit et ideo natura laudatur. Bonitas ergo in natura est dei et in natura dei etiam dei filius, et ideo non quod singularitatis, sed quod unitatis est praedicatur.

7—10 *cf.* Hilar. De Trin. II 3 (*PL 10, 51B—52A*); *ibid.* IX 15—18 (*PL 10, 293B—295A*) **12 sqq.** *cf.* Athan. De incarn. contra Arrian. 7 (*PG 26, 993A—B*) **12** *cf.* Phil. 2, 7 **13** *cf.* Marc. 10, 17 **19** Ioh. 1, 18 *al.* **23** Marc. 10, 18 **23—32** *cf.* Didym. De Trin. III 15 (*ubi refertur ad* πρῶτον λόγον! *PG 39, 864A—B*) τὸ εἰ μὴ εἷς ὁ θεός—τοῦ πατρός

PUATKD Φ(*UATO*) *LVZ SMCWEO def. R*

7 est *om. W* inquit *SD* deus *om. W* **8** scriptum est *KDO* a utinam *in mg. P m 3* **10** salvatoris] salutaris *P a. c. m 3, K M W* **14** credit *P V* m credidit *cet.* a christum *DUAT* adiunxit *K* **15** dei —ut *alt. om. P* **16** si ubi] sicubi *DEO* a m unus] bonus *K* dei *om. P* **17** adunitatis *V, S a. c. m 2* adunitatis sue *C* ab unitatis m separetur *C* **17 sq.** quomodo ubi unus deus] nequaquam cum *C* (!) **18** a *om. UA* bonitatis] potestatis Φ a maiestatis (*add.* et *m 2*) bonitatis *E* **19** igitur] *add.* ut *CK* **20** deum bonum deum *D* **21 sq.** unus deus pater *C* **23** unus] *add.* est *AO* a unus* *U* **24** trinitatis] aeternitatis *P a. c. m 3* **26** unitatis] trinitatis *O* a

19. Non igitur a domino bonitas negatur, sed talis discipulus refutatur. Nam cum scriba dixisset: *Magister bone*, respondit dominus: *Quid me dicis bonum?* id est: 'Quem deum non credis, non est satis, ut bonum dicas. Non tales ego quaero discipulos, qui me magis secundum hominem magistrum bonum quam secundum divinitatem deum bonum credant.'

2, 20. Sed nolo praerogativa naturae suae et privilegio potestatis utatur. Non dicatur bonus, si non meretur, a nobis. Si hoc non meretur operibus, si beneficiis non meretur, abdicetur suae iure naturae, subdatur nostro iudicio. Qui iudicaturus de nobis est, non dedignatur iudicari, ut 'iustificetur in sermonibus suis et vincat, cum iudicatur'. **21.** Hicine ergo non bonus, *qui bona tribuit mihi*? Hicine non bonus, qui cum sescenta milia populi Iudaeorum persecutoribus suis cederent, dehiscentem subito rubri maris aestum individua aquarum mole divisit, ut fideles circumfusa unda muniret, infidos refusa demergeret? **22.** Hicine non bonus, cuius imperio maria solidata fugientibus, saxa umefacta sitientibus, ut opus veri agnosceretur auctoris, cum umor rigesceret,

---

28sq. Marc. 10, 17. 18

2. 1sqq. *cf.* Didym. De Trin. III 15 (*PG 39, 864B—C*): ἐμαρτυρήθη μὲν οὖν ἡ ἀγαθότης αὐτοῦ ἐν τῷ πρώτῳ λόγῳ—καὶ προστιθέναι ζωὴν αἰώνιον **5sq.** *cf.* Ps. 50, 6 **7** Ps. 12, 6 **7—12** *cf.* Exod. 14, 21—28 **12** *cf.* Exod. 17, 1—7

PUATKD Φ(UATO) LVZ SMCWEO def. R

27 a *om. SK* negetur *K* denegatur *DE* **28** scriba *om. K* scriptura *SW* **29** quid mihi dicis bone *L* **31** magis *om. UT* **32** quam —bonum *alt. om. UT, Aa.c.m2* credat *P*

2. 1 praerogativas *Pa.c.* **4** iure *om. K* **4sq.** iudicatur *O* a **5** designatur *Sa.c.m2* iudicaturi *K* **6** cum] dum *V* hiccine *Pp.c.m1LZO* (*etiam infra LZO*) a m haecine *SV* hinc *C* hicne *D* **7** bona—qui *alt. om. SK* tribuet (hicine non bonus *om.*) *W* hecine *V* qui *alt.*] *add.* me *C* **8** sexcenta *KDLVZSW* m sescenta milia] $\overline{\text{DC}}$ *P* **9** crederent *P,Ua.c.T* **10** circumfusam *Pa.c.* **11** infidos vero *C* infideles *K* haecine *SV* **12** humifacta (e *s.* i *m2*) *P* humefacto *Sa.c.m2* umefacta sit *C* humefacta *cet.* a m **13** humor *P, plerique*

petra inundaret? Quod ut agnosceres opus Christi, apostolus dixit: *Petra autem erat Christus.* **23.** Hicine non bonus, qui tam innumera populi milia, ne qua incesseret famis, in deserto pavit pane caelesti sine usu laboris, cum fructu quietis, ita ut eorum 'per quadraginta annos nec vestimenta veterescerent nec calciamenta tererentur', instar fidelibus futurae resurrectionis ostendens, quod nec factorum decora splendidorum nec circumfusae virtutis nitor nec vitae cursus periret humanae. **24.** Hicine non bonus, qui nobis caelum fecit esse quod terra est, ut sicut in caelo quasi speculo quodam stellarum lucentium refulgent globi, ita etiam apostolorum et martyrum et sacerdotum vice stellarum splendentium toto inlucescerent chori mundo?

25. Ergo non solum bonus, sed etiam *pastor bonus*, hoc est non sibi tantum, sed etiam ovibus suis bonus. *Bonus* enim *pastor animam suam ponit pro ovibus suis.* Posuit sane animam suam, ut nostram levaret; sed pro divinitatis potestate posuit et sumpsit, sicut scriptum est: *Potestatem habeo ponendi animam meam et potestatem habeo sumendi eam. Nullus eam tollit a me, sed ego a memetipso pono eam.* **26.** Vides bonitatem, quia sponte posuit, vides potestatem, quia sump-

---

15 I Cor. 10, 4 **16 sq.** *cf.* Exod. 16, 4—36 **18 sq.** *cf.* Deut. 29, 5 (4) **24—26** *cf. fid. I 113* (apostolorum chori: Hymn. 'Te deum' 7) **27—29** Ioh. 10, 11 **31—33** *Ioh. 10, 18

PUATKD Φ(UATO) LVZ SMCWEO def. R

14 agnosceretur *C* **15** haecine *S V* **16** innumerabilis *L* famis *P* (-es *cet.*) **18 sq.** veterescerent *codd. exc. V, TEp.c.O* a (veterascerent), *Ua.c.m2Da.c.* (veteresccent) **19** infidelibus Φ a **20** decor *Lp.c.DZ* m decora] *add.* plenitudo *C* **20 sq.** splendorum *K W* **22** haecine *S V* nobis] bonis *S* **23** speculo *PZ* in speculo *cet.* a m **24** refulgerent m **25** vicem *P* splendentium] fulgentium m lucentium *D* **26** inlucescerent] splendescerent *P* inluciscerent *M* choro mundi *E* chori in mundo *D* **29** ponit] dat *Z* suis *om. PC* sane *P, La.c.m2K* plane *Lm2, cet.* a m **31** resumpsit *L V* recepit *D* **32** ponendi—habeo *om. D* meam *om. K* iterum sumendi *C* **33** tollet *C* pono eam a memetipso *C* a memetipso] tamen *W* a me ipso *S* **34** spontem *Pa.c.* posuit et *K* vide *C*

sit, et tu bonum negas, cum ipse de se in evangelio dixerit: *Si ego bonus, oculus tuus quare nequam?* Ingrate, quid agis? Bonum negas, per quem bona speras, si tamen credas; bonum negas, qui dedit nobis, *quae oculus non vidit nec auris audivit.* **27.** Mihi expedit, ut bonum credam: *Bonum est* enim *confidere in domino*; mihi expedit, ut domino confitear; scriptum est enim: *Confitemini domino, quoniam bonus*; **28.** mihi expedit, ut iudicem meum bonum arbitrer; *dominus* enim *bonus iudex domui Istrahel.* Ergo si *iudex* dei filius, utique, quoniam iudex deus bonus est, iudex autem dei filius est, deus *bonus iudex* dei filius est.

29. Sed fortasse non credas aliis, non credas filio: audi patrem dicentem: *Eructuavit cor meum verbum bonum.* Bonum ergo verbum est; verbum hoc est, de quo scriptum est: *Et verbum erat apud deum et deus erat verbum.* Ergo si verbum bonum est, filius autem dei verbum est, bonus utique deus est dei filius, etiamsi non placeat Arrianis. Erubescant aliquando! **30.** Iudaei *dicebant 'bonus est'*; etsi *alii dicebant non* est, alii tamen *dicebant 'bonus est'*, et vos omnes bonum ne-

---

36 *Matth. 20, 15; *cf. in psalm. 43, 12, 5 (p. 270, 27 Pe.)* **38** I Cor. 2, 9 **39sq.** Ps. 117, 8 **41** Ps. 117, 1 **42** *Is. 63, 7 **43sq.** *cf.* Ioh. 5, 22. 27; Act. 10, 42 *al.* **47** Ps. 44, 1 **48sq.** Ioh. 1, 1 **52—54** Ioh. 7, 12

PUATKD Φ(*UATO*) *LVZ SMCWEO def. R*

35 cum—**37** negas *om. W* de se *om. C* **36** quare oculus tuus Φ a m agis] negas *La.c.m2* **37** bona] bonum *S* **38** quae] quod *W* audivit] *add.* nec in cor hominis ascendit *K* **39** mihi] nihil *C* mihi expedit ut] nec in Φ a enim *om. C* confidere in] confiteri *C* Φ a confidere m **40** dominum *LVZM* m **41** bonus est *K* **42** arbitror *Sa.c.* arbitrem *V* iudex bonus *U* m **43** dei filius est *DV* utique—**44** filius *om. D* quoniam *om. E* **44** iudex *pr.*] *add.* dominus et Φ a est *pr. om. UAD* m est *alt.*] *add.* et Φ a m deus *alt.*—**45** est *om. S* **45** iudex] *add.* et *CM* m est *om.* Φ a **46** sed] si *O* a credas *pr.*] credamus *C* aliis—credas *alt. om. K* **47** eructavit *VZCMO* a m **48** est *alt. om. Pp.c.* Φ a m et *om. S* **49sq.** bonum verbum *C* **50** est *pr. om. U* deus *om. Z* **51** placet *S, La.c.* **52** iudaei] *add.* qui *Dm2* bonus—dicebant *alt. om. D* **53** dicebant tamen Φ a m **53sq.** negastis *K*

gatis? **31.** *Bonus est*, qui peccatum unius donat, bonus non est, qui *peccatum mundi* apstulit? De ipso enim dictum est: *Ecce agnus dei, ecce qui tollit peccatum mundi.*

32. Sed quid dubitamus? Credidit iam ecclesia bonum et confessa dicendo est: *Osculetur me ab osculis oris sui, quoniam bona ubera tua super vinum*, et alibi: *Et fauces tuae tamquam vinum est optimum.* Bonis ergo ille nos legis et gratiae nutrit uberibus, caelesti curas hominum praedicatione demulcens, et nos bonum negamus, cum sit *imago bonitatis* exprimens aeternae in sese bonitatis effigiem, sicut et supra ostendimus scriptum, quia ipse est *speculum sine macula et imago bonitatis illius.*

DE VERO ET BONO DEO DEI FILIO

3, 33. Sed quid vobis videtur, qui bonum et *verum deum* dei filium denegatis, cum scriptum sit *quod nullus deus nisi unus*? *Nam etsi sunt qui dicantur dii*, an inter eos Christum adnumeratis, 'qui dicuntur' et non sunt, cum speciale

---

55sq. Ioh. 1, 29 **58sq.** *Cant. 1, 1 **59sq.** *Cant. 7, 9 (10) **62. 64sq.** Sap. 7, 26 **63** supra] *cf.* fid. II Prol. 3

3. 2sq. *cf.* Ioh. 17, 3; I Ioh. 5, 20; Concil. Aquil. 17—21 (*PL 16, 921A—922C*) **3sq.** I Cor. 8, 4. 5

PUATKD Φ(*UATO*) *LVZ SMCWEO def. R*

54 bonus *pr.*] *add.* non *s. l. W* unius] omnibus *W* unus *K* donat] dat *D* donat et *U* m **55** peccata mundi *D* est *alt. om. P* **56** peccata *UADVSCWE* (τὴν ἁμαρτίαν) **57** sed] et *C* dubitamus] *add.* bonum *LVSE* credit *V* ecclesia iam *V* ecclesia iam *alt. Pa.c.* **58** est dicendo *O* a m ab *om. D* osculo *PSW*, *Mp.c.m3UAO* a **59** et *alt. om. CUW* faux tua m fauces tua *Pa.c.m2D* faucis tua *SKM* **60** est *om. CE*Φ a bonus *KMWO* a m **61** nutrivit *D*Φ a cura Φ a curans *Z* **62** denegamus *C* bonitatis] veritatis *W* **63** sese *PE*, *Sp.c.* (*ex* sensae) se *cet.* **65** bonitatis] veritatis *W*

3. 1 DE VERO—FILIO *om. P, spat. vac. rel. C, u. t. SW* de vero *om. S* et] ex *Sp.c.m2*(!) deo *om. D*, *LMa.c.W add.* II *UATZ*, cap. II *Lm2O* a **2** qui] quid Φ a et *om. S* **3** dominum deum *K* denegetis *K* cum] quod *S* scriptum est *C*, *Ea.c.m2* **4** etsi] si *K*

sit eius, ut semper sit, et praeter ipsum bonus et verus alius deus non sit, quoniam in ipso est deus, speciale autem etiam patris sit, ut post ipsum verus alius deus non sit, quia *unus deus*, nec iuxta Sabellianos patrem filiumque confundens nec iuxta Arrianos patrem filiumque secernens? Pater enim et filius distinctionem habent ut pater et filius, separationem divinitatis non habent.

DE OMNIPOTENTE DEO DEI FILIO

4, 34. Itaque cum verus et bonus dei filius, utique omnipotens deus dei filius. Num hinc quoque dubitari potest? Supra diximus lectum, quia *dominus omnipotens nomen est ei.* Ergo quia filius dominus, *dominus* autem *omnipotens*, omnipotens est dei filius. **35.** Sed accipe etiam eam, de qua dubitare nequeas, lectionem: *Ecce venit*, inquit, *cum nubibus, et videbit eum omnis oculus et qui eum conpunxerunt, et plangent se super eum omnes tribus terrae. Etiam, amen, ego sum alfa et o, dicit dominus deus, qui est et qui erat et qui venturus est omnipotens.* Quem igitur *conpunxerunt* et quem speramus esse venturum nisi dei filium? Ergo *omnipotens* dominus et deus

---

8 *cf.* Is. 43, 10 (*fid. I 55*) **8 sq.** I Cor. 8, 6 *al.* **9 sq.** *cf.* Symbol. 'Quicumque' 4 (*fid. I 6*)

4. 4 *cf. fid. I 7* *Amos 5, 27 **7—11** *Apoc. 1, 7. 8

PUATKD Φ(*UATO*) *LVZ SMCWEO def. R*

7 ipso] *add.* omnipotens *K* autem *om. D* **8** alius *om. W* **9** confundas *La.c.m2* **11** destinationem habet *P* ut *om. Z* **12** habeat *P* habeant *V*

4. 1 DE—FILIO *om. spat. vac. rel. C, cancell. man. post. S, u. t. Sa.c.W* omnipotenti *DLMO* deo *PK, Sa.c. om. cet.* dei *om. Sa.c. add.* III *UATZ*, cap. III *Lm2O* a **2** bonus et verus *LVCE* utique *bis P* **3** deus *om. C* **4** lectum *om. SD* dominus] deus *DO* omnipotens *om. D* **5** omnipotens autem (*ante* autem: dominus *tert. add. in mg.m2*) *S* omnipotens *alt. om. D* **6** est *om.* Φ a m **7** lectionem] ultionem *Cp.c. man. post.* **8** et *alt. om. DZ* plangentes *CD* **9** se *om. C* omnes *om. P* omnis *S, Aa.c.* alfa] A *KMZ* α *E* a *L* **10** o] Ω *K*, ω *SDp.c.ULMVZE* deus *s.l. A* **12** dei *om. M* m filium dei Φ a deus et dominus *U* et *om. LZ*

Christus est. **36.** Accipe aliud, sancte imperator, et accipe Christum loquentem: *Haec dicit dominus omnipotens: Post honorem misit me super gentes, quae praedaverunt vos, quoniam qui tangit vos, sicut qui tangit pupillam oculi eius. Quia ecce ego inicio manum meam super eos, qui depraedaverunt vos, et eruam vos, et erunt in praedam, qui praedaverunt vos, et scient quia dominus omnipotens misit me.* Utique qui *dicit, dominus* est *omnipotens*, et qui *misit, dominus* est *omnipotens*. Ergo et patris et fili omnipotentia, sed tamen deus unus omnipotens, quia unitas potestatis est. **37.** Adque ut scias, imperator auguste, Christum esse, qui locutus est in profeta et in evangelio, ipse tamquam in praedestinatione evangelii per Eseiam dicit: *Ipse qui loquebar, adsum*, hoc est: *Adsum* in evangelio, *qui loquebar* in lege. **38.** Deinde alibi: *Omnia, quae pater habet, mea sunt.* Quae sunt omnia? Non utique locutus est de creatis; haec enim facta per filium. Sed ea *quae pater habet*, id est aeternitatem, maiestatem divinitatemque nascendo possedit. Ergo eum, qui *omnia* habet,

---

14—21 *Zach. 2, 8. 9 (12. 13) **21 sq.** *cf.* Symbol. 'Quicumque' 13. 14 **25** Is. 52, 6 **27—32** *Ioh. 16, 15 **28** facta p. fil.] *cf.* Ioh. 1, 3; *al.*

PUATKD Φ(UATO) LVZ SMCWEO def. R

13 etiam christus *KATO* a et *om. DLZΦ* a **14** dominus deus *P* **15** gentem *La.c.m2* depraedaverunt *KUAO* a praedicaverunt *V* **16** sicut] quasi *Φ* a m tangit *alt.*] iungit *P* **17** praedaverunt *D* depraedati sunt *C, Up.c.m2* **18** et eruam—vos *alt. om. P* et eruam vos *KV om. cet.* a praeda *KDLZMWUAT* praedati sunt *C, Up.c.m2* depraedaverunt *Z* m vos] eos *CDEMΦ* a **19** omnipotens *om. Z* **20** et *om. UAT* et—omnipotens *alt. om. Pa.c.m3, W* omnipotens dominus est *S* **21** filio *Pa.c.m2* (*is.* o), *M* filii una est *W* **22** unitas potestatis] unitatis *W* potestatis] maiestatis *M* **23** est et *KDΦSE* a m **24** prophetis *KWΦ* a et in evangelio ipse *LV*, (*om.* ipse) *ΦKMW* a m, ipse in evangelio *PDS*, et in evangelio *om. CZ* tamquam—**25** esaiam] ipse tamquam in evangelio *Z*, *om. Pa. c. m3DS* **25** hoc—**26** lege *om. Pa. c. m3DSZ* **26** adsum *om. C* qui *Cp.c. man. post.* (*ex* quibus?) **28** haec enim omnia *Φ* a m facta sunt *ΦLZ* a m per filium sunt *KME* **29 sq.** divinitatemque *PTO* a divinitatem quae *cet.* m **30** possidet *LVZWEO* a

quae pater habet — scriptum est enim: *Omnia, quae pater habet mea sunt* — omnipotentem esse dubitare non possumus.

5, 39. Nec vereor, ne, quia scriptum est de deo *beatus et solus potens*, ab eo dei filius separetur, cum scriptura deum solum potentem dixerit, non patrem solum et ipse de Christo deus pater adserat per prophetam: *Posui adiutorium super potentem.* Non ergo pater solus potens, sed potens etiam dei filius; in patre enim laudatur et filius.

40. Certe ostendat aliquis, quid sit, quod non possit dei filius. Quis ei adiutor, cum caelum faceret, fuit, quis adiutor, 'cum conderet mundum'? An qui in constitutione angelorum et dominationum adiutore non eguit, eguit, ut hominem liberaret?

41. 'Scriptum est, inquiunt: *Pater, si possibile est, transfer a me calicem hunc.* Et ideo si omnipotens est, quomodo de possibilitate ambigit?' — Ergo quia omnipotentem probavi, probavi utique ambigere eum de possibilitate non posse. — **42.** 'Verba, inquit, Christi sunt.' — Verum dicis. Sed quando et in qua forma loquatur, adverte. Hominis naturam

---

5. 1sq. I Tim 6, 15 4 *Ps. 88, 20 9 *cf.* Iob 38, 4 10 *cf.* Col. 1, 16 12sqq. *cf.* Athan. C. Arian. III 54. 56. 57 (*PG 26, 436B; 440B–444A*); Hilar. De Trin. X 9. 30. 37. 38: *PL 10, 349B; 372B–374A* 12sq. Matth. 26, 39 *et* *Marc. 14, 36 (Luc. 22, 42)

PUATKD Φ(*UATO*) *LVZ SMCWEO def. R*

5. 1 ne *om. Ea* de deo *om. S* 2 ab eo] a deo *S* dei filius *om. C* separaretur *VCWm* separatur *S* deum] dominum *PK* 3 omnipotentem *K* non solum patrem *LVZSMCW* 4 pater deus *SC* 4 adiutorem *Sa.c.m2* 4sq. super potestatem *Pa.c.m3* 5sq. deus filius *VCU* 6 et *om.* Φ*a* 7 quid] quod *Ua.c.m2* non–8 filius] non sit filius dei *D* 8 cum–adiutor *alt. om. V* quis *alt.*] *add.* ei *LC* 9 an] aut *UAT* constitutionem *UAKW* 10 adiutorem *D* adiutorium *C* eguit *alt. om. D* 12 scriptum est inquiunt *om. D* inquid *Pa.c.m3* pater meus *PKWm* 13 ideo] id *C* 14 ambigitur *E* ambigit–15 possibilitate *om. T* (dubitat *add. m2*) 15 probavi *om. PC* probabo *K* et de *S* 16 inquis *K*Φ*am* 17 loquitur *KZ* hominum *C* naturam] substantiam *E*Φ, *i.r. Mm2*, *am* fragilitatem *W* fragilitatem naturam (*s. l. add.* hominis *alt. m2*) *L* alibi substantiam *in mg. K*

gerit, hominis adsumpsit adfectum. Denique supra habes quia *progressus pusillum procidit in faciem suam orans et dicens: Pater, si possibile est.* Non ergo quasi deus, sed quasi homo loquitur. Deus enim possibile aliquid aut inpossibile nesciebat? Aut aliquid inpossibile deo, cum scriptum sit: *Inpossibile enim tibi nihil est?* **43.** De quo autem dubitat, de se an de patre? De eo utique, cui dicit 'transfer', et dubitat hominis adfectu. — Ergo profeta non putat aliquid inpossibile deo, profeta non dubitat, et filium dubitare tu credis? Num intra homines constituis deum, et dubitat de patre deus et de morte formidat? Timet ergo Christus, et cum Petrus non timeat, Christus timet. Petrus dicit: *Animam meam pro te ponam,* Christus dicit: *Anima mea turbatur.* — **44.** Utrumque verum est et plenum utrumque rationis, quod et ille, qui est inferior, non timet, et ille, qui superior est, gerit timentis adfectum. Ille enim quasi homo vim mortis ignorat, iste quasi deus in corpore constitutus fragilitatem carnis exponit, ut eorum, qui sacramentum incarnationis abiurant, excluderetur impietas. Denique et haec dixit, et Manichaeus non credidit, Valentinus negavit, Marcion fantasma iudicavit. **45.** Eo usque autem hominem, quem veritate corporis demonstrabat, aequabat adfectu, ut diceret: *Sed tamen non sicut ego volo, sed sicut tu vis,* cum utique similiter sit Christi

19 sq. Matth. 26, 39 **23** *Iob 10, 13; 42, 2 **23 sqq.** *cf. in psalm. 39, 16 (p. 220, 16—221, 4 Pe.); in Luc. IV 12 (p. 145, 18—24 Sch.)* **25** propheta] *scil. Iob (cf. l. 23)* **29 sq.** Ioh. 13, 37 **30** Ioh. 12, 27 **38—42** *laudatur a Concil. Constantinop. anni 680 (act. 8, XI p. 370 C Mansi)* **39 sq. 44 sq. 6. 2** *Matth. 26, 39

PUATKD Φ(UATO) LVZ SMCWEO def. R

20 est] *add.* transeat a me calix iste Φa ergo *om. C* **24** de se an *om. SC* de eo] de (*m 3*) deo *P* cui] qui *O a m* et *om.* Φa **25** affectum *CV* putat—**26** non *om. D* putat] dubitat *L* **27** infra *P p. c. m 3, E* intra *cet.* constitues *Lp. c. VZSΦa* constituisti *D* **28** cum] dum Φa **29** timeat] timet *D* meam *om. C* **31** rationis] *add.* nisi m **38** hominem *om. W* in veritate Φa **40** christus *KD* christum *L*

velle quod pater vult, cuius similiter est facere quod pater facit.

46. Quo loco etiam illa vestra quaestio conticescit quam soletis obicere, quia dixit dominus: *Non sicut ego volo, sed sicut tu vis*, et alibi: Ad hoc *descendi de caelo, non ut faciam voluntatem meam, sed voluntatem eius qui me misit.*

6, 47. Ergo ut — quasi interpositis plenioris expositionis paulisper indutiis, cur dixerit: *Si possibile est* — voluntatis interim liberae dominum fuisse doceamus: in tantum processistis impietatis, ut negetis quod filius dei liberae voluntatis sit. At certe soletis etiam sancto spiritui derogare et negare non potestis scriptum esse: *Spiritus, ubi vult, spirat. Ubi vult*, inquit, non 'ubi iubetur'. Ergo si spiritus, ubi vult, spirat, filius, quod vult, non agit? Et certe idem dei filius in evangelio suo dicit, ubi velit, spirandi subpetere spiritui facultatem. Numquid ergo superiorem fatetur, quia illi licet, quod sibi non licet?

48. Apostolus quoque dicit quia *omnia operatur unus adque idem spiritus dividens singulis, prout vult. 'Prout vult'* inquit, hoc est pro liberae voluntatis arbitrio, non pro necessitatis obsequio. Et dividit spiritus non mediocria, sed quae deus consuevit operari, gratiam *curationum et* operationem *virtutum.* Ergo dividit *spiritus, prout vult*, filius dei non

---

45sq. Ioh. 6, 38

6. 6 Ioh. 3, 8 **12sq.** I Cor. 12, 11 **16sq.** I Cor. 12, 9. 10 **17** I Cor. 12, 11

PUATKD Φ(UATO) LVZ SMCWEO def. R

42 facit *om. S* fecit *CV* **43** conticiscit *PKC, Ea.c.m2* conticescat *S* concessit *D* **45** et ad *V* de] a *P*

6. 2 cur] cum *S* dixit *Z* **3** si in tantum *K* **5** at] ut *P*, ut ad (ad *exp.*) *V*, ad *C*, *SEa.c.*, *om. D*, ac *O* a etiam *om. S* **6** potestis quia (*s. l. m2*) scriptum est *U* inspirat *C* **8** non *om. W* **8sq.** deus filius *K* **9** vellet *La.c.* aspirandi *W* subpetere *om.* (*spat. vac. 6 litt.*) *C* **10** spiritu *D* spiritus *K* superior esse *W* **11** quod sibi non licet *om. S* **13** dividit *La.c.* dividens singulis *om. Lp.c.Z* prout vult *alt. om. P, Da.c.m2* **16** consuevit] iussit *C* gratia *PW* adoperationem *C* **17** prout] ut *D*

liberat, quem vult? Sed audi etiam ipsum agere, quod vult. Dixit enim: *Ut faciam voluntatem tuam, deus, volui*, et alibi: *Voluntarie sacrificabo tibi*. **49.** Scivit sanctus apostolus Petrus Iesum in potestate habere, quae vellet, et ideo cum videret ambulare eum supra mare, ait: *Domine, si tu es, iube me venire ad te super aquam*. Petrus credidit quia, si Christus iubeat, naturae possit condicio mutari, ut humanis se subiciat unda vestigiis et discrepantium naturarum possit convenire concordia. Petrus poscit, ut iubeat, non ut roget Christus, Christus non rogavit, sed 'iussit et factum est'. Et Arrius contradicit?

50. Quid est tamen, quod pater velit et filius nollit aut filius velit et pater nollit? Pater, quos vult, vivificat, *et filius, quos vult, vivificat*, sicut scriptum est. Dic nunc, quos vivificaverit filius et pater vivificare noluerit. Cum autem filius, quos velit, vivificet et operatio una sit, vides quia non solum filius voluntatem patris, sed etiam pater fili faciat voluntatem. Quid est autem 'vivificare' nisi per filii passionem? Passio autem Christi voluntas est patris. Quos ergo filius vivificat, per patris vivificat voluntatem. Una igitur est voluntas. **51.** Quae autem voluntas patris, nisi ut 'veniret *Iesus in hunc mundum* et nos mundaret a vitiis'? Audi leprosum dicentem: *Si vis, potes me mundare*. Respondit Christus: *Volo*, et statim sanus effectus est. Vides quia filius

19 *Ps. 39, 9 **20** Ps. 53, 8 **22 sq.** *Matth. 14, 28 **27** *cf.* Ps. 32, 9 (Ps. 148, 5) **30 sq.** Ioh. 5, 21 **33** vides—**45** *laudantur a Conc. Constantinop. anni 680, act. 8, (XI p. 370 D Mansi)* **38 sq.** *cf.* I Tim. 1, 15 **40 sq.** Matth. 8, 2

PUATKD Φ(*UATO*) *LVZ SCMWEO def. R*

18 liberet *U* **19** deus meus *W* Φ a m **20** voluntariae *P* scit *C* **21** ideo] inde *C* **22** ambulantem (*om.* eum) *K* **23** supra *K* aquas m **24** subdat *C* se subiciat] subdiciatur *Z* **27** facta sunt *C* **29** et *om.* m **33** quod vellet vivificaret *D* velit] vult *Z* solus *La.c. V* **34** volumtatem (*pr.*); voluntatem (*alt.*) *P* (*sic saepe*!) **39** iesus] deus *C* **40** potest *Sa.c.* **41** christus] iesus *DVCWE* sanus effectus est *PVSCE* sanus factus est *DWZ* secutus effectus (*La.c.* factus) est *K*, *Lp.c.M* secutus effectus est sanitatis *UAT* secutus est effectus sanitatis *O* a m

suae arbiter voluntatis est et Christi voluntas eadem quae paterna est? Quamquam cum dixerit: *Omnia, quae pater habet, mea sunt*, sine dubio, quia nihil excipitur, quam pater habet, eandem habet et filius voluntatem.

7, 52. Una ergo voluntas, ubi una operatio; in deo enim voluntatis series operationis effectus est. Sed alia voluntas hominis, alia dei. Denique ut scias vitam in voluntate esse hominis, quia mortem timemus, passionem autem Christi in voluntate divina, ut pateretur pro nobis: cum Petrus dominum vellet a passione revocare, dominus ait: *Non sapis quae dei sunt, sed quae sunt hominum.* **53.** Suscepit ergo voluntatem meam, suscepit tristitiam meam. Confidenter tristitiam nomino, quia crucem praedico. Mea est voluntas, quam suam dixit, quia ut homo suscepit tristitiam meam, ut homo locutus est et ideo ait: *Non sicut ego volo, sed sicut tu vis.* Mea est tristitia, quam meo suscepit adfectu; nemo enim moriturus exultat. Mihi conpatitur, mihi tristis est, mihi dolet. Ergo pro me et in me doluit, qui pro se nihil habuit, quod doleret. **54.** Do-

---

43sq. *Ioh. 16, 15

7. 5—7 *Matth. 16, 21—23 **5sqq.** *cf.* Athan. C. Arian. III 57 (*PG 26, 441B—C*) **7—35** *laudantur a Conc. Constantinop. anni 680, act. 10* (*XI, 394B—395A Mansi*); **7** suscepit—**12** adfectu *ibid., act. 4* (*XI, 246B—C*) **8—10** *cf. in Luc. X 56* (*p. 477, 10. 11 Sch.*) **11** *Matth. 26, 39 **13** *cf.* Hilar. De Trin. X 37. 41. 42 (*PL 10, 373B* Non ergo sibi tristis est *eqs.*; *375B* Nam si nobis tristis est *eqs.*; *376B* Non sibi itaque fuit oratio *eqs.*); *cf. in Luc. X 56* (*p. 477, 5. 6 Sch.*) **14sqq.** *cf.* Hilar. De Trin. X 47 (*PL 10, 380B sq.*); *in Luc. X 57* (*p. 477, 25sqq. Sch.*)

PUATKD Φ(*UATO*) *LVZ SMCWEO def. R*

42 arbiter suae Φ a suae *om. Z* est voluntatis *K* **43** cum *om. C* **44** mea—**45** habet *pr. om. S* habet] dixerit *La.c.m2* **45** habet *alt.*] haberet *S* et *om. D*

7. 1 enim] *add.* una *O* a **5** dominum] deum *P* eum m vellet dominum *KZSCMW* **6** ea quae *O* a **7** sunt *alt. om. K* **9** et mea *L* voluptas *C* **10** tristitiam meam suscepit *D* ut *alt.*] et *S* **11** et *om.* Φ a **13** mihi conpatitur mihi *om. C* **14** qui] quia *KSCWE* pro se] in se *Z* dolens *Pa.c.*

les igitur, domine Iesu, non tua, sed mea vulnera, non tuam mortem, sed nostram infirmitatem, sicut ait profeta quia *pro nobis dolet. Et nos*, domine, *aestimavimus* te *esse in doloribus*, cum tu non pro te, sed pro me doleres. **55.** Et quid mirum, si pro omnibus doluit, qui pro uno flevit? Quid mirum, si moriturus pro omnibus taediat, qui Lazarum resuscitaturus inlacrimat? Verum et ibi piae sororis lacrimis commovetur, quia mentem humanam tangebant, et hic alto operatur adfectu, ut, sicut mors eius mortem abstulit, 'livor eius ulcera nostra sanavit', ita etiam maerorem nostrum maeror eius aboleret. **56.** Ut homo ergo dubitat, ut homo turbatur. Non turbatur ut virtus, non turbatur eius divinitas, sed 'turbatur *anima*', turbatur secundum humanae fragilitatis adsumptionem. Et ideo quia suscepit animam, suscepit et animae passiones. Non enim eo, quod deus erat, aut turbari aut mori posset. Denique *deus, deus*, inquit, *meus, quare me dereliquisti*? Ut homo ergo loquitur meos circumferens metus, quod in periculis positi a deo deseri nos putamus. Ut

---

17 sq. *Is. 53, 4 **18—25** *cf. in Luc. X 58 (p. 478, 4—10 Sch.)* **19—22** *cf.* Ioh. 11, 35 **20** taediat] *cf.* Marc. 14, 33 **21** *cf.* Ioh. 11, 33 **23** *cf.* I Cor. 15, 54—56 (Osee 13, 14; Is. 25, 8) **23 sq.** *cf.* Is. 53, 5; I Petr. 2, 24 **25—30** *cf. in Luc. X 61 (p. 479, 1—8 Sch.)* **27** Ioh. 12, 17 **30 sq.** *Matth. 27, 46 (Ps. 21, 2)

PUATKD Φ(UATO) LVZ SMCWEO def. R

15 ihm̃ *P* **17** et *om. S* domine] deum *D* aextimabimus *C* aestimabimus *La.c.* **18** et *om. C*, sed *W* **19** pro uno] priora *K* **20** mirum *om. K* mirum quid *A* taedeat *Dp.c.PTWLZO* a m (taediat *recte*: *cf. in psalm. 118, 20, 10 p. 449, 28 Pe.*; *in psalm. 1, 24 p. 18, 24 Pe.*; *fid. II 59*; *epist. 81, 9*) suscitaturus *C* **21** lacrimat *P* illacrimatur *O* **22** mente m humana *DSC* m (humanam *in Luc. X 58*) tangebat *PDEO* a tangebatur m **23** effectu Φ a ut] et *CW om. Z* **24** ulcera—**25** eius *om. K* sanavit] curavit Φ a **25** abolerat *S* ut *pr.*] et ut *W* ergo *om. S* **26** ut *om. DE, Mp.r.O* a ut] eius (*ex* et) *Tm2*, m **28** quia] qui *SC* **29** et *om. K* enim] *add.* deus *PKDMWE* m eo] ex (*m2*) eo *D* homo *T* aut *om. K* **30** possit *SW, LDa.c.* poterat *Dp.c.* potuisset *K* m denique] deinde *K* **31** ergo *om. C* circumfers *P* **32** periculo *W* a domino Φ a m

homo turbatur, ut homo flet, ut homo crucifigitur. **57.** Sic enim et apostolus Paulus dixit quia Christi carnem crucifixerunt, et alibi apostolus Petrus ait: *Christo passo secundum carnem*. Caro igitur est passa, divinitas autem mortis libera. Passioni corpus naturae humanae lege concessit. An vero mori divinitas potest, cum anima non possit? *Nolite*, inquit, *timere eos, qui corpus possunt occidere, animam autem non possunt*. Si ergo anima occidi non potest, quomodo divinitas potest?

DE DOMINO MAIESTATIS DEI FILIO

58. Unde illud quod lectum est, '*dominum maiestatis* crucifixum esse', non quasi in maiestate sua crucifixum putemus, sed quia idem deus, idem homo, per divinitatem deus, per susceptionem carnis homo, Iesus Christus, 'dominus maiestatis dicitur crucifixus', quia consors utriusque naturae, id est humanae adque divinae, in natura hominis subiit passionem, ut indiscrete et 'dominus maiestatis' dicatur esse, qui passus est, et *filius hominis*, sicut scriptum est, *qui descendit de caelo*.

---

34 *cf.* I Cor. 2, 8; II Cor. 13, 4 **34—38** *cf.* Athan. C. Arian. III 34 (*PG 26, 396 A—B*) **35 sq.** *I Petr. 4, 1 **38 sq.** *Matth. 10, 28 **42. 43. 46 sq.** *I Cor. 2, 8 **43—51** (§ 58) *laudantur a Conc. Chalcedon. Testim. Patr. 7 (II 1, 1 p. 22, 8—16; II 4, p. 123, 1—8 Schwartz)* **47—51** (consors—caelo) *laudatur a Vigilio Thaps. Contra Eutychet. 5, 22 (PL 62, 151 C)* **50 sq.** Ioh. 3, 13

PUATKD Φ(*UATO*) *LVZ SMCWEO def. R*

33 ut *pr.*] et *Sa.c.* **34** et *om. Mp. r. VWE* dicit *D* ait *VWE* quia christi *om. C* quia—**35** ait *om. W* **35** christus passus *E* christum passum *L* passto *P* **37** passione *PDE* legi *O a* **38** nolite—**40** possunt *om. S* **40** possunt] *add.* occidere *L* si *om. P* si—potest *bis* (*ante et post titulum, de quo l. 42*) *W* quomodo] *add.* occidi *C* **42** *titulum exp. S, om. CD, u. t. PWE, post 44* esse *La. r. m2* dei filio *om. Lm1 a. c.* (*s. l.*), *VZS add.* IIII *UATZ*, cap. IIII *Lm2O* **46** per *s. l. S, Dm2* **47** quia] qui *Einsidlensis 191* (*Chalc.*) **49** indiscretem *P a. c.* esse *om. E* **51** e caelo *K, AMa. c. m2LWZ* de caelo descendit *C*

8, 59. Per naturam igitur hominis et dubitavit et taediavit et resurrexit; quod enim ceciderit, hoc resurget. Per naturam hominis dicit etiam illud, de quo calumniari solent, quia dictum est: *Vado ad patrem, quia pater maior me est.* **60.** Quomodo 'vadit' nisi per mortem, et 'venit' nisi per resurrectionem? Denique addidit, ut de adsumptione se dixisse signaret: Propterea *dixi vobis, priusquam fiat, ut, cum factum fuerit, credatis.* Loquebatur enim passionem sui corporis et resurrectionem, per quam credere coeperunt, qui ante dubitarant. Neque enim deus de loco ad locum transit, qui ubique semper est. Ut homo est, qui vadit, ipse, qui venit. Denique et alibi dicit: *Surgite, eamus hinc.* In eo ergo vadit et venit, quod est commune nobiscum.

61. Nam quomodo potest minor esse deus, cum deus perfectus et plenus sit? — Sed minor in natura hominis! Et miraris, si ex persona hominis patrem dixit maiorem, qui in persona hominis se vermem dixit esse, non hominem? Dixit

---

8. 2sqq. *cf.* Athan. De Incarn. adv. Arian. 4 (*PG 26, 989B–C*); Hilar. De Trin. IX 53–57 (*PL 10, 323B–327B*); (Didym. De Trin. III 18, *PG 39, 880A sqq.*) **4** Ioh. 14, 28 **5** *cf.* Ioh. 16, 28 **7sq.** Ioh. 14, 29 **12** Ioh. 14, 31 **16sq.** ex persona, in persona hominis] *idem quod* 'ut homo' (*cf. supra §§ 41–59 passim*), 'in natura hominis', 'per naturam hominis' (*ibidem*); in persona hominis: *cf. fid. V 108*; *epist. 48, 4 fin.*; *in psalm. 118, 19, 37* (*p. 441, 9 Pe.*); ex persona hominis: *fid. I 92* (*i. q.* quasi homo); *IV 69*; *V 114*; *V 124*; *epist. 29, 28*

PUATKD Φ(UATO) LVZ SMCWEO def. R

8. 1 igitur *om. D* hominis] *add.* dicit *D* **1sq.** taeduit *Oam* detinuit *i.r. Mm2* (*cf. ad. 7, l. 20*) **2** ceciderat *C* cecidit *Oam* resurget *L* resurrexit *UTOa* resurgit *cet. m* **4** vado ad patrem *om. m* patrem meum *K* quia] quoniam *EΦam* est me *P* est *alt.*] *add.* verum quia alibi dicitur exivi a patre et veni in mundum iterum relinquo mundum et vado ad patrem (*cf.* Ioh. 16, 28 *Vulg.*) *m* **6** addit *Sa.c. D* **9** coeperunt *SLVZ* coeperant *cet. am* dubitarant *LZ* dubitaverant *V* dubitabant *cet. am* **11** ut] et *Lp.c.m2* ipse est qui *LVZEΦam* **12** alibi] aliis *Pa.c.m3Da.c.* alias *Dp.c.* et eamus *S* hinc] hincquid (h *s. l.*, quid *exp.*) *S* inquid *PDLVZMΦa om. K* ergo] enim *C*, *om. D* **15** et *alt.*–**16** hominis *om. S* personam *Pa.c.*

enim: *Ego autem sum vermis et non homo*, et alibi: *Sicut ovis ad occisionem ductus est.* **62.** Si in hoc minorem dicis, negare non possum. Sed, ut verbo utar scripturae, non minor natus, sed 'minoratus', hoc est minor factus est. Quomodo autem minor factus est, nisi quia *cum in forma dei esset, non rapinam arbitratus est esse se aequalem deo, sed semetipsum exinanivit*, non amittens utique quod erat, sed adsumens quod non erat, quia '*formam servi* accepit'. **63.** Denique ut sciremus per susceptionem corporis 'minoratum', de homine se Davit profetare signavit dicens: *Quid est homo, quod memor es eius, aut filius hominis, nisi quia visitas eum? Minorasti eum paulo minus ab angelis.* Et hoc ipsum interpraetatus apostolus ait: Nam *paulo quam angelos minoratum videmus Iesum propter passionem mortis gloria et honore coronatum, ut sine deo pro omnibus gustaret mortem.* **64.** Non solum ergo a patre, sed etiam *ab angelis* minor filius dei factus est. Et si hoc ad praeiudicium trahis, num ergo filius in natura dei

---

18 Ps. 21, 7 **18sq.** Act. 8, 32 *Is. 53, 7 **21** minoratus] *cf.* Ps. 8, 6, Hebr. 2, 9; *infra ll. 26. 28* **22sq. 25** Phil. 2, 6. 7 **25—40** *cf.* Athan. C. Arian. I 42 Καὶ γὰρ καὶ τῶν ἐν οὐρανοῖς δυνάμεων—μέχρι θανάτου συγχωρήσας φθάσαι τὸ σῶμα (*PG 26, 100B*) **27sq. 33** *Ps. 8, 5. 6 (Hebr. 2, 6. 7) **30—32** *Hebr. 2, 9

PUATKD Φ(*UATO*) *LVZ SMCWEO def. R*

18 autem] enim *C om. LWZ* sum *om. P* et *pr. om. KZ* alibi] *add.* qui *K* **19** adductus *E, Mp.c.m2* minorem (in *s.l.m3*) *P* **21** minoratus est Φa est *alt. om. SC* **22** est *om. CWEΦa* formam *P* esset] *add.* constitutus *S* **23** se *om. CM, Da.c.m2* sed et *S* **24** remittens *Pa.c.m3DW*, m adsumpsit *D* **26** per hominem *P* se *om. Dp.c.Φa*, sed *VE* **27** prophetare signavit] propheta designavit *K* prophetavit Φa quod] nisi quod *C* nisi quia *K* **28** es *om. K* nisi quia] quoniam *PSC* (*Vulg.*) quia *TM* visitasti *Z* minorasti] honorasti *P* **29** et *om. UAOa* ipsut *S* ipsud *K* interpraetatur *S* **30** quam angelos minoratum] minus quam angelo (!) minoratum *C* minoratum (*add.* minus *TW*) ab angelis *WΦa* **30sq.** iesum videmus *W* **31** gloriam et honorem *V* **32** sine domino *UAT* pro—ergo *om. S* pro] prae *C* **33** a *om. S, Ma.c.m2* m sed] ut *S* ab *om.* m **34** iudicium *D* trahas *L* num] non *L* filius dei *C*

minor est quam sui angeli, qui ei 'serviunt et ministrant'? Ita dum minorem vultis adserere, impietatem incurritis, ut angelorum naturam dei filio praeferatis. Sed *non est servus supra dominum suum*. Denique et in carne constituto *angeli ministrabant*, ut nihil ei agnoscas per naturam corporis inminutum. Neque enim deus sui pati potuit detrimentum, cum id, quod adsumpsit ex virgine, nec accessio divinae nec deminutio potestatis sit. **65.** Non ergo secundum divinitatem minor, qui 'plenitudinem habet divinitatis' et gloriae. Maior enim et minor in his quae corporalia sunt distingui solent, aut statu maior aut plenitudine aut certe aetate. Vacant ista, ubi de divinis tractatus inducitur. Maior etiam vulgo dici solet, qui aliquem instituit et informat. In dei autem sapientiam non cadit, ut instituta sit alterius disciplinis, cum ipsa disciplinarum omnium tradiderit institutum. Quam bene autem posuit apostolus: *ut sine deo pro omnibus gustaret mortem*, ne divinitatis illam passionem putaremus fuisse, non carnis.

66. Ergo si non invenerunt, quemadmodum possint probare maiorem, non verbis calumnientur, sed verborum rationem requirant. Ego illos interrogo, quo putent esse maiorem; si, quia pater est, eo maiorem putant: sed non hic aetas et tempus neque canities patris et filii pueritia est;

---

35. 38 sq. Matth. 4, 11 **37 sq.** Matth. 10, 24 **43** *cf.* Col. 2, 9 **44–46** *cf. fid. I 55; II 73; IV 146* **49** *cf.* Sap. 7, 21 **50 sq.** *Hebr. 2, 9

PUATKD Φ(UATO) LVZ SMCWEO def. R

35 sui] sunt *W* **36** ut] aut *S* **38** super *DSCΦa* et *om. C* **39** ei] eum m corporis] hominis *LZSC* corporis hominis *V* **40** neque–detrimentum *om. S* **42** deminutio *PC* diminutio *cet.* sit *om. P* non est ergo *LVSΦam* **43** et *om. S* **44** iis m destingui *P* **45** solet *S* solent ut aut *EMm2* statura *S* **46** vacant] *add.* enim *LVZΦa*, *post* ista *W* etiam] enim *Dm* **47** instruit *C* **48** sapientia *SDE*, *Lp.c.MZΦa* institutus *S* **50** ut] quod *PEΦa* sine domino *UAT* **51** gustaverit *Mp. c. m2VZEΦa* **52** fuisse *om. U* **53** possunt *L* possent *Φam* **55** ego *PVSCEOa* ergo *cet.* m **56** si *om. Z* quia] qui *K* qua *S* putent *C*

haec enim maiorem solent facere patrem. Ceterum pater et filius generantis et nati nomina sunt, quae non videntur separare, sed iungere. Non enim pietas naturae detrimentum est; namque homines sibi invicem conciliat necessitudo, non separat. **67.** Itaque si nec de natura adferre possunt aliquam quaestionem, vel testimoniis credant. Denique filium non esse eo minorem, quia filius est, evangelista testatur, et *aequalem* esse, quia filius est, ipse significat dicens: *Propterea enim volebant occidere eum Iudaei, quia non solum solvebat sabbatum, sed et patrem proprium dicebat deum, aequalem se faciens deo.* **68.** Non Iudaei hoc dicunt, sed evangelista testatur, 'quod aequalem se faciebat deo', proprium se filium dei dicens. Non enim scriptum est ex persona Iudaeorum dicentium' propterea volebamus eum occidere', sed evangelista ex sua persona dicit: *Propterea enim volebant* illum *Iudaei occidere.* Et interpraetatus est causam: ideo Iudaeos ad necem eius esse commotos, quod, cum et sabbatum quasi deus solveret et deum patrem sibi proprium vindicaret, non solum in solutione sabbati maiestatem divinae potestatis, sed etiam in patris proprii nomine ius sibi aeternae aequalitatis adscisceret. **69.** Quibus aptissime respondit dei filius, ut et dei se filium et aequalem probaret: *Quaecumque*, inquit, *pater fecerit, eadem et filius facit similiter.* Filius igitur patri et dicitur et probatur aequalis. Bona aequalitas, quae et dif-

---

65—68. 72 *Ioh. 5, 18 **79 sq.** *Ioh. 5, 19

PUATKD Φ(UATO) LVZ SMCWEO def. R

61 invicem *om. S* **64** evangelista—**65** est *om. C* **65** quia] qui (*om.* est) *K* **66** eum occidere *KE* m **67** et *om. E* **70** dicens] *add.* non esse minorem dei filium *KW*, non deo minorem dei filium (*exp.*) *La.c.* **71** volebamus—**72** propterea *om. S* volebamus eum] volebant eum iudaei *Oa* **72** enim *om. U* illum] eum *SCMKWZ om. E* iudaei *om. C* iudaei illum *L* **76** in solutionem *LVCWE* **77** nomine ius] nomine eius *Pa.c.* (e *alt. exp.*), *CZ* nomen eius *KVWΦa* **80** fecit *C* igitur filius *P* igitur et filius *K* igitur] *add.* similiter *D* patris *C* **81** et bona *L* quae (*om.* et) *PDZ*

ferentiam divinitatis excludit et cum filio patrem signat, cui filius sit aequalis. Non est enim diversa nec singularis aequalitas, quia nemo aequalis ipse sibi solus est. Ergo evangelista interpraetatus est, quid sit proprium filium dei se dicere, hoc est *aequalem se* facere *deo*. **70.** Unde id secutus apostolus dixit: *Non rapinam arbitratus est esse se aequalem deo.* Quod enim quis non habet, rapere conatur. Ergo non quasi rapinam habebat aequalitatem cum patre, quam in substantia sui tamquam deus et dominus possidebat. Unde addidit: *formam servi* accepit. Contrarium utique servus aequali. Aequalis ergo in dei forma, minor in susceptione carnis et hominis passione. Nam quomodo eadem posset minor esse aequalisque natura? Quomodo autem, si minor est, 'eadem similiter facit quae pater facit'? Nam quemadmodum eadem operatio diversae est potestatis? Numquid sic potest minor quemadmodum maior operari? Aut una operatio potest esse, ubi diversa substantia est? **71.** Itaque accipe Christum secundum divinitatem minorem non posse dici: ipse loquitur ad Abraham: *Per me ipsum iuravi.* Ostendit autem apostolus eum qui per se iurat, minorem esse non posse. Itaque sic ait:

86 Ioh. 5, 18 **87** Phil. 2, 6 **90 sq.** Phil. 2, 7 **91 sq.** *cf.* Symbol. 'Quicumque' 31 (*epist. 10, 7; 48, 1; Hymn. IV 21; Gesta concil. Aquil. 37. 39*); *al.* **91—99** *laudatur in Conc. Copl. III (anni 680), act. 4 (XI, 263D—E Mansi)* **100** *Gen. 22, 16

PUATKD Φ(UATO) LVZ SMCWEO def. R

82 divinitatis] dei unitatis *K* et cui *C* **85** quid sit . . . se] quod se *P* **85 sq.** diceret . . . faceret *P* **87** est *om. L* se *om. V* **88** enim] ergo *Z* quis] qui *W* **89** substantia] natura *PE, Mi.r.m2* Φ a substantia sui in alio natura (*sic!*) *K* **89 sq.** substantia sui tamquam] substantias uitam quam *W* substantia uitam quam *D* **91** contrarius *O* a servi *D* aequali *SKV, E p. c.* Φ a] aequalis *LZMCWD,* et aequalis *P m 3 (om. m 1),* m **92** minor in] minoris *Pa. c. m3* **93** possit *SDLVZ, Ep.c.* aequalisque —**94** est *om. C* **94** similiter—**95** eadem *om. P* **96** diversa *S* est *PKDSCE* esset *cet.* m potestatis] operationis *W* **100** memet *Ka.c. UCWZ (Vulg.)* iuravi—**101** se *om. Z* **101** iurat *PSC, Ma. c. m2* m iuravit *cet.* a itaque] ipse *UAT*

Abrahae cum repromisisset deus, quoniam per nullum alium maiorem habebat, iuravit per se ipsum dicens: Nisi benedicendo benedixero te et multiplicando multiplicavero. Ergo maiorem non habuit Christus et ideo per se iuravit. Et bene addidit: *Homines enim per maiorem iurant*, quia homines maiorem habent, deus non habet. **72.** Aut, si volunt de patre dictum videri, reliqua non cohaerent. Neque enim pater visus est Abrahae et deo patri pedes lavit, sed in eo futuri hominis est figura. Denique dei filius dicit: *Abraham diem meum vidit et gavisus est.* Ipse est ergo, qui per se iuravit, quem Abraham vidit. **73.** Et re vera quomodo maiorem habet, qui divinitate 'cum patre *unum*' est? Quod enim *unum* est, dissimile non est, inter maiorem autem minoremque discretio est. Ergo de filio et patre praesentis docet lectionis exemplum, quia nec pater minorem habet nec maiorem dei filius, cum in patre et filio nulla distantia divinitatis sit, sed una maiestas.

9, 74. Nec illud sane metuo, quod solent obtendere minorem esse, quia missus est. Si enim et minor non docetur et honorificentiae docetur aequalitas, cum ita *omnes honorificent filium sicut honorificant patrem*, constat eo minorem

---

102—104 *Hebr. 6, 13. 14 **106** *Hebr. 6, 16 **108** *cf.* Gen. 18, 1—8 **110 sq.** Ioh. 8, 56 (*contr.*) **113** Ioh. 10, 30 **116 sq.** *cf.* Symbol. 'Quicumque' 24; *fid. IV 146; I 55; II 65*

9. 1 sqq. *cf. fid. V 94—99; Diss. Maximin. 136* (*p. 89, 17—22 Kauffmann*) **3 sq.** Ioh. 5, 23

PUATKD Φ(UATO) LVZ SMCWEO def. R

102 promisisset *CK* per (κατ' οὐδενός!) *PW* quoniam per] per quem *D* per *om. cet.* a m, *eras. M* **103** semet *Z* dicentis *D* **104** et *om. C* multiplicavero te *LVZ, Wa.c.CΦ*a m (*Vulg.*) **105** per se ipsum *L* **106** maiorem *pr.*] maiorem se *S*, m maiorem sui *W* **107** vult (*om.* dictum) *C* **109** et] nec *Pm3 s. l.* (*om. Pm1*), m et deo *s. l. Lm2* in eo] ei in quo *s.* in eo *Pm3*, m **110** filius dei m **111** et—**112** vidit *om. D* **113** enim *om. Z* **115** et de patre *LVUAO*a **117** divinitatis *om. W*

9. 1 quo *K* ostendere *Pm1* (b *s.* s *m3*), *KD* **2** et *om. C, s. l. K* **3** et] ut *La.c.* honorificentia *Sa.c.m2* **4** eo] et *La.c.m2*

non esse, quod missus est. **75.** Non ergo humani sermonis angustias, sed verborum caritatem intuere, operibus crede! Considera quia dominus noster Iesus Christus in Eseia locutus est 'a spiritu sancto esse se missum'. Numquid ergo spiritu minor filius, quia missus a spiritu est? Habes igitur scriptum quod filius a patre et spiritu eius dicat esse se missum: *Ego sum*, inquit, *primus, ego in aeternum; et manus mea fundavit terram, dextera mea solidavit caelum*, et infra: *Ego locutus sum, ego vocavi, ego adduxi eum et prosperum iter eius feci. Accedite ad me et audite haec. Non in occulto ab initio locutus sum. Cum fierent, illic eram, et nunc dominus misit me et spiritus eius.* Utique *qui caelum fecit et terram*, ipse dicit a domino et a spiritu eius esse se missum. Videtis ergo quod simplicitas sermonis, non iniuria missionis sit. Ipse igitur missus a patre, ipse est missus ab spiritu. **76.** Et ut agnoscas nullam maiestatis esse distantiam, etiam filius spiritum mittit, sicut ipse dixit: *Cum venerit autem paraclitus, quem ego mittam vobis a patre meo, spiritum veritatis, qui a patre meo procedit.* Hunc eundem paraclitum et a patre esse mittendum supra docuit dicens: *Paracletus autem ille spiritus sanctus, quem*

---

8 *cf.* Is. 48, 16 **10—12** *Is. 48, 12. 13 **12—16** *Is. 48, 15. 16 **16** Ps. 123, 8 **21 sq.** *Ioh. 15, 26 **24 sq.** *Ioh. 14, 26

PUATKD Φ(UATO) LVZ SMCWEO def. R

5 non *om. C* quod] quo *C* qui Φ a **6** claritate *C* claritatem m (caritatem: *cf. 9, 18* simplicitas sermonis *eqs.*; *12, 105* Nulla differentia caritatis, nullum discrimen est unitatis) **7** noster *om. K* eseiam *Pa.c.* (m *exp.*) esaiam *Sa.c.* **8** ab spiritu *KLVCΦ* a m sancto *om.*, se esse *S* ergo] *add.* non esse minorem dei filium quia dixit esse (se *m2*) missum *Pa.c.* (*exp.*); *cf. Proleg. not. 56* **8 sq.** spiritu minor] non *La. c. m2* spiritui minor *O* a **9** est *om. S* et a spiritu *L* **10** se esse *LW* **11** primus] *add.* et *DVMWE* Φ a m *add.* et novissimus *C* **12** et dextera *K* caelum *om. W* **13** sum *om. P* sum et *L* m ego *alt. om.* m **15** fieret *D* nunc *om. C* **17** a *PK DM* m *om. cet.* a videte *O* a **18** missionis est *S* **19** a spiritu *KDSMW* et a sp. *Z* et ab sp. *L* cognoscas *T* m **21** autem venerit *W* vobis mittam *C* **22** a patre *pr.* — qui *s. l. Lm2* meo *pr. om. S* spiritus *KDMVW*, *Ea. c. m2* m procedet *KVC* **24** docuit] posuit *EΦ* a spiritus ille Φ a

mittet pater in nomine meo. Vide unitatem, quia quem deus pater mittit, mittit et filius, et quem mittit pater, mittit et spiritus. Aut si nolunt filium missum, quia 'dexteram' patris filium legimus, ipsi de patre, quod de filio abnuunt, fatebuntur, nisi forte aut alterum sibi patrem aut alterum sibi filium inveniant Arriani. **77.** Sileant igitur inanes de sermonibus quaestiones, quia regnum dei, sicut scriptum est, *non in persuasione verbi est, sed in ostensione virtutis.* Servemus distinctionem divinitatis et carnis. Unus in utraque loquitur dei filius, quia in eodem utraque natura est; etsi idem loqui-

---

27 *cf.* Exod. 15, 6; Ps. 117, 16 *et passim* (dextera tua); Marc. 16, 19; Act. 2, 33; 7, 55*sq.*; Rom. 8, 34; Eph. 1, 20; Col. 3, 1; Hebr. 1, 3; 8, 1; 10, 12; 12, 2; I Petr. 3, 22; Apoc. 5, 1. 7 *al.* **30** Sileant—**43** carnem *laudatur a Conc. Epheseno* (*I 1, 2, p. 42, 26—43, 8*; *I 1, 7, p. 92, 22—32 Schwartz*: *graece*) *et* (*latine I 3, p. 71, 15—25*; *I 3, p. 125, 1—11*; *I 5, 1, p. 93, 4—12 Schwartz*) *atque a Conc. Chalcedon.* (*II 1, 1, p. 22, 17—24*; *II 3, 1, p. 207, 16—26* **32** servemus—**34** natura est *II 1, 3, p. 114, 11—13*; *II 3, 3, p. 119, 26—28sq.* **30** sileant—**38** loquebatur *II 4, p. 123, 9—15 Schwartz* **31 sq.** I Cor. 2, 4 (*cf. in psalm. 47, 24 p. 361, 2*; *in psalm. 118, 11, 12, 2 p. 240, 21*; *Cain I 6, 24 p. 360, 7*; *exam. I 2, 7 p. 6, 9—11*) **32—38** *cf.* Athan. Ep. Serap. II 8 (*PG 26, 620C—621B*)

PUATKD Φ(*UATO*) *LVZ SMCWEO def. R*

25 mittit *KL* **26** mittit *pr.*] mittet *C* mittit *alt. om. DW* mittit *tert.*] mittet *TW* **27** spiritus sanctus *S* volunt *O a* ad dexteram *SCTLVZ* **29** aut *pr. om. E, eras. M* alium sibi filium *L* **31** quia] quoniam *Ephes. I 5, 1 p. 93, 4* **32** persuasione verbi] πειθοῖς λόγων ἀνθρωπίνων *Ephes. I 1, 2 p. 42, 28*; *Chalc. II 1, 1 p. 22, 19* virtutis] *add.* distinctionem *C* **33** distinctionem] τὴν ἀνάγνωσιν *Ephes. I 1, 2 p. 42, 29* τὴν διαφορὰν *ibid. I 1, 7 p. 92, 24* differentiam *Chalc. II 3, 3 p. 119, 27*; locutionem *I 5, 1 p. 93, 5* carnis] *add.* mire *V* unius *P* utraque] utroque *SC, Ephes. I 3 p. 71, 18*; *I 5, 1 p. 93, 6*; ἑκατέρῳ *I 1, 7 p. 92, 24*; ἑκατέρᾳ *I 1, 2 p. 42, 29*; *Chalc. II 1, 3 p. 114, 12*; utroque *Chalc. II 3, 1 p. 207, 19*; *II 3, 3 p. 119, 27*; *II 4 p. 123, 12* **34** dei *om. Ephes. I 5, 1 p. 93, 6* eodem] αὐτῷ *Ephes. I 1, 2 p. 43, 1*; *I 1, 7 p. 92*; *Chalc. II 1, 1 p. 22, 21*; *II 1, 3 p. 114, 13* eo *Chalc. II 3, 3 p. 119, 28* **34sq.** si idem loquitur *om. Ephes. I 5, 1 p. 93, 7* et si idem loquitur] ὁ αὐτὸς λαλεῖ καὶ *Ephes. I 1, 2 p. 43, 1*; *I 1, 7 p. 92, 25* et si] ἀλλ' εἰ καὶ *Chalc. II 1, 1 p. 22, 21* non in uno *Ephes. I 5, 1 p. 93, 7*

tur, non uno semper loquitur modo. Intende in eo nunc gloriam dei, nunc hominis passiones. Quasi deus loquitur quae sunt divina, quia verbum est, quasi homo dicit quae sunt humana, quia in mea substantia loquebatur. **78.** *Hic est panis vivus qui descendit de caelo.* Panis hic caro est, sicut ipse dixit: *Hic panis, quem ego dabo, caro mea est.* Hic est qui descendit, *hic est quem pater sanctificavit et misit in hunc mundum.* Nec ipsa littera nos docet sanctificatione non divinitatem eguisse, sed carnem? Denique ipse dominus dixit: *Et ego memet ipsum sanctifico pro ipsis*, ut agnoscas quod et sanctificatur in carne pro nobis et divinitate sanctificat. **79.** Hic idem est quem pater misit, sed *factum ex muliere, factum sub lege*, ut apostolus dixit. Hic est qui ait: *Spiritus domini super me, propter quod uncxit me, evangelizare pauperibus misit me.* Hic est qui dicit: *Mea doctrina non est mea, sed eius qui me misit. Si quis voluerit voluntatem eius facere, cognoscet de doctrina, utrum ex deo est an ego a me ipso loquar.*

38sq. *Ioh. 6, 50 + 51 **40** *Ioh. 6, 52 **40sqq.** *cf.* Athan. C. Arian. I 46 ... τοῦτο δὲ σημαίνων *eqs.* (*PG 26, 108B—C*) **41sq.** Ioh. 10, 36 **43** *Ioh. 17, 19 **46sq.** Gal. 4, 4 **47—49** Luc. 4, 18 (Is. 61, 1) **49—51** *Ioh. 7, 16. 17

PUATKD Φ(UATO) LMVZ SCWEO def. R

35 semper loquitur modo *om. C* intende] at *s.* in *P* ὁρᾷς γὰρ *Chalc. II 1, 1 p. 22, 22* in eo] in eodem *L* **36** passionem *Lp.c.VZ* passione *W* quasi] quia quasi *LVZCΦ* a *Ephes. I 5, 1 p. 93, 8*; *I 3 p. 125, 6*; ὅτι ὡς *I 1, 2 p. 43, 3*; *I 1, 7 p. 92, 26. 27* loquitur] διδάσκει *Ephes. I 1, 2 p. 43, 3*; *I 1, 7 p. 92, 27* **37** est *om. S* quasi] quia quasi *La.c.* **38** quia] quia non *Pa.c.* (non *exp.*), *D* in mea] in ea *C* ἐν ταύτῃ *Chalc. II 1, 1 p. 22, 24* **39** est *om. C* de caelo descendit *C*, *Ephes. I 5, 1 p. 93, 9. 10* est *alt. om. P*, eius *C* **41** descendit] *add.* de caelo *W* m hic est *om. P* **42** nec] haec *O* a, *coniecit Schwartz, Ephes. I 1, 2 p. 43, 7 adnot.*; *I 1, 7, adnot. p. 92, 31*; *I 3 p. 71, 24 adnot.*; *p. 125, 10 adnot.*; *Ephes. I 5, 1 p. 93, 12*; docet nos *ibid.* sanctificationem *Pa.c.KDVE, Ua.r.*; *Ephes. I 5, 1 p. 93, 12 adnot.* non *om.* m **43** denique *om. D* et *om. Lp.c.ZC* **44** ut agnoscas *om. C* et *om. P* **45** et] ut *W* **48** uncxit *Sa.c.m2DUAE* unxit *cet.* **50** misit me *DVE* m **51** cognoscit *Pa.c.m3TLVZC* cognoscat *D* recognoscet *K* loquor *EZ*

Alia ergo ex deo doctrina, alia ex homine. Itaque Iudaei cum doctrinam eius secundum hominem quaererent, ut dicerent: *Quomodo hic litteras novit, cum non didicerit? respondit Iesus et dixit: Mea doctrina non est mea.* Nam cum sine eruditione litterarum doceat, non quasi homo, sedpote ut deus videtur docere, qui doctrinam non didicerit, sed invenerit. **80.** *Adinvenit* enim *omnem viam disciplinae*, ut supra lectum est. Nam utique de filio dei dictum est: *Hic est deus noster et non aestimabitur alius ad eum; adinvenit* enim *omnem viam disciplinae. Post haec in terris visus est et cum hominibus conversatus est.* Quomodo ergo secundum divinitatem doctrinam suam non habet, qui *adinvenit omnem viam disciplinae*, antequam videretur *in terris*? Aut quomodo minor, de quo dictum est: *Non aestimabitur alius ad eum*? Utique incomparabilis dicitur, ad quem nemo alius aestimari potest, sed ita incomparabilis, ut patri nequeat anteferri. Quod si de patre dictum putant, impietatem Sabelli non evadunt, ut patri susceptionem humanae carnis adtribuant. **81.** Persequamur sequentia: *Qui a semet ipso*, inquit, *loquitur, gloriam suam quaerit.* Vide unitatem, quae et patrem signat et filium.

54sq. Ioh. 7, 15. 16 **58sqq** *Bar. 3, 36–38 (*contr.*) **58** supra] *cf. fid. I 28* **70sq.** *Ioh. 7, 18

PUATKD Φ(UATO) LMVZ SCWEO def. R

53 ut] et *CUO*am **56** pote ut *PCT, Sa.c.m1, Ua.c.m2, A recte, ut videtur; at* pote *cum particula* sed *iungendum*: sedpote = '*sondern gerade*' (-pte *intensivum Walde-Hofmann s. v.* -pte) utpote *Sp.c.m1Up.c.m2VWE* potius ut *Mp.r.KO*am potenter ut (nter *s. l. m2*) *L, Z* pote *om. D* videbitur *UAT* **58** enim omnem] ad *D(!)* etenim omnem *L* **59** est *tert. om. K* deus] dominus *D* **60** et *om. TD* adinvenit enim *PS* qui adinvenit *VZCWΦ*am quia adinvenit *L* adinvenit *KDE* **62** conversatur *Sa.c.m2* conversatus (*om.* est) *Sp.c.m2KD* doctrinam *om. E* **63** quia invenit *Pa.c.m3* quia venit *Da.c.m2* **64** videtur *Da.c.m2Ka.c.* **66** nemo *om. D* (non potest) **67** ita *om. S* ut et *ATO*a **68** sabelli *Pa.c.m2CK, SEa.c.LMZ* sabellii *cet.* am evadent *Φ*am **69** patris *Sa.c.* prosequamur *WO*a **71** quae est et *C* significat *TDC*

Non potest non esse, qui loquitur, sed non potest a semet ipso esse, quod loquitur, in quo naturaliter ex patre sunt omnia. **82.** Quid est autem: *gloriam suam quaerit*? Hoc est non divisam a patre gloriam; nam utique et verbum deus habet gloriam. Denique dicit: *ut videant gloriam meam.* Sed illa verbi gloria eadem patris gloria est, sicut scriptum est: *Dominus Iesus in gloria dei patris.* Ita igitur secundum divinitatem dei filius suam gloriam habet, ut patris et fili una sit gloria. Non ergo minor in claritate, quia una gloria, non minor divinitate, quia *plenitudo divinitatis* in Christo est.

83. 'Et quomodo, inquit, scriptum est: *Pater, venit hora, clarifica filium tuum*? Qui hoc dicit, clarificatione, inquit, indiget.' — Huc usque oculos habes, quod reliquum est non legisti? Sequitur enim: *ut filius clarificet te.* Numquid et pater indiget, qui clarificandus a filio est?

10, 84. Pari modo oboedientiam fili obicere solent, quia scriptum est: *Et specie inventus ut homo, humiliavit semet ipsum factus oboediens usque ad mortem.* — Et 'hominem' praemisit et 'usque ad mortem' dixit, ut intellegeremus oboedientiam mortis non divinitatis fuisse, sed incarnationis, in qua et officia nostra suscepit et nomina.

---

76 *Ioh. 17, 24 **78** *Phil. 2, 11 **81** Col. 2, 9 **82—86** *cf.* Hilar. De Trin. III 12 (*PL 10, 82B—83A*) **82. 85** Ioh. 17, 1

10. 1 sqq. *cf. e. g.* Diss. Maximin. 63 (*p. 76, 18 sq. Kauffmann: Ulfilae confessionem*) **2—4** *Phil. 2, 7. 8

PUAKD, T usque ad l. 85 te Φ(*UATO*) *LVZ SMCWEO def. R, a l. 85* numquid *T*

72 non *alt.*—potest *alt. om. WZ* **73** quod] quid *C* qui *V* **74** quid —suam] id est non suam gloriam (non suam *man. post.*) *C* **75** dei *PK* et deus *W* **76** videam *P* **77** est *pr. om. P* **78** iesus christus Φam in gloria est *DSCE*Φam (*Vulg.*) patris] *add.* est *P add.* amen *S* **80** non est Φam **82** inquis m **83** clarificationem *KDAMCW, SEa. c.* inquit] inquis *KW* inquam *D* quid *UAT* utique *VSCE* **84** habet *C* **85** ut et *LZ* filius tuus *O*am **86** qui] quia *DV*Φa

10. 1 oboedientia *Pa. c.* (ae *ex* a *corr. m 1*) filio dicere *PS* filio obicere Φa **2** est] *add.* enim(*!*) *K* et *om. E* et in specie *Lp. c. m 2 Z* **3** obaudiens *S*

85. Didicimus itaque unam esse potentiam trinitatis, quam nos in ipsa quoque docuit passione. Filius enim patitur per corporis sacramentum, apostolis spiritus sanctus infunditur, in manus patris commendatur spiritus, deus quoque pater maxima voce signatur. Didicimus unam patris et fili esse imaginem, unam similitudinem, unam sanctificationem. Didicimus unam esse operationem, unam gloriam, unam quoque divinitatem.

86. Unus ergo et solus deus, quia scriptum est: *Dominum deum tuum adorabis et ipsi soli servies.* Unus deus, non ut ipse sit pater et filius, sicut impius Sabellius adserit, sed quia patris et fili spiritusque sancti una divinitas sit. Ubi una divinitas, una voluntas et una praeceptio. **87.** Denique ut scias et patrem esse et filium esse et unum opus patris ac fili esse, apostolum sequere, qui dixit: *Ipse autem deus et pater noster et dominus noster Iesus dirigat viam nostram ad vos.* Et patrem loquitur et filium loquitur, sed unitas directionis est, quia unitas potestatis est. Sic et alibi: *Ipse autem dominus*

---

9 apostolis] *cf.* Ioh. 20, 23 **10 sq.** in manus] *cf.* Luc. 23, 46 **15 sq.** *Matth. 4, 10 (*Deut. 6, 13) (*PG 26, 345 A*) **21 sq.** I Thess. 3, 11 **24–27** *II Thess. 2, 16. 17

PUAKD Φ(UAO) LVZ SMCWEO def. RT

7 dicimus *SZ, Ea. c. m 1* didicimus–**9** sacramentum] unitatem quoque trinitatis per passionem suam idem dominus declaravit in cruce patitur filius *D* potentiam] copulam *Z* **8** nos *om. C* in *om. VZ* in ipsam *KUA, Sa.c.* quoque *PLVZO* a, atque post ipsam *cet.* m passione *PVZO* a passionem *cet.* m **9** per–**10** infunditur *om. POa* **10** in–spiritus *om. C* in–**11** deus *om. KDLVZSMWE* **11** pater quoque *KDLVZ SMWE* maxime *UA* signatur] *add.* atque post ipsam (*cf. ad. l. 8*)–**10** infunditur, *deinde repetunt* pater quoque (*sic!*) maxima voce signatur *O* a dicimus *S* unam similitudinem *om. S* **13** dicimus *S* **15** ergo est et *L* **16** ipsi *PKLSCWE* illi *cet.* a m **17** sit] est *P* et pater et *S* **18** sancti *om. E* **18 sq.** ubi una divinitas *om. K* ubi autem una divinitas *O* a m **19** et *om. K* m **20** ac] hac *PC* et *SWΦ* a **21** et *om. SCW* **22** noster *pr. om. W* et *om. U* noster *alt. om. Φ* a **24** sic et] sicut *K* alibi habes *LVZWEΦ* a m alibi habet *C*

noster Iesus Christus et deus et pater noster, qui dilexit nos et dedit consolationem aeternam et spem bonam in gratia, consoletur corda vestra et confirmet. Quantam unitatem ostendit, ut consolationis unitas, non pluralitas sit! Conticiscat ergo perfidia, aut si ratione non vincitur, morali humanitate flectatur.

88. Consideremus, quam moraliter egerit dominus, ut nos non solum fidem, sed etiam mores doceret. Namque in forma hominis constitutus 'subditus erat' Ioseph et Mariae. Numquid ergo minor et hominibus, quia subditus? Aliud pietatis, aliud potestatis est, sed non praeiudicat pietas potestati. In eo ergo legis subditum patri, in corpore scilicet, in quo erat subditus matri. **11, 89.** Agamus et nos moraliter, persuadeamus illis quod sibi prosit, obsecremus et *ploremus ante dominum, qui fecit nos.* Non vincere volumus, sed sanare, non insidiose agimus, sed religiose monemus. Saepe flectit humanitas, quos nec virtus potuerit superare nec ratio. Denique dominus illum hominem, qui *ex Hierusalem* descendens *incidit in latrones*, quem non asperioribus legis medicamentis,

---

33 *cf.* Luc. 2, 51 (*fid. V 173—175*) **36** legis] *scil.* I Cor. 15, 28 (*fid. V 154—182*)

11. 2 Ps. 94, 6 **6—8** Luc. 10, 30—35 (*in Luc. VII 73—81*; *al.*) **7—11** *cf.* Origen. Hom. in Luc. 34 (*p. 203, 11—204, 18 Rauer*)

PUAKD Φ(UAO) LVZ SMCWEO def. RT

25 et *alt. om. CD* deus et *om. V* **26** in gratia] et gratiam *Lm1*, *s. l.* ał et spem b. in gratia *Lm2* **28** pluralitatis *Mp.c.m2E* conticiscat *PKMC*, *Aa.c.m2* conticescat *cet.* **29** aut] ut *DEZ* **31** quam moraliter *om. Pa.c.m3* quam] quamquam *UA* egerit] gerit *L* et erat *Z* **32** fide *C* ad fidem *K* ad mores *K* **33** maria *Sa.c.m2* **34** et] est *Lp.c.Z* subditus erat *LE*, *Mp.c.m2* **36** in eo] in quo m ergo] enim *C* legi subditus (*ex* legis subditum) *Dp.c.m2* patris *Sa.c.m2* patri] paruo *Pa. c. m 3* scilicet in corpore *S*

11. 2 ut sibi prosint *C* **3** ante deum *C* non enim *Mp.c.m2EO* a m **4** flectet *K* fletet *Sa.c.m2* flexit *D* **5** quos] quod *C* poterit *Pa.c.m3* poterat *K* **6** ex hierusalem *scripsi* ex hierosolima *C* ex iherusalem in iericho *K* ex isr̄l iericho *W* ex (h)ieric(h)o *cet.* a m

non profetico rigore curaverat, oleo curavit et vino. **90.** Veniant ergo ad hunc omnes, qui sanari volunt, accipiant medicamentum, quod a patre detulit et praeparavit in caelo ex illis confectum inmortalibus sucis. Hoc ex terra non pullulat; expers enim omnis natura huius confectionis. Divino enim consilio suscepit hanc carnem, ut ostenderet legem carnis legi esse subditam mentis. Suscepit carnem, ut quasi homo vinceret, qui homines erudiret. **91.** Quid mihi prode esset, si quasi deus exserta potestate divinitatem suam tantummodo inviolabilem demonstrasset? Aut cur susciperet carnem, nisi ut temptari se naturae adque infirmitatis meae condicione pateretur? 'Temptari' debuit, 'conpati' mihi debuit, ut scirem, quemadmodum temptatus vincerem, conpassus evaderem. Vicit per continentiam, vicit per contemptum divitiarum, vicit per fidem, calcavit ambitionem, fugavit intemperantiam, lasciviam relegavit. **92.** Hoc medicamentum Petrus vidit et retia sua, strumenta videlicet quaestus et subsidia, dereliquit, renuntians carnis concupiscentiae tamquam corruptae navi, in quam sentina quaedam multarum ingreditur passionum. Magnum ergo medicamentum, quod non solum cicatricem vetusti vulneris amputavit, sed etiam causam pas-

---

8sq. *cf.* Matth. 11, 28 **13sq.** *cf.* Rom. 7, 23–25; 8, 1–4. 7 **19** *cf.* Hebr. 4, 15 **24** *cf.* Matth. 4, 20

PUAKD Φ(UAO) LVZ SMCWEO def. RT

8 curarat *SC* **8sq.** venient *C* **10** quod–caelo *om. S, Ma.c.* quod et Φam **11** succis *Up.c.m2*m fucis *W* **12** enim est *S, Dp.c.m2* omnis] *add.* omnis *alt. Sm1, corr.* hominis *Sm2* (omnis hominis) **14** suscipit *P* quasi *om. SDLVZ* **15** qui] ut *KLVZSCWE* et *D* prode esset *K* prodesset *cet.* am (*cf. l. 31*) **16** exserta] excerta *DWZ* **17** inviolabilem *om. P* susceperit *DV, Ua.c.m2* **19** conpati] conparati *Pa.c.* (ra *exp.*) **20** conpassus] passus *P* quumpassus *C* quam passus *S* **23** religavit *SCUO*a legavit (i *ex* e *m2*) *A* negavit (necavit *m2*) *D* **24** strumenta *PC* instrum. *cet.* **24sq.** derelinquit *CK* dereliquit sua *L* **25** denuntians *L, Pa.c.m3* tamque *Pa.c.m3* **26** in quam quasi Φam in qua *PKCWZ* quadam *P* **27** non solum non *V*

sionis incidit. O fides, thensauris omnibus opulentior, o vulnerum nostrorum peccatorumque medicina praestantior! 30

93. Consideremus quia nobis prode est bene credere. Mihi enim prode est scire quia propter me Christus 'suscepit meas infirmitates', mei corporis subiit passiones, 'pro me peccatum', hoc est pro omni homine, 'pro me *maledictum factus*' est, pro me adque in me *subditus* adque *subiectus*, pro 35 me *agnus*, pro me *vitis*, pro me *lapis*, pro me *servus*, pro me *filius ancillae*, pro me diem iudicii ignorans, pro me 'nesciens diem aut horam'. **94.** Nam quomodo posset nescire diem, qui dies fecit et tempora? Quomodo posset diem ignorare iudicii, qui et horam iudicii futuri expressit et causam? 40 *Factus* ergo *maledictum* non secundum divinitatem, sed secundum carnem. Scriptum est enim: *Maledictus omnis, qui pendit in ligno*. Secundum carnem utique pependit, et ideo *maledictum*, quia nostra maledicta suscepit. Ille *flevit*, ne

---

32 Mihi enim—**47** Christo] *laudatur a Concil. Constantinop. II anni 553 (IV 2, p. 83, 1—12 Schwartz)* **32 sq.** *cf.* Matth. 8, 17 (*cf.* Is. 53, 4) **33 sq.** II Cor. 5, 21 **34 sq.** Gal. 3, 13 **35** subditus] *cf.* Luc. 2, 51 subiectus] *cf.* I Cor. 15, 28 (*cf. ad p. 89, 36*) **36** agnus] Ioh. 1, 29. 36 *cf.* Is. 53, 7; *al.* vitis] Ioh. 15, 1. 5 lapis] Act. 4, 11; I Petr.2, 7. 8 **36 sq.** Ps. 114/115, 16 **37 sq.** *cf.* Matth. 24, 36; Marc. 13, 32 (*fid. V 189—219; Athan. C. Arian. III 48 sqq.*) **41. 42 sq.** Gal. 3, 13; *cf.* Deut. 21, 23 **44** Luc. 19, 41; Ioh. 11, 35

P U A K D Φ(*U A O*) *L V Z S M C W E O def. R T*

29 thensauris *P Sa. c. K* thesauris *cet.* a m o *alt. om. D W* o fides *E O* a vulnerum] ulcerum *S* **30** medicamina *S* praestantiora *S* **31** prode est *C K* prodest *cet.* a m (*cf. in Luc. II 75, p. 81, 7 Sch.; spir. II 16; incarn. 24. 68*) **32** prode (*om.* est) *K* prodest (prod *s. l. m2*) *S* **33** subigit *C* **34** hoc—homine *om. Copl. II (IV 2, p. 83, 3)* pro *pr.*] et ex h (*exp.*), *P* **35** factum *P* est *om. S* est et Φ a subiectus est *V Z* **38** nam *om. S* possit *L* diem nescire *V S M C W* Φ a m diem] *add.* aut oram *C*, et horam *K* nescire diem—**39** posset *om. V* **39** possit *L* **39 sq.** iudicii ignorare *P* **40** et *pr. om. P* futuri iudicii *U* m **41** factus est *C* **43** pendit *P a. c. m3 K D L, Z a. c.* pependit *C U* (pependet *a. c.*) *A p. c., Copl. II* (IV 2, *p. 83, 9*) pendet *cet.* pependit] pendit *D* **44** maledictus *C* quia] qui *C K W* m

tu, homo, diu fleres, ille iniurias passus est, ne tu iniuriam tuam doleres. **95.** Grande remedium solacium habere de Christo. Ille haec pro nobis patientius tulit, et sumus, qui patienter haec pro illius nomine ferre nequeamus? Quis adpetitus non discat ignoscere, quando pro persecutoribus suis Christus et cruci fixus orabat? Videsne illas, quas tu putas Christi infirmitates, tuas esse virtutes? Cur de remediis nostris ei quaestionem movemus? Lacrimae illae nos lavant, fletus illi nos abluunt, addubitatio illa nos firmat, ne tu, si coeperis dubitare, desperes. Quanto maior est iniuria, tanto uberior debetur gratia.

96. Sed in ipsis iniuriis cognosce divinitatem. In cruce pendebat, et elementa ei omnia serviebant, sol refugit, dies occidit, offusae et circumfusae tenebrae, *terra tremuit*, et non tremuit qui pependit. Quid aliud haec quam auctoris reverentiam signant? Quia in cruce est vides; quia regnum dei donat non vides? Quia 'mortem gustavit' legis, quia latronem quoque ad paradisum invitavit non legis? Mulieres flentes in-

---

49 sq. *cf.* Luc. 23, 34 **50** Videsne—**63** excubantes] *laudatur a Conc. Constantinopol. II (IV 2 p. 83, 14—23 Schwartz)* **56—59** *cf.* Matth. 27, 51—53; 27, 45 **58** *cf.* Luc. 23, 44. 45 terra tremuit] *cf.* Matth. 27, 51; Ps. 75, 9 **60** *cf.* Luc. 23, 43 **61** *cf.* Hebr. 2, 9 **61 sq.** *cf.* Luc. 23, 43 **62 sq.** *cf.* Ioh. 20, 11. 12

PUA, inde a l. 46 (remedium) *T, KD* Φ*(UATO) LVZ SMCWEO def. R*

45 diu *om. K* et ille *S* iniurias] iniuriam *Copl. II (IV 2, p. 83, 11)* **47** ille enim Φ a m pro nobis haec *UO* a m haec *om. A* patienter *W* patiens *E* **49** quando et *D* m persecutionibus *C* suis *om. W* **50** et *om. PT* etiam m tu *om. PKDSUA, Ma.c., Copl. II (IV 2 p. 83, 14)* **52** illius *Z*, ł illius *s. l. Lm2* **53** illi] illius *LZ* addubitatio *P, SDa.c.* at dubitatio *VWZ, Sp.c.m2 UAO* ac dubitatio a m et dubitatio *E* ut dubitatio *K* dubitatio *C, Dp.c., Copl. II (IV 2 p. 83, 16)* tu] tum *Copl. II (IV 2 p. 83, 16)* **54** si] cum *SCLVZ, Copl. II* **55** uberior] amplior *P* **56** sed et *PO* a **57** et] sed *C* ei *om. Copl. II (IV 2 p. 83, 18)* **58** obfusae *EO, Mi.r.* o fugae *U, Aa.c.m2T* effusae *L* et terra *UAT* et *alt. P, om. cet.* a m **59** quam] nisi *U* **62** invitavit] mutavit *U*

tueris ad tumulum, non intueris angelos excubantes? Quid dixerit legis, quid gesserit non legis? Dicis Chananeae mulieri dixisse dominum: *Non sum missus nisi ad oves quae perierunt domus Istrahel*; non dicis quoniam id, quod ab ea rogatus est, fecit! — **97.** Unde intellegere te convenit quia *missus* non id significat, quod alieno sit coactus imperio, sed quod voluntario functus sit arbitratu, alioquin contemptum ostendis patris. Si enim, ut tu interpraetaris, paternorum famulus praeceptorum venerat in Iudaeam, ut solis eius incolis mederetur, et Chananeae prius filiam, ut legimus, liberavit, non utique alieni fuit exsecutor imperii, sed voluntarii liber arbitrii. Ubi autem libertas, ibi nulla praevaricatio missionis. **98.** Nec vereare, ne displiceat patri, quod fecit filius, cum ipse dicat: *Quaecumque placita sunt ei, facio semper* et alibi: *Opera quae ego facio, ipse facit.* Quomodo ergo patri potuit displicere, quod ipse fecit per filium? *Unus* enim *deus*, sicut scriptum est, *iustificabit circumcisionem ex fide et praeputium per fidem.* **99.** Omnia lege, omnia diligenter adverte, invenies sic demonstrasse se Christum, ut deus in homine cerneretur. Nec malitiose accipias de patre filium gloriantem, cum audias patrem in filio conplacentem.

---

63 *cf.* Matth. 28, 2*sqq.* **64—66** Matth. 15, 24 **66sq.** *cf.* Matth. 15, 28 **76sq.** *Ioh. 8, 29 **77** *Ioh. 14, 10 (*cf. III 90; I 22; IV 68; V 134; al.*) **78—80** *Rom. 3, 30 **83** *cf.* Matth. 17, 5

PUATKD Φ(UATO) LVZ SMCWEO def. R

63 ac tumulum *W* tumu*tum *P* tumultum *D* **66** perierant *W* de domo *K* quoniam] quia *KE, SMp.c.m2* **67** rogatum *E* te *om. CU* **68** quod] quo *PW* **69** arbitrio *C* contentum *CU* **70** hostendit *P* **71** christus venerat (veniat *V*) *K, Mp.c.m2VEΦ*am in *om. P* eius] eis *UAT* **72** mederetur] videretur *P* filios *Pa.c.m3* familiam *E* **74** liber arbitrii *om. P* libertas voluntatis m, *codd. exc. PS, Ma.c.m2* (libera voluntas *La.c.m2*) **75** verear *C* **76** filius fecit *KSMCW* **77** facio *om. V* ipse *SMCEΦ*am (*cf. fid. III 90!*), et ipse *cet.* **78** facit *C* fecerit *DLZ* per filium] in filio *DLZ* filius *V* unus *om. Pa.c.m3* **79** est] *add.* qui *K, Mp.c.m2EΦ*am (*Vulg.*) iustificabit *C* (δικαιώσει) iustificat *PD, Ui.r.* (*Vulg.*) iustificavit *cet.* am **81** *se om. KDS* **83** audis *C* in filium *UAT*

12, 100. Sed si moralibus flecti non queunt, provocemus ad iudicem. Ad quem tandem ibimus? Nempe ad eum, qui iudicium habet. Numquid ad patrem? Sed *pater non iudicat quemquam*; *omne* enim *iudicium dedit filio.* Dedit utique generando, non largiendo. Vide quam te noluerit suo filio derogare, ut tibi ipsum iudicem daret! **101.** Videamus ergo ante iudicium, quis causam meliorem habeat, ego an tu. Nempe prudentis actoris est prius conciliare sibi iudicem. Hominem honoras, deum non honoras? Quid ergo conciliat cognitorem, honorificentia an iniuria? Pone me peccasse, quod nostrum est: num offenditur honore suo Christus? Peccamus omnes; quis ergo veniam promerebitur, qui defert honorificentiam an qui inrogat contumeliam? **102.** Aut si te ratio non movet, species saltim iudicii ipsa commoveat. Adtolle oculos ad iudicem tuos, intuere qui sedeat, cum quo sedeat, ubi sedeat. Sedet Christus ad dexteram patris. Aut si oculis hoc non potes conpraehendere, audi dicentem prophetam: *Dixit dominus domino meo: Sede ad dexteram meam.* Sedet ergo ad dexteram patris filius. Dic nunc, qui de saecularibus arbitraris aestimanda divina, num tibi videatur inferior, qui *ad dexteram* sedet, num iniuria patris, quia ad sinistram sedet.

---

12. 3 sq. *Ioh. 5, 22 **6 sqq.** *cf.* Athan. C. Arian. II 43 (*PG 26, 240 B—C*) Οὐδὲ γὰρ ἀκολουθήσει—ἐφ' οἷς ἠδίκησαν καὶ ἠσέβησαν **18. 21** *Ps. 109, 1

PUATKD Φ(*UATO*) *LVZ SMCWEO def. R, al. 13* inro(gat) *O*

12. 1 si *om. Pa.c.m3* flecti *om. E* queunt] quievit *Pa.c.m3* **5** vide] vitae *Pa.c.m3* filio suo *O* a m **7** quis] qui *W* habet *CD* **8** auctoris *Pa.c. DLZSUAT* conciliare sibi prius *L* sibi *om. V* **9** deum] dñm *CUT* **10** cognitorem] cognitionem *U* **11** nostrum *scripsi* (*cf.* peccamus omnes *et §§ 113. 122*), non *codd. et edd.* suo *om. P* **12** merebitur *C* differt *K* fert *C* **13** an] aut Φ a inrogant *C* rogat *W* contumeliam] iniuriam *W* te] ista *C* **14** saltim *P, Da.c. MVCE* Φ salutem *K* saltem *cet.* a m iudicis *K* **15** sedeat *pr.*] sedit *K* **16** ubi sedeat *om. PD* **19** et filius *D* qui] quid *P, Da.r.* de *om. W* **20** aestimando *P* num] nunc *U, Aa.c.m2* videtur *L p.c. Z* **21** iniuriam *PULZ* a quia] qui *Pa.c.m3 Up.c.m2 AD ELZ* a quia ad] quod *Ua.c.m2*

Pater honorat, et tu iniuriam putas? pater mavult id esse pietatis exemplum, et tu putas praeceptionis imperium? 'De morte *surrexit* et *ad dexteram dei* sedet.' — **103.** 'Sed dixit, inquit, pater!' — Accipe etiam, ubi non dicit pater et praedicit filius: *Amodo videbitis filium hominis sedentem ad dexteram virtutis.* Et hoc de adsumptione corporis dicit. Huic dicit: *Sede ad dexteram meam.* Nam si de aeterna sede divinitatis inquiris, interrogatus a Pilato, si ipse esset rex Iudaeorum, ait: *In hoc sum natus.* Unde et Paulus monet hoc esse nobis utile, si Christum non ex praecepto neque ex gratia, sed quasi 'dilectissimum filium' *ad dexteram dei* sedere credamus. Sic enim habes: *Quae susum sunt, quaerite, ubi Christus est ad dexteram dei sedens, quae susum sunt, sapite.* Hoc est enim superiora sapere: credere quia Christus, ut sedeat, non quasi iussus obsequitur, sed quasi *filius dilectissimus* honoratur. Propter rationem ergo corporis dicit: *Sede ad dexteram meam, donec ponam inimicos tuos scamellum pedum tuorum.* **104.** Quod si et hoc ad calumniam trahis, quia pater dicit *ponam inimicos tuos*, etiam pater trahit ad filium, quos filius suscitet adque vivificet. *Nemo* enim, inquit, *potest venire ad me, nisi pater, qui misit me, adtraxerit eum, et ego resuscitabo eum in novissimo die.* Et tu filium dei pro infirmitate dicis

23sq. 32 Rom. 8, 34 **26sq.** *Matth. 26, 64 **28** *Ps. 109, 1 **30** *Ioh. 18, 37 **32. 36** *cf.* Marc. 9, 7; *al.* **33sq.** *Col. 3, 1. 2 **37–39** *Ps. 109, 1 **41–43** *Ioh. 6, 44

PUATKD Φ(*UAT*) *LVZ SMCWE def. RO*

22 mavult] vult *C* amavit *S* magis vult *Dp.c.m2* (*ex* mas vult) **24** edixit *C* hoc dixit *E* **25** inquis *U*, *Ap.c.m2T* a m **26** hominis *om. D* **26sq.** a dextris *S* **27** huic] hinc *Pp.c.m3*, a **28** dic *Pa.c.m3* meam *om. D* **29** inquirens *P* quaeris a si] an *P* **30** inde *C* paulus] apostolus *K* Φ a m monet] ait *Z* **31** si] ut *Lp.c.K* **32** sedere] habere *C* **33** habes] *add.* ad colosenses *E* susum *P*, *Sa.c.* (quaerite quae susum sunt *S*), sursum *cet.* quaerere *W* **34** sedens *om. S* susum *P*, *Sa.c.*, sursum *cet.* **35** et credere Φ a **36** iussis *C* **37** dicitur *C* **38** scamellum *P* spabellum *K* scabillum *S*, *La.c.M* scabellum *cet.* **39** et *om. SD* pater] *add.* ad filium a **40** dixit *E* m **42** suscitabo *CDL* **43** in *om. C*

esse subiectum, cui pater trahit, quos ille in novissimo die suscitet? Haecine tibi videtur esse subiectio, in qua *regnum patri* paratur, cum pater ad filium trahat, et calumniae locus non sit, cum patri regnum filius tradat nec aliqui praeferatur? Haec enim documenta pietatis sunt, quod et pater filio et filius patri tradit. Ita enim sibi tradunt, ut neque ille qui accipit, quasi alienum adquirat, nec qui tradit, amittat. **105.** Ad dexteram quoque sedere nulla praelatio, nec ad sinistram iniuria; divinitas enim gradum nescit nec loco aliquo circumscribitur nec temporibus definitur. Angustis animis homines ista pensamus. Nulla differentia caritatis, nullum discrimen est unitatis. **106.** Sed cur longius evagamur? Circumspectasti omnia, vidisti iudicem, advertisti 'angelos' praedicantes. Illi 'laudant', et tu vituperas? Dominationes et 'potestates' 'venerantur', et tu calumniaris? Adorant omnes sancti eius, non adorat dei filius, non adorat spiritus sanctus. Serafin dicunt: *Sanctus, sanctus, sanctus.*

107. Quid sibi vult sub uno nomine sanctitatis trina repetitio? Si trina repetitio, cur una laudatio? Si una lau-

---

45—47 I Cor. 15, 24—28 **56—60** *cf.* Is. 6, 2*sq.*; Hymn. 'Te Deum' 2—12 **61 sqq.** *cf.* Athan. De Inc. et c. Arian. 10 (*PG 26, 1000B*) καὶ ὅτι δοξολογοῦσι τὰ σεραφὶμ — μία γὰρ ἡ θεότης καὶ εἷς θεὸς ἐν τρισὶν ὑποστάσεσι (*cf.* De Synod. 23, 6, *p. 249, 29—33 Opitz*); *cf. spir. III 109sq.* **60—67 sq.** *Is. 6, 3

PUATKD Φ(UAT) LVZ SMCWE def. RO

44 adtrahit *CVE* **45** haeccine *Lp.c.Vam* haecne *U* haec*ne (i *eras.*) *M* **46** patris *D* traham *Pa.c.m3* calumniat *Pa.c.m3* **47** patri] pater *P* filio *P* filius *om. D* tradat] trahat *UDZ, Aa.c.m2* aliquid *UT, ADp.c.WEam* praefertur *Z* **49** tradit] tradidit *S* trahit *P* tradet *La.c.m2* tradat *am* **50** accepit *DMC, LKa.c.* alienum] regnum *E, Mp.c.m2* **51** praelatio est *PKLam* neque *Eam* necque (que *m2*) *M* **53** nec—definitur *om. D* angustis] *add.* enim *W* **54** hominis *DVZUT, Aa.c.m2* **55** evagamus *CW* vagamur *D* **55 sq.** circumspexisti *S* **56** vidisti] audisti *KV* **60** seraphim *DW*, *add.* et cerubin *K* serafin—sanctus *tert. om. PS* **62 sq.** si una laudatio *om. CD*

datio, cur trina repetitio, nisi quia pater et filius et spiritus sanctus sanctitate unum sunt? Non dixit semel, ne filium sequestraret, non bis, ne spiritum praeteriret, non quater, ne creaturas coniungeret. Et ut ostenderet trinitatis unam esse deitatem, cum tertio dixisset *sanctus, sanctus, sanctus*, addidit singulariter *dominus sabaoth*. Sanctus igitur pater, sanctus filius, sanctus et dei spiritus. Adoratur igitur trinitas, non adorat, laudatur trinitas, non laudat. Ego mallo sicut serafin credere et sicut omnes potestates virtutesque caelestes adorare.

13, 108. Igitur prosecutionem tuam videamus, quemadmodum concilies tibi iudicem. Dic sane, dic, inquam: 'Ego te, Christe, puto esse dissimilem patris.' — Respondebit et ille: 'Discerne si potes, discerne, inquam, quo putes esse dissimilem!' **109.** Dic aliut: 'Creaturam, inquies, te arbitror.' — Respondebit et Christus: 'Si *duorum hominum testimonium verum est*, tu nec mihi nec patri saltim credere debuisti, qui genitum nominavit?' — **110.** 'Bonum nego.' — Dicet et ille: 'Fiat tibi secundum fidem tuam, ut tibi bonus non sim.' — **111.** 'Omnipotentem non arbitror.' — Respondebit et ipse: 'Non possum ergo tibi tua peccata donare.' — **112.** 'Subiec-

---

13. 6sq. Ioh. 8, 17 **8** genitum] *cf.* Ps. 109, 3

PUATKD Φ(UAT) LVZ SMCWE def. RO

63 repetitio] *add.* trina repetitio cur *UTVW*, (cur *s. l. m2*) *A*, m *add.* cur *S* **64** sanctitate *om. PSW* **65** quater] ter *Pa.c.m3* quater ne] quaternae *S* **66** creaturam se coniungeret Φ (creaturas *corr. Am2*) creaturam secum iungeret *Tm2* creaturam sibi coniungeret a iungeret *La. c. m2* et] sed *P* **67sq.** addit *L* **68** singulariter] similiter *S* dominus deus sabaoth m **69** deus spiritus *P* **70** ego] ergo *DV*, *La.c.* mallo *PCE*, *Sa.c.* **71** seraphim et cerubin *K*

13. 3 patri *Pp.r.ΦC* patris—**5** dissimilem *om. S* **4** et *om. C* in quo m quod *Pa.c.* **5** dissimile *P* creatura inquit *V* inquies *om. E, eras. M* te *om. D* **6** respondit *L* et *om. CD* **7** tu] *add.* si *Sm2* patri] *add.* nec spiritui *Sm2* saltim *PUMVW*, *Da.c.* saltem *cet.* a m **8** bonum] *add.* inquies m dicit *KLZS* **11** ergo] ego *D* sed subiectum *D*

tum dico.' Referet ad hoc: 'Cur igitur libertatem ac veniam ab eo petis, quem putas pro servitio esse subiectum?'

113. Video haerere prosecutionem tuam. Non urgueo, quia peccatorum meorum ipse sum conscius. Non invideo veniam, quia ipse opto indulgentiam. Votum tuum scire desidero: Allegato apud iudicem desideria tua! Non prodo crimina, seriem tuorum expecto votorum. **114.** Dic utique ea, quae in communi voto sunt! Dic, inquam: 'Domine, fac me ad imaginem dei.' — Respondebit et ille: 'Ad quam imaginem? Quam negasti?' — **115.** Dic: 'Fac me incorruptibilem.' — Referet utique: 'Quomodo te incorruptibilem facere possum, quem tu creaturam dicendo capacem corruptibilitatis esse voluisti? *Mortui resurgent incorrupti*, et corruptibilem dicis, quem deum cernis?' — **116.** Dic: 'Bonus esto mihi.' — Dicet: 'Quid postulas, quod negasti? Ego te bonum volui, ego dixi: *Estote sancti, quoniam* ipse *sanctus sum*. Et tu mihi id negare contendis? Et tu expectas veniam peccatorum? Sed nemo *potest donare peccatum nisi solus deus*. Itaque cum verus et solus tibi deus non sim, non possum utique tua peccata donare.'

---

24 I Cor. 15, 52 **27 sq.** *Lev. 11, 44; *19, 2; *I. Petr. 1, 16 (*cf. spir. I 74; incarn. 110; sacr. V 21*) **29** *Marc. 2, 7; Luc. 5, 21

PUATKD Φ(UAT) LVZ SMCWE def. RO

12 referet *KZSW* m refert et *LC* refert *cet.* a ad *om. C* cur] quare *W* **14** persecutionem a tuam *om. V* urgueo *Sa.c.UAK* urguo *C* arguo *LVZ* ergo *E, Mp.r.m2* urgeo *cet.* a m quia] qui *MC* **17** allegato *SK LVZ, Ea.c.* alligato *Pa.c.m3, D, Ep.c.* alligata *CW* alliga tu *Turon. 265* enalligo *UT* en allego *Ap.c.m2* (en *ex* an), m en alligo a allego *Pp.c.m3* apud me iudicem *K* prode *Sp.c.m2* **18** exopto *K* utique *PUDSZ, Mp.r.m3* itaque *cet., om. W* **20** et *om. KVZ* m **22** refert Φ*DLVZE, Mp.c.m3* incorruptibile *P* **23 sq.** corruptibilitates *P* **24** et tu *KDE, Mp.c.m2,* m **25** esse dicis *K* dominum *PK* **26** dicet] dicit *L* dicet tibi *E, Mp.c.m2,* m **27** esse volui m ipse] ego a *om. S* **29** peccatorum—deus *om. S* peccata donare *UK* donare peccata *ADE* m (peccata *Vulg.*) **31** utique tibi *C*

117. Haec Arrianus dicat; et Fotinianus: 'Nego te, inquit, deum.' — Respondebit et dominus: '*Dixit insipiens in corde suo: Non est deus* de quo dictum putas, de Iudaeo, de gentili an de diabulo? De quovis dictum sit, Fotiniane, tolerabilior est ille qui tacuit. Tu vero et voce ausus es dicere, ut insipiente insipientior probareris. Negas ergo, inquit, deum, cum *ego* dixerim: *Dii estis et fili excelsi omnes*? Et tu deum negas, cuius opera divina circumspicis?'

118. Dicat et Sabellianus: 'Ego te ipsum patrem et filium et spiritum sanctum arbitror.' — Respondebit et dominus: 'Non audis patrem, non audis filium? Numquid hic ulla confusio est? Scriptura ipsa te non docet patrem esse, qui detulit iudicium, filium esse, qui iudicat? Non audisti me dicentem: *quia solus non sum, sed ego et qui me misit pater*?'

119. Dicat et Manichaeus: 'Ego auctorem carnis nostrae diabolum credo.' — Respondebit ei: 'Ergo quid facis in caelestibus? Vade ad auctorem tuum! Ego eos volo esse mecum quos dedit mihi pater. Tu te a diabolo, Manichaee, creatum arbitraris; ad illius ergo festina sedem, ubi ignis et sulpur, ubi non restinguitur eius incendium, ne umquam poena moriatur.'

33sq. Ps. 52, 1 **38** Ps. 81, 6 **44** *cf.* Ioh. 5, 22 **45** *Ioh. 8, 16 **48sq.** *cf.* Ioh. 17, 24 **50sq.** *cf.* Apoc. 14, 10. 11; Marc. 9, 48 (Is. 66, 24)

PUA, T usque ad l. 44 iudicium, *KD* Φ(*UA, O inde a. l. 38* cum ego, *T usque ad l. 44*) *LVZ SMCWEO def. R, T a l. 44* filium

32 dicit *Lp.c.m2Z*a **33** deum] dñs *Pa.r.* dš *Pp.r.* dñm *K* et] ei *KVW* **34sq.** de *tert. et quart. om. S* **35** diabulo *PKDA* **36** tacet *S* et *om. K* **37** insipienti *C* **38** fili *P, Sa.c.m2La.c.KW* **39** deum] dñm *P* **40** ipsum *om. W* **41** respondet *Ua.c.m2W* **42** hic *om. Z* **43** te non] nos *UAT* non *om. O*a m **45** dicente *K* quia *PKC, om. cet.* a m sed et ego *V* et *om. K* misit me *VE*m **46** dicat et] dicet *U* dicet et *AO*a **47** diabulum *LA* zabolum *D* respondit *Z* facies *Pp.c.m3* (faces *m 1*), *D*Φa m facitis *L* **48** mecum esse *UADE*m **49** manicee a diabolo *S* creatum manichaee *D*Φa m **50** festinas *K* sulpur *P* **51** non *om. D* extinguitur *CLZ* incendium] imperium *C*, ignis *P* ne] nec Φa **52** poena *om. UA* morietur Φa moritur *Z*

120. Mitto alia haereticorum portenta, non nomina. Qui dies erit iudicii, quae erit forma sententiae? Respondebit his omnibus et ille moraliter: *Populus meus, quid feci tibi, aut quid contristavi te?* Nonne *ex Aegypto eduxi te et ex domo servitutis liberavi te?* **121.** Sed parum est ex Aegypto liberasse et ex domo servitutis eripuisse, plus est te ipsum dedisse pro nobis. Dices ergo: 'Nonne vestras omnes suscepi iniurias? Nonne corpus meum pro vobis optuli? Nonne mortem adpetivi, quod non erat divinitatis meae, sed vestrae redemptionis? Haecine referuntur gratiae? Hoc profecit sanguis meus, sicut in profeta ipse iam dixi: *Quae utilitas in sanguine meo, quia descendi in corruptionem?* Hoc ergo profecit, ut me impie negaretis, pro quibus ista sustinui?'

122. Ego vero tunc, domine Iesu, etsi gravium peccatorum mihi ipse sim conscius, dicam tamen: 'Non te negavi. Habes quod ignoscas fragilitati carnis. Delictum fateor, peccata non abnuo. *Si vis, potes me* salvare, quia hoc qui dixit, et meruit. *Ne,* quaeso, *in iudicium intres cum servo tuo.* Non quaero ut iudices, sed ut ignoscas'.

14, 123. Quid putamus Christum iudicaturum? Ego

55–57 *Mich. 6, 3. 4 **61 sq.** *cf.* Is. 53, 4; Matth. 8, 17 **63 sq.** *Ps. 29, 10 **69** Matth. 8, 2 **70** *Ps. 142, 2

PUAKD Φ(UAO) LVZ SMCWEO def. RT

53 omitto *LVZSMCWO a* nomina] *add.* qui dicunt *L, Mp.c.m2 VZSCWEO a* **53 sq.** quid dies *K* quis (iudicii) dies *V* quid eis *m* qui dies erit] quid gesserit *UA* **54** erit *pr. s.l. Mm2* **55** mortaliter *A* populo *C* **56** quid] in quo *C* quis *D* quia *E* contristavit *Dp.c.m2* nonne] non *Sa.c.m2* **57 sq.** liberasse te *S* **58** et *om. W* **59** dicis *PDSC* dicit *L* dicet *KE, Mp.c.m2* dicens *VWZ* ergo *om. VWZO a* **61** petivi *L* **62** haeccine *O a m* **63** dixi *UKM* dixit *cet.* **64** ergo] enim *D* **65** profeci *DZ* proficit *C* **67** sim] sum *C Φ a* **68 sq.** peccatum *SO a m* **69** potest *SD* salvare] mundare *m* qui *om. K* emeruit *M m* **70** ne] mecum (*ex* me) *Sm2* **71** ut *alt. P om. cet.*

14. 1 quid] qui *W* quia *Lp.c.Z* putabimus *K* **1 sq.** ego scio iudicaturum *om. DSC*

scio. Iudicaturum dico? Immo iam iudicavit. Tenemus eius sententiam: *Ut omnes*, inquit, *honorificent filium, sicut honorificant patrem. Qui non honorificat filium, non honorificat patrem, qui misit illum.* **124.** Si displicet sententia, adpella ad patrem, rescinde 'iudicium, quod pater detulit'! Dic quia dissimilem habet filium! — Respondebit tibi: 'Ego ergo mentitus sum, qui dixi filio: *Faciamus hominem ad imaginem et similitudinem nostram?*' — **125.** Dic quia creavit! — Respondebit tibi: 'Cur ergo adorasti, quem creaturam putasti?'— **126.** Dic quia minorem generavit filium! — Respondebit: 'Metire, videamus!' — **127.** Dic quia ei non debuisti credere! — Referet ad hoc: 'Non tibi dixeram: *Hic est filius meus dilectissimus, in quo complacui, ipsum audite?*' — Quid est *ipsum audite?* Dicentem utique: *Omnia, quae pater habet, mea sunt.* Hoc audierunt apostoli, sicut scriptum est: *Et ceciderunt in faciem suam et timuerunt valde.* Si ceciderunt, qui confessi sunt, quid facient, qui negarunt? Sed illos Iesus *tetigit* et levavit, vos iacere patietur, ne videatis gloriam, quam negastis. **128.** Videmus ergo quoniam, quem filius damnat, et pater damnat. Et ideo honorificemus filium, sicut honorificamus et patrem, ut per filium ad patrem pervenire possimus.

14. 3–5 Ioh. 5, 23 6 *cf.* Ioh. 5, 22 8sq. Gen. 1, 26 13sq. *Matth. 17, 5; *Marc. 9, 7 15sq. *Ioh. 16, 15 16sq. Matth. 17, 6 19 Matth. 17, 7 21sq. *cf.* Ioh. 5, 23

PUAKD Φ(*UAO*) *LVZ SMCWEO def. RT*

3 ut *om. DLVZSMWE* omnis *Sp.c.m2* inquit] *add.* qui non *Sm2* honorificent] honorificat *Sp.c.m2* filium sicut honorificant *om. D* sicut–4 filium *om. S* 4 qui–5 patrem *om. P* honorificant . . . honorificant *DWO* 6 attulit Φa 7 ego *om. C* ergo ego *L* 8 qui *om. K* 9 creavit] creasti eum *W* 10 cur] quare *W* 11 respondebit tibi *DW* 12 metiri *CD* viderimus *C* videamur *O*a ei] et *S* 13 refert *KDZSCE* refere et *P* referat *UA* refert et *L* ad] et *C* 14 dilectus *K* mihi conplacui *K* 14sq. quid–audite *om. C* 18 faciunt *C* negaverunt *DZSE*, *Mp.c.m2* ille *P* 20 videamus *KMV*Φa quem *om. C* 21 filium– 22 honorificamus *om. D* 22sq. venire *SLZ* 23 possumus *Pa.c.m3*

15, 129. Haec ego, imperator auguste, carptim et breviter inpolita magis proposui quam enodata digessi. Quod si qua Arriani inconsummata arbitrantur, ego vix fateor incohata. Si qua adhuc superesse opinantur, ego prope omnia; infidelibus enim totum deest, sed abundat fidelibus. Denique una confessio Petri abundavit ad fidem Christo: *Tu es Christus, filius dei vivi.* Sat est enim generationem scire divinam, non divisam, non demutatam, non derivatoriam, non creatam. **130.** Hoc etiam totis scripturarum exponitur libris nec adhuc ab impiis creditur. *Incrassatum est enim*, ut scriptum est, *cor populi huius, et auribus suis graviter audierunt et oculos suos gravaverunt, ne quando oculis videant et auribus audiant et corde intellegant.* Namque more Iudaeico aures suas Arriani claudere solent aut serere tumultus, quotienscumque verbum salutis auditur. **131.** Et quid mirum, si humanis vocibus credere non soleant infideles qui non credunt divinis? Filius dei dicebat, sicut habes in evangelio: *Pater, clarifica nomen tuum.* Vox patris de caelo audita dicentis est: *Et clarificavi et iterum clarificabo.* Infideles haec audiebant, sed non credebant. Dicebat filius, respondebat pater, et dicebant Iudaei:

---

15. 6sq. Matth. 16, 16 **10—13** *Is. 6, 10 **17—19** Ioh. 12, 28

PUAKD Φ(UAO) LVZ SMCWEO def. RT

15. 1 haecce enim *D* ego] ergo *V* Φ a et] ac *W* m **2** prosui *Pa.c.m3 Sa.c.* proposui elimata quam *K* quam *om. W* **3** qua Φ a m qui *cet.* **4** ad hoc *L* omnia *om. Pa.c.m3* **5** sed *om. SCWLVZ, Ma.c.m2,* m **6** abundabit *Pa.c.m3C* ad fidem] fide *U, Aa.c.m2* christo *om. K* christo dicens *LZ* **7** vivi *om. S* satis *DCVW* **8** demutatam *PKDVSWE* diminutam *C* Φ a m deribaturiam *P* dirivatoriam *DEZ* Φ a dirivatam *W* derivatoria litterarum *K* **9** scripturarum] linguarum *K* **11** populi huius] eorum Φ a suis *s.l.M, om. K* m **12** oculis] *add.* suis Φ a m auribus audiant et *om. W* **13** more] mossi *Ua.c.m2* moysi *Um2, Aa.c.m1* iudaeico *PS* iudei quo *W* iudaico *cet.* **14** cludere *S* cl*udere *M* tumultum *SO* a **16** non solent *KA* nolunt *W* **17** dei *om. SW, s.l.M* **18** audita caelo (*om.* de) *C* audita de caelo *K* est dicentis *LZ* Φ a m est *om. C* et *om. KZSVW* **19** clarificabo] clarifico *S* hoc *C* sed] et *UA* **20** et *om. DC* Φ a

Tonitruum factum est illi; alii dicebant: Angelus ei locutus est. **132.** Paulus quoque, sicut scriptum est in Actibus apostolorum, cum voce Christi vocaretur ad gratiam pluresque comites pariter incederent, solus vocem Christi audisse se dixit.

Adeo, sancte imperator, qui credit, audit, et audit, ut credat; qui non credit, non audit, sed nec vult nec potest audire, ne credat. **133.** Adque utinam, quod in me est, audire vellent, ut crederent, audire cum bona caritate et mansuetudine, ut verum quaerentes, non veritatem inpugnantes. Scribtum est enim, ut non intendamus *fabulis et genealogiis interminabilibus, quae quaestiones magis praestant quam aedificationem dei, quae in fide est. Finis autem praecepti est caritas de corde puro et conscientia bona et fide non ficta. A quibus quidam aberrantes conversi sunt in vaniloquium volentes esse legis doctores, non intellegentes, neque quae locuntur neque de quibus adfirmant.* Alibi quoque idem apostolus dicit: *Stultas autem et sine disciplina quaestiones devita.* **134.** Tales deserendos apostolus dicit, qui quaestiones serant: hos esse hereticos, de quibus et alibi dicit quod *discedent quidam a fide intendentes spiritibus seductoribus doctrinis daemoniorum.*

---

21 *Ioh. 12, 29 **22—25** *cf.* Act. 22, 7. 9 **31—37** *I Tim. 1, 4—7 **38** II Tim. 2, 23 **38 sq.** *cf.* Tit. 3, 9. 10 **40 sq.** *I Tim. 4, 1

PUAKD Φ(UAO) LVZ SMCWEO def. RT

21 tonitrum *P* illi *om. C* locutus est ei Φ a m **22** scriptum est *om. D* **24** inciderint *P a. c. m 3* **26** adeo] ideo *O* a imperator] *add.* gratiane *s. l. V m 1* audit *pr.*] audiat *UO* a **27** sed *om. UA* **29** caritate et *om.* Φ a **31** intenderemus *P* **32** interminalibus *PS fortasse recte* ininterminalibus *A* ininterminabilibus *UMW*, *V a. r.* interminatis *Z* (*Vulg.*) interminabilius *D* quaestionem *C* **35** convertunt se *PDE* **36** loquantur *KW*, *M a. c. m 2* **37** et alibi quoque *P* idem] ibi *C* ipse *K* **39** qui] quia *S* serunt *CDZ* m seruant (a *exp.*) *L* asserunt *UA* asserant *O* a hos esse] hoc esse *S* eos esse *E* hoc est *D* m **40** et *om.* Φ a discedant *U a. c. m 2* descendent *C* discederent *K* **41** intendes *K* seductoribus *PK* (*cf.* πλάνοις), erroris (*cf.* πλάνης) *cet.* (*Vulg.*) a m et doctrinis *Sp. c. m 2 CL*, *E a. r. O* a m (*Vulg.*)

135. Et Iohannes dicit haereticos esse antechristos, Arrianos utique designans. Haec enim haeresis post omnes haereses coepit et ex omni haeresi venena collegit. Sicut enim de antechristo scriptum est quia *aperuit os suum in blasphemia ad deum blasphemare nomen eius et bellum facere cum sanctis eius*, ita et isti et filio dei derogant nec martyribus pepercerunt et, quod fortasse ille non faciet, scripturas falsavere divinas. Itaque *qui dicit quia Iesus non est Christus, hic est antechristus*. Qui negat 'salvatorem mundi', negat Iesum; qui negat filium, negat et patrem, quia scriptum est: *Omnis qui negat filium, nec patrem habet.*

16, 136. Neque vero te, imperator, pluribus tenere debeo bello intentum et victricia de barbaris tropaea meditantem. Progredere plane 'scuto fidei' saeptus *et gladium spiritus* habens, progredere ad victoriam superioribus promissam temporibus et divinis oraculis profetatam. **137.** Namque et futuram nostri depopulationem et bella Gothorum Ezechiel illo iam tempore profetavit. Sic enim habes: *Propter hoc profetiza, fili hominis, et dic Gog: Haec dicit*

42 *cf.* I Ioh. 2, 18 **43sqq.** *cf.* Athan. C. Arian. I, 1 (*PG 26, 12C–13A*); I 8 (*ibid. 28C*); *al.* **45sq.** *Apoc. 13, 6. 7 **49sq.** *I Ioh. 2, 22 **50** salvatorem mundi] *cf.* Ioh. 4, 42 **51** I Ioh. 2, 23

16. 3sq. Eph. 6, 16. 17 **8sqq.** *Ezech. 38, 14–16

PUAKD Φ(UAO) LVZ SMCWEO def. RT

42 antechristos *PDSC, AEa. c.* (*semper*) arrianos] hos *C om. S* **43** per omnes et post omnes *K* **44** et *om. KDC* haerese *CUAZ* colligit *K, Ap. c. m 2* **45** quia] qui *L* in] ad *K* blasphemia *PSD* blasphemiam *cet.* m **45sq.** ad dominum *L* **47** et *alt. om. SEO* a m, *eras. M* derogantes *LZ* **50** qui *om. K* et *om. M* **51** nec patrem habet] negat et patrem Φ a m

16. 1 vero] enim *U* imperator] *add.* gratiane *s. l. Vm1* tenere] tendere *U, Aa. r.* **2** bellum inductum *Pa. c. m3* intendere *U, Aa. c. m1* (intendentem), interitum *K* victricem *W* tropheam meditante *U* **3** progredere] prodere *W* gladium] gloriam *K* **4** habent *Pa. c. m3* **5** prophetarum *W* **6** gothorum et *V* **7** ezechiae *Pa. c. m3* iam] in *D* iam in *L* sic enim habes *om. K* habet *C, Ea. c.* **8** pro hoc *C* propterea Φ a m o gog (goth *DE*) *SDEOMm1* a m gog] hoc *C* goc *W* goth *Mm2ZE* goht *Da. c.*

dominus: Non in die illa, cum constituetur habitare populus meus Istrahel in pace, surges? Et venies de loco tuo ab extremo aquilone, et gentes tecum multae, sessores equorum omnes, congregatio multa et magna et virtus copiosa. Et ascendes ad populum meum Istrahel ut nubes operire terram in novissimis diebus, et cetera. **138.** Gog iste Gothus est, quem iam videmus exisse, de quo promittitur nobis futura victoria dicente domino: *Et praedabunt eos, qui depraedati eos fuerant, et despoliabunt eos, qui sibi spolia detraxerant, dicit dominus. Eritque in die illa, dabo Gog* — hoc est Gotis — *locum nominatum, monumentum in Istrahel, multorum virorum congestum, qui supervenerunt ad mare; et per circuitum saepit os vallis et obruit illic Gog et totam multitudinem eius, et vocabitur Ge poliandrium Gog, et obruit eos domus Istrahel, ut purgetur terra*

---

16 sqq. *Ezech. 39, 10—12

PUAKD Φ(UAO) LVZ SMCWEO def. RT

9 non] nonne *LVZW om. DUAO* constituitur *SDW, Aa.c.* constitueretur *E, i.r. Mm2* habitare *post* **10** israhel *U* **9 sq.** israhel populus meus *L* **10** in pacem *Sa.c.m2* venis *Pa.c.m3* **11** aquilonis *Oa* multas *U, Aa.c.m2D* omnis *KLMCEΦa* magnae *D* **12** et *alt. om. D* virtutis copiosae *D* ascendes (t *s.* s *alt.*) *Pm3* ascendent *S* descendet *E, Mi.r.Oa* ascendit *Aa.c.m2* ascendet *cet.* ascende m **13** istrahel] *add.* exsurgentes de loco hus *s.l. Vm1* nubis *KV* nobis *W* operiret *LAa.r. Ep.c.m1M* operiet *Oa* **14** goc *W* goth *Ap.c.m1Mp.c.m2EZ* goht *Da.c.* (gohc) iam *om. C, La.c.* **15** nobis *om. S* **16** praedabunt *PD* depraedabunt *AKMEOa* depraedabuntur *cet.* praedati *E* et *alt. om. S* **17** dispoliabunt *KW* spoliabunt *L* detraxerunt *KLVZSWΦa* **18** eritque] utique *D* in diem illam *V* gog *cf. ad l. 14* got(h)is *PUO, Aa.c.m2* gothus *Ma.c.m2* (gogus *m2*) got(h)os *cet.* in locum *Lp.c.m2ZSCW* **19** monumentum *om. S* monimentum *DUA* in *om. Pa.c.m3KLZSEUAm eras. M* congestivum *SU* congestium *ME, Aa.c.* congestior *Da.c.* (*exp.*) **20** supervenerant *PLZ* et *om. K* saepit *P*] struite *S* instruet *C* sternet *K* struet *Am2inmg., DMEOam* stravit *LVZW* istum et *U, Aa.c.m2* os m hos *S* has *Oa* eos *cet.* valles *PK, Sa.c.* (vallos *m2*), *add.* istum et eos (*!*) *UOa* **21** et obruit *PL*] sepelierunt *U* et obstruet *C* et obruet *cet.* am illic] illis *C* gog] goth *Ma.c.m2Z* Gae *V* (Γαι *Sept.*) ce *Z* **22** poliandrum *P* puliandrium *CK* gog] goth *Ma.c.m2Z* obruit *PL* obruet *cet.*

in septem mensibus. **139.** Nec ambiguum, sancte imperator, quod, qui perfidiae alienae poenam excipimus, fidei catholicae in te vigentis habituri sumus auxilium. Evidens enim antehac divinae indignationis causa praecessit, ut ibi primum fides Romano imperio frangeretur, ubi fracta est deo. **140.** Non libet confessorum neces, tormenta, exilia recordari, impiorum sacerdotia, munera proditorum. Nonne de Thraciae partibus per ripensem Daciam et Mysiam omnemque Valeriam Pannoniorum totum illum limitem sacrilegis pariter vocibus et barbaricis motibus audivimus inhorrentem? Quid poterat nobis vicinia tam feralis invehere, aut quemadmodum res Romana tali tuta poterat esse custodia?

141. Sed iam satis superque, omnipotens deus, nostro exitio nostroque sanguine confessorum neces, exilia sacerdotum et nefas tantae impietatis eluimus. Satis claruit eos, qui violaverint fidem, tutos esse non posse. Convertere, domine, fideique tuae adtolle vexilla. **142.** Non hic aquilae militares neque volatus avium exercitum ducunt, sed tuum,

---

23 sqq. *cf.* Diss. Maximin. 13 (*p. 69, 8 sq. Kauffmann*) **36** exitio] *cf. Proleg. II 2*

PUATKD Φ(*UAO*) *LVZ SMCWEO def. RT*

23 in septem mensibus *SCV*, (menses) *W*, *om. cet.* a m imperator gratiane *V* **24** quod] ut *P* qui] quia bene *C* alienae *om. C* alieque *U*, *Aa.c.m2* poenam] pugnam *CΦa* poena *P* poene *E om. S* excipimus *KDVWEΦam* **25** in te *om. L* simus *KVm* **26** processit *P* ut ubi *P*, *Da.c.* ut tibi *Sa.c.* **28** confessorum neces] concessorum nec est *P* neces] nec esset *Va.c.m2W* tormenta *om. DVSW*, *i.r. M* **28 sq.** recordare *SW*, *Ea.c.* **29** piorum *SUam* imperiorum *C* perfidorum *LZ* sacerdotio *U*, *Aa.c.m2* proditorum munera *codd. exc. SC*; am **30** trahiae *P* moesiam *DUAV WE*, *Mp.c.m2 Turon. 265* musian *Sa.c.* (mysian *m2*) (mysiam = moesiam: *cf. Re. XV p. 2352, 9 sqq.*) **31** sacrilegiis *PC* **32** mortibus *K* moribus *D* **33** fetalis *P* **34** potest *P* **35** satis *om. Sa.c.m2* superque] superare *Pa.c.m3* super quem *Sa.c.* super quae *V* noster *Pa.c.m3* **36** exitio] exilio *Pa.c.m3KD*, *Mp.c.E* am nece *S* exilio *S* exiliis *La.c.* **37** et *exp. Sm2* ac *L* et (*add. m2*) satis *S* clarauit *P* **38** violaverunt *Pp.c.m3DLVZΦa* **39** attollere *P* avelle *Sp.c.m2* (*ex* auolle) vixilla *P* **40** militares] *add.* victrices *L* militaris *Pa.c.m3* tuum] tu *PC*

domine Iesu, nomen et cultus, non hic infidelis aliqua regio, sed ea quae confessores mittere solet Italia, Italia aliquando temptata, mutata numquam, quam dudum ab hoste barbaro defendisti, nunc etiam vindicasti, non hic in imperatore mens lubrica, sed fides fixa. **143.** Ostende nunc evidens tuae maiestatis indicium, ut is, qui te verum 'virtutum dominum' et 'caelestis militiae ducem', is, qui te veram *dei virtutem* credit esse *adque sapientiam*, non temporalem utique nec creatam, sed 'sempiternam', sicut scriptum est, 'Dei virtutem et divinitatem', tuae maiestatis fultus auxilio fidei suae tropaea mereatur.

---

43 dudum] *cf. ThesLL. V 2175, 44sqq. i. q. antea, sine notione longi spatii, saepe de tempore paulo ante peracto, hic de Lentiensibus a Gratiano vere anni 378 apud Argentariam devictis: cf. Proleg. II 1 (CSEL 73, p. 86* —88*)* **44** nunc] *Valente in pugna Hadrianopolitana* ('quinto Id. Aug.' *cf. Ammian. XXXI 12, 10sqq.) occiso: cf. Proleg. l. c.* **46** *cf.* Ps. 45, 8. 12 **47** *cf.* Ios. 5, 14 **47sq.** I Cor. 1, 24 **49sq.** *cf.* Rom. 1, 20

PUAKD Φ(UAO) LVZ SMCWEO def. RT

41 nomen et] nomine *P* regio] religio *Pa.c.KZ* regno *Ua.c.* ratio *W* **42** solent *PC* italia *alt. om. SΦa* quando *Aa. c. m2* **43** quam *om. SW* quae *Pa. c. m3* dudum] dolum *S* **44** in *del. U, om. AZS* imperatorem *Sa. c.* (imperatorum *m2*), *KD, Aa. c. m2* imperatoris *Φa* mens] *add.* fide *L* **45** fide *C* fixa] tua *Z* **46** is] his *U, Aa.r., DVC, Ea.r., om. K* qui *om. S* virtutum et *W* virtute *S* **47** virtutem dei *P* **50** divinitatem] dei bonitatem *E* suae *om. Z* mereatur amen *C*

Liber Secundus Explicit Feliciter Item Gesta Episcoporum Aquileia Adversum Hereticos Arrianos *P* Explicit Liber Secundus De Patre et Filio *U* Finit De Patre et Filio Liber Secundus *A* Ambrosi Episcopi Liber Secundus Explicit Feliciter. Incipit Fausti Epi Liber I Ad Flaccillam De Fide *K* Explicit Liber Secundus *D*

De Fide Ad Gratianum Liber II Explicit. Incipit Liber III *L* Explicit Liber II De Fide. Incipit Liber III (*add.* feliciter *m2*) *M, simil. N* Explicit Liber II De Fide, Incipit Liber eiusdem III *V* De fide liber secundus explicit (*et post titulos libri III, de quibus vide Proleg. VI 7*) Incipit Liber tertius *Z*

Explicit Liber Secundus Incipit Liber Tertius *SE* (*add.* De Fide Sancti Ambrosii Ad Gratianum Imperatorem) *C* (*add.* Testimonia Libri

LIBER TERTIUS

1, 1. Quoniam, clementissime imperator, instruendi tui gratia aliqua de fide mihi scribenda mandaveras et verecundantem coram etiam ipse fueras adhortatus, ideo quasi in procinctu positus duos tantum conscripsi libellos, quibus vias quasdam fidei et semitas demonstrarem. **2.** Sed quoniam mens prava quorundam serendis intenta quaestionibus stilo lacessit uberiore confici, tuae quoque pia me cura clementiae ad cetera vocat volens in pluribus experiri, quem in paucis probasti, ea quae perstricta paucis superius sunt, placuit paulo latius exsequi, ne ea quasi diffidentia adsertionis deseruisse potius quam securitate fiduciae proposuisse videamur. **3.** Et quia hydraei nominis et scyllaei litoris conparationem induximus, ut ostenderemus vel rediviva plantaria cavenda perfidiae vel famosa naufragia, si quis contra licitum putat

---

1. 3 coram] *cf. Proleg. II 1* **6** quorundam] *scil. Palladii, Ratiariensis (Ratiariae, Daciae Ripensis) episcopi Ariani, qui contra Ambrosii libros I et II De Fide libellum conscripserat, cuius fragmentum in mg. codicis Parisin. 8907 s. V exstat (cf. Fr. Kauffmann, Aus der Schule des Wulfila, Straßburg 1899, pp. XXXV sq., LI–LIII, al.), quique a Concilio Aquileiensi (PL 16, 916A–939C; epist. Ambr. 9–14: PL 16, 939C–955B) Ambrosio auctore III Non. Sept. anni 381 damnatus est* **12sqq.** *cf. fid. I 46. 47; Diss. Maximin. 83–87 (p. 79, 42–80, 37)*

L V Z S M N C W E O def. R

Tertii, *i. e. titulos, cf. Proleg. l. c.*) *W* Explicit liber secundus de fide Capitulorum libri tertii de fide ad gratianum au. recollecta annotatio (*et post tabulam titulorum*:) liber tertius feliciter incipit *O* Sancti Ambrosii episcopi liber secundus de fide ad Gratianum Augustum explicit (*deinde ut O*) **a**

1. 1 quoniam] quondam *M N* (*cf. Proleg. IV 13 fin.*) imperator] *add. s. l.* gratiane *V* **4** posito *C a. c. man. post.* scripsi *O a* **5** et semitas quasdam fidei *C* **7** lacescit *O a* configi *L M Z* configit *V W* confligi *E O a* **9** praestricta *W Z* perstricta–sunt] perpaucis superius digesta sunt *O a* **9sq.** paulo latius placuit *N* placuit mihi *E m* **10** quasi ea *C* **11** videatur *S* **12** quia] quod *O a* hydrae *V O a* hydriae *W* **13** recidiva *S* **14** perfidia *C* famosa] flagitiosa *S*

colorem disputationis eiusmodi a poeticis fabulis derivatum et, cum in fide nihil, quod vituperare possit, invenerit, aliquid in sermone repraehendit, agnoscat non solum sententias, sed etiam versiculos poetarum scripturis insertos esse divinis. **4.** Unde enim illud *huius et genus sumus*, quod Paulus usu prophetico doctus usurpat? Nam et *Gigantas* et *vallem Titanum* prophetici sermonis series non refugit. Et Eseias 'Sirenas et filias passerum' dixit, et Hieremias de Babylone memoravit quia *habitabunt in ea filiae Sirenum*, ut ostenderet Babylonis, hoc est 'saecularis confusionis' inlecebras vetustis lasciviae fabulis conparandas, quae velut scopuloso in istius vitae litore dulcem resonare quandam, sed mortiferam cantilenam ad capiendos animos adulescentium viderentur, quam sapiens etiam ab ipso poeta Graeco inducitur quasi quibusdam prudentiae suae circumdatus vinculis praeterisse. Ita difficile iudicatum est ante adventum Christi etiam fortiores non posse capi speciosae deliciis voluptatis. **5.** Quod si poeta ille perniciosam mentibus hominum et subeundis obnoxiam naufragiis lasciviae saecularis inlecebram iudicavit, quid nos

---

19 *Act. 17, 28 **20** gigantas] *cf.* Num. 13, 34; Iob 26, 5 *al.* vallem Titanum] II Reg. 5, 18 (τὴν κοιλάδα τῶν τιτάνων) **22** *cf.* Is. 43, 20 (σειρῆνες καὶ θυγατέρες στρουθῶν); Is. 13, 21 σειρῆνες (θυγατέρες στρουθῶν: *ed. Ziegler, App. Hexapl. ad 13, 21*) **23** *Ier. 27, 39 (*Sept.*) **24** Babylon = 'confusio'] *cf. Noe 34, 128 (p. 497, 5 sq. Sch.); Isaac. 6, 54 (p. 679, 2 Sch.); in psalm. 1, 22, 2 (p. 17, 1. 6 Pe.); in psalm. 35, 23 (p. 66, 7–9 Pe.)* **28 sq.** *cf.* Homer. Odyss. XII 153–200 (*H. Rahner, Antenna Crucis I, ZfkTh 65, 1941, 123 sqq.*)

L V Z S M N C W E O def. R

15 huiusmodi *C* eius (*om.* modi) *S* dirivatum *V N* **18** esse *om. O a* **19** enim *om. S*, ẽ(nim *eras.*) *E* huius enim et *S* **20** poetico *C* usurpavit *C* gigantas *L S W*, *E a.c.* gi(y)gantes *cet.* et vallem–**21** refugit *in mg. L m2* **22** babyllone *S* babilonia *N* **23** quia] quod *m* inhabitabunt *L* **24** vetustae *m* **25** lasciviae] fallaciae *S* conprobandas *S* **26** dulce resonare (*om.* quandam) *C* sonare *O a* **28** et a greco poeta *W* inductae *S a.c. m2* (*corr.* inductus est) ut quasi *O a* **29** praeterisse] *add.* videatur *O a* itaque *V* ita non *O a* **33** lasciviae] fallaciae *S*

aestimare oportet, quibus scriptum est: *Carnis curam ne feceritis in concupiscentiam*, et alibi: *Castigo corpus meum et servituti redigo, ne aliis praedicans ipse reprobus efficiar*? **6.** Non enim per luxuriam nobis Christus, sed per ieiunium salutem adtulit neque ille emerendae gratiae suae causa, sed nostrae eruditionis gratia ieiunavit neque infirmitate corporis victus est, ut esuriret, sed esuriendo suscepti corporis fidem praestitit, ut non solum corpus, sed etiam infirmitates nostri corporis doceret a se esse susceptas, sicut scriptum est quoniam *infirmitates nostras suscepit et aegritudines nostras portavit.*

2, 7. Corporis est igitur, hoc est nostrum est, quod *esurivit*, nostrum est, quod *flevit*, quod *tristis* fuit *usque ad mortem*. Cur ad divinitatem, quae sunt nostra, referuntur? Corporis est, quod etiam *factus* adseritur; denique sic habes: *Mater Sion, dicet homo, et homo factus est in ea, et ipse fundavit eam altissimus. Homo*, inquit, *factus est*, non 'deus factus est'. **8.** Qui autem idem *altissimus*, idem *homo*, nisi *mediator dei et hominum, homo Christus Iesus, qui dedit semet ipsum redemp-*

---

34 sq. *Rom. 13, 14 **35 sq.** *I Cor. 9, 27 **37 sqq.** *cf.* Matth. 4, 2 **39—44** *cf.* Athan. C. Arian. III 31 (*PG 26, 389B*) Εὖ δὲ ὁ προφήτης—αὐτοῦ ἴδιόν ἐστι **43** *Matth. 8, 17 *cf.* Is. 53, 4

2. 1—3 *cf.* Athan. Ep. Serap. II 8 (*PG 26, 621B*) οὕτως εἰδότες—περὶ αὐτοῦ γέγραπται **2** Matth. 4, 2; Ioh. 11, 35; Matth. 26, 38 **4—6** *Ps. 86, 5 **7—9** *I Tim. 2, 5. 6

L V Z S M N C W E O def. R

34 quibus scriptum est *om. C* **35** in] hoc in *V* concupiscentia *S, Mp.r.N* concupiscentiis *O a* **36** in servitutem *O a* ne] *add.* si(*!*) *W* **37** luxuriem *C*, (*ex* luxoriem *m2*) *E* nobis *om. C* **38** salutem *om. C* merendae *L* emendae *E* timendae *W* suae—**39** gratia *om. W* causa *om. C* **40** victus—corporis *in mg. add. m2M, om. N* suscepit *C E Z* **41** infirmitatem *C* **41 sq.** nostri corporis *S C O a* corporis nostri *cet.* **43** accepit *L, Mp.r.m2C W E* **44** portavit] pertulit *S*

2. 2 esuriit *O a* fuit *om. C* **3** divinitatem] divitem *Sa.c.m2* (*corr.* deitatem) **4** factus] unctus *E* **5** dicit *S M W, Ea.c.* **6** non deus factus est *om. V* **7** nisi *om. V* **8** iesus christus *S*

tionem pro nobis? Et hoc utique ad incarnationem pertinet; redemptio enim nostra per sanguinem, remissio per potestatem, vita per gratiam. Quasi *altissimus* donat, quasi *homo* precatur: aliud creatoris, aliud redemptoris est. Distincta licet, unius tamen auctoris beneficia sunt; 'decuit enim, ut ille nos redimeret, qui creavit'. **9.** Quis autem neget Christum esse altissimum significatum? Nam qui aliter sentit, deo patri sacramentum incarnationis adscribit. Sed hinc dubitari non potest, quod altissimus Christus sit, cum etiam alibi dixerit de mysterio passionis: *Dedit vocem suam altissimus et mota est terra.* Et in evangelio habes: *Et tu, puer, propheta altissimi vocaberis; praeibis enim ante faciem domini parare vias eius.* Qui altissimus? Dei filius. Ergo quia altissimus, deus Christus. **10.** Et solus utique cum dicitur deus, non separatur etiam dei filius. Qui enim altissimus, solus, sicut scriptum est: *Cognoscant quoniam dominus nomen est tibi, tu solus altissimus super omnem terram.*

11. Unde etiam illud explosum est, quod solent ad calumniam derivare, quia de deo scriptum est: *Qui solus habet inmortalitatem et lucem habitat inaccessibilem.* De deo enim scriptum est, quod est commune nomen patri et filio. **12.** Nam

---

12 precatur] *cf.* Matth. 11, 25; 26, 39—44; 27, 46; Luc. 23, 46; Ioh. 17, 1 *sqq. al.* **13 sq.** *cf.* Hebr. 2, 10 **18 sq.** *Ps. 45, 7 + 5b *cf.* Ps. 17, 14; Matth. 27, 50. 51 **19 sq.** Luc. 1, 76 **24 sq.** *Ps. 82, 19 **26 sqq.** *cf. Didym. De Trin. III 16 PG 39, 865B sqq.* **27 sq.** *I Tim. 6, 16

L V Z S M N C W E O def. R

11 altissimus] altitudo *S* deus *O a* **12** praecatur *S a.c. M E* praedicatur *V* **14** autem] enim *C* **15** significatum] *add.* quia altissimus dei filius *L* (*cf. l. 20 Z*) **16** hic *W* **20** eius] *add.* (*rubro*) I. Et tu puer propheta *Z* **21** qui altissimus *om. V* qui altissimus dei filius *om. L, M p.c.* (*del.*), *S E W, O a* ergo quia altissimus dei filius *V* ergo quia altissimus dei filius ergo quia altissimus *Z* quia] quid *O a* qui *N* deus christus est *m* deus est et Christus *O a* **22** et solus] et sequitur *S* **23** qui] est (*i.r. 3 fere litt.*) *E* quia *W* **24** et cognoscant *m* nomen tibi dominus *m* (*Vulg.*) tu *om. N* **27** dirivare *M N* qui] quia *N m* **28** habitat] habet *S a.c. m2 M*

si, ubicumque deum legunt, negant etiam filium designari, et impii sunt divinitatis potentiam filio denegando et incarnatum patrem Sabelliana impietate adstruere videbuntur. Dicant enim, quomodo illud non impie de patre intellegere possint, quod apostolus ait: *In quo et consurrexistis per fidem operationis dei, qui suscitavit illum a mortuis.* Et advertant de sequentibus, quid incurrant; sequitur enim: *Et cum mortui essetis delictis et praeputio carnis vestrae, vivificavit nos cum illo donans nobis omnia delicta, delens quod adversum nos erat chirographum decreti, quod erat contrarium nobis, et ipsum tulit de medio adfigens illud cruci, exuens se carnem.*

CUM DEUM SCRIPTURA DICIT SINE ADIECTIONE PATRIS AUT FILII, INTERDUM FILIUM DESIGNARI

13. Ergo si deus pater solus intellegendus est qui *suscitavit* carnem et non etiam filius, cuius *templum* resuscitatum est? Qui *suscitavit*, utique et *vivificavit*, qui vivificavit, et '*delicta* donavit', qui delicta donavit, et '*chirographum tulit*', qui chirographum tulit, 'adfixit *illud cruci*', qui adfixit cruci, '*carnem se* exuit'. Sed pater non se exuit carnem; non enim pater caro factus est, sed *verbum*, sicut legimus, *caro factum*

34sq. *Col. 2, 12 **36—40** *Col. 2, 13. 14 **44sqq.** *cf.* Col. 2, 12—14 **45** templum] *Ioh. 2, 19 **50** Ioh. 1, 14

LVZ SMNCWEO def. R

30 deum—etiam *om. Z* filium] dominum *Z* **33** illud *om. S* illud non] non illum** *C* **34** quod et *E* conresurrexistis *S* **34sq.** per fidem per operationem *Z* **35** dei *om. O* a **38** omnia *om. O* a adversus *SC* (*Vulg.*) adversum nos] contrarium nobis *O* a **39** ipsud *SC* intulit *E* **40** carnem *VZWO* a carne *cet.* m **41—43** CUM—DESIGNARI *hic LZ* (*MNW u.t.*), *ante* de *l. 28 V*, *ante cap. 2* (*C u.t.*), *om. SEO* **43** filium *om. C titulo add.* II *Z* **44** si] non *O* a m **46** est *om. S* **47** et *pr.*] utique et *Z*, *Lp.c.m2* qui delicta donavit *om. SW* qui—tulit *om. O* a **48** et adfixit *L* illum *MN* adfixit *alt.*] *add.* illud *alt. O* a m **49** carne *Sp.c.CE* se *alt. om. Ma.c.m3NW* carnem *alt.*] carne *Sp.c.CE*

est. Videtis ergo quod Arriani, dum separant a patre filium, in id periculum incidant, ut patrem passum esse commemorent. **14.** Nos autem facile docemus de fili dictum operatione; nam et ipse corpus suum resuscitavit, sicut dixit: *Solvite hoc templum, et in triduo resuscitabo illud.* Et ipse *vivificavit* nos cum suo corpore. *Sicut enim pater suscitat mortuos et vivificat, sic et filius, quos vult, vivificat.* Et ipse '*delicta* donavit' dicens: *Dimissa sunt tibi peccata tua.* Et ipse '*chirographum* adfixit *cruci*', qui crucifixus est per corporis passionem. Nec alius 'carne se exuit' nisi dei filius, qui carne se induit. Ipse ergo significatur deus, qui opus nostrae resurrectionis operatus est.

3, 15. Ergo cum legis deum, non separes patrem, non separes filium, quia deitas et patris et fili una eademque est. Et ideo nec ibi separes, ubi legis quia *beatus et solus potens.* De deo enim dictum est, sicut habes: *Praecipio coram deo, qui vivificat omnia.* Sed etiam Christus vivificat. Convenit ergo et patri et filio dei nomen, quando convenit et operationis effectus. Persequamur cetera. *Praecipio,* inquit, *coram deo, qui vivificat omnia, et Christo Iesu.* **16.** In 'deo' hic etiam verbum est, sicut scriptum est: *In deo laudabo verbum.* In

---

55 *Ioh. 2, 19 **56** vivificavit] *Col. 2, 13 **56sq.** Ioh. 5, 21 **58** *Luc. 5, 20

3. 3 I Tim. 6, 15 **4sq. 7sq.** I Tim. 6, 13 **9** Ps. 55, 11

L V Z S M N C W E O def. R

51 ergo] enim *W* dum] cum *C* **52** id *om. N* incidunt *O a* **54** sicut ipse dixit *O a m* **55** templum hoc *O a m* suscitabo *M N* **56** vivificat *Lp.c. V Z S M N O a m* **58** tua *om. S* **60** passionem] visionem *C* carnem se *Sa.c.* (m *exp.*) *L* se carnem *O a m* **61** ergo] enim *W*

3. 1 legis] diligis *L a. c.* non separes patrem *om. M a. c. m 2 N* **2** divinitas *O a* et *pr. om. S O a* **3** solus] summus *S* **4** de deo] de eo *O a* **5** vivificat *pr.*] vivificavit *O a* etiam] et *S* **6** et *pr. om. C* **7** persequamur et *C m* prosequamur et *O a* praecipio—**8** iesu *om. V* **8** et] *add.* in *N* iesu in deo *coniungit C* hic *om. E N m* **8sq.** in deo est etiam verbum *N m* **9** et sicut *M N* sicut scriptum est *om. E*

deo *sempiterna* sua *virtus* est. In 'deo' igitur unitatem divinitatis, in Christi autem nomine incarnationis testificatus est sacramentum. **17.** Denique ut de incarnatione Christi se dixisse ostenderet, subdidit: *Qui testimonium reddidit sub Pontio Pilato bonam confessionem, ut serves mandatum sine macula usque in adventum domini nostri Iesu Christi, quem suis temporibus ostendet beatus et solus potens, rex regum et dominus dominantium, qui solus habet inmortalitatem et lucem habitat inaccessibilem, quem vidit hominum nemo, sed nec videre potest.* Ergo haec de deo scripta sunt, cuius nominis et dignitas et veritas communis est filio.

18. Cur igitur hoc loco filius separatur, cum etiam filio haec cuncta conveniant? Aut si non conveniunt, nega deum, ut neges, quae deo sunt consequentia! *Beatus* negari non potest, qui beatitudines donat; *beati* enim, *quibus remissae sunt iniquitates. Beatus* negari non potest, qui sanam doctrinam tribuit, sicut scriptum est: *Quae est secundum evangelium claritatis beati dei. Potens* abnui non potest, de quo pater dicit: *Posui adiutorium super potentem. Inmortalitatem* autem eius quis audeat diffiteri, cum etiam aliis inmortalitatem ipse largitus sit, sicut scriptum est de sapientia

---

10 Rom. 1, 20 **13–19** *I Tim. 6, 13–16 **23. 25. 27** I Tim. 6, 15 **24sq.** *Ps. 31, 1 **26sq.** *I Tim. 1, 11 **28** *Ps. 88, 20 **28sq.** I Tim. 6, 16

LVZ SMNCWEO def. R

10 sua *om. S* est] *add.* iesus *O a m* divinitatis unitatem *C* **11** in christi autem nomine] in christo autem *O a* testatus est *S* **12** se *om. Z* **13** ostenderet tibi *W* subdit *E* **16** ostendet beatus *om. Ea.c.m2* ostendit *LCW* et rex *LVZSWE* et *alt. om. Ea.c.m2V* **18** quam *C* nemo hominum vidit *VC* **19** de deo haec *O a m* **20** et *pr. om. N* **22** aut *om. C* conveniunt] conveniant *C m* **23** sicut negas *N* convenientia *O a m* **26** doctrinam] disciplinam *S* **27** dei beati *C* claritatis. Beatus dei *O a* iam potens *C* potens abnui non potens (*sic!*) *L* potens abnuit? Non. Potens *Z* **29** autem *om. Z*

dei: *Per hanc habebo inmortalitatem.* **19.** Sed alia inmortalitas suae naturae, alia nostrae. Non sunt fragilia conparanda divinis. Una sola substantia divinitatis est, quae mori nescit. Unde et apostolus, cum sciret et animam et angelos inmortales, quod 'solus deus inmortalitatem habeat' praedicavit. Nam et anima moritur; *anima* enim *quae peccat, ipsa morietur.* Nec angelus inmortalis est naturaliter, cuius inmortalitas in voluntate est creatoris. **20.** Neque ad praeiudicium trahas, quia non moritur Gabrihel, non moritur Raphahel, non moritur Urihel. Et in ipsis enim naturae capacitas vitio obnoxia, sed non obnoxia disciplina. Omnis enim rationabilis creatura accidentia recipit et subiecta iudicio est, in accidentibus autem et poena iudicii et corruptela est et profectus. Unde et Ecclesiastes ait quoniam *omne opus suum deus adducet in iudicium.* Ergo corruptelae et mortis, etiamsi non aut moriatur aut peccet, capax tamen omnis est creatura nec ex inmortali natura habet, sed ex disciplina vel gratia, si se in aliquibus

---

31 *Sap. 8, 13 **31 sqq.** (*§§ 19–21*) *cf.* Didym. De Trin. III 16 Ἡ δὲ μόνος ἔχων ἀθανασίαν—ἀπολέσαι ἐν γεέννῃ (*PG 39, 865C–868A*) *et*: καθ' ἕτερον δὲ ὅτι αἱ ψυχαὶ καὶ οἱ ἄγγελοι εἰσὶν καὶ ἀθάνατοι—οὐ μὴν τὸ ἀθάνατον ἤδη (*PG 39, 872B–873A*: *cf.* Didym. De Sp. S. 41 Si quidem qui iuxta carnem vixerint—animam mori scribit *PG 39, 1070A–B*) **35** *cf.* I Tim. 6, 16 **36** *Ezech. 18, 20 **40** Urihel] *cf.* IV Hesdrae, Visio I, 4, 1; Visio II, 5, 20; Visio IV, 10, 28 (*p. 20, 15; 62, 18; 300, 21 Violet*) **44 sq.** *Eccle. 12, 14

L V Z S M N C W E O def. R

31 habeo *V C W, Za. c. O* a **33** est *om. S E O* a, *eras. M* nesciat *S* **34** et *alt. om. O* a animas *C* **36** peccaverit *V S E O* a moritur *N* **37** nec et *O* a in voluntate *om. E* **38** trahit *S* **39** quia] quod *O* a m **39 sq.** non moritur urihel *eras. E* **40** urihel] hurihel *C* orihel *W* uriel *Sa. c. m2* (*corr.* michahel) **41** vel disciplina *V* disciplinae *N E* m enim] etiam *C* rationalis *O* a **42** accedentia *Z S* accedentibus *Z S M* **43** et *alt.*] ex *E* et *quart. om. N* **44** suum] sc̃m *C* adducit *C* **45** aut *om. S C W O* moritur *N* **46** creatura] natura *V* mortali *S* **47** naturam *E* habet] *add.* inmortalitatem *L* si se] siue *Sa. c. m2* in aliquibus] aliquid *N*

ad vitia non mutat. Alia ergo inmortalitas, quae donatur, alia, quae sine capacitate mutabilitatis est semper.

21. An negatur inmortalis divinitas Christi, quia in carne '*pro omnibus mortem* gustavit'? Iam ergo melior Gabrihel quam Christus, quia ille non est defunctus, hic mortuus est? Sed *non est servus supra dominum*; alia enim carnis infirmitas, alia divinitatis aeternitas: mors carnis est, inmortalitas potestatis. Quod si divinitas fecit, 'ne *caro* videret *corruptionem*', quae utique corruptelae erat obnoxia per naturam, quomodo mori possit ipsa divinitas?

22. Quomodo autem lucem inaccessibilem non habitat filius, cum *in sinu patris* filius sit, lux autem pater, lux etiam ipse sit filius, *quia deus lux est*? Aut si aliam *lucem inaccessibilem* nisi deitatis putamus, numquid melior patre lux est, ut non sit in luce, qui, sicut scriptum est, et 'apud patrem' est et *in patre*? Non ergo separent filium, cum legunt *solum deum*, nec patrem separent, cum legunt filium solum.

23. In terris filius sine patre non est, et putas quia pater sine filio sit in caelo? In carne est filius — cum dico 'in carne est' vel 'in terris', secundum evangelii tempora loquor; *nunc* enim *secundum carnem iam non novimus Christum* — ergo in carne est filius et solus non est, secundum quod scriptum est: *Et non sum solus, quia pater mecum est*, et putas quod sit pater solus in luce? **24.** At ne hoc argumentum putes, accipe

---

51 Hebr. 2, 9 **53** *Matth. 10, 24 **55** Act. 2, 31 **59** Ioh. 1, 18 **60** I Ioh. 1, 5 **60sq.** I Tim. 6, 16 **62** *cf.* Ioh. 1, 1. 2 **63** Ioh. 10, 38 **64** *cf.* I Tim. 6, 15. 16; Ioh. 17, 3 **64sq.** *cf.* Ioh. 16, 32; 8, 16. 29 **67sq.** II Cor. 5, 16 **70** Ioh. 16, 32

LVZ SMNCWEO def. R

48 ad *om. C* inmutat *C* quam donat *Oa* mutabilitas (*om.* est) *Sa.c.m2* **57** possit *S* posset *cet.* a m **61** divinitatis *Oa* **62** qui] quia *ZOa* **63** et *om. E* **65** in terris] *add.* si *s.l.M, Oa* et *om. C, s.l.L* **66** in caelis *L* **67** in terris *om. S* evangelistae *V* evangelii—**68** secundum *om. Oa* loquar *W* **70** et solus non sum *L* sit] sic *W* **71** at] hac *C, in mg. m2M, La.c.* ac *Lp.c.VW* at ne] anne *ZOa, om. Ma.c.m2N*

etiam testimonium: *Deum*, inquit, *nemo vidit umquam nisi unigenitus filius, qui est in sinu patris, ipse enarravit.* Quomodo solus pater, si in sinu patris filius est? Quomodo enarrat, quem non videt? Non ergo solus pater.

25. Accipe nunc et solum patrem et solum filium. Solus pater, quia alius pater non est, solus filius, quia alius filius non est, solus deus, quia una divinitas trinitatis est.

4, 26. Satis ergo claret et solum deum non esse patrem sine filio, et solum deum non intellegi filium sine patre.

QUIA SECUNDUM CARNEM *FACTUS* LEGITUR DEI FILIUS, NON SECUNDUM DIVINAM GENERATIONEM

27. In quo autem 'factus' sit, per os sancti patriarchae locutus adseruit dicens: *Quia repleta est malis anima mea et vita mea in inferno adpropiavit. Aestimatus sum cum descendentibus in lacum. Factus sum sicut homo sine adiutorio inter mortuos liber.* Et hic *sicut homo*, inquit, non sicut deus *factus sum* et *repleta est malis anima mea*, anima utique, non divinitas. 'Factus' est in eo, in quo erat infernis debitus, factus est in eo, in quo cum aliis aestimatus est. Divinitas

---

72sq. *Ioh. 1, 18

4. 6sqq. *Ps. 87, 4. 5

L V Z S M N C W E O def. R

72 etiam *om. C* testimonium] *add.* domini *L* **73** narra*vit *S* **74** est] sit *Z* **76** accipe] *add.* ergo *S* **77** quia *alt.*] qui *S* filius *alt. om. S*

4. 3 sq. QUIA—GENERATIONEM *hic Lm2Z* (*add.* cap. III), (*M N W E u.t.*, m *u.t.*), *l. 10* sum *V*, *l. 6* dicens *Lm1*, *3*, *53* infirmitas (*C u.t.*), *3*, *78* trinitatis est *titul. recent.* (*cf. Proleg. IV 18*) *O* a, *om. S* QUIA] qua *C* **4** divinam *om. E* **6** repleta] plena *C* **7** in *om. Z* in infernum *S* adpropriabit *C* ad(ap-)propinquavit *V N O* a m (*Vulg.*) discendentibus *S* **8** sum *om. M* m **9** hic] ibi *S* deus] ihs̃ *W* **11** divinitate *corr. Sm2* est] sum *C*, *om. L* erat—**12** in quo *om. S* erit *C* in infernis *C W* deditus *C* derelictus *W* **12** in eo] in toto *La.c.m2* aestimatur *S O* a est *om. L Z S*, *Mp.c.m2 W E O* a

enim similitudinem conlationis abiurat. Et tamen in ipsa carne morti obnoxia maiestatem adverte divinitatis in Christo: etsi factus est *sicut homo* et sicut caro factus est, factus est tamen *inter mortuos liber* et liber *sine adiutorio*. **28.** Sed quomodo hic *sine adiutorio* fuisse se filius dicit, cum supra dictum sit: *Posui adiutorium super potentem*? Ergo et hic distingue naturas. *Adiutorium* caro habet, divinitas non habet. *Liber* est igitur, quia mortis vincla nescivit, non captus ab inferis, sed qui operatus sit in infernis. *Sine adiutorio* est, quia '*non* per nuntium *neque* legatum, *sed ipse* per se *dominus salvum fecit populum suum*'. Quomodo enim potuit adiutorium sui corporis quaerere suscitandi, qui alios suscitavit? **29.** Ac licet homines quoque resuscitaverint mortuum, non in sua tamen virtute fecerunt, sed in Christi nomine. Aliud est rogare, aliud imperare, aliud mereri, aliud donare. **30.** Helias ergo suscitavit, sed oravit, non imperavit. Helisaeus suscitavit configuratus mortuo, suscitavit ipsius etiam mortui corporis tactu, ut esset typus venturum eum,

---

18 *Ps. 88, 20 **20** liber] Ps. 87, 5 **21** operatus sit in infernis] *cf. fid. III 111; IV 3. 8; incarn. 39—41* **21 sq.** sine adiutorio] Ps. 87, 5 **22** non—**23** populum suum] *Is. 63, 9 (*cf. *fid. I 133; exc. Sat. II 104; epist. 20, 21; 26, 16; 49, 5; in psalm. 118, 16, 37, 2; 18, 25, 1; in psalm. 61, 11, 2; Ioseph 12, 67*) **28** *cf.* III Reg. 17, 21. 22 **29** *cf.* IV Reg. 4, 34. 35 **29 sq.** *cf.* IV Reg. 13, 21

L V Z S M N C W E O def. R

13 conlationis] oblationis *Sa.c.m2* adiurat *Sa.c.* in *om. W* **15** factus est *tert. om. C, La.c.m2, O a* **16** et liber *om. C* **17** se *om. C* cum] deum (*pro* dum*?*) *C* **19** distinguet (i *s.* e *m2*) *S* **20** igitur est *O a m* vincla *L W E* vincula *cet.* (vincula mortis *V*) **21** qui] quia *Z E* inferis *Sp.c.m2* sed sine *O a* **22** est *om. C* non] neque m neque] *add.* per *L Z m* **23** enim] ergo *O a* **24** potuit] cum *Sa.c.m2* (*exp.*) quaereret *S* quaere** *C* **25** suscitaverint *C m* mortuos *V m* **26** tamen in sua *L* **29** sed configuratus *E* suscitavit *alt.*—**30** mortui *om. M a.c.m2 N* suscitavit *alt.*] *add.* mortuum *W* ipsius] eius *W* etiam ipsius *S O a m* **30** tactu *C W* tactus *cet. a m* venturi eius *W*

qui 'missus *in similitudine carnis* humanae' etiam sepultus mortuos suscitaret. **31.** Petrus quoque, cum Aenean curaret, ait: *In nomine Iesu Nazareni surge et ambula.* Non in suo ait, sed in Christi nomine. *Surge* autem verbum est imperantis, sed fiducia de merito est, non praesumptio de potestate, et de nominis operatione, non de sua virtute praeceptionis auctoritas. Quid igitur Arriani dicunt? In nomine Christi et Petrus imperat, et illi nolunt imperasse dei filium, sed rogasse?

32. 'Sed lectum est quia rogavit.' — Disce distantiam: rogat quasi filius hominis, imperat quasi dei filius. An non defertis hoc dei filio, quod etiam diabolus detulit et vos maiore sacrilegio derogatis? Ille dicit: *Si filius dei es, dic lapidi huic, ut fiat panis.* Ille dicit 'impera', vos dicitis 'obsecra'! Ille credit quod iubente dei filio elementorum rerumque in adversum natura vertatur, vos creditis quod, nisi roget dei filius, nec voluntas ipsius impleatur; et diabolus de potestate aestimandum putat dei filium, vos de infirmitate. Tolerabiliora temptamenta sunt diaboli quam argumenta sunt Arrii.

33. Nec moveat quia *potentem* filium dixit hominis, cum *dominum maiestatis* legeris crucifixum. Quae autem maior

---

31 Rom. 8, 3 sepultus *eqs.*] *cf.* Matth. 27, 52. 53 **32** *cf.* Act. 9, 33. 34 **33** *Act. 3, 6 **39** rogavit] *cf.* Ioh. 11, 41. 42; *al.* **40—49** *cf.* Athan. C. Arian. III 59 (*PG 26, 445C*): ἐφ οἷς καὶ ὁ διάβολος—ἀπῆλθεν ὀπίσω **42 sq.** *Luc. 4, 3 **50** Ps. 88, 20 (*supra § 28*) **51** *I Cor. 2, 8

L V Z S M N C W E O def. R

31 missus est *L* in similitudine *V S M W O* a (*graec.*), in similitudinem (*Vulg.*) *cet.* m (e: *in psalm. 118, 6, 21*; *in psalm. 37, 5*; *incarn. 60*; *sed* -em: paenit. *I 3, 12*; *Ioseph 3, 9*) humanae] peccati m etiam ut *L* **32** aenean *S* aeneam *cet.* **33** iesu christi *L* nazarei *E a.c.m2 W* **34** ait] *add.* surge *L Z* **36** de nominis] hominis *N* suae virtutis *W* **38** petrus] pater *S* **40** dei *om. C a.c.m2* filius dei *W* **41** defers (*om.* hoc) *C* dei filio hoc *Z* **43** panis fiat *L* **45** natura in adversum m **45** quod *om. W* **46** ipsius] illius *L* **47** aestimandum putat] aestimat *C* **48** tolerabilia *S* faciliora *L* sunt temptamenta *O* a m sunt *om. C* **49** sunt *om. N* m sint *E p.c. W* arrianorum *L* **50** dixit *om. N*

potentia quam supra caelestes *potestates* habere dominatum? Habebat autem qui thronis, dominationibus, angelis imperabat. Nam etsi *erat inter bestias*, sicut scriptum est, tamen *angeli ministrabant ei*, ut agnoscas aliud incarnationis esse, aliud potestatis. Secundum carnem itaque temptatur a bestiis, secundum divinitatem ab angelis adoratur.

34. Didicimus igitur 'factum' esse hominem et ad hominem hoc esse referendum. Denique et alibi habes: *Qui factus est ex semine David. Secundum carnem* utique *ex semine David factus est, deus* autem *ante saecula* ex deo natus est.

5, 35. Nec semper tamen 'factum esse' ad creationem refertur. Scriptum est enim: *Domine, refugium factus es nobis* et: *factus* es *mihi in salutem.* Non utique creationis definitio vel editio declaratur, sed *refugium 'mihi' factus et* conversus *'mihi'* dicitur ad salutem, sicut et apostolus dixit: *Qui factus est nobis sapientia a deo et iustitia et sanctificatio et redemptio.* Nobis 'factum', non creatum ex patre dixit. Denique quomodo dicat factum nobis esse sapientiam, in posterioribus exposuit dicens: *Sed loquimur dei sapientiam in mysterio, quae abscondita est, quam praedestinavit deus ante*

---

52 *cf.* Eph. 1, 21 **53** *cf.* Col. 1, 16 **54sq.** *Marc. 1, 13 **58** factum] *cf.* Ps. 87, 5 (*supra § 27*) **59sq.** Rom. 1, 3. 4 **61** Ps. 73, 12

5. 1—18 *cf.* Athan. C. Arian. I 63. 64 (*PG 26, 145A—C*): "Ωσπερ οὖν ἕκαστος—ἀλλὰ τὴν γενομένην ἐκ τῆς ἐνανθρωπήσεως αὐτοῦ εἰς ἡμᾶς εὐεργεσίαν; II 13 (*PG 26, 173B—176A*) Ἐὰν δὲ διὰ τὸ γεγράφθαι 'ἐποίησε' —τὸ τοῦ Πέτρου ῥητὸν τὴν αὐτὴν ἔχει διάνοιαν **2sq.** Ps. 89, 1 **3** Ps. 117, 14 **6sq.** I Cor. 1, 30 **9—13** *I Cor. 2, 7. 8

L V Z S M N C W E O def. R

52 supra *om.*, celestis potestatis *L* **53** habet *S* dominationis *S* **55** ei] ibi *W* et *O a* **56** itaque *om. S* **57** divinitatem *W* dignitatem *cet. a m* **59** ferendum *S* **60** est] *add.* ei *M m2 O a m* (*Vulg.*) **61** deus] dei filius *C* a deo natus *C*

5. 2 refugium] *add.* meum *Sa.c.* (*exp.*) **3** et *om. O a* in salute *C* **4** factus mihi *O a m* **6** qui *om. Z* quia *S* nobis *om. S* a deo sapientia *N* **7** factus est non creatus *Z* **8** factam *Sa.c. V Z* **10** in ministerio *Z N* praedestinabit *C* deus] dñs *C*

tempora saecularia in gloriam nostram, quam nemo principum huius saeculi cognovit. Si enim cognovissent, numquam dominum maiestatis crucifixissent. Ubi 'mysterium' passionis exprimitur, non utique generationis aeternae series declaratur. **36.** 'Sapientia' igitur mea crux domini est, redemptio mea mors domini est. *Sanguine* enim *praetioso redempti* sumus, ut apostolus Petrus dixit. Sanguine ergo suo quasi homo dominus nos redemit idemque quasi deus peccata donavit.

37. Non ergo in verbis quasdam constituamus insidias et verborum tendiculas aucupemur, ut, quia et aliud secundum impios significare putatur sermo, qui legitur, non id quod sensus exprimat, sed quod littera ostendat, interpraetemur. Sic perierunt Iudaei, dum sensuum profunda despiciunt et sequuntur nuda verborum. *Littera enim occidit, spiritus autem vivificat.* **38.** Et tamen inter duo gravia sacrilegia fortasse detestabilius sit ad divinitatem referre, quae carnis sunt, quam ad litteram referre, quae spiritus sunt. Illi timuerunt in deo carnem credere et ideo redemptionis gratiam perdiderunt, quia causam salutis abiurant, isti divinitatis maiestatem usque ad carnis infirma deducunt. Detestandi Iudaei, qui carnem domini crucifixerunt, detestabiliores tamen eos arbitror, qui divinitatem Christi cruci subditam crediderunt. Denique, qui Iudaeis saepe tractabat, *hereticum*, inquit, *post unam correptionem devita*!

---

15 sapientia] *cf.* I Cor. 2, 7 **16** I Petr. 1, 19 **19sq.** *cf.* Cic., Caecin. 23, 65 (aucupia verborum et litterarum tendiculas) **24sq.** II Cor. 3, 6 **33** tractabat] *i. q. praedicabat* (*cf. Noe 19, 70 p. 464, 22 Sch.*); *al.* **33sq.** *Tit. 3, 10

L V Z S M N C W E O def. R

12 enim *om. O a* numquam utique *S* **17** ut] et *S a. c.* ergo] enim *C* igitur *O a m* **18** nos *om. N* **20** aucupemur] occupemur *V* **21** putetur *S* reputatur *O a* id] hic *Z* **22** ostendit *N* interpraetamur *S a. c. m 2* **27** litteram] carnem *N* **28** in dño *C* **29sq.** divinitatem magestatis *C* **30** usque *om. O a* infirmitatem *Z W* **31** tamen] enim *S* **32** subdi *S* **33** qui cum iudaeis *m*

39. Nec tamen sine iniuria patris 'factum nobis esse sapientiam' ad illam inenarrabilem nec ullis temporibus momentisque obnoxiam Christi generationem sacrilega interpraetatione derivant. Nam praeter id quod fili iniuria patris est contumelia, etiam in patrem sacrilegia ista procedunt, de quo scriptum est: *Fiat autem deus verax, omnis autem homo mendax.* Aut si de filio putant dictum, generationi quidem non praeiudicant, deum autem et deum verum huius lectionis auctoritate quod abnuunt, confitentur. **40.** Prolixum est, si velim singula recensere, quotiens 'factum' legerimus, non utique per naturam, sed per gratiam. Nam et Moyses dicit: *Adiutor et protector factus est mihi in salutem.* Et David dicit: *Esto mihi in deum protectorem et in domum refugii, ut salvum facias me.* Et Eseias dicit: *Factus est omni civitati humili adiutor.* Non utique sancti deo dicunt 'creatus es', sed 'protector et adiutor per gratiam tuam factus es nobis'.

6, 41. Unde nec illud verendum est, quod solent Arriani scaeva interpraetatione conponere dicentes factum esse dei verbum, quia 'scriptum est, inquiunt: *Quod factum est in ipso, vita est.*' — **42.** Primum intellegant, si ad substantiam divi-

---

35sq. *cf.* I Cor. 1, 30 (*supra § 35*) **35—39** *cf.* Athan. C. Arian. I 16 (*PG 26, 45C*) Τοῦ δὲ υἱοῦ πάλιν οὕτως ὄντος—εἰς αὐτὸν τὸν πατέρα φθάνει βλασφημῶν; I 63 *in.* (*PG 26, 144A*) Ἂν δὲ εἰς τὸν πατέρα—μηδὲ εἰς νοῦν ποτέ τινος τῶν πιστῶν ἐλθεῖν τὸ τοιοῦτον **40sq.** *Rom. 3, 4 (fiat = γινέσθω); *cf.* Ps. 115, 11 (2) **46** *Exod. 15, 2 **47sq.** Ps. 30, 3 **48sq.** *Is. 25, 4

6. 1sqq. *cf. in psalm. 36, 35sq.* (*p. 98, 4—100, 11 Pe.*); *Th. Zahn, Das Evangelium des Johannes* (*1921*[6]) *708—711* **3sqq.** *Ioh. 1, 3. 4

LVZ SMNCWEO def. R

35 factam *LVZSE* facta *M* **36** enarabilem *E* **40** fiat] est *LO a* (*Vulg.*) homo autem *Z* **42** praeiudicant] *add.* et *VZSMNWE* deum autem et] quia *O a* **43** prolixius *Lp.c.Z* **44** censere *Z* **45** nam et *om. L* **46** es *W* **47** refugi *C* **48** me facias *VCWO* (f. me: σῶσαί με) es *Z* **49sq.** adiutor et protector *C* **50** gratiam] gloriam *Z* tuam *om. S* est nobis *W*

6. 2 saeva *VSp.c.m2CNO a m* **4** vita erat *O a* (*Vulg.*)

nam referunt *quod factum est*, Manichaeorum se quaestionibus inplicari. Obiciunt enim Manichaei: Si *quod in ipso factum est, vita est*, est ergo aliquid, quod in ipso factum non sit et mors sit, ut duo impie inducant principia. Sed hoc damnat ecclesia. **43.** Deinde unde possunt docere sic pronuntiasse evangelistam? Plerique enim docti et fideles sic pronuntiant: *Omnia per ipsum facta sunt, et sine ipso factum est nihil, quod factum est*, alii sic: *Omnia per ipsum facta sunt, et sine ipso factum est nihil*; deinde pronuntiant *quod factum est* et subiungunt *in ipso*, hoc est: Quidquid autem 'factum' est *in ipso*. Quid est '*in ipso*', apostolus docet dicens: *In ipso enim et sumus et vivimus et movemur* et alibi: *Omnia in ipso creata sunt*. **44.** Tamen etiamsi, quemadmodum velint, pronuntient, non possunt hinc calumniari deo verbo, si ad substantiam eius velint referre *quod factum est*, quin calumnientur et patri deo, de quo scriptum est: *Qui autem facit veritatem, venit ad lucem, ut manifestentur opera eius, quia in deo sunt facta*. Ecce hic opera hominis *in deo facta* legimus et ad substantiam tamen divinam referre non possumus, sed aut *per ipsum facta* cognoscimus, ut est etiam illud apostolicum, quia *omnia per ipsum et in ipso creata sunt et*

11—15 *ibid.* **16** *Act. 17, 28 **16sq.** Col. 1, 16 **20—22** Ioh. 3, 21 **24** Ioh. 1, 3 **25sq.** Col. 1, 16. 17

L V Z S M N C W E O def. R

5 referant *C O* a m **6** si quod] sicut *S a.c. m2* si quo *C* **7** est ergo] ergo et *C* ergo *L* factum *om. S* **7sq.** non sit et mors sit] est, mors est *C* **8** sit *alt.*] sic *W* **9** possum *L* **10** docti *om. Z* **12** alii sic—**13** nihil *om. W* **13** deinde] denique m **13sq.** quod factum est pronuntiant *O* a m **14** hoc est—**15** in ipso *pr. om. W* quidquid] quid *C* (quidquid *pron. indefin.*: '*jedes Geschaffene*' *cf. in psalm. 118, 7, 6 p. 130, 16 Pe., Kühner-Stegmann II², 199 Anm. 2*) **14sq.** factum* (ẽ *a.r.?*) *S* **15** est in ipso *pr.*] in ipso (*add.* est *m2*) *S* quid] quod *N* quid est in ipso *om. E* **16** et *pr. S, om. cet.* m enim et *om. O* a vibimus et movemur et sumus *C* (*cf. Vulg.*) et alibi—**17** sunt *om. S N E O* a m **17** etiam *om. O* a **18** hinc *C W* hic *cet.* a m **19** quin et *O* a **21** lumen *C* **22** in deo *pr.*] a deo *M N* **24** ut *om. W* etiam *om. O* a **25** apostoli *W*

ipse est ante omnes et omnia in ipso constant, aut, ut docet praesentis lectio testimonii, virtutes, quibus vitae aeternae fructus adquiritur, *in deo factas* aestimare debemus, castitatem, pietatem, religionem, fidem et alia huiusmodi, quae *in voluntate dei* facta sunt. **45.** Ergo sicut in dei patris, ita etiam in Christi voluntate et virtute facta sunt, sicut legimus: *Creati in Christo in operibus bonis*, et in psalmo: *Fiat pax in virtute tua*, et alibi: *omnia in sapientia fecisti. In sapientia*, inquit, *fecisti*, non 'sapientiam fecisti'. Nam cum *omnia in sapientia* facta sint, Christus autem 'sapientia dei' sit, non accidens utique, sed subsistens et permanens in aeternum, si facta est sapientia, iam deteriore condicione facta est quam omnia, quia sapientia fieri per se ipsa non potuit. Ergo si factum esse frequenter ad aliquid, non ad naturam refertur, etiam creatum esse ad causam refertur.

7, 46. Unde intellegimus illud, quod de incarnatione domini scriptum est: *Dominus creavit me principium viarum suarum in opera sua* id significare quod ad redimenda opera

---

27sq. praesentis lectio testimonii] *scil.* Ioh. 3, 21 ('manifestentur opera eius' *eqs.*) *cf. supra l. 20sqq.* **29sq.** Col. 4, 12 **32** Eph. 2, 10 **32sq.** Ps. 121, 7 **33** Ps. 103, 24 **34—38** *cf.* Athan. C. Arian. II 21 *in.* (*PG 26, 189C*) Εἰ δὲ ἃ ὁ πατὴρ ἐργάζεται—ὅπερ ἄτοπον ἂν εἴη καὶ ἀδύνατον **35** sapientia dei] *cf.* I Cor. 1, 24

7. 1sqq. (*§§ 46—62*) *cf.* Athan. C. Arian. II 18; II 44*sqq.* (*PG 26, 134C; 240Csqq.*); De decr. Nicaen. Syn. 14, 1—5 (*II 1, p. 12, 4—31 Opitz; PG 25, 418A—D*); (*cf.* Hilar. De Trin. XII 1. 35—54: *PL 10, 434C; 454B—468C*; Didym. De Trin. III 3: *PG 39, 805B—828B*) **2sq.** *Prov. 8, 22

LVZ SMNCWEO def. R

26 ante] inter *C* docet et *C* **27** lectionis testimonium *N* m (*cf. adnot. font.*) **28** facta *Z, Sa.c.m2COa* **28sq.** caritatem *Oa* **29** in *om. S* **30** ita *om. C* **31** in *om. S* et in virtute *LZN* **35** dei sapientia *COa* m **36** accedens *Mp.c.Sa.c.WOa* nec subsistens sed *W* **37** iam non *S* deteriori *N* **38** quia] eo quod *Oa* ipsam *Sa.r.CN, Ep.c.m2Oa* m **39** aliquid] aliud *Oa* **40** etiam—refertur *om. W* esse *om. VS, Ma.c.NC* refertur] *add. titulum recent.* (*cf. Proleg. IV 18*) *Oa*

7. 1 domini *om. C*

patris dominus Iesus ex virgine sit creatus. Neque enim dubitari potest de incarnationis dictum esse mysterio, cum 'propter opera sua' a corruptelae servitio liberanda dominus susceperit carnem, *ut illum, qui imperium habebat mortis*, per sui corporis *destrueret* passionem. Caro enim Christi propter *opera*, divinitas ante opera, quia *ipse ante omnia, et omnia in ipso constant*. **47.** Non ergo divinitas propter opera, sed propter divinitatem opera, sicut apostolus declaravit dicens quia propter filium dei omnia. Sic enim habes: *Decebat autem eum, per quem omnia et propter quem omnia, multis filiis in gloriam adductis ducem salutis eorum per passionem consummari.* Nonne evidenter exposuit quia dei filius, qui propter divinitatem suam omnia creavit, is postea propter populi salutem et carnis susceptionem et mortis adsumpserit passionem? **48.** Propter quae autem opera sit creatus ex virgine, ipse dominus, cum illum caecum curaret, ostendit dicens: *In illo me oportet operari opera eius, qui me misit.* Et addidit, ut de incarnatione dictum crederemus: *Cum in hoc mundo sum, lux sum huius mundi.* Etenim quasi homo *in hoc mundo* pro tempore est; nam quasi deus semper est. Denique et alibi ait: *Ecce ego vobiscum sum usque ad consummationem mundi.* **49.** Nec de 'principio' residet aliquid quaestionis, cum interrogatus in carne *tu qui es?*, responderit: *Principium quod et loquor vobis.* Quod non solum ad divinitatis aeternitatem

7 sq. Hebr. 2, 14 **8** opera] Prov. 8, 22 **9 sq.** Col. 1, 17 **12—14** *Hebr. 2, 10 **19 sq.** *Ioh. 9, 3. 4 **21 sq.** *Ioh. 9, 5 **24** *Matth. 28, 20 **25** *cf.* Prov. 8, 22 (principium viarum suarum) **26 sq.** **29** *Ioh. 8, 25

L V Z S M N C W E O def. R

4 creatus] natus *C p.c. man. rec.* **6** a *om. L* **9** et] sed et m **12** dei *om. W* **15** qui *om. C* propter *om. W* **16** is] hic *C*, ds̃ *W*, *om. S* **19** curasset *W* in illo *om. C* **20** operari me oportet *L* misit me *O* a m ut *om. Sa.c.m2* **20 sq.** de incarnatione eius *C* m **21** hoc in mundo *N* **22** mundi huius *M* **23** et *om. S E O* a **24** mundi] saeculi *C* (*Vulg.*) **25** resedit *S* aliquid residet *C* **26** qui *V S M* m quis *cet.* (*Vulg.*) respondit *M N* quod] qui* *N* **27** vobiscum *S* divinitatis aeternitatem] divinitatis aeternae *M* substantiam divinitatis aeternae *N* m

refertur, sed etiam ad documenta virtutum. Ex hoc enim et deum se probavit aeternum, quia omnium ipse *principium* est, et uniuscuiusque virtutis auctorem, quia 'ecclesiae caput' est, sicut scriptum est, quia *ipse est caput corporis ecclesiae, qui est principium, primogenitus ex mortuis.* **50.** Liquet igitur et de incarnatione dictum esse *principium viarum suarum*, quod ad sacramentum suscepti corporis videtur esse referendum. Ideo enim carnem suscepit, ut ad caelum nobis sterneret iter. Denique ait: *Ascendo ad patrem meum et ad patrem vestrum, ad deum meum et ad deum vestrum.* Denique ut scias quod 'vias suas' omnipotens pater secundum incarnationem praescripserit filio, habes in Zacharia ad 'Iesum indutum *vestimenta sordida*' ab angelo dictum: *Haec dicit dominus omnipotens: Si in viis meis ambulaveris et praecepta mea custodieris.* Quid est vestimentum illud sordidum nisi carnis adsumptio?

51. 'Viae' igitur domini velut quidam tramites bonae vitae sunt, qui diriguntur a Christo, qui ait: *Ego sum via et veritas et vita.* Via ergo superna est 'dei virtus'; Christus enim via nobis est, et bona via, quae 'credentibus caeli regna patefecit'. Viae autem domini *viae rectae sunt*, sicut scriptum est: *Vias tuas, domine, notas fac mihi.* Via castitas, via fides, via est abstinentia. Est namque via virtutis, est et *via iniqui-*

---

31 sq. Col. 1, 18 **33** *Prov. 8, 22 **36 sq.** *Ioh. 20, 17 **39—41** *Zach. 3, 3. 7 **43** viae] *cf.* Prov. 8, 22 (*supra 7, 2 sq.*) **44 sq.** Ioh. 14, 6 **45** dei virtus] *cf.* I Cor. 1, 24 **46 sq.** *cf.* Hymn. 'Te Deum': aperuisti credentibus regna caelorum **47** *Dan. 3, 27; Os. 14, 10 **48** *Ps. 24, 4 **49 sq.** *Ps. 138, 24

L V Z S M N C W E O def. R

28 defertur *L* **29** deum] dñm *C* dñs *Z* **30** auctor *S*, *Lp.c.N* m auctor est *O* a **31** quia] qui *Z* est *pr. om. O* a qui] quia *L* **32** et *om. S* **35** ideo—**37** vestrum *alt. om. V S M N O* a, *post l. 42* adsumptio *E* **36 sq.** ad *alt., tert., quart. om. Z W* m **37** denique—**42** adsumptio *om. C* denique] et *Lm2Z* sciatis *W* **39** ad *om. O* a **42** quod *L M N* m **43** tramis *Ma.c.m2* trames *N* **44** qui *pr.*] quae *C N* m **45** et *pr. om. N* dei] deus *E* dñi *Z* **46** via *pr. om. S* nobis via *O* a m et *om. W* bona via est *L* regnum caeleste *LC* **48** castitatis *Ma.r.* **49** est *pr. om. O* a

tatis; scriptum est enim: *Et vide, si est via iniquitatis in me.* **52.** *Principium* itaque nostrae virtutis est Christus, principium integritatis, qui docuit virgines non viriles expectare concubitus, sed integritatem mentis et corporis sancto magis dicare spiritui quam marito; principium parsimoniae Christus, qui *pauper factus est, cum dives esset*, principium patientiae Christus, *qui, cum malediceretur, non remaledixit, cum percuteretur, non repercussit*, principium humilitatis Christus, qui '*formam servi* accepit', cum patrem deum maiestate virtutis aequaret. Ex illo enim accepit virtus unaquaeque principium. **53.** Et ideo ut haec virtutum genera disceremus, *filius datus est nobis, cuius principium super umeros eius.* Principium illud crux domini est, principium fortitudinis, quo via sanctis est reserata martyribus ad sacri certaminis passionem.

8, 54. Vidit hoc principium Eseias et ideo ait: *Puer natus est, filius datus est nobis.* Viderunt et magi et ideo, cum parvulum in praesepio cernerent, adorarunt dicentes: *Puer natus est*, cum stellam conspicerent praedicantes: *Filius datus est nobis.* Aliud munus e terris, aliud munus e caelo, et utrumque unus in utroque perfectus et sine mutabilitate divinitatis et sine humanae inminutione naturae. Unum

---

51 principium] *Prov. 8, 22 **53sq.** *cf.* I Cor. 7, 34 **55** *II Cor. 8, 9 **56sq.** *I Petr. 2, 23 **58** Phil. 2, 7 **60sq.** *Is. 9, 6 (5)
8. 1sqq. *ibid.* **2sqq.** *cf.* Matth. 2, 11 **6sq.** *cf.* Symb. 'Quicumque' 30

L V Z S M N C W E O def. R

50 via est *N* **51** nostrae] non modo *S* christus] *add.* sed et *Sm2* christus est *Z* **53** concubitos *C W* **54** dicare se *L* spiritu *W* **55** esset dives *S O* a m dives factus esset *E* **56** maledixit *O* a **58** patri deo *C* **59** accipit *Lp.c.* unum quodque *N* **61** umeros *Sa.c.m2* humeros *cet.* a m **63** reseruata *W*

8. 2 natus est] *add.* nobis *codd. exc. N W* (*cf. § 56* 'alii sic habent' *eqs.*) et *pr. om. O* a **3** parvolum *Sa.c.m2* praesepio *V S* praesepe *C* praesepi *cet.* a m adorarunt *L V Z M W*, *Ea.c.m2* adoraverunt *cet.* a m **4** est nobis *L V Z S W O* a est et nobis *C* **5** e] est (*bis*) *O* a **6** unus] munus *S* in—**7** naturae *om. S* in utrunque *W*

adoraverunt eidemque munera obtulerunt, ut ostenderent ipsum esse caeli dominum, qui in praesepibus videretur. **55.** Distingue singulorum momenta verborum: *Puer natus est, filius datus est nobis.* Etsi ex patre 'natus', non tamen nobis natus sed 'datus' est, quia non filius propter nos, sed nos propter filium. Neque enim nobis natus est, qui et ante nos natus est et totius est conditor creaturae. Neque nunc primum nascitur, qui erat semper et *erat in principio.* Sed illud, quod non erat, nobis nascitur, quod etiam angelus pastoribus cum loqueretur, nobis dixit esse generatum, sicut habes scriptum: *Quia natus est vobis hodie salvator, qui est Christus dominus, in civitate David. Nobis* ergo quod non erat natum est, hoc est *puer* ex virgine, corpus ex Maria; hoc enim post nos, illud ante nos. **56.** Alii sic habent: *Puer natus est nobis, filius et datus est nobis,* hoc est: Qui erat *filius* dei, hic e Maria *puer natus est nobis et datus est nobis.* Qui datus sit, audi dicentem profetam: *Et salutare tuum da nobis.* Quod enim supra nos est, datur, quod de caelo est, datur, sicut etiam de spiritu legimus quia *caritas dei effusa est in cordibus nostris per spiritum sanctum, qui datus est nobis.*

57. Sed videte, quemadmodum hic locus multas hereses

10sq. *Is. 9, 6 (5) **13** nos propter filium] *cf.* Hebr. 2, 10 (*supra § 47*) **14** *cf.* Ioh. 1, 3; Symbol. Nicaen. 11 **15** Ioh. 1, 1. 2 **18sq.** Luc. 2, 11 **21sqq.** *Is. 9, 6 (5) **24sq.** Ps. 84, 8 **26sq.** *Rom. 5, 5

L V Z S M N C W E O def. R

8 idemque *S a. c. m 2* et idemque *C* **9** dominum] dm̃ *W* **10** natus] datus *C* **11** est *pr.*] *add.* nobis *codd. exc. M N* (nobis *falso*: *cf. ll. 11sq., 21sq.*) datus] natus *C V om. O a* **12** sed datus est *om. O a* est *om. L* **13** qui et] quia *Z* **14** est *pr. eras. S* **16** quod *alt.*—**20** natum est *om. S M N O a* **17** nobis *om.* m **18** est *om. L* vobis] nobis *V W* **19** ergo] autem *C* **20** natus *W* **21** alii] *add.* codices m **22** natus] datus *C* et (υἱὸς καὶ ἐδόθη ἡμῖν) *S W E om. cet.* hoc—**23** nobis *alt. om. O a* **23** et Mariae *N* natus] datus *C* et—**24** sit *om. C* et datus est nobis *om. S* **24** qui] quia m prophetam dicentem *W O a* m **25** est *alt. s. l. M m 2, om. N* **26** etiam] *add.* alibi *O a* quia] quod *O a* m **28** vide** *M* vide *O a* hic locus *om. N*

extinguat. *Puer natus est nobis*, nobis, non Iudaeis, nobis, non Manichaeis, nobis, non Marcionitis. Propheta dicit *nobis*, hoc est '*credentibus*, non incredulis'. Et ille quidem misericordia sua omnibus natus est, sed perfidia hereticorum fecit, ut non omnibus nasceretur, qui omnibus natus est. Nam et lumen diei *oriri* iubetur *super bonos et malos*, sed oriri non videntibus non videtur. **58.** Sicut ergo *puer* non omnibus *natus est*, sed fidelibus, sic *filius* non infidelibus *datus est*, sed fidelibus. Nobis datus est, non Fotinianis; illi enim non datum nobis dei filium dicunt esse, sed ab initio inter nos natum. Non Sabellianis; illi enim nolunt filium datum, eundem adserentes patrem esse quem filium. Nobis, non Arrianis; et ipsi enim non habent filium pro salute datum, sed pro infirmitate transmissum. Non habent 'consiliarium', quem putant futura nescisse, non habent filium, quem sempiternum non putant, cum scriptum sit de verbo dei *quod erat in principio* et alibi *in principio erat verbum*. Denique, ut ad propositum revertamur exemplum: *In principio*, inquit, *antequam terram faceret, antequam abyssos faceret, antequam procederent fontes aquarum, ante omnes colles genuit me.*

9, 59. Fortasse dices, quomodo de incarnatione Christi

---

29 *Is. 9, 6 (5) **31** I Petr. 2, 7 **34** Matth. 5, 45 **35 sq.** *Is. 9, 6 (5) **42** consiliarium] *cf. ibid.*; Is. 3, 3 **44** *I Ioh. 1, 1 **45** Ioh. 1, 1 **46–48** *Prov. 8, 23–25 (*cf. adnot. crit.*)

L V Z S M N C W E O def. R

29 nobis *alt. om. L Z N W O* a m nobis *tert. om. C* **30** propheta dicit *om. L V Z C W* **31** quidem non *O* a **32** sed perfidia–**33** natus est *om. O* a **34** iubetur *om. V* **35** non *pr. om. S* sicut] si *O* a **36** est *alt. om. V* **37** fotiniacis *V*, *S a.c. C W E* **38** natum] *add.* nobis *O* a, *add.* nobis datus est *N* m **39** datum] natum *C* **41** filium *om. W* **43** nescire *C* **43 sq.** non putant sempiternum *L S M N* sempiternum quem non *E* **45** ut *om. C V* **47** antequam abyssos faceret *om. O* a abyssus constitueret *W* antequam *alt.*] priusquam *W* et antequam *O* a m produceret *O* a m producerentur *W* fontes (*om.* aquarum)] *add.* sub caelo et antequam montes collocarentur et *W*

9. 1 dicis *S C Z* incarnatione] **carne (in *eras.*, ne *i. r.*) *L*

dictum esse memoraverim *dominus creavit me*, cum ante incarnationem Christi creatura sit mundi. Sed considera quia moris est scripturis divinis et futura pro praeteritis dicere et geminam in Christo significare substantiam, divinitatis et carnis, ne quis aut divinitatem neget eius aut carnem. **60.** Nam sicut in Eseia habes: *Puer natus est nobis, filius datus est nobis*, ita hic quoque ante praemisit creaturam carnis et subtexuit adsertionem divinitatis, ut scires non duos Christos, sed unum esse, qui et ante saecula generatus ex patre sit et ultimis temporibus creatus ex virgine, hoc est: 'Ego sum ille creatus ex homine, creatus ad causam, qui sum generatus ante saecula.' **61.** Denique dicturus *dominus creavit me* praemisit: *Commemorabo, quae a saeculo sunt*, dicturus *genuit* praemisit: *In principio antequam terram faceret, ante omnes colles genuit me. Ante* cum dicitur, in infinitum retro sine aliqua definitione porrigitur. Denique *ante Abraham*, inquit, *ego sum*, non utique post Adam, et *ante luciferum*, non utique post angelos. Sed *ante* cum dicit, non se intra aliquem, sed omnia intra se dixit. Sic enim moris est aeternitatem dei scripturis significare divinis; denique alibi habes:

---

9. 2 *Prov. 8, 22 (*supra 7, 46*) **6** Nam sicut—**13** ante saecula] *laudatur a Conc. Constantinop. II anni 553 (IV 2 p. 83, 24—29 Schwartz)* **7** *Is. 9, 6 (5) **9—11** *cf.* Symb. 'Quicumque' 29 (*spir. III 168*; *exc. Sat. I 12, 4—6*) **12** ad causam] *scil.* 'in opera sua' (*Prov. 8, 22; *supra 7, 2*); *cf.* Athan. C. Arian. II 56 (*PG 26, 265C—268A*) Διὰ τοῦτο γοῦν καὶ ἡ αἰτία—εἰ μὴ τῶν ἀνθρώπων ἡ χρεία γέγονεν αἰτία **13—16** Denique—genuit me] *cf. ibid.* II 60 (*PG 26, 273C—276A*) **13** Prov.* 8, 22 **14—16** *Prov. 8, 21a. 23—25 **17 sq.** Ioh. 8, 58 **18** Ps. 109, 3

L V Z S M N C W E O def. R

2 memoraverit *V* memoraveris *W* **3** sed *om. E* **4** moris] mos *E p.c.* **6** nam *om. Z* **7** in *om. S* esaias *S p.c. m2* habet *S* et filius *C* m **8** ante *om. C W* **10** et *pr. om. S, M a.c. m3 N* generatus—**13** saecula *om. W* genitus *S* sit ex patre *O* a m a (*add. m2*) patre sit *S* **11** ego *om. S* **12** ex causa *S* genitus *S* **13** dicturus—**14** sunt *om. M a.c. m3* **16** ante cum] antequam *N* **18** adam] *add.* sed *W*

Priusquam fierent montes et formaretur orbis terrae, a saeculo usque in saeculum tu es.

62. Ante omnia ergo generatio, inter omnia et propter omnia creatura, natus ex patre supra legem, 'factus *ex* Maria *sub lege*'.

DE EO QUOD SCRIPTUM EST:

POST ME VENIT VIR, QUI ANTE ME FACTUS EST

10, 63. Sed scriptum est: *Post me venit vir, qui ante me factus est, quia prior me erat.* Unde dicunt: 'Ecce qui erat, factus est!'

Ipsa verba pendamus. *Post me,* inquit, *venit vir. Vir* ergo est, qui *venit,* ipse, *qui factus est.* Vir autem nomen est sexus. Sexus autem non utique divinitati, sed naturae deputatur humanae. **64.** Possem ergo dicere: *Erat* in praecognitione quidem corporis, sed aeternitate virtutis. Nam et ecclesia erat, 'et *sancti* erant praedestinati' *ante saecula.* Sed non id hoc loco dico, sed illud adsero: 'factum esse' non ad divinitatem, sed ad incarnationis pertinere naturam, sicut

---

22sq.*Ps. 89, 2 **25sq.** *cf.* Gal. 4, 4

10. 2sqq. Ioh. 1, 30 **11** *cf.* Rom. 8, 28–30 ante saecula] I Cor. 2, 7

L V Z S M N C W E O def. R

22 montes fierent *O a m* et] aut *O a* firmaretur *L S C E* **23** et usque *O a m* tu es deus *L* **24** generatio] generatus *W* **25** ex *alt.*] est *Sa. c. m2* Maria] matre *C*

10. 1sq. DE EO–**2** FACTUS EST *hic Lm2* (*add.* cap. IIII), *Z* (*add.* IIII), (*C W u. t.*), *l. 3* scriptum est *V* (*M u. t.*); *titul. recent. hic O a om. S E N* me *pr.*] *add.* inquid *C* **3** sed] sicut *N* sed–est *om. Z* sed scriptum de eo est *La.c.m2* post me–**4** est *cancell. M* **5** est *om. S* **6** pendamus *L V Z M W, Ea.c.* ponenda *S* perpendamus *N C, Ep.c. O a m* venit *om. O a* **7** est *pr. om. O a* **8** divinitatis *L V Z S M C* **9** possim *V* post me *E* **9sq.** precogitatione *O a* **10** et *om. V M N* **11** et *om. C* **12** id] in *S C W* loco hoc *O a* dico *om. S* sed] at m **13** divinitatis *S*

ipse Iohannes dixit: *Hic est, de quo dixi: Post me venit vir, qui ante me factus est.* **65.** Itaque cum geminam, sicut supra dixi, in Christo substantiam proposuisset, ut utramque intellegas, et divinitatis et carnis, hoc loco coepit a carne. Est enim scripturis promiscua consuetudo divinis, ut interdum a divinitate Christi incipiant et ad incarnationis sacramenta descendant, interdum ab humilitate incarnationis exordium sumant et ad gloriam divinitatis adsurgant, ut in prophetis et evangelistis frequenter et Paulo. Ergo et hic iuxta memoratam consuetudinem ab incarnatione domini coepit de eius divinitate dicturus, non ut confunderet humana atque divina, sed ut distingueret. Verum Arriani velut iudaici *caupones miscent aquam cum vino*, quia divinam generationem humanamque confundunt, ad deitatem referentes, quod de carne sit dictum.

66. Nec metuo, quod obiecturi videntur, quia in superioribus non habet 'virum'. Sic enim habet: *Qui post me venit.* Sed videant et ibi, quid praemiserit. *Verbum*, inquit, *caro factum est*, et ideo non addidit 'virum', quia 'carnem' dixerat, per carnem autem istic virum intellegimus et per virum carnem. Ergo quia dixerat *verbum caro factum est*, virum hoc loco nominare superfluum fuit, quem iam carnis

---

15 supra] *cf. § 59* **15 sq.** *cf.* Hymn. 4, 3 geminae gigans substantiae **25 sqq.** *Is. 1, 22; *cf.* Athan. C. Arian. III 35 (*PG 26, 397B—C*) Ἑκάστου γὰρ τὸ ἴδιον γινώσκοντες—ὡς μὲν Ἰουδαϊκὸς κάπηλος μίσγων τὸν οἶνον ὕδατι; Ep. ad Episc. Aegypt. et Libyae 17 (*PG 25, 577B*) ὡς Ἰουδαϊκοὶ κάπηλοι τὸν οἶνον μίσγωσιν ὕδατι **30 sq.** Ioh. 1, 15 **31 sq. 34** Ioh. 1, 14

L V Z S M N C W E O def. R

15 cum] *add.* ibi *O a* **16** proposuit *O a* ut *om. V C W* et ut *M* utrumque *V N W* **19** sacramentum *S* **20** incarnationis] ad incarnationem *S* et incarnationis *W* **22** et *pr.*] et in *C M* et *alt.*] et in m et Paulo frequenter (*add.* reperitur) *Z* et Paulo] *add.* reperitur *L m2* **23** dei *L* **24** ut non *O a* **25** ut *om. W* verum] vitium *S a.c. m2* **26** quia] qui *C* **27** divinitatem *O a* **30** sicut enim *Z* **31** et ibi quid] ante quid ibi *L* ibi] hic *S* **32** vir *S* **33** istic *om. O a* **34** quia] qui *C*, *M a.c. m2*

expressione signaverat. **67.** Quo exemplo in posterioribus quoque et 'agnum' praemisit, 'qui tolleret *peccatum mundi*', et ut incarnatum intellegeres, quem ante memoraverat, ait: *Hic est, de quo* ante *dixi*: *Post me venit vir, qui ante me factus est*, hoc est: 'Virum' dixi, non deum 'factum'. Sed ut ipsum incarnatum declararet esse, qui *ante saecula* erat, ne duos filios crederemus, ait: *Quia prior me erat.* Nam si *factus est* ad divinam generationem rettulisset, quid opus fuerat, ut adhuc adderet tertium atque iteraret, quod supra dixerat? Sed quia ante de incarnatione tantum dixerat *post me venit vir, qui ante me factus est*, ideo addidit: *Quia prior me erat*, quoniam divinitatis aeternitas fuerat exprimenda. Et haec est causa praelationis, ut merito antelatus videatur, qui proprii patris *sempiterna virtus* est.

68. Dat tamen intellectus spiritalis ubertas, ut excurrere et evagari ad concludendos libeat Arrianos, qui volunt 'factum' hoc loco non ad 'virum', sed ad divinitatem referre. Quid est enim, tenere quod possint, cum dixerit baptista: *Post me venit, qui ante me factus est*, hoc est supra meritum meum *factus*, supra meam gratiam, tempore carnis posterior, divinitatis honore venerabilis? *Post me* enim *venit* temporis est, *prior me erat* aeternitatis, *ante me factus est* honoris, quia etiam incarnationis mysterium supra humanam est gratiam. **69.** Denique in inferioribus, quid supra contexuisset,

---

37 *cf.* Ioh. 1, 29 **39. 42. 45 sq.** *Ioh. 1, 30 **41** Sir. 24, 14 (9) **49** Rom. 1, 20 **54—57** Ioh. 1, 30 **59** supra] *scil.* Ioh. 1, 15

L V Z S M N C W E O def. R

36 significaverat *O a* **37** tollit *W* peccata m **38** memoravit *O a* **39** post—vir *om. O a* veniet *C* **40** deum *om. N* **43** opus erat m **44** adhuc *om. C* tertio *E* **46** ideoque *Z* addit *C p. r. m 2* quia] qui *E* **50** intellectum *C* **51** lubeat *L* **53** quod tenere *C* possint] posuit *O a* cum] quod *S* iohannes baptista *C* **54** venit vir *V W, M a. r.* super *S* **56** venerabilior *W* **57** est *pr.*] *add.* posterior *W* honoris] *add.* gloria *W*, *add.* est *O a* **58** quia] qui *C W* quod *O a* gratiam est *C* est *om. V*

expressit dicens: *Post me venit vir, cuius non sum dignus calciamenta portare*, praestantiam utique dignitatis, non aeternitatem divinae generationis exponens. Quod eo usque ad incarnationem pertinet, ut typum in hominibus mystici calciamenti ante praemiserit. Lege enim proximo defuncti vel fratri copula deferebatur eius uxoris, ut semen fratris vel proximi resuscitaret. Unde quia Ruth, licet ipsa alienigena, tamen quia maritum habuerat ex Iudaeis, qui reliquerat superstitem proximum, eamque colligentem manipulos suae messis, quibus alebat et socrum, Booz vidit et amavit, non aliter eam accepit uxorem, nisi calciamentum eius ante solvisset, cui uxor debebatur ex lege. **70.** Historia simplex, sed alta mysteria; aliud enim gerebatur, aliud figurabatur. Nam si secundum litteram sensum torqueamus, prope quidam pudor et horror in verbo est, si ad commixtionis corporeae consuetudinem sententiam intellectumque referamus. Designabatur autem futurus ex Iudaeis, *ex quibus Christus secundum carnem*, qui proximi sui, hoc est populi mortui semen doctrinae caelestis semine resuscitaret, cui calciamentum nuptiale ecclesiae copulandae praescripta legis spiritalia deferebant.

71. Non Moyses sponsus; illi enim dicitur: *Solve calciamentum pedum tuorum*, ut domino suo cedat, non Iesus, Nave filius, sponsus; nam et ipsi dicitur: *Solve calciamentum*

60sq. Ioh. 1, 30 *et* Matth. 3, 11 **64—66** *cf.* Deut. 25, 5—11 (Matth. 22, 24. *al.*) **66—71** *cf.* Ruth. 4, 7. 8 (*in Luc. III 32 p. 122, 17 Sch.*) **76sq.** Rom. 9, 5 **77** *cf.* Deut. 25, 5 **81sq.** Exod. 3, 5 **83sq.** *Ios. 5, 16

LVZ SMNCWEO def. R

60 cuius] cui *V* **61** dignitatis] divinitatis *N* **66** quia] quod *Oa* m **67** relinqueret *S* **69** se et socrum *N* et se et socrum m booth *C* boos *LMW*, *SEa.c.* **73** quidem *MN* **74** pudor] *add.* est *Oa* honor *Sa.c.* ad mixtionis *Ma.c.N* **76** autem *om. N* ex *pr.*] a *W* **77** semina *S* **78** restauraret *S* suscitaret *N* **79** spiritualia *C* **82** iesu *E*, *Mp. c. m2* **83** filius nave *C*

pedum tuorum, ne ex similitudine nominis sponsus ecclesiae crederetur, non alius sponsus, sed solus Christus est sponsus, de quo dixit Iohannes: *Qui habet sponsam, sponsus est.* Illis igitur calciamentum solvitur, huic solvi non potest, sicut dixit Iohannes: *Non sum dignus solvere corrigiam calciamenti eius.* **72.** Solus ergo Christus est sponsus, cui illa veniens ex gentibus sponsa ante inops atque ieiuna, sed iam Christi messe dives innubat, quae manipulos fecundae segetis verbique reliquias gremio legat mentis interno, ut exhaustam illam viduam morte fili atque inopem defuncti populi matrem novis pascat alimentis, non relinquens destitutam viduam et novos quaerens. **73.** Solus ergo sponsus est Christus, qui nec synagogae ipsi manipulos suae messis invideat. Utinam se non ipsa excluderet! Habuit quos per se colligeret, sed quia populus eius est mortuus, quasi filio egena defuncto per ecclesiam manipulos, quibus viveret, colligebat. Quos *venientes in exultatione* portabunt, sicut scriptum est: *Venientes autem venient in exultatione tollentes manipulos suos.* **74.** Quis enim sibi alius sponsam audeat ecclesiam vindicare, quam *a Libano* unus et solus vocavit dicens: *Ades huc a Libano, sponsa, ades huc a Libano.* Aut de quo alio potuit ecclesia dicere: *Fauces eius dulcedines et totus desiderium?* Et quia de calciamento pedum tractatum sumpsimus, cui alii nisi

---

86 Ioh. 3, 29 **88sq.** *Ioh. 1, 27 **89—94** *cf.* Ruth 2, 1—3, 10; 3, 15*sqq.* **95sq.** *cf.* Ruth. 2, 8. 9 **99—101** *Ps. 125, 6 **103sq.** *Cant. 4, 8 **105** *Cant. 5, 16

L V Z S M N C W E O def. R

85 est] et *O a* **86** illius *S W* **87** igitur] etiam *O a* **89** est *om. L* **90** iam] etiam *O a* **91** messem *S a. c.* verbi *S* **92** ligat *L S* **93** mortem *V* morte—**94** viduam *om. N* **95** christus est sponsus **O a m** **96** invidebat *O a* **96sq.** non ipsa se *L* se non ex ipsa *V* se ipsam non *O a* se non ipsam *E* **97** colligere *M N* **98** egenae *L* egeno *O a* indigena *S* **101** quis] qui *W* **102** ecclesiam sponsam audeat *C* sponsam] sponsus *Z* **103** ades—**104** sponsa *om. O a* **105** dulcedinis *L M C W E* (dulcedines: γλυκασμοί) totius *N*

verbo dei incarnato convenit dici: *Crura eius columnae marmoreae fundatae super bases aureas*? Solus enim Christus inambulat animis et graditur in mente sanctorum, in quibus velut aureis basibus fundamentisque praetiosis solidata vestigia verbi caelestis haeserunt. **75.** Claret igitur et virum et typum ad incarnationis spectare mysterium.

11, 76. Non ergo ad substantiam divinitatis, sed ad incarnationem saepe, nonnumquam etiam ad causam pertinet, cum dicitur 'factus'. Nam si ad divinitatem refers, ergo et in obprobrium deus factus est; sic enim habes: *Tu autem repulisti et ad nihilum redegisti, dispulisti Christum tuum*, et infra: *Factus est in obprobrium vicinis suis. Vicinis*, inquit, non 'civibus', non 'domesticis', non 'adhaerentibus', quoniam *qui adhaeret domino, unus spiritus est*, qui vicinus est, non adhaeret. Et *factus est in obprobrium*, quia crux domini *Iudaeis scandalum, Graecis* stultitia. Nam sapientibus per eandem crucem *excellentior factus* est *caelis*, excellentior *angelis*, et *melioris testamenti factus est sponsor* ipse, qui erat 'prioris'. **77.** Vide, quam non refugiam ista, ut etiam congeram. Sed quomodo *factus* sit, considera! **78.** Primum quia

---

107 sq. *Cant. 5, 15

11. 4 sq. *Ps. 88, 39 **6. 9** *Ps. 88, 42 **7** *cf.* Eph. 2, 19 **8** I Cor. 6, 17 **10** I Cor. 1, 23 **11** Hebr. 7, 26 **11 sq.** Hebr. 1, 4 (*in Luc. VII 183 p. 364, 11 Sch.*) **12** Hebr. 7, 22 **13** *cf.* Hebr. 9, 15

L V Z S M N C W E O def. R

107 dici] dictum m crus *S* **108** fundata es *W* fundatae** *E* supra *O* a **109** in animis *E* in mentes *E a. c.* in monte *O* a **110** vasibus *S a. c. C* **111** et virum] hinc(*!*) *O* a

11. 1 ergo *om. O* a **3** et *om. W E* **4** autem] enim *E* **5** redigisti *M W O* a dispulisti *om. V* distulisti *W* **6** et factus m factum *S a. c.* suis] *add.* et *O* a **8** deo *L C* est *pr.*] et *V* **9** et *om. O* a m **10** stultitiam *L C, W E a. c.* nam *om. N* **11** excelsior *S O* a m factus—excellentior *alt. om. M a. c. m2 C* caelis excellentior *om. V* excelsior *S O* a m **12** factus] fructus *Z* **13** defugiam *V* m ut] sed *C* **14** sed *om. S* quia] quod *O* a m

purificatione facta consedit in dextera magnitudinis in excelsis, tanto melior factus angelis. Ubi purificatio, hostia, ubi hostia, corpus, ubi corpus, oblatio, ubi munus oblationis, ibi sacrificium passionis. **79.** Deinde *sponsor melioris testamenti: Ubi testamentum, mors necesse est praecedat testatoris*, sicut subter est scriptum. Mors autem non ad divinitatis aeternitatem, sed ad fragilitatem refertur humanam. **80.** *Excelsior* quoque *caelis factus* quomodo sit, ostenditur. *Inmaculatus*, inquit, *segregatus a peccatoribus et excelsior caelis factus, qui non habet cottidie necessitatem sicut summi sacerdotes prius pro suis delictis hostiam offerre, deinde pro populi. Hoc enim fecit semel se offerendo*, sicut scriptum est. Nemo *excelsior factus* dicitur, nisi qui in aliquo fuerit humilior. In eo igitur *excelsior factus* est 'sedendo ad dexteram patris', in quo se 'minor angelis factus obtulit passioni'. **81.** Postremo ipse apostolus ad Philippenses ait quia *in similitudine hominis factus et specie inventus ut homo humiliavit semet ipsum factus oboediens usque ad mortem.* Vide ubi *factus* sit! *In similitudine*, inquit, *hominis*, non in potestate dei, et *factus oboediens usque ad mortem*, ut oboedientiam quidem hominis habuerit, regnum divinitatis.

82. Quantis igitur adhuc utemur exemplis ad incarna-

15sq. *Hebr. 1, 3. 4 **18** Hebr. 7, 22 **18sq.** *Hebr. 9, 16 **21sq.** Hebr. 7, 26 **22–27** Hebr. 7, 26. 27 **28** *cf.* Hebr. 1, 3 **28sq.** *cf.* Hebr. 2, 9 *et* 7, 27 **30–34** *Phil. 2, 7. 8

L V Z S M N C W E O def. R

15 considet *V M N* m dexteram *L M C* **16** factus est *Z C W* **19** intercedat *C* testatoriis *V* super *S* **23** et *om. M N* exceltior *N* caeli *W* **24** necessitates *C*, claritatem *S* summi sacerdotes (ἀρχιερεῖς) *L V Z C* sacerdotes *cet.* a m (*Vulg.*) **25** pro *om. L M*, *Sa.c.m2E* pro populis *W* pro populo *V* fecit] esse *S* **26** exceltior *N* **27** excellentior *O* a **28** ab angelis *N* **29** ipse] de ipso *L* **30** similitudinem *Sa.c.C E O* a hominum *C* et] est *C W O* a est et *Lp.c.m2* **31** obaudiens *S* **32** similitudinem *V* **33** potestate dei et] potestatem habet *W* obaudiens *S* **34** ut per *V* **36** utimur *S W N*, *Ma.c.Ep.c.* ad *om. Ma.c.m2 E O* a

tionem vel ad aliquid referendum esse, quod '*factus* est'? Quod autem factum est, idem est et creatum. *Dixit* enim *et facta sunt, mandavit et creata sunt.*

DOMINUS CREAVIT ME SECUNDUM CARNEM DICTUM

'Creatum' quoque supra ostendimus in libro primo de incarnatione dictum videri. **83.** Ipse etiam apostolus adserendo 'serviendum non esse creaturae' significavit ex deo filium non creatum esse, sed genitum. Tamen etiam alibi, ut manifestaret, quomodo in Solomone sit lectum: *Dominus creavit me*, quid in Christo creatum esset ostendit.

84. Itaque totius seriem capitis recenseamus. Sic enim habes: *Ergo quia filii participes sunt sanguinis et carnis, et ipse similiter particeps factus est eorundem, ut per mortem destrueret hunc, qui imperium habebat mortis.* Quis ergo est, qui nos participes suae voluit esse carnis et sanguinis? Utique dei filius. Quomodo nisi per carnem particeps factus est noster aut per quam nisi per corporis mortem vincla dissolvit? Morti enim mors facta est susceptio mortis in Christo. Ergo de incarnatione proposuit. **85.** Videamus sequentia!

38sq. *Ps. 148, 5 **40** *Prov. 8, 22 **42** supra] *cf. fid. I 96–99 (spir. II 51)* **43–45** *cf. fid. I 103–105*; Rom. 1, 25 **46sq.** *Prov. 8, 22 **48sqq.** *(§§ 84–88) cf.* Athan. C. Arian. II 8. 9 *et* II 55 *(PG 26, 164B–165C; 264A)* **49–51** *Hebr. 2, 14

LVZ SMNCWEO def. R

37 quo factum *N* quod factum *E* **38** autem et *ZSNO* a m est *alt. om. V* **39** ipse mandavit *V* m **40** DOMINUS–DICTUM *hic Lm2 (MN u. t.) VZ* (m *u. t.*), *l. 32* mortem (*C u. t.*), *l. 38* creatum *La.c.m2*, *l. 46* lectum (*WE u. t.*), *om. SO add.* III *V add.* V *Z* **43** videbat ipse (*sic iungit*) *S* **46** solomone *Sa.c.m2* sal. *cet.* **46sq.** dominus creavit me *ut pars tituli in WE* (*cf. l. 40*) **47** quid] qui *C* esse *VWO* a **49** habemus *S* ergo *om. C* fili *LC* carnis et sanguinis m **51** mortis habebat imperium *O* a m est ergo *L* **52** esse voluit suae *C* **54** vincla *LZMNCE* vincula *cet.* resolvit *Z* **55** morti] mortis m **56** proposui *Z* preposuit *C*

Nec enim statim angelos, inquit, *adsumpsit, sed semen Abrahae. Unde habuit per omnia fratribus similari, ut misericors fieret et fidelis princeps sacerdos a deo, ut expiaret peccata populi. In quo enim passus est, ipse temptatus, potest et temptatos iuvare. Propter quod, fratres sanctissimi, vocationis caelestis participes intuemini apostolum et principem sacerdotum confessionis nostrae Iesum fidelem esse creatori suo, sicut et Moyses in domo eius*; haec nempe verba sunt apostoli. **86.** Videtis, in quo 'creatum' dicat? In quo *adsumpsit*, inquit, *semen Abrahae*, corporalem utique generationem adserit. In quo autem nisi in corpore 'expiavit *populi peccata*'? *in quo 'passus est'* nisi in corpore, sicut et supra diximus: *Christo passo secundum carnem*? in quo *sacerdos* nisi in eo, quod sacerdotali adsumpsit ex genere? **87.** Et sacerdos enim aliquid debet offerre et secundum legem in sancta intrare per sanguinem. Ergo quia 'sanguinem taurorum hircorumque' repudiaverat deus, hunc utique sacerdotem *per suum sanguinem*, sicut legisti, *in sancta* sanctorum 'caeli summa penetrantem' oportebat intrare, ut 'aeterna nostrorum esset oblatio peccatorum'. Idem igitur sacerdos, idem hostia. Et sacerdotium tamen et sacrificium humanae condicionis offi-

---

57–64 *Hebr. 2, 16–3, 2 **68** supra] *cf. fid. II 57* *I Petr. 4, 1 **71 sq.** *cf.* Exod. 30, 10; *cf.* Hebr. 9, 25 **72–76** *cf.* Hebr. 9, 12. 13. 24. 28 **74 sq.** *cf.* Hebr. 4, 14 **75 sq.** *cf.* Hebr. 10, 14

L V Z S M N C W E O def. R

58 similare *Z M C W E* similaret *S a. c. m 2* similis esse *L V* **59** et] ut *W om. S* sacerdos *om. C* sacerdotum *L p. c. m 2* ad deum m (*Vulg.*) ad deo *V* a deo (πρὸς τοῦ θεοῦ? *cf. Hebr. 2, 17*) *cet.* a **60** et temptatus *C E O* a m temptatus] *add.* in quo enim ipse temptatus *W* potest] potens *V* **63** et *om. O* a **64** eius] *add.* adserit *codd. exc. N, S p. c. m 2* (*exp.*) *cf. l. 66* adserit! **67** expiavit–**68** corpore *om. S W E* **68** in christo *E* christum passum *L* **69** quod] quo *C V* **70** et *om.* m **71** introire *S* intra *W* **72** quia] qui *V* et (*m 2*) hircorum *S* **73** utique] itaque *Z* suum *om. E* **75** introire *S* **76** oblatio *Z M N* m oblutio *V* ablutio *L S W E O* a abolitio *C* igitur] ergo *O* a m idem et hostia *O* a m **77** sacerdotium] sacerdotale *S* tamen] autem *C* et *om. S*

cium est. Nam et *agnus ad immolandum ductus est* et *sacerdos* erat *secundum ordinem Melchisedech*. **88.** Nemo igitur, ubi ordinem cernit humanae condicionis, ibi ius divinitatis adscribat. Nam et illum Melchisedech, per quem Abraham hostias suas obtulit, non angelum utique secundum iudaica ludibria intellegit ecclesia, sed virum sanctum et sacerdotem dei, qui typum domini gerens et *sine patre* et *sine matre* et *sine generationis enarratione* et 'sine initio et sine fine' describitur, ut ostenderet sempiternum filium dei in hunc mundum esse venturum, qui et *sine patre* secundum incarnationem natus est et *sine matre* secundum divinam generationem et *sine enarratione generationis*, quia scriptum est: *Generationem autem eius quis enarrabit?*

89. Ergo illum Melchisedech in Christi typo sacerdotem dei accepimus, sed illum in typo, hunc in veritate — typus autem umbra est veritatis —, illum in nomine unius civitatis, hunc regem in reconciliatione totius mundi, quia scriptum est: *Deus erat in Christo mundum reconcilians sibi*, hoc est *sempiterna divinitas*. Aut si pater in filio sicut filius in patre, et substantiae utique et operationis unitas non negatur.

90. Quomodo autem negare merito possunt, etiamsi velint, cum scriptum sit: *Pater autem, qui in me manet, ipse*

---

78 *Is. 53, 7 **78sq.** Hebr. 5, 6*sqq.* (Ps. 109, 4) **81sq.** *cf.* Hebr. 7, 1*sqq.* *cf.* Gen. 14, 18—20 **82** angelum] *cf. Hieron. Epist. 73, 2 Ad Evang. (PL 22, 677; CSEL 55 p. 14, 8sqq. Hilberg)* **83** *cf.* Gen. 14, 18 **84sqq.** *Hebr. 7, 3 *cf. Sacr. IV 3, 12; V 1, 1* **89sq.** Act. 8, 33; Is. 53, 8 **95** II Cor. 5, 19 **96** Rom. 1, 20 *cf.* Ioh. 10, 30 **99sq. 102** *Ioh. 14, 10 (*cf. fid. I 22*)

L V Z S M N C W E O def. R

78 et sicut agnus *C* agnos *W* **79** erat] est *Ma. c. N* m **80** adscribat] adserat *N* m **81** ille *S* illut *C* hostiam (*om.* **82** suas) *E* **83** intellegit ecclesia *om. C* et] ac *O* a m **84** gerens domini *O* a m **87** natus —**88** generationem *om. N* **89** narratione *L* quia] et quia *W* **90** enarravit *V Z S C, E a. c.* **91** in christo typo *V* **92** accipimus *Lp. c. N C W, Ep. c. O* a sed *om. S* **92sq.** et typus autem *C* **94** reconciliationem *L*, (*om.* totius) *C* **97** substantia *L* **99** qui—manet] in me manens *O* a (*Vulg.*)

loquitur, et opera quae ego facio, ipse facit? Non dixit 'et ipse facit', ne similitudinem magis quam unitatem operis aestimares. Sed dicendo *quae ego facio, ipse facit* manifestum reliquit quod unum opus patris et fili credere debeamus. **91.** Denique ubi similitudinem operum, non unitatem voluit intellegi, *qui credit*, inquit, *in me, opera quae ego facio, et ipse faciet.* Bene hic *et* interponendo et similitudinem nobis donavit, tamen unitatem naturalem negavit. Unum est igitur opus patris et fili, etiamsi non placeat Arrianis.

12, 92. Quaero autem, quomodo regnum velint patris et fili esse divisum, cum dominus dixerit, ut supra ostendimus: *Omne regnum inter se divisum facile destruetur.* **93.** Et ideo ad excludendum Arrianae sacrilegium scaevitatis, unum imperium patris et fili etiam Petrus sanctus adseruit dicens: *Quapropter, fratres, satis agite certam vocationem et collectionem facere. Haec enim facientes non errabitis. Sic enim abundantius ministrabitur introitus in aeternum imperium dei et domini nostri conservatoris Iesu Christi.* **94.** Aut si quis de Christi tantum imperio dictum putat et hoc ideo sic accipit, ut patrem

---

105 sq. Ioh. 14, 12

12. 2 supra] *cf. fid. I 11 cum adnot.* **3** *Matth. 12, 25 **6–9** *II Petr. 1, 10. 11

L V Z S M N C W E O def. R

100 loquitur] facit opera m (*Vulg.*) et *pr. om. C* ipse *pr.*] et ipse (*!*) *V* non—**101** facit *om. C* **101** faciet *V W* **104** ubi] ut *O* a ibi *E p.c.* unitatem] *add.* voluntatis (is *i. r.*) *E* **105** ipse *om. O* a **106** facit *L Z S M N O* a et *pr. om. E a.c. m2, W O* a et *alt. om.* m etsi *L M* **107** tamen] ubi *O* a et tamen m **108** fili] *add.* indivisum *C* etiamsi—**12. 2** fili *om. C* placet *L V, W a.r. O* a

12. 2 esse divisum *om. C* **3** inter] in *N C* distruitur *L* destruere *W* **4** saevitatis *N W O* a m civitatis *C* **6** satis agite fratres *O* a (*Vulg.*) satagite fratres m (*cf. Vulg.*) vocationem vestram *C* collectionem (συλλογήν?) *codd. omnes* a electionem (ἐκλογήν) m, *Vulg.* (*cf. Proleg. III 1*) **7** sic] si *N* **8** ministrabitur vobis m (*Vulg.*) domini et dei *L* **9** conservaturis *M a.c. N* creatoris *S* quis *om. S* quisquam *C* si quis] qui *N* **10** hoc *om. M a.c. m2 O* a sic] si *L p.c. Z*

filiumque potestate secernat, is tamen et regnum fili fatebitur et aeternum. Itaque non solum duo inducent regna divisa, ut obnoxia sint defectui, sed etiam, cum regna conparabilia nulla sint dei regno, quod fili esse etiamsi velint negare non possunt, aut contra suam sententiam redibunt, ut idem patris et fili regnum esse fateantur, aut, quod sacrilegum est dicere, ius patri regni minoris adscribent, aut, quod contrarium est, quem minorem divinitate impie memorant, eius regnum fatebuntur aequale. **95.** Sed hoc non quadrat, non congruit, non cohaeret. Dicant igitur unum esse regnum, sicut nos dicimus et probamus. Probamus autem non nostris, sed caelestibus testimoniis.

DE UNO EODEMQUE REGNO PATRIS ET FILI

96. Primum enim etiam aliis exemplis disce regnum caelorum regnum etiam fili esse. Ipse enim dixit: *Amen, amen dico vobis, quoniam sunt aliqui de istis adstantibus, qui non gustabunt mortem, donec videant filium hominis venientem in regnum suum.* Dubitari ergo non potest quod sit regnum fili dei.

97. Sed accipe ipsum esse regnum fili, quod patris est: *Amen dico vobis, quod sunt quidam circumstantium, qui non*

---

18 minorem] *scil.* filium: *cf. fid. II 59sqq.* **25—28** *Matth. 16, 28 **31—33** *Marc. 9, 1 (8, 39)

L V Z S M N C W E O def. R

11 is *om. C* his *E* et *om. Z* **12** et *om. Z S* regna dei divisa *L Z* **13** sint *om. S* sed *om. S* **14** vellent *W* **15** ridebunt *E O* a ut *om. S* **16** esse *om. C* sacrilegium *E O* a m **18** impii *S W E* **20** igitur] enim *C* **23** DE UNO—FILI *hic (M u. t.) N, l. 19* aequale *La. r. V, l. 21* probamus *pr. (W u. t.), l. 28* suum *Z, l. 33* virtute *C*; *titul. recent. ante § 92 O* a *titul. om. S E add.* IIII *V add.* VI *Z* regno eodemque *C* **24** enim *om. C* **25** etiam *om. O* a **26** de istis sunt adstantibus (*om.* aliqui) *Z* istis] his *N* hic m (*Vulg.*) **28** dubitare *V N* non potest] noli *N* **30** ipsud *S a. c. m2* filii dei *C* **31** amen amen *W* de circumstantium *C*

gustabunt mortem, donec videant regnum dei veniens in virtute. Eo usque enim unum regnum est, ut unum sit praemium, idem homines, eadem merita, idem sponsor. **98.** Quomodo non idem regnum, cum praesertim ipse de se filius dixerit: *Tunc iusti fulgebunt sicut sol in regno patris sui*? Quod enim patris est per maiestatis proprietatem, id etiam fili est per eiusdem claritudinis unitatem. Ergo et patris regnum scriptura dixit et fili.

99. Accipe nunc, quia ubi regnum dei dicit, nec patris nec fili separat potestatem, quia et paternum et fili regnum uno dei nomine conpraehendit, sicut habes: *Cum videritis Abraham et Isaac et Iacob et omnes prophetas in regno dei.* An negamus in regno fili prophetas esse, cum et latroni dicenti *memento mei, cum veneris in regnum tuum* responderit dominus: *Amen dico tibi, hodie mecum eris in paradiso*? Aut quid est esse in dei regno nisi aeternam nescire mortem? Qui autem nesciunt mortem aeternam, 'vident *filium hominis venientem in regnum suum*'.

100. Quomodo ergo potest non in potestate habere, quod donat dicens: *Tibi dabo claves regni caelorum*? Et videto distantiam: servus aperit, dominus largitur, iste per se, ille per Christum. Famulus claves accipit, dominus ordinat potestates: aliud ius donantis, aliud dispensantis obsequium est.

---

34 sponsor] *cf.* Hebr. 7, 22 **36** *Matth. 13, 43 **42sq.** Luc. 13, 28 **45sq.** Luc. 23, 42. 43 **48sq.** *Matth. 16, 28 **51** Matth. 16, 19

L V Z S M N C W E O def. R

32 regnum] filium *i. r.* (*sed* veniens) *E* venientis *Z O* a **33** enim usque *O* a m enim *om. C* unum *pr. om. O* a sit praemium] sempiternum *O* a **34** homines] heres *O* a m, *om. C* **36** sui *codd.* (αὐτῶν), mei m **38** eiusdem *om. C* claritatis *C E* **40** dei regnum *L V* dei *om. S E* **41** paternum] patris unum *O* a **42** videris *C O* a **43** et *pr. om. O* a **44** fili] dei *O* a **46** amen amen *La. r. V Z, Mp. c. m2 N, Ca. r. W E O* a **47** esse *om. C* in regno dei *E O* a m **48** aeternam mortem *L O* a m **50** potest] posuit *Sa. c. m2* (*corr.* potuit) **51** videte *V W, Ep. c. m2* **52** aperit] ascendit *S* iste] *om. Sa. c. m2*, dominus *S m2* **53** accepit *L M W* **54** potestatẽ *S*

101. Accipe adhuc unum regnum, unum imperium esse patris et fili. Habes ad Timotheum: *Paulus, apostolus Iesu Christi secundum imperium dei salvatoris nostri et Iesu Christi, spei nostrae.* Unum igitur patris et fili regnum evidenter est declaratum, sicut et apostolus Paulus adseruit dicens: *Hoc enim scitote quod omnis inpudicus aut avarus aut inmundus, quod est idolatria, non habet hereditatem in regno Christi et dei.* Ergo unum regnum et una divinitas.

102. Unam divinitatem lex probavit, quae dicit unum deum, probavit et apostolus dicendo de Christo: *In quo habitat omnis plenitudo divinitatis corporaliter.* Si enim iuxta apostolum omnis corporaliter plenitudo divinitatis in Christo est, aut unius divinitatis patrem et filium fatebuntur aut, si patris et fili divinitatem cupiunt separare, cum omnem plenitudinem divinitatis corporaliter filius habeat, quid est, quod patri existimant amplius reservandum, cum amplius nihil sit plenitudine et plenitudo perfectio sit? Ergo una divinitas.

13, 103. Imaginem autem unam et similitudinem unam supra diximus. Superest, ut unius quoque maiestatis patrem filiumque doceamus.

57–59 *I Tim. 1, 1 **60–63** *Eph. 5, 5 **64** lex] *cf.* Deut. 6, 4, *fid. I 6* **65sq.** *Col. 2, 9

13. 2 supra] *cf. fid. I 43–53*

LVZ SMNCWEO def. R

56 accipe–**59** nostrae *om. SMNO a* regnum] *add.* caelorum *C* **58** salutaris *La. c.* christi iesu m **60** sic *O a* et *om. EN* paulus *om. C* **61** aut inmundus aut avarus *O a m* **62** idololatria *S* idolatra *N* idolorum *W* **64** quae–**65** probavit *om. Ma.c.N* **67** plenitudo omnis corporaliter *O a m* **68** est *om. SW* fabuntur *E* **69** divinitatem] dignitatem *S* **71** patri *om.* m aestimant *O a* reservandum] ascribendum *O a* **72** et plenitudo perfectio (refectio *C*) sit *codd.*] perfectionis(*!*) m

13. 1 unam *pr.*] uim *S*

DE UNITATE MAIESTATIS

Nec longe aberit. Cum enim ipse dixerit de se filius: *Cum autem venerit filius hominis in maiestate sua et omnes angeli cum eo, tunc sedebit super sedem maiestatis suae*, ecce fili expressa maiestas est. Quid ei deest, cuius increatam maiestatem negare non possunt? Est ergo fili maiestas.

104. Accipiant nunc, unde dubitare non possint, quod patris et fili una maiestas sit. Ipse enim dominus dixit: *Nam qui me erubuerit et meos sermones, hunc filius hominis erubescet, cum venerit in maiestate sua et patris et sanctorum angelorum.* Quid est *et sanctorum angelorum*, nisi quia honorantur et servi domini dignitate? **105.** Dignitatem suam ergo ad filium et patrem rettulit, non ut angeli habeant cum patre et filio aequale consortium, sed ut praeminentem gloriam dei cernant. Neque enim suam maiestatem angeli habent, sicut lectum est de filio: *Cum sederit in sede maiestatis suae*, sed adsistunt, ut patris et fili gratiam videant, quibus aut possunt aut merentur aspectibus. **106.** Denique ipsa se explanant verba divina, ut intellegas illam gloriam patris et fili cum angelis non esse communem. Sic enim habes: *Cum autem venerit filius hominis in maiestate sua et omnes*

6sq. Matth. 25, 31 **11–14** Luc. 9, 26 **19** Matth. 19, 28 **24sq.** Matth. 25, 31

L V Z S M N C W E O def. R

4 DE–MAIESTATIS *hic L V Z; l. 5* filius *N (post cancell.), (M u. t.), (add. titul. seq.) C; l. 7* maiestatis suae *(W u. t.); titul. recent. O a om. S E add.* V *V, add.* VII *Z* **5** dixerit ipse *O* de se] dei *L Z* **6** cum –filius *om. S* autem *om.* m **8** est maiestas *O a* quid–**9** maiestas *om. O a* **9** maiestatem *om. C* fili] filius *S* **10** unde] ut *L V Z W E O a* m, *om. S a.c. m2* possunt *C W* quod] ut *S* **12** hominis *om. S* **14** quid–angelorum *om. S* nisi quod honorant *O a* **15** dignitate *om. L V Z M W E O a* domini dignitate] dignitate domini sui *N* m dignitatem *om. S* dignitatem suam *om. V N C* dignitate sua *Z* dignitatem suam *iungunt cum praec. sententia O a* dignitatem ergo suam m **17** praeminentem *L S M N* praeeminentem *cet.* **19** sedem *C W E* **20** gratiam] gloriam m **21** se *om. L*

angeli cum eo; et ut doceret unam maiestatem et unam gloriam esse patris et suam, ipse in alio libro ait: *Et filius hominis confundetur eum, cum venerit in gloria patris sui cum angelis sanctis.* Illi in obsequio, hic in gloria, illi in comitatu, iste in suggestu, illi stant, hic sedet. Ut verbo tamen usus utamur humani, hic iudicat, hi ministrant. **107.** Divine autem non praemisit maiestatem patris et subdidit suam et angelorum, ne de superioribus ad inferiora fecisse gradum quendam et ordinem videretur. Sed quia pater inferior videri non poterat, praemisit 'maiestatem suam' et addidit *patris et angelorum*, ne se medium inter patrem et angelos nominando aut ab angelis ad patrem per sui quoque incrementa fecisse quendam videretur ascensum, aut a patre rursus ad angelos per ordinem cum sui etiam deminutione crederetur fecisse descensum. Namque nos, qui unam divinitatem patris et fili confitemur, diversum ut Arriani ordinem non putamus.

QUOD UNIUS SIT FILIUS CUM PATRE SUBSTANTIAE

14, 108. De substantia autem, imperator auguste, quid

---

25 sq. *cf.* Symb. 'Quicumque' 6 **26—28** Marc. 8, 38 **34 sq.** Luc. 9, 26

14. 1 sqq. *cf.* Athan. De Synod. 8 (*PG 26, 693B*; *II 1 p. 236, 10—15 Opitz*); Ep. ad Afr. 4 (*PG 26, 1036A—C*): *contra quartam formulam Sirmiensem Valentis et Ursacii, ab imp. Constantio Synodo Ariminensi impo-*

LVZ SMNCWEO def. R

26 suam] sui *N* ipse et *L* **27** confundet *CEOam* confitebitur *N* eum *om. S* in gloriam *Sa.c.WZ* sui—**28** sanctis *om. Z* cum *alt.*] et *W* **28** in gloriam *L* **29** iste] hic *m* suggesto *N* verbi *V* usu *V* **30** hi *VZMNEOam* hii *Sa.c.CW* ii *L* (*cf. ThesLL. VI 3, 2717, 14—60*) divinae *SWE* divinam *VNm* **31** patrem *Sa.c.m2* et suam *LE* **32** ne *om. Sa.c.m2* graduum *Oa* **33** et *om. Oa* **34** potuit *C* suam *om. Ca.c.m2* **35** et—**36** patrem *om. E* **36** aut] ut *Oa* **37** rursum *S* **38** diminutione *NZW* deminutionem *C* **39** nam *SMNWEOa* **39 sq.** et fili *om. Oa* **40** diversam *S* arrii *Sa.c.m2* ordine *Sp.c.m2* ordinem *om. Oa*

14. 1 QUOD—SUBSTANTIAE *hic* (*Wu. t.*) *Z*; *13, 39* descensum *LV* (*Mu.t.*), (*post. cancell.*) *N*; *13, 1* (*titul. cum praeced. coniunct.*) *C*; *titul. recent. ante 13, 1 Oa om. titul. SE add.* VIII *Lm2Z add.* VI *V*

loquar unius filium cum patre esse substantiae, cum 'imaginem paternae substantiae' filium legerimus, ut in nullo secundum divinitatem a patre intellegas discrepare? **109.** Iuxta hanc imaginem dixit: *Omnia quae pater habet, mea sunt.* Ergo nec substantiam in deo possumus denegare. Neque enim insubstantivus est, qui aliis dedit habere substantiam, licet alia sit substantia dei, alia creaturae, nec possit insubstantivus filius dei esse, 'per quem cuncta subsistunt'. **110.** Et ideo ait: *Non est absconditum os meum, quae fecisti in abscondito, et substantia mea in inferioribus terrae.* 'Virtuti' enim et 'divinitati' ea, quae *ante constitutionem mundi* vel inperspicabili maiestate sunt gesta, abscondita esse non poterant. Legimus ergo substantiam.

111. Sed dices de incarnatione dictam esse substantiam. — Interim nomen substantiae lectum probavi et lectum non pro patrimoniis, ut dicitis. Iam, si placet, accipiamus secundum mysterium *in inferioribus* Christi fuisse substantiam. Etenim ut defunctorum animas in sui corporis anima liberaret, vincla mortis solveret, peccata donaret, operatus est in inferno. **112.** Et tamen quid obstat, quominus illam

---

sitam; *cf. Socr. HE II 37* (*PG 67, 306C*) Τὸ δὲ ὄνομα τῆς οὐσίας *eqs.*; *Sozom. HE IV 17* (*ibid. 1161C*) τὸ ὁμοούσιον ὄνομα ὡς ἄγνωστον ταῖς ἱεραῖς Γραφαῖς *eqs.*; *Theodoret. HE II 18, 2* (*p. 138, 10—13 Parmentier*); *al.*

3sq. *cf.* Hebr. 1, 3; Col. 1, 15; Sap. 7, 26 **6** *Ioh. 16, 15 **8** insubstantivus] *cf.* Tom. Damasi 8 (nr. 66 *Denzinger*; *I 2, 1 p. 286, 62—287, 65 Turner*) **10** *cf.* Col. 1, 16. 17; Symbol. Nicaen. 11 **11sq.** **19** *Ps. 138, 15 (τὸ ὀστοῦν μου . . . ἁ! *cf. adnot. crit.*) **12sq.** *cf.* Rom. 1, 20 **13** Ioh. 17, 24 **20—22** *cf.* I Petr. 3, 19; *ind. s. v.* descensus

---

LVZ SMNCWEO def. R

8 insubstantibus *S* qui] quod *O* a alius *O* a licet—**9** substantia *om. W* **9** nec posset m insubstantiabus *S* **10** dei] deus *E* **11** absconditum] occultatum *E* m (*Vulg.*) quae] quod *Sm2NW* m (*Vulg.*; *cf. apol. Dav. I 13, 60, p. 342, 9 Sch.*; *Rob. Weber, Le Psautier Romain, Collect. Bibl. X ad Ps. 138, 15*) **13sq.** inperspicabilem *C* **16** dicis *LZMCW* dicens *V* dictam] dictum *E* **18** pro *om. ZW* **19** fuisse christi *C* **21** vincla *LZMW*, *Ea.c.m2* vincula *cet.* a m donaret et (*om.* est) *ZW*

divinam intellegas esse substantiam, cum deus ita ubique sit, ut ei dictum sit: *Si ascendero in caelum, tu ibi es, si descendero in infernum, ades*? **113.** Denique ad substantiam divinam derivandum esse intellectum sequentibus declaravit dicens: *Inoperatum meum viderunt oculi tui*, eo quod non operis factura sit filius, sed verbum genitum potestatis aeternae. Ἀκατέργαστον enim dixit, hoc est *inoperatum* atque increatum, verbum sine alicuius creaturae testimonio ex patre natum. Et tamen abundamus aliis substantiae testimoniis. Sit ista hoc loco substantia corporalis, dummodo non opus dei filium, sed inoperatam eius divinitatem et ipse fatearis. **114.** Scio autem aliquos dicere *inoperatum* etiam incarnationis esse mysterium, quod non sit virilis copulae usus operatus, quia partus est virginis. Si ergo plerique hoc loco nec Mariae partum opus esse dixerunt, tu, Arriane, opus putas esse dei verbum?

115. At hic tantum substantiam legimus? Nonne et alibi dixit: *Portae civitatum fractae sunt, montes ceciderunt et revelata est substantia*? Numquid hic quoque creatura signatur? Solent enim aliqui dicere pecuniariam esse substantiam. Ergo si ad sensum refers, ideo *ceciderunt montes*, ut pecuniarium patrimonium cerneretur? **116.** Sed meminerimus, qui montes

---

24 sq. *Ps. 138, 8 **27** *Ps. 138, 16 **29. 34** *ibid.* **40 sq.** *Nah. 2, 7. 8 *Sept.*; 2, 6 *Vulg.*: Portae fluviorum apertae sunt, et templum ad solum dirutum!

L V Z S M N C W E O def. R

23 esse *om. O* a **24** ibi] illic *O* a m si *alt.*] et si *S* **25** in] ad *C V* m **26** dirivandum *V W* in sequentibus *C* **28** operis] oculis *S* in operis *O* a **29** acatorgaston *M* acastergaston *L* ιεργαστον *O* enim *om. C* **31** substantiae] ad substantiam *O* a **33** inoperatum *O* a et *om. W* **34** scio autem] sciatis *S* inoperatum esse *L O* a m **37** partus *N* m opus *alt.*] *add.* tu *N* **37 sq.** putas esse] adseris *C* **39** at *L Z S M O* a an *C* ut *W* aut *cet.* m elegimus *S a.c.* et *om. M N* **40** civitatum *om. S M N E O* a effractae *Z S* a m factae *N* relevata *W* **41** quoque] et *O* a significatur *O* a **43** ad hunc sensum *O* a m referas *L p.c. m2 Z* occiderunt *V Z M* m pecuniarum *O* a **44** sed] *add.* si *codd.* a

ceciderunt! Illi utique, de quibus dictum est: *Si habueritis fidem sicut granum sinapis, dicetis huic monti 'tollere et iactare in mare'*. Montes ergo sunt altitudines se extollentes. **117.** Denique in Graeco *regna ceciderunt* habetur. Quae regna nisi satanae, de quo dixit dominus: *Quomodo stabit regnum eius?* Ipsos ergo legimus montes, quae regna sunt diaboli. Ideoque istis cadentibus regnis de corde fidelium revelatum est paternae dei filium Christum esse substantiae. Qui sunt etiam illi *montes aerei*, de quorum medio *quattuor currus* procedunt? **118.** Advertimus *altitudinem* illam *extollentem se adversus scientiam dei* verbo domini conruisse, cum diceret dei filius: *Obmutesce et exi, inmunde spiritus*. De quo et in propheta dixit: *Ecce ego ad te, mons corrupte*. **119.** Isti ergo *ceciderunt montes*, et 'revelatum est' quia esset in Christo divina *substantia*, dicentibus his qui viderant: *Vere filius dei est*. Non enim humana, sed divina potestate daemoniis imperabat. Hieremias quoque dicit: *Super montes accipite luctum et super semitas desertas planctum, quia defecerunt, eo quod non sint homines, non acceperunt vocem substantiae, a volatilibus usque ad iumenta expaverunt et perierunt.*

---

45 sq. Matth. 17, 20 + 21, 21 **48** *Nah. 2, 7 *Sept.* **49** Matth. 12, 26 **53** Zach. 6, 1 **54 sq.** II Cor. 10, 5 **56** *Marc. 1, 25 + 5, 8 **57** *Ier. 28, 25 (51, 25 *Vulg.*) *cf.* Origen. In Ier. Hom. 41 (*p. 219, 15—30 Klostermann*) **57 sq.** *Nah. 2, (7. 8); *supra § 115* **59** *Matth. 14, 33 **61—64** *Ier. 9, (9) 10; *cf.* Athan. Ep. ad Afros 4 (*PG 26, 1036B*)

L V Z S M N C W E O def. R

45 ceciderint *Z S M N W E* **46** sicut] ut *S* quasi *C* tolle te et iacta te *V* iactari *C* **47** montes—**52** substantiae *om. S, M a. c. N* **48** habet *L V M C* habes *Z* habent *W* **49** eius] ipsius *O a m om. W* **50** quae] quia *Ep. c.* **51** fidelibus *V* **52** qui sunt] et qui sint *S N W* etiam *om. S N W* **53** illi] ipsi m vel illi et ipsi *O a* cursus *S Z* **54** advertemus *W E* illam et *O a* **56** in *om. M a. c. N m* **59** his] iis m viderunt *O a* dei filius *W E* **61** lectum *Z* **62** planctus *S a. c.* **63** accepi *S* **64** perierunt] defecerunt m

120. Nec praeterit etiam alibi, cum fragilitates exponeret condicionis humanae, ut susceptam a se infirmitatem carnis et adfectum nostrae mentis ostenderet, dixisse dominum per prophetam: *Memento, domine, quae est substantia mea,* quia in natura fragilitatis humanae dei filius loquebatur. **121.** De quo supra, ut incarnationis mysteria revelaret, ait: *Tu vero reppulisti, domine, et pro nihilo dispulisti Christum tuum, avertisti testamentum servi tui, profanasti in terra sanctitatem eius.* In quo utique 'servum' dixit nisi in carne? Quia *non rapinam arbitratus est esse se aequalem deo, sed semet ipsum exinanivit formam servi accipiens, in similitudine hominum factus et specie inventus ut homo.* Mea ergo susceptione 'servus', sua 'dominus' potestate est.

122. Quid illud quod habes: *Quoniam quis stetit in substantia domini?* et alibi: *Et si stetissent in substantia mea et audissent verba mea et si docuissent plebem meam, avertissem eos a nequitiis et conventionibus suis?*

15, 123. Quomodo negant dei esse substantiam? Quomodo verbum substantiae, quod creberrimum in scripturis est, putant esse vitandum, cum ipsi 'ex alia substantia' — hoc est eterousion — dicendo filium substantiam tamen in deo

---

68 *Ps. 88, 48 **70—73** *Ps. 88, 39. 40 **73—76** *Phil. 2, 6. 7 **78sq.** *Ier. 23, 18 (in consilio *Vulg.*); *cf. Athan. l. c.* **79—81** *Ier. 23, 22 (in consilio *Vulg.*); *cf. Athan. l. c.*

LVZ SMNCWEO def. R

65 praeteriit m fragilitatis *V* **67** domino *O a* **68** est *om. L* **70** incarnatione *N* mysterium *CO a* **71** domino *O a* nihilo] *add.* habuisti m **72** avertisti *LVMNC* (*cf. Rob. Weber, Le Psautier Romain, Collect. Bibl. X, ad Ps. 88, 40*) evertisti *cet.* a m (*Vulg.*) in terram *L* (*Vulg.*) **73** servum tuum *V* **74** se *om. C* **75** servi formam *O a* accepit *S* in similitudine *LZ* in similitudinem *cet.* (*Vulg.*) *cf. fid. III 81* **76** et] est *ZC om. O a* **77** potestas *Cp.c.m2* est *om.* m **78** quis] qui *Sa.c.m2O a* **79** et *alt. om. V* **80** verba mea] *add.* et si docuissent verba mea *MO a* si] sic *L* **81** a *om. V* nequitia *V* adinventionibus *E* m

15. 3 est *om. C* vitam *O a* ipsi—**4** tamen *om. O a* **4** eterousion *LZSM* etherousion *N* eterusion *VW* eterausion *C* homousion *Ep.r.m2*

esse non abnuant? **124.** Non igitur verbum, sed vim verbi fugiunt, quia nolunt verum esse dei filium. Nam licet humano verbo non possit divinae generationis series conpraehendi, tamen iudicarunt patres fidem suam tali proprie contra eterousion sermone signandam, auctoritatem secuti prophetae qui ait: *Quis stetit in substantia domini et vidit verbum eius?* Secundum impietatem igitur suam positum substantiae verbum recipiunt Arriani, secundum pietatem autem fidelium conprobatum repudiant et refutant. **125.** Nam quid est aliud, cur homousion patri nolint filium dici, nisi quia nolunt verum dei filium confiteri? Sicut auctor ipsorum Eusebius Nicomedensis epistula sua prodidit scribens: *Si verum*, inquit, *dei filium et increatum dicimus, homousion cum patre incipimus confiteri.* Haec cum lecta esset epistula in concilio Nicaeno, hoc verbum in tractatu fidei posuerunt patres, quod viderunt adversariis esse formidini, ut tamquam evaginato ab ipsis gladio ipsorum caput nefandae heresis amputarent. **126.** Frustra autem verbum istud propter Sabellianos decli-

10 sq. *Ier. 23, 18 *cf. Athan. l. c.* **14—18** *cf. Urkunden zur Gesch. d. arian. Streites, Urkunde 21 (III 1 p. 42 Opitz); Hefele-Leclerq, Histoire des Conciles, I 1, p. 432 not. 1; p. 434 not. 4* **18—26** *cf.* Athan. De synodis 43—54 (*PG 26, 768C; II 1 p. 268, 15—277, 23 Opitz*), *praesertim* 45, 7. 8 (*PG 26, 773D sq.; II 1 p. 271, 4—12 Opitz*)

L V Z S M N C W E O def. R

5 abnuant] *add.* iam tamen *V* **6** verum] verbum *Z* **7** possint *Z* conpraehendere *Z* **8** proprio *L* **8 sq.** contra eterousion] et ἐπιούσιον *O a* **9** eterousion *L Z S M C* ethero-usion *N* eterusion *V* eusion *W* homousion *Ep.r.m2* sermonem *L V Z W* signandum *N* **10** quis] qui *C O a* substantiam *C* dei *L Z S M C O a* **11** positam *N* propositum *O a* **12** autem *om. N* **14** homousion *La.r. Z N C W O a* omousion *Lp.r. S M E* omusion *V* ὁμοούσιον m patri *om. C* nolint] nolunt *C* nolit *V* dici] dei *V* **15** verum] verbum *Z*, iterum *O a* deum *S* actor *N* eorum *C* **16** nicomedensis *Sa.c.m2 L V Z* nichomedensis *N* nicodensis *W* nicomediensis *cet. a m* scribens] dicens *O a* **17** deum *L* homousion] *cf. l. 14* **18** in *om. W* **19** tractatum *S C* tractatus *W* posuerunt] pudore *S* quod] quia id *N m* **21** nefandae caput *O a m* haereseos m **22** frustra—**26** significatur *om. S*

nare se dicunt et in eo suam imperitiam produnt. Homousion enim aliud alii, non ipsum est sibi. Recte ergo homousion patri filium dicimus, quia verbo eo et personarum distinctio et naturae unitas significatur.

127. An negare possunt usian lectam, cum et *panem epiusion* dominus dixerit et Moyses scripserit: Ὑμεῖς ἔσεσθέ μοι λαὸς περιούσιος? Aut quid est οὐσία vel unde dicta, nisi ἀεὶ οὖσα, quod semper maneat? Qui enim est et est semper, deus est, et ideo manens semper οὐσία dicitur divina substantia. Et propterea epiusios panis, quod ex verbi substantia substantiam virtutis manentis cordi et animae subministret; scriptum est enim: *Et panis confirmat cor hominis.*

128. Servemus igitur praecepta maiorum nec hereditaria signacula ausi rudis temeritate violemus. *Librum signatum* illum propheticum non seniores, non potestates, non angeli, non archangeli aperire ausi sunt, soli Christo explanandi eius

---

25 sq. *cf.* Basil. Ep. 52, 3 (*PG 32, 393 C–D*) **27** Matth. 6, 11 **28 sq.** *Exod. 19, 5 **30** *cf. incarn. 9, 100* **32–34** *cf.* Origen. De orat. 27, 9 (*p. 369, 3–8. 19–22 Koetschau*); *sacr. V 4, 24* **34** *Ps. 103, 15 **37** Apoc. 5, 1 **38 sq.** *cf.* Apoc. 5, 3 **39 sq.** *cf.* Apoc. 5, 5. 7. 9

L V Z S M N C W E O def. R

23. 24 homousion *cf. l. 14* **24** non in ipsum *W* **25** patris *N* **27** usian *S* usiam *cet.* a οὐσίαν m lectum *La. c. Z* et *om. SO* a **28** ἐπιούσιον *O* a m eoiustion *W a. c.*, epiustion *p. c.* moision *C* **28 sq.** ὑμεῖς–**29** περιούσιος] hMICECTE MOYΛAOC ΠEPIOVCIOΥC *S* YMEICE OECOMOIA AOMERIOYEIOC *W* YMICECE COMMO IAAOMEPIOYCIOC *Z, Lp.c.m2 corruptius cet.* **29** usia *L V Z S W E* **30** οὖσα ἀεὶ m AEIUSA (I *s.l.m2?*) *S* AIOYCA *V* aiusa *E* AIOYTA *W, similiter L Z corruptius cet.* qui] quod *N* cui *O* a **30 sq.** est et est] esse est *O* a et est *om. C* **32** substantia *om. O* a et *om. N* m epiusius *C* epiosius *W* ἐπιούσιος *O* a m **33** verbis *C O* a virtutis *om. O* a virtus *Sa. c. m2* manentis *om. E* cordis *W* cordi et animae] cot*idie (d *eras.*) *La. c. m2* **34** subministrent *S* subministraret *Z* cor hominis confirmat *C* **36** igitur] enim *C* **37** ausi (*subst.*) *L Z E O* a m aut si *Sa. c. m2 C V W, Mp. c. m2* aut *Mm1* ut *N* ac si *Sm2* rudes *La. c. Z, Sp. c. m2 N* temeritas *Sa. c.*

praerogativa servata est. Librum sacerdotalem quis nostrum designare audeat, signatum a confessoribus et multorum iam martyrio consecratum? Quem qui designare coacti sunt, postea tamen damnata fraude signarunt, qui violare non ausi sunt, confessores et martyres extiterunt. Quomodo fidem eorum possumus denegare, quorum victoriam praedicamus?

16, 129. Nemo metuat, nemo formidet. Plus confert fidelibus qui minatur. Venenatae sunt blanditiae perfidorum, tunc cavendae, cum id quod negant, praedicare se simulant. Sic decepti sunt et ante, qui facile crediderunt, ut ibi perfidiae laqueos inciderent, ubi fidem esse credebant.

130. *Qui dicit*, inquiunt, *Christum creaturam secundum*

---

40 librum sacerdotalem] *scil.* tractatum fidei (*cf. supra § 125*) *patrum Nicaenorum* **42 sq.** *scil. episcopi in concilio Ariminensi*: *cf. fid. I 122 cum notis*

16. 6—12 *cf. Hieron. Dial. Adv. Luciferian. 18* (*PL 23, 171C*; *conscriptum anno 379!*): Valens (*scil. Mursensis episcopus versus finem concilii Ariminensis ad decipiendos episcopos resistentes*) exclamavit et dixit ... Si quis dixerit creaturam filium dei, ut sunt ceterae creaturae, anathema sit. Similiter dictum est (*scil. ab universis*): anathema sit! — *ibid. 19* (*PL 23, 172B—C*): His ita gestis concilium solvitur. Laeti omnes ad provincias revertuntur ... Sed diu scelera non latent ... Coeperunt postea Valens et Ursacius ... palmas suas iactitare dicendo se filium non creaturam negasse, sed similem ceteris creaturis ... Ingemuit totus orbis et Arrianum se esse miratus est ... Dominus excitatur, imperat tempestati, bestia moritur (*scil. imperator Constantius die 3 nov. 361*), tranquillitas rediit ... Concurrebant episcopi, qui Ariminensibus dolis irretiti sine conscientia haeretici ferebantur, contestantes ... se nihil mali in sua fide suspicatos *eqs.* — *Cf.* Hilar. Op. histor. fragm. X, 3 (*PL 10, 708A*; *CSEL 65, Collectan. antiar.*

L V Z S M N C W E O def. R

40 reservata *C* est servata *O a* m **41** designare (dissignare *M E*) *codd.* a (*cf. l. 37* signacula violare!) resignare m iam *om. L* **42** martyrum (*add.* sanguine *m2*) *S* qui] igitur *O a* designare (dissignare *M E*) *codd.* a resignare m conati sunt *O a* **43** designarunt *W* signatur *Z* volare *C*

16. 1 conferet *L* **3** cum] *add.* actuarium me constituit dominus erogare diurnam annonam militibus futuris martyribus *S* **4** ibi] hic *S*, in ipsius *L a.c. m2* **5** inciderunt *S a.c.* inciderint *W* **6** dicunt *S* inquit *C O a*

ceteras creaturas, anathema sit. Audierunt simplices et crediderunt. *Innocens* enim, sicut scriptum est, *credit omni verbo.* Audierunt ergo et crediderunt primo decepti sono ac velut aves intenti ad escam fidei extentum sibi laqueum non caverunt. Ita dum fidem sequuntur, hamum nefandae fraudis adtrectaverunt. Et ideo *estote*, inquit, *astuti sicut serpentes et simplices sicut columbae*: praemittitur astutia, ut sit tuta simplicitas. **131.** Sunt enim serpentes evangelici, qui exuunt veterem usum, ut induant novos mores, sicut scriptum est: *Expoliantes veterem hominem cum actibus eius et induentes novum secundum imaginem eius, qui creavit eum.* Discamus ergo depositis vetusti hominis exuviis evangelicorum serpentium vias, ut more serpentium servare caput, fraudem cavere norimus. **132.** Satis fuerat dicere: 'Qui dicit creaturam Christum, anathema sit.' Cur bonae confessioni, Arriane, venena permisces, ut totum corpus contamines? Addendo enim *secundum ceteras creaturas* non creaturam Christum negas, sed creaturam dicis esse dissimilem. Creaturam enim dicis, etsi praestantiorem ceteris adseras creaturis. Denique Arrius,

---

Parisina, ser. B VIII, 2, 2 (3), p. 176, 5—12 Feder); Sulpic. Sev. Chron. II 44, 7 (*PL 20, 154B—C*; *CSEL 1, p. 97, 27—98, 7 Halm*); *Hefele-Leclercq, Hist. d. Conciles I 2, p. 944sq.*

8 Prov. 14, 15 **12sq.** *Matth. 10, 16 **16sq.** *Col. 3, 9. 10 **20—25** *cf.* Hilar. Op. Histor. Fragm. X 3 (*PL 10, 708A*; *CSEL 65 p. 176, 5—12 Feder*) **25—27** *cf.* Ep. Arii ad Alexandr. (*III 1 p. 12, 9sq. Opitz*); Athan. De Synod. 16, 2 (*PG 26, 709A*; *II 1 p. 243, 33. 34 Opitz*); Athan. C. Arian. II 19 (*PG 26, 185Bsqq.*); Hilar. De Trin. IV 12 (*PL*

LVZ SMNCWEO def. R

7 sint *Sp.c.m2* **8** enim *om. L* **9** et] *add.* mox (ox *m2*) *S* primi *O* a sono] sunt (*ex* suno?) *corr. Sm2* somno *O* a **10** intentae *W* extensum *L* **11** amum *MCE* **12** attractaverunt *WO* a sicut *pr.*] ut *S* **13** et *om. LZMCE* astutus *S* **14** evangelii *Z* **15** inducant *S* **16** eius] suis *O* a induite *C* **18** depositis] de adversantis *S* depositi *C* veteris *S* **19** more] merito *S* serpentium *alt.*] serpentum *VS* serpentium est *L* **20** noverimus *VEO* a noscamus m **21** bono confessionis *NE* m arriane *N* arriana *CV* **22** permiscit *C* conmacules *S* **23** negas christum *N* **25** adseras ceteris *C*

huius impietatis magister, dei filium *creaturam* dixit esse *perfectam, sed non sicut ceteras creaturas*. Vides igitur hereditario patris vestri vos usos esse sermone. Sat est creaturam negare; quid opus fuit addere *sed non sicut ceteras creaturas*? Recide quod putruit, ne serpat contagio: venenum habet, mortem adfert.

133. Deinde dicis interdum deum Christum. Sed ita dic deum, ut deum verum, ut 'plenitudinem ei paternae divinitatis' adsignes. *Sunt* enim *qui dicantur dii sive in caelo sive in terra*. Non ergo perfunctorie nuncupandus deus, sed ita ut eandem divinitatem praedices in filio, quam pater habet, sicut scriptum est: *Sicut enim pater vitam habet in semet ipso, sic dedit et filio vitam habere in semet ipso*. Dedit utique quasi filio per generationem, non quasi inopi per gratiam. **134.** *Et potestatem dedit ei iudicium facere, quoniam filius hominis est.* Vide quid addidit, ne tu calumnieris ex verbo: filium hominis legis et accipientem arguis? Negas ergo deum, si non omnia filio, quae dei sunt, deferuntur. Cum enim dixerit: *Omnia*,

---

10, 105A); VI 5*sqq.* (*PL 10, 160B*); Ep. Euseb. Caesar. ad Alexandr. (*III 1 p. 14, 10sq. 15sq. Opitz*)

32 deum christum] *cf.* Arii Ep. ad Euseb. Nicomed. 4 θεὸς μονογενὴς ἀναλλοίωτος (*III 1 p. 3, 2 Opitz*); Euseb. Caesar. Ep. ad Euphrationem 3 ἐπεὶ καὶ αὐτὸς θεὸς μὲν ὁ υἱός, ἀλλ' οὐκ ἀληθινὸς θεὸς *eqs.* (*III 1 p. 5, 7. 8 Opitz*); *cf.* Athan. De Synod. 17, 3 (*PG 26, 712B*; *II 1 p. 244, 27sq. Opitz*); De decr. Nicaen. Synod. 6, 2 διὸ οὐδὲ ἀληθινὸς θεός ἐστιν ὁ υἱός (*PG 25, 433B*; *II 1 p. 5, 30 Opitz*); Athan. C. Arian. I 9 καὶ οὐκ ἔστιν ἀληθινὸς θεὸς ὁ Χριστὸς, ἀλλὰ μετοχῇ καὶ αὐτὸς ἐθεοποιήθη (*PG 26, 29B*); *ibid.* I 6 (*PG 26, 21Dsq.*); *al.* **33sq.** *cf.* Col. 2, 9 **34sq.** I Cor. 8, 5 **37sq.** *Ioh. 5, 26 **39sq.** *Ioh. 5, 27 **43sq. 45sq.** *Ioh. 16, 15

L V Z S M N C W E O def. R

27 videtis *N C* **29** decide *O a* **30** serpat] subrepat *S* *erpiat *C* contagium *S* **31** afferet *W* infert *Ep.c.m2* **33** deum *pr.*] verum *C* ut deum *om. Ma. c. N*, m **34** dicuntur *N C W* m **35** ergo] enim *O a* ita] id *Ep.c.m2* **37** habet vitam *Z C* (*Vulg.*) **38** et *om. C E* habere vitam *C* (*Vulg.*) **40** quoniam] quia *N O a* m (*Vulg.*) **41** addit *C* tu] te *N* **42** nega *V W* m **43** deferantur *S*

quae pater habet, mea sunt, cur tu non omnia, quae divinae naturae sunt, etiam in filio confiteris? Nam qui dicit: *Omnia quae pater habet, mea sunt*, quid excipit, quod non habet? **135.** Quid est, quod enfatico quam fideli magis sermone commemoras quia mortuos suscitaverit, maria pede transmiserit, infirmitates hominum curaverit? Haec etiam servulis suis praestitit. Plus ista miror in hominibus, quod *tantam* dederit *potestatem hominibus*. Aliquid de Christo audire desidero, quod speciale sit Christi, quod cum his quae creata sunt, non possit esse commune: quia 'genitus', quia 'unicus' est dei filius, quia 'deus verus ex deo vero', quia *ad dexteram patris sedet*. **136.** Ubique lego consessum patris et fili, semper *ad dexteram* filius sedet. 'Numquid melior filius patre?' Non hoc dicimus. Sed caritas dei honorat, humana iniquitas derogat. Scivit pater serendas esse de filio quaestiones, praebuit nobis, quod sequeremur, pietatis exemplum, ne filio derogemus. **17, 137.** Uno tantum loco '*stantem ad dexteram dei* Iesum' Stephanus vidisse se dixit. Et hoc disce, ne quam hinc moveas quaestionem. Cur enim ubique ad dexteram sedere ostenditur, uno legitur in loco stare? Sedet quasi iudex vivorum et mortuorum, stat quasi advocatus suorum. Stabat ergo quasi

50 sq. Matth. 9, 8 **53 sq.** *cf.* Symbol. Nicaen. 6. 10. 9 **54** *cf.* expl. symb. 5 (*p. 7, 10; 8, 1 Fa.*) Rom. 8, 34; Hebr. 1, 3; Eph. 1, 20; *al.*

17. 1 *Act. 7, 56

L V Z S M N C W E O def. R

44 habet pater *C* (*Vulg.*) **45** sunt *om. W* **46** habet pater *C* (*Vulg.*) excepit *L Z M C E* **47** enfatico *L V Z E* ΕΝΦΑΤΙΚΩ *S*, *sim. O a* enfaticon *M N* limfatico *C* facit eo *W* ἐμφατικῶς m **47 sq.** commemores *O a* m **48** quia] quod *O a* m pede *codd.* pedes m transmeaverit *C* transierit *L p.c. m2 Z O a* **49** haec enim etiam m **50** in hominibus *om. O a* tantam eis (*om.* hominibus) m **52** his] iis m **54** verus] *add.* quod deus *O a* quia *alt.*] qui *O a* dei patris *C* **55** ubique (*i. q.* ubicumque; *cf.* quisque *i. q.* quicumque)] ubicumque *M p.c.* (cum *s. l.*), *N* m **57** sed] *add.* quem *N* m honorat] ignorat *O a* **58** de filio serendas esse *C*

17. 1 tantummodo *S* tamen *O a* stantem *bis S* **2** se *om. O* disce] dixit *O a* hinc] hic *O a* **3** enim] *add.* qui *E m2* **5 sq.** sacerdos quasi *W*

sacerdos, quando patri hostiam boni martyris offerebat, stabat quasi bono luctatori bravium tanti praesul certaminis redditurus. **138.** Accipe et tu spiritum dei, ut ista distinguas, sicut accepit et Stephanus, et dicas sicut dixit et martyr: *Ecce video caelos apertos et filium hominis stantem ad dexteram dei.* Qui *caelos apertos* habet, *Iesum ad dexteram dei* cernit, qui clausos oculos habet mentis, *Iesum ad dexteram dei* non videt. Confiteamur ergo *Iesum ad dexteram,* ut caelum et nobis aperiatur; claudunt sibi caelum, qui aliter confitentur.

139. Quod si qui obiciunt quia filius stabat, ostendant hoc loco quia pater sedebat. Nam licet filium hominis stare dixerit, tamen hoc loco nec patrem sedere memoravit. **140.** Ut autem evidentius cognosceretur nulla esse stantis iniuria, sed potestas, filium Stephanus obsecrabat, ut se amplius commendaret patri, dicens: *Domine Iesu, recipe spiritum meum.* Et ut eandem patris et fili potestatem esse ostenderet, repetivit dicens: *Domine, ne statuas illis hoc peccatum.* Hoc dominus in passione propria quasi filius hominis patri dicit, hoc et Stephanus filium dei in suo martyrio deprecatur. Cum eadem gratia a patre filioque deposcitur, eadem potentia declaratur. **141.** Aut si volunt Stephanum patri dixisse, videant, quid propria testificatione significent. Licet nos ista non moveant, advertant tamen, qui totum in littera constituunt et in ordine, quod prius filius sit rogatus. Nos autem et

---

10 sq. *ibid.* **11–13** *Act. 7, 55 **21 sq.** *Act. 7, 59 **23** Act. 7, 60 **23 sq.** *cf.* Luc. 23, 34

L V Z S M N C W E O def. R

7 brabium *C, E a.c.* brachium *V* **8** et *om. C* **9** et accepit et *V C* et *pr. om. L Z* et *tert. om. E* **13** videt et *C* **14** et *om. S* cludunt *W* **16** quia] quod *O a m* filius dei *L p.c. m2* **17** quia] quod *O a m* **18** memoraverit *M* commemoravit *N m* **19** ut] quod *M N* nulla esse] quod nulla est *C* nullam esse . . . iniuriam sed potestatem (tem *ex* s *corr. m2*) *S* **20** obsecrat *O a* **23** ad peccatum *C* **25** deprecabatur *S* **28 sq.** ista non moveant nos *N* **29** in *om. N* **30** filius prius *m*

secundum eorum interpraetationem ostendimus unitatem paternae maiestatis et fili; nam cum et pater rogatur et filius, aequalitas precationis operationis indicat unitatem. Si autem non illis placet filio dictum *domine*, videmus quod etiam dominum eum negare conantur.

142. Sed iam, quia martyris tanti corona processit, studia certaminis relaxemus, ferias hodierni sermonis habeamus. Prosequamur sanctum martyrem laudibus, sicut post magna decebat certamina, vulneribus quidem adversarii cruentatum, sed Christi praemiis coronatum.

LIBER QUARTUS

1, 1. Consideranti mihi, imperator auguste, qua ratione sic erraverit hominum genus, ut de dei filio plerique, vae mihi,

---

34 Act. 7, 60

L V Z S M N C W E O def. R

32 et *alt. om. N W* m **34** illis non *O* a m filium *O* a **36** quia iam *L Z C* praecessit *L C* **37 sq.** habemus *C* **38** prosequamur—laudibus *om. C* sicut et *W* **39** decebat *om. N* quidam *C* **40** cruentum *W* coronatum] *add. libri V, §§ 107—112 S (cf. Proleg. IV 12)*

Explicit Liber III Incipit Liber IIII *L, V C,* (*add.* deo gratias) *E,* (-cipit—IIII *abscissum*) *M,* (incipit—IIII *om.*) *N* Explicit de fide liber III (*a. l. sequuntur, sine inscriptione, tituli libri IIII de quibus vide Proleg. VI 7; deinde:*) Incipit lib. IIII. lege in xp̃o. *Z* Explicit Lib. III. Incipiunt Capitula libri IIII (*sequuntur iidem fere tituli, qui in Z, numeris praepositis*) *W.* — *Post libri V, §§ 107—112, quas ut partem libri III adiunxit:* Explicit Liber III. Incipit Liber IIII. Feliciter. Beatus qui legit. Amen. Lege beatus. *S*

Explicit liber tertius *O* Sancti Ambrosii episcopi liber tertius de fide ad Gratianum Augustum Explicit a Capitulorum libri quarti de fide ad Gratianum Augustum recollecta annotatio *O* a (*sequuntur septem capitula prorsus nova, de quibus cf. Prolegom. IV 18; deinde:*) Incipit liber quartus unde supra *O* Sancti Ambrosii episcopi liber quartus de fide ad Gratianum Augustum feliciter incipit a

1. 1 mihi *om. O* a **2** genus hominum *N* m humanum genus *M O* a ut *om. O* a vae *om. Z C, Ep.r.* ue *L* vae mihi] ve in *O* a mihi *om. Ep.r.*

diversa sequerentur, nequaquam satis mirum videtur quia erravit humana scientia de supernis, sed quia scripturis non detulit oboedientiam. **2.** Quid enim mirum, si 'mysterium *dei patris domini Iesu Christi, in quo sunt omnes thensauri sapientiae et scientiae absconditi*', per *sapientiam mundi* non potuerunt homines conpraehendere, quod *nec angeli* cognoscere nisi ex revelatione potuerunt? **3.** Quis enim potuit opinione magis quam fide sequi dominum Iesum, nunc *de* caeli *altissimis* 'inferna penetrantem', nunc ab inferis ad caelestia resurgentem, subito 'exinanitum', ut 'habitaret *in nobis*', nec umquam inminutum, cum semper filius in patre et in filio pater esset? **4.** Dubitavit in eo ipse praenuntius, licet per synagogae typum, dubitavit ipse *ante domini faciem* destinatus. Denique missis discipulis interrogat: *Tu es qui venturus es, an alium expectamus?* **5.** Obstipuerunt et angeli caeleste mysterium. Unde cum resurgeret dominus atque illum, quem dudum secundum carnem angustus sepulcri locus texerat, resurgentem ab inferis caeli alta sustinere non possent, haeserunt etiam caelestia opinionis incerto. **6.** Veniebat enim novis victor redimitus exuviis *dominus in templo sancto suo*, praeibant angeli et archangeli mirantes spolium ex morte

---

5–7 *Col. 2, 2. 3 **7** I Cor. 1, 20. 21 **8** Matth. 24, 36 **10 sq.** Sap. 9, 17 **11** *cf.* Sir. 24, 8. 45 (*Vulg.*) **12** *cf.* Phil. 2, 7; Ioh. 1, 14 **13** *cf.* Ioh. 10, 38; *cf.* Hymn. 'Splendor paternae gloriae' VII, 8, 3–4 **14–17** Matth. 11, 2. 3 **15** Luc. 1, 76; *cf.* Matth. 11, 10 **17 sqq.** *cf.* myst. 7, 36 (*p. 103, 7, 19–104, 7, 27 Fa.*); *cf. inst. virg. 5, 39* **22** Ps. 10, 5 (4); Hab. 2, 20

L V Z S M N C W E O def. R

3 sequentem *Sa.c.m2* (*corr.* sequeretur) **4** quia] quod *O* a m **5** dei *om. Sa.c.m2* **6** et domini *V C W O* a m domini nostri *L V Z C W* thensauri *La.c.Ea.r.* (instrumenti *Sa.c.m2*) thesauri *cet.* **10** caelis *L Z*, *Ma.r.N E* **11** in inferna *W* **14** ipse] ipsius *La.c.* per synagogam et typum *O* a **15** et dubitavit *O* a ipse] *add.* praenuntius *C* domini *om. La.c.m2* faciem domini *V* **17** obstupuerunt *Lp.c.Z O* a m et *om. Z* **20** possint *L Z M W* **21** haeserunt] exerunt *C* incerta *N* **22** novis] nobis *L Z M N C W*

quaesitum. Et quamvis scirent nihil deo accedere ex carne potuisse, quia infra deum omnia sunt, tamen tropea crucis, *cuius principium super umeros eius*, et triumphatoris aeterni manubias intuentes, quasi eum, quem emiserant, caeli portae capere non possent, licet numquam eius capiant maiestatem, maiorem viam quaerebant aliquam revertenti: adeo nihil 'exinanitus' amiserat. **7.** Debuit tamen novo victori novum iter parari; semper enim victor tamquam maior et praecelsior aestimatur. Sed quia aeternae sunt 'iustitiae portae' eaedemque novi et veteris testamenti, quibus caelum aperitur, non mutantur utique, sed elevantur, quia non unus homo, sed totus in omnium redemptore mundus intrabat. **8.** Translatus erat Enoch, raptus Helias, sed *non est servus supra dominum. Nullus* enim *ascendit in caelum nisi qui descendit e caelo*. Nam et Moysen, licet corpus eius non apparuerit in terris, nusquam tamen in gloria caelesti legimus, nisi postea- quam dominus resurrectionis suae pignore vincula solvit inferni et piorum animas elevavit. Translatus ergo Enoch, raptus Helias, ambo 'famuli', ambo cum corpore, sed non post resurrectionem, non cum manubiis mortis et triumpho crucis viderant illos angeli. **9.** Et ideo dominum omnium

---

26 *Is. 9, 6 (9, 5) **30** *cf.* Phil. 2, 7 **32–34** *cf.* Ps. 23, 7 **32** *cf.* Ps. 117, 19 **35 sq.** *cf.* Hebr. 11, 5 (Gen. 5, 24) **36** Helias] *cf.* IV Reg. 2, 11 **36 sq.** Matth. 10, 24 **37 sq.** *Ioh. 3, 13 **38** *cf.* Deut. 34, 6 **39–41** *cf.* Matth. 27, 52. 53; *cf.* I Petr. 3, 19 **42** famuli] *cf.* Hebr. 3, 5 (Moyses famulus); *al.* **44–61** *cf.* Origen. In Matth. Tom. XVI 19, *ad* Matth. 21, 6–11 (*p. 539, 19–540, 16 Klostermann*); In Ioh. VI 56 (*p. 165, 1–5 Preuschen*)

L V Z S M N C W E O def. R

24 accidere *Sa. c. m2* ex carne] externe *O* a **26** supra *C* **27** quem] quae *V* **29** reverenti *Sa.c. V* adeo] ex eo *Sa.c.m2* a deo *O* a **31** tamquam maior *om. O* a praeceltior *N* praecellentior *V* **32** aestimatur] est *M a. c. m 2 N* m **33** eademque *V M N, S a. c. m 2 C W* **35** omni *O* a redemptorem *L Z M C* **38** de caelo *L N C O* a m de caelo descendit *Z* apparuit *Z O* a **39** caelestis legitur *W* **40** vinculum *S* vincla *C* **42** helia *W* non] iam *N*

primum ac solum de morte triumphantem venire cernentes tolli portas principibus imperabant cum admiratione dicentes: *Tollite portas, principes vestri, et elevamini, portae aeternales, et introibit rex gloriae.* **10.** Erant tamen adhuc et in caelestibus, qui stuperent, qui admirarentur novam pompam, novam gloriam, et ideo requirebant: *Quis est iste rex gloriae?* Sed quia et angeli processus habent scientiae et capacitatem profectus, habent utique discretionem virtutis atque prudentiae. Solus enim sine processu deus, quia in omni perfectione semper aeternus est. **11.** Dicebant alii, illi utique qui adfuerant resurgenti, illi qui viderant vel iam cognoverant: *Dominus fortis et potens, dominus fortis in proelio.* **12.** Iterum multitudo angelorum triumphali agmine praecinebant: *Tollite portas, principes vestri, et elevamini, portae aeternales, et introibit rex gloriae.* **13.** Rursus alii stupentes dicebant: *Quis est iste rex gloriae? Vidimus eum: non habebat speciem neque decorem.* Si ergo ipse non est, *quis est iste rex gloriae?* **14.** Respondetur a scientibus: *Dominus virtutum ipse est rex gloriae.* Ergo *dominus virtutum* est filius. Et quomodo infirmum Arriani dicunt, quem dominum virtutum sicut et patrem credimus?

47sq. *Ps. 23, 7 **50** Ps. 23, 8 **54sq.** *cf.* Matth. 28, 2*sqq.*; Luc. 24, 4; Ioh. 20, 11. 12 **55sq.** *Ps. 23, 8 **57** *Ps. 23, 9 **59sq.** Ps. 23, 10 **60** *Is. 53, 2 **61** Ps. 23, 10 **62sq.** *ibid.*

L V Z S M N C W E O def. R

45 ac] et *O* a **46** tollere *Ep.c.m2* tollite *Z C* **47** principis *La.c. V S M C W E* (principes vestri = οἱ ἄρχοντες ὑμῶν; *cf. in psalm. 118, 12, 14 p. 259, 18 Pe; in psalm. 37, 35 p. 164, 12 Pe.: codd. BC*) vestras *Lp.c.O* a (*Vulg.*) **48** introivit *S Ea. c. C* adhuc *om. O* a et *om. N* **49** admirarent *O* a **51** habent] *add.* et *S* **52** habent *bis S M E O* a discriptionem *W* **53** enim *om. O* a enim populorum *N* quia] et *O* a **56** fortis *alt.*] potens *Z W E O* a m (*Vulg.*) **57** triumphantium *S* praecedebant *V* praecinebat *L Np.r. Z S* **58** principis *L V Z S M C W E* (*cf. l. 47*) vestras *N O* a (*Vulg.*) **58** introiuit *Sa.c.m2* **59** alii—dicebant *om. S* iste *om. N* **60** eum] enim *V* habentem *C O* a m habet *S* (habebat = εἶχεν) **61** respondetur—**62** gloriae *om. C E* **62** ab *L M W* **63** virtutum] *add.* ipse *O* a m **64** pater *L*

Quomodo Arriani discretionem faciunt potestatis, cum dominum sabaoth patrem, dominum sabaoth filium legerimus? Nam et hic sic positum plerique codices habent quod *dominus sabaoth ipse* sit *rex gloriae*, sabaoth autem interpraetes alicubi dominum virtutum, alicubi regem, alicubi omnipotentem interpraetati sunt. Ergo quoniam, qui ascendit, filius est, qui ascendit autem, dominus est sabaoth, omnipotens utique dei filius est.

2, 14a. Quid igitur agemus? Quomodo ascendemus ad caelum? Sunt illic dispositae potestates, ordinati principes, qui caeli ianuas servant, qui ascendentem interrogant. Quis me admittet, nisi omnipotentem adnuntiem Christum? Clausae sunt portae, non cuicumque aperiuntur, non quicumque vult, nisi qui fideliter credat, ingreditur. Custoditur aula imperialis. **15.** Sed esto, indignus obrepserit, latuerit principes portarum caelestium, discubuerit in cena domini! Ingressus est dominus convivii: 'Videns *non indutum nuptiale* fidei *vestimentum* proiciet eum *in tenebras exteriores*, ubi sit *fletus et stridor dentium*', si fidem pacemque non servet. **16.** Servemus igitur *nuptiale* quod accepimus *vestimentum* nec

---

67 sq. *ibid.* **68—70** *cf.* Epiphan. Panar. Haer. 26, 10 (*PG 41, 348B*; *I p. 288, 24—26 Holl*): Ὅθεν ὁ Ἀκύλας πανταχοῦ τὸ Αδωναι Σαβαωθ ἑρμηνεύει λέγων Κύριος στρατιῶν, *cf. Ambr. spir. III 164* **69** regem] *cf.* ἄρχοντα: Origen. In Ioh. I 31 (34), 215 (*p. 38, 19—24 Preuschen*) omnipotentem] *cf.* Apoc. 4, 8 (παντοκράτωρ); *Sept. passim*; *cf.* τὸν τῶν ὅλων δημιουργόν: Origen. C. Cels. I 24 (*p. 74, 6*; *p. 75, 1—5 Koetschau*)

2. 2—7 *cf. ind. rer.* iter caeleste **7—12** *Matth. 22, 11—13

L V Z S M N C W E O def. R

66 patrem dominum sabaoth *om. S* legimus *W* **67** hic] hoc *O a* **68** interpraetatur *S* **69** dominum—alicubi *alt. om. M a. c. m2 N* **71** autem *om. L, in mg. M* utique] igitur *W*

2. 1 quid] quae *O a* agimus *L V Z C* ascendimus *L Z W* **2** potestati *S a. c. m2* ornati *S a. c.* **3** ascendentes *L* **4** admittit *V Z W* **6** credit *N O a m* credunt *C* ingreditur *om.* (*spat. vac. rel.*) *C* ingredietur *m* **7** esto] si *W* obsederit *E* **8** discubuit *C* **9** est *om. O a m* **10** proiciat *N* proicit *W* ibi *O a* **12** nec] ne *C*

Christo propria denegemus, quem omnipotentem adnuntiant angeli, profetae significant, apostoli testificantur, sicut iam supra ostendimus.

17. Et fortasse non de istius tantummodo caeli portis propheta dixerit quod praeteribit. Et alios enim 'caelos' dei verbum 'penetrat', de quibus dictum est: *Habemus* enim *sacerdotem magnum principem sacerdotum, qui pertransivit caelos, Iesum, filium dei.* Qui sunt isti caeli nisi et hi, de quibus dicit propheta: *Caeli enarrant gloriam dei*? **18.** Stat enim Christus ad ianuam mentis tuae. Audi eum dicentem: *Ecce, steti ad ianuam et pulso. Si quis mihi aperuerit, ingrediar ad eum et cenabo cum eo et ipse mecum.* Et ecclesia de eo dicit: *Vox fraterni mei pulsat ad ianuam.* **19.** Ergo secundum superius exemplum stat, et non solus stat, sed praecedunt eum angeli, qui dicunt: *Tollite portas, principes vestri.* Quas portas? Illas utique, de quibus et alibi dicit: *Aperite mihi portas iustitiae.* Aperi ergo Christo portas tuas, ut ingrediatur in te, aperi portas iustitiae, aperi portas pudicitiae, aperi portas fortitudinis atque sapientiae. **20.** Crede angelis dicentibus: *Et elevamini, portae aeternales,* ut introeat in te *rex gloriae, dominus sabaoth.* Porta tua vocis fidelis canora confessio est, porta tua ostium verbi est, quam

---

15 supra] *cf. fid. II 34–57* **18–20** *Hebr. 4, 14 **21** Ps. 18, 2 **22–24** *Apoc. 3, 20 **24 sq.** *Cant. 5, 2 **26 sq.** *Ps. 23, 7 **28** Ps. 117, 19 **31 sq.** Ps. 23, 7 **32** *cf.* Ps. 23, 10

L V Z S M N C W E O def. R

14 testantur *S* iam et *Z* etiam *C* **16** tantum *S* porta *S* **17** praeteriuit *V E* alius *V* **19** pertransibit *L*, *Sa.c.m2* penetravit *O* a (*Vulg.*) **20** et *om. L V C* hii *L M W E* his *C* **22** ianuas *S* audiui *S* eum] tu *O* a steti (ἔστηκα) *V Z S M E* sto *cet.* a m (*Vulg.*) **23** ianuam] *add.* mentis tuae *E* aperuit *L* eum] illum *O* a m **24** et *alt.*–**25** exemplum *om. M a. c. m2 N S W* de eo] deo *E* domino *O* a fraterni (ἀδελφιδοῦ) *Lp.c.m2 V Z* fratris *cet.* a m **25** ergo–exemplum *exp. C man. rec.*, *om.* m stat *om. M m2 O* a, sicut *V*; *add.* ergo *M a. r.* (stat ergo *eras.*), *N S W* m et solus non *V* **27** principis *L Z S M C E* (*cap. 1, 47. 58*) vestras *V O* a **28 sq.** portas tuas christo *L* **29** aperi portas iustitiae *om. C* **30** aperite *Sa.c.* aperi–sapientiae *om. N* **32** ut–te] et introibit m

sibi apostolus optat aperiri dicens: *Ut* aperiatur *mihi ostium verbi ad eloquendum mysterium Christi.* **21.** 'Aperiatur' igitur Christo porta tua, nec solum aperiatur, sed etiam 'elevetur', si tamen 'aeternalis' est, non caduca; scriptum est enim: *Et elevamini, portae aeternales. Elevatum est superlimen* Eseiae, quando *serafin labia* eius *tetigit et* vidit *regem dominum sabaoth.* **22.** Tuae ergo portae elevabuntur, si sempiternum, si omnipotentem, si inaestimabilem, si inconpraehensibilem, si eum qui et praeterita omnia et futura noverit, filium dei credas. Quod si praefinitae potestatis et scientiae subiectumque opinere, non 'elevas portas aeternales'. **23.** Eleventur ergo portae tuae, ut non Arriano sensu parvulus, non pusillus, non subditus ad te Christus introeat, sed intret *in dei forma*, intret cum patre, intret talis qualis est, et 'caelum et omnia supergressus' 'emittat tibi spiritum' sanctum. Expedit tibi, ut credas quia 'ascendit *et sedet ad dexteram patris*'. Nam si eum inter creaturas et terrena impia cogitatione detineas, si non tibi abeat, non tibi ascendat, nec paraclitus ad te veniet, sicut ipse dixit: *Nam si ego non abiero, paraclitus non veniet ad vos; si autem abiero, mittam illum ad vos.* **24.** Quod si inter terrena eum requiras, sicut Magdalena Maria requirebat, cave ne et tibi dicat: '*Noli me tangere, nondum enim ascendi ad*

---

34 sq. *Col. 4, 3 **37 sq.** Ps. 23, 7 **38—40** *Is. 6, 4—7 **46** Phil. 2, 6 **47 sq.** *cf.* Hebr. 7, 26; Eph. 4, 10 **48** emittat] *cf.* Ps. 103, 30 **49** *cf.* Marc. 16, 19; Eph. 1, 20 *al.*; expl. symb. 5 (*p. 7, 5, 10; 8, 5, 22 Fa.*) **52 sq.** *Ioh. 16, 7 **55 sq.** Ioh. 20, 17

L V Z S M N C W E O def. R

34 aperire *W* **35** loquendum *C* martyrium *N* igitur *om. W* **38** elevatum est] (est *exp.*) elevare *S* **39** seraphim *E* sarafin *Sa. c. m2* (*corr.* saraphim) labia] linguam *S* et] ut *S* **42** futura] *add.* omnia *O* a **44** opinere *L Z, Ma. c. m2 N, Ea. c. m2, S W O* a opineris *Em2* opinare *V* opinabere *C* opinaris *cet.* m **46** *ad*] a *O* a **47** et *om. C* **48** emittat] et mittat *L S W E O* a **53** inter] in *V S M N E* **54** terra *N* maria magdalene *O* a m requirebant *N* **55** et *om. S* et ne *L E*

patrem. Portae enim tuae angustae sunt, capere me non queunt, elevari non queunt, intrare non possum.' **25.** *Vade* ergo *ad fratres meos,* hoc est ad illas 'portas aeternales', quae cum Iesum viderint, 'elevantur'. 'Aeternalis porta' est Petrus, cui *portae inferni non praevalebunt,* 'aeternales portae' Iohannes et Iacobus utpote *filii tonitrui,* 'aeternales portae' sunt ecclesiae, ubi laudes Christi adnuntiare propheta desiderans dicit: *Ut adnuntiem omnes laudes tuas in portis filiae Sion.*

26. Grande ergo *mysterium Christi,* quod stupuerunt et angeli; et ideo venerari debes et domino famulus derogare non debes. Ignorare non licet; propterea enim descendit, ut credas. Si non credis, non descendit tibi, non tibi passus est. *Si non venissem,* inquit, *et locutus fuissem his, peccatum non haberent, nunc autem excusationem non habent de peccato. Qui me odit, et patrem meum odit.* Quis igitur odit Christum, nisi qui derogat? Sicut enim amoris est deferre, ita est odii derogare. Qui odit, quaestiones movet, qui amat, reverentiam defert.

---

57 sq. *ibid.* **58 sqq.** *cf.* Ps. 23, 7. 9 **60** Matth. 16, 18 **61** Marc. 3, 17 **61 sq.** (ecclesiae *gen.!*) *cf.* Matth. 16, 18 **63** Ps. 9, 15 **64** Col. 4, 3 **68—70** *Ioh. 15, 22. 23 **70—73** *cf.* expl. symb. 5 (*p. 8, 5, 23—27 Fa.*)

L V Z S M N C W E O def. R

56 patrem meum *S O* a m tuae] quae *V* capere] *add.* enim *L p.c. m2 Z* capere me non queunt *om. C* **57** elevare *V* elevari non queunt *om. L* **58** hoc est *om. L* illas] alias *O* a **60** inferni *L* (ᾅδου: *cf. bon. mort. 10, 45 p. 742, 1 sq. Sch.* "Αιδην . . ., quem locum latine infernum dicimus; *12, 56 p. 751, 22* portae inferni); inferi *cet.* portae *alt.*] *add.* sunt *Z* iohannis *S a.c. m2* **61** utpote] ut porte *C O* a utpute *V* fili *S a.c. m2 C E* **63** ut] et *C* laudes *L Z S M E* laudationes *cet.* a m (*Vulg.*) **64** ergo] enim *L* christus *S* **65** et *alt.*—**66** non debes *om. C* domini *L Z, Ep.c. O* a famulos *Z E O* a famulis *L* rogare *Z* **66** ignorare] *add.* enim *L* **67** ut—descendit *om. N* credis] credas *L* **68** non fuissem m **69** autem *om. Z* de peccato suo *V O* a m **70** igitur *om. L* **71** odii est *O* a m est et odii *Z* **72** movet et *C M N*

DE EO QUOD SCRIPTUM EST: *OMNIS VIRI CAPUT CHRISTUS EST, CAPUT AUTEM MULIERIS VIR, CAPUT CHRISTI DEUS*

3, 27. Itaque discutiamus eorum alias quaestiones. 'Scriptum est, inquiunt: *Omnis viri caput Christus est, caput autem mulieris vir, caput autem Christi deus.*' — Qua in quaestione dicant velim, utrum coniungere an dividere haec quattuor velint. Si enim coniungere, atque ita dicunt deum caput esse Christi, sicut est vir mulieris caput, videte quid incidant. Nam si haec tamquam ex paribus sumpta est conparatio et haec quattuor, id est mulier, vir, Christus et deus, quasi ex unius atque eiusdem naturae similitudine conparantur, ergo mulier et deus unius incipient esse naturae. **28.** Quod si hoc displicet, quia sacrilegum est dicere, ut volunt, dividant. Itaque si Christum apud deum patrem ita volunt esse, sicut est mulier apud virum, unius utique Christum et deum dicunt esse substantiae, quoniam mulier et vir unius sunt in carne naturae; nam quod distat, in sexu est; cum vero inter Christum et deum patrem sexus non interveniat, quod unum inter filium et patrem in natura est, fatebuntur, quod diversum in sexu est, denegabunt.

29. Placetne haec divisio? An mulierem virum et Chri-

---

3. 1sqq. I Cor. 11, 3 (*cf.* Athan. De Synod. 26, III 3; 27, XXVI: *PG 26, 729B; 740B—C; II 1 p. 252, 20; 256, 17 Opitz*) **17sq.** *cf.* Gen. 2, 24; Eph. 5, 31

L V Z S M N C W E O def. R

3. 1 DE—**3** DEUS *hic* (*M u. t.*) *N Z* (*W u. t.*), *l. 4* quaestiones *C*, *l. 5* inquiunt *L*, *om. S V E* **4** itaque *om. W* discutias *S* **5** inquid *S* **7** dicunt *Sp.c.m2 W* dicant mihi m velim] velim scire *S* velint *N O* a **8** atque ut ita dicant *O* a **9** vir est *O* a m est mulieris caput vir *M N* indicant *V* **10** sumpta est *om. C* **11** et vir *C* ex] ad (similitudinem) *S* **12** atque ex *L V Z W* **13** unus *Sa.c.m2* incipiunt *V* **14** sacrilegum] unum *S* sacrilegium *Z W* **15** si *om. O* apud—**16** christum *om. S* **17** unum *O* a **18** nam *om. W* quod] qui *O* a distant *Z* **19** deum *om. N* m **22** haec] ista *L Z M O* a m

stum unius volunt esse substantiae et patrem separant? Haecine igitur divisio placet? Si ita est, videte, quid incidant. Aut enim non solum Arrianos, sed etiam Fotinianos se necesse est confiteantur, quia Christum hominem tantum fatentur, quem humanae tantummodo naturae aestimant copulandum, aut vel invitos adquiescere par est nostrae sententiae, per quam id quod impie cogitarunt, pie religioseque defendimus, ut sit Christus quidem secundum generationem divinam 'dei virtus', secundum adsumptionem autem carnis unius cum omnibus hominibus in carne substantiae, salva tamen incarnationis suae gloria, quia veritatem suscepit, non imaginem carnis.

30. Sit ergo iuxta humanam condicionem *caput Christi deus*. Non enim dixit 'caput Christi pater', sed *caput Christi deus*, quia divinitas, utpote creatrix, caput est creaturae. Et bene dixit *caput Christi deus*, ut et divinitatem Christi significaret et carnem, hoc est incarnationem, in Christi nomine, in deo autem unitatem divinitatis et magnitudinem potestatis. **31.** Eo usque autem *caput Christi deus* secundum incarnationem dictum est, ut et *caput viri Christus* secundum incarnationem verbi dictum sit, quod alibi apostolus evidenter exposuit dicens: *Quoniam vir caput est mulieris, sicut et Christus caput est ecclesiae.* Et in consequentibus addidit: qui *se tradidit pro ea.* Secundum incarnationem igitur caput viri Christus, quia secundum incarnationem facta traditio est.

---

31 *cf.* I Cor. 1, 24 **35 sqq.** I Cor. 11, 3 **44 sq. 46** *Eph. 5, 23. 25

L V Z S M N C W E O def. R

23 christum et patrem *W* **24** placet et *L V Z* **25** sed etiam] et *O a* fotiniacos *S E* fotiniacus *W* **26** tantum *om. Z* **28** par] pars *L N* **29** inpiae *S a. c. M* et (*s. l. m 2*) religiose *L* **30** sit *om. Z* **31** autem adsumptionem *L* **33** quia veritatem] qui auctoritatem *O a* veritas *S* **35** sit] si *N O a* **36** non—**37** deus *om. W* dixit] *add.* deus *Z* **37** quia —**38** deus *om. M a. c. m 2 N, S* **40** divinitatis unitatem *C* **42** dictum —**43** incarnationem *om. M a. c. m 2 N* **44** dicens *om. M a. c. N* et *om. E* **45** caput est *om. O a* est *om. M N W E m* **46** qui se tradidit *om. W*

32. Est ergo *caput Christi deus*, ubi *servi*, hoc est hominis, non *dei forma* tractatur. Sed nihil praeiudicat dei filio, si secundum carnis veritatem 'similis sit hominibus', qui divinitate 'cum patre *unum* est'. Non enim potestas hac interpraetatione minuitur, sed misericordia praedicatur.

DE EO QUOD SCRIPTUM EST: *UT SINT UNUM SICUT ET NOS UNUM SUMUS EGO IN HIS ET TU IN ME*

33. Quis autem unam divinitatem patris et fili pie abneget, cum ipse dominus consummaturus praecepta discipulis suis dixerit: *Ut sint unum, sicut et nos unum sumus*? Pro testimonio enim fidei positum est, licet ab Arrianis ad argumentum perfidiae derivetur. Etenim quoniam totiens lectam negare non queunt unitatem, extenuare conantur, ut talis videatur divinitatis unitas inter patrem et filium, qualis est inter homines unitas devotionis et fidei, licet etiam inter ipsos homines in suo unitas naturae sit ex communitate naturae.

48sq. **50** *cf.* Phil. 2, 6. 7 **51** *cf.* Ioh. 10, 30 **53—55. 58** *Ioh. 17, 22. 23 **56—64** *cf.* Athan. C. Arian. III 17 Ἀλλ' οὐδ' ὡς ἐντραπέντες οἱ Ἀρειανοί φασιν—Ταῦτα μὲν ἐκεῖνοι ληροῦντες φλυαροῦνται (*PG 26, 357A—360A*) **63sq.** *cf.* Athan. C. Arian. III 18 (*360B*) Δίκαιον γάρ, ὧν ἐστι φύσις μία, τούτων εἶναι καὶ τὸ ὄνομα κοινόν. (*cf.* Hilar. De Trin. VIII 5—18: *PL 10, 240C—250A*: *alio argumento!*)

L V Z S M N C W E O def. R

48 est *pr.*] etsi *C om. W* ergo] *add.* viri caput christus *O a* **49** sed *om. L* dei filio *om. C* **50** carnis *om. C* hominibus] omnibus *M a. c. m2 N p. r.* in divinitate m **51** unus *S p. c. m2* **51sq.** huius interpraetationem *S* **52** sed] si *O a* **53—55** DE EO—ET TU IN ME *hic posui; l. 45* ecclesiae *C, l. 58* dixerit (*L M W u. t.*) *N*, (*add.* II.) *Z*; *om. S V E* **56** unam *om. S* impie *C* **57** consumpturus *S* consumaturus *W* **57sq.** discipulis suis dixerit *post titulum repetit W* **60** dirivetur *E a. c. m2 W N* toties *W* lectum *S N* **62** est et *L* **63** homines] *add.* ipsos homines *C* fides *C* **64** in suo *om. O a m* in suo genere *C* communione *C*

34. Unde et illud apertissime solvitur, quod ad extenuationem dominicae unitatis obicere consuerunt, quia scriptum est: *Qui autem plantat et qui rigat, unum sunt.* Hoc Arriani, si saperent, non obicerent. Quomodo enim negare conantur quia 'pater et filius unum sunt', cum Paulus et Apollo et natura unum sint et fide? Sed tamen per omnia unum esse non possunt, quia nequeunt conparari humana divinis.

35. Inseparabilis ergo deus pater verbo, inseparabilis virtutis, inseparabilis sapientiae per divinae unitatem substantiae, et est in filio, sicut frequenter est scriptum, est vero non ut egentem sanctificans nec ut vacuum inplens, quia 'non vacua' *dei virtus.* Nec enim virtus virtute augetur, quia non duae virtutes, sed una virtus, nec divinitas divinitatem accipit, quia non duae divinitates, sed una divinitas. Nos autem per acceptam et inhabitantem in nobis virtutem unum erimus in Christo. **36.** Communis ergo littera, sed discrepans divina humanaque substantia. Nos unum erimus, pater et filius unum sunt, nos secundum gratiam, filius secundum substantiam. Alia autem per coniunctionem, alia per naturam unitas.

---

67 II Cor. 3, 8 **69** *cf.* Ioh. 10, 30; 14, 10. 11 **69sq.** *cf.* Athan. C. Arian. III 21 (*PG 26, 368A*) Τοῦτο δὲ λέγων—ἓν πρὸς ἀλλήλους γίνεσθαι τῷ φρονήματι; *cf.* Hilar. De Trin. VIII 5 (*PL 10, 240C*) Vel illud—unitas in duobus **74** est in filio] *cf.* Ioh. 8, 16; 10, 30. 38; 14, 10. 11; *al.* **75sq.** non vacua] *cf.* 1 Cor. 15, 10 **76** *cf.* I Cor. 1, 24; Rom. 1, 20 **78sqq.** *cf.* Athan. C. Arian. III 22 (*PG 26, 369A—B*) Πάλιν γὰρ ἀναλαμβάνων φημί—ἀλλὰ παράδειγμα τοῦ λεγομένου κατά τι θεωρούμενον; III 23 (*372A—B*) Ὅθεν αὐτὸς μὲν ὁ υἱὸς—καθὼς σὺ ἐν ἐμοὶ κἀγὼ ἐν σοί

L V Z S M N C W E O def. R

65 ad *s. l. M om. N* (extenuatione) ad] in *C* **67** hoc—**69** sunt *om. C* **68** enim *om. O a* **69** et *tert.*] in *V* **70** omnia] nomina *C* **71** quia] et *O a* **72** inseparabilis ergo deus *om. S* **72sq.** inseparabilis virtute *ante* inseparabilis *pr. Ca.c.* (*signis appos. del.*?) virtute *La.c.N C O a m* virtuti *Lp.c. m2 M V Z W E* **73** sapientia *La.c.N C m* **74** scriptum est *O a* est *tert. om. Z* vero] verum *Z, Lp.c.m2* enim *C om. E* **75** significans *O a* non *alt.*] nec *E* **77sq.** accipiat *W* accepit *C V* **79** per acceptam] precepta *C* percepta *N* inhabitante *N* **83** per *pr.*] in *S*

Denique vide, quid ante praemiserit: *Ut omnes unum sint, sicut tu, pater, in me et ego in te.* **37.** Considera ergo quia non dixit 'tu in nobis et nos in te', sed *tu in me et ego in te*, ut se a creaturis separaret. Et addidit: *Et isti in nobis*, ut etiam hic suam potentiam et patris a nobis secerneret, ut quod nos in patre et filio sumus, non naturae videatur esse, sed gratiae, quod autem filius et pater unum sunt, non hoc filius accepisse per gratiam, sed naturaliter ut filius possidere credatur.

DE EO QUOD SCRIPTUM EST: *NON POTEST FILIUS A SE FACERE QUICQUAM NISI QUOD VIDERIT FACIENTEM PATREM*

4. 38. Aliud rursus obiciunt adserentes unam atque eandem potestatem fili et patris esse non posse, quia ipse dixit: *Amen, amen dico vobis, non potest filius facere a se quicquam, nisi quod viderit patrem facientem.* Itaque nihil ex se fecisse filium dicunt nec facere posse, nisi quod viderit facientem patrem.

39. O praescia dei sapientia infidelium argumentorum, quae subiecit, quo solveret quaestionem, addendo quod

---

84sq. 86sq. Ioh. 17, 21

4. 1sqq. *Ioh. 5, 19: *De toto argumento cf.* Hilar. De Trin. VII 17–21 *et* IX 43–50 (*PL 10, 212C–217A; 315C–321B*) **10–15** *cf.* Hilar. *l. c.* VII 18 (*213C–214A*)

LVZ SMNCWEO def. R

85 consideremus ergo *S* **87** et *pr. om. W* **88** etiam et *W* et *om. E* ut] et *S* **89** filio] *add.* unum *NV*m videatur esse *om. W* **90** sunt unum *W*

4. 1–3 DE EO–FACIENTEM PATREM *hic posui*; *l. 5* dixit (*om.* DE – SCRIPTUM EST) (*u. t. L, Ma.c.*), *Z*; *l. 6* vobis (*totum titulum*) *C*; **2** NON–**3** PATREM *exp. M*; *om. NVSWE*; *titul. recentem*: *O*a **5** patris et fili *L* esse *om. V* **6** a se facere *V* **7** facientem patrem *S* nihil *om. S* ex se *om. O*a fecisse *om. W* **8** dicunt] dic *S* nec *om. W* **10** dei *Mp.c.m2S om. cet.* am infidelis argumentorum (*sed exp.*) *S* (*cf. ad l. sq.*) **11** quo *SW* quod *cet.* quaestionem] *add.* infidelem argumentatorum (*!*) *Sm2*

sequitur: *Quia quaecumque ille fecerit, eadem et filius facit similiter*; hoc nempe sequitur. Cur ergo scriptum est *eadem* facit filius et non 'talia', nisi ut in filio unitatem, non imitationem paterni operis aestimares?

40. Sed tamen, ut illorum quoque argumenta discutiamus, quaero ut respondeant, utrum videat filius opera patris. Videt itaque an non? — Si videt, ergo et facit. Si facit, desinant omnipotentem negare, quem omnia posse facere, quae *patrem facientem* viderit, confitentur. **41.** Quid est autem *viderit*? Corporaliumne aliqui usus oculorum est? Sed si hoc de filio velint dicere, corporalis etiam in patre usum operationis ostendent, ut facientem videat, quod ipse facturus est. **42.** Quid est autem *non potest filius facere a se quicquam*? Hoc interrogemus, hoc consideremus. Est ergo aliquid inpossibile 'dei virtuti' atque 'sapientiae'? Hoc est enim dei filius, qui utique non alienam accepit fortitudinem, sed quemadmodum *vita* est, non aliena vivificatione subnixus, sed alios vivificans, quia ipse vita est, ita etiam 'sapientia' est, non quasi insipiens accipiens sapientiam, sed qui de suo alios faciat esse sapientes, ita etiam 'virtus' est, non quasi per infirmitatem consecutus incrementa virtutis, sed ipse virtus, qui virtutem fortibus largiatur. **43.** Quomodo ergo virtus quasi cum iuris iurandi adtestatione dicit: *Amen, amen*

12sq. *Ioh. 5, 19b **20—33** *cf.* Hilar. *l. c.* VII 17 (*213A—C*) **26** *cf.* I Cor. 1, 24 **28sq.** Ioh. 14, 6; *cf.* Ioh. 5, 21. 24—26 **29—31** *cf.* I Cor. 1, 24 **34sq.** Ioh. 5, 19

L V Z S M N C W E O def. R

13 cur] quare *W* **14** talia] alia *Lp.r.NZ* in *om. W* **16** quoque *om. S* **17** utrum] *add.* et *C* filius *om. S* **18** si *pr. om. N* et] testem (*!*) *S* **21** aliquis *N*, *Mp.c.*, *SEp.c.m2WO*a m uisus *N* **22** dicere velint *L* corporalis] *add.* est *Sm2* **23** usum] uisus *N* ostendunt *LC* ostendant *Ea.c.* ostendit *O*a **24** a se filius facere *V* a se facere *LZC* **26** aliquid] aliud *O*a est *om. C* **27** accipit *MZO*a **28** aliena] alia *O*a **30** insipiens—**31** quasi *om. C* **31** esse *om. S* **32** virtutis] veritatis *W* **33** largitur *Lp.c.m2ZMa.c.O*a **33sq.** virtus *i. r. Cm2* **34** cum *om. Ma.c.N* obtestatione *S*

dico vobis, quod est: Fideliter, fideliter dico? Fideliter ergo dicis, domine Iesu, et cum sacramenti quadam repetitione confirmas quod nihil facere potes, *nisi quod facientem patrem* videris. Fecisti mundum: numquid alterum mundum pater tuus fecit, quem quasi ad exemplar acceperis? Ergo necesse est fateantur impii aut duos aut certe multos esse mundos, quod philosophi adserunt, ut se etiam in hoc errore gentilitatis involvant. Aut si volunt verum sequi, dicant sine exemplari te fecisse, quod feceris. **44.** Dic mihi, domine, quando in mari patrem incarnatum videris ambulantem — ego enim nescio, ego hoc de patre credere sacrilegum puto, qui te solum carnem adsumpsisse cognovi —, quando videris in nuptiis patrem aquam in vina vertentem. Sed solum te 'unigenitum filium' legi ex patre natum, solum te 'ex spiritu sancto' accepi 'et virgine' secundum incarnationis sacramenta generatum. Ergo ista, quae memoravimus a te gesta, non fecit pater, sed sine exemplari paterni operis ad redimendam tuo sanguine mundi salutem inmaculatus ex alvo virginis processisti.

45. Ac ne forte incarnationis tantummodo putent sequestrandum esse mysterium — licet, cum dicunt: *Non*

---

37 *ibid.* **40sq.** *cf.* exam. I 1, 3 (*p. 4, 2—4 Sch.*) **44** *cf.* Matth. 14, 25. 26 **46sq.** *cf.* Ioh. 2, 9—11 **47sq.** *cf.* Ioh. 1, 14. 18; 3, 18; Symbol. Nicaen. 6; Matth. 1, 20 **48sq.** *cf.* expl. symb. 5, 7; 3, 15*sq.* (*p. 7, 5. 7; 5, 3. 15 Fa.*) **55sq.** Ioh. 5, 19

L V Z S M N C W E O def. R

35 fideliter *alt. om. W* **36** domine iesu] deum *O a* iesu *om. C* et *om. E* sacramentum *E* **39** quem *om. Z* ad exemplarem *V*, *Sa. c. M W*, *Ea. r. a* **41** erroribus *V C* **42** velint *O a m* verum] vitium *S* exemplario *V* exemplar *W* **44** enim] hoc *Z* **45** sacrilegum *L V Z M N W m* sacrilegium *cet. a* **46** agnovi *C* **47** vinum *W* **48** legi *om. C* **49** et] ex *C* et ex *L V Z* **51** exemplari] exempla *Sa. c. m2*, *M W* exemplo *Sm2O a* redimendum *M N W* redimenda *V* **52** mundum *N* salutem] solus *N* salutem mundi solus *m* salutem mundi *O a* **54** ac] an *O a* **55** dicant *Z O a*

potest filius a se facere quicquam, nihil excipiant, ita ut et quidam impius dixerit: 'Nec culicem facere potest', tam temerario ausu petulantique sermone maiestatem supernae virtutis inridens — dic, domine Iesu, quam terram sine te pater fecerit. Caelum enim sine te non fecit, quia scriptum est: *Verbo domini caeli firmati sunt.* **46.** Sed nec terram sine te fecit, quia scriptum est: *Omnia per ipsum facta sunt, et sine ipso factum est nihil.* Nam si aliquid sine te, deo verbo, pater fecit, non ergo *omnia facta* per verbum, et evangelista mentitur. Quod si *omnia facta* per verbum et omnia per te coeperunt esse, quae non erant, utique quae non vidisti a patre facta, a te ipse fecisti. Nisi forte philosophicas tibi ideas Platonica illa disputatione praestituunt, quas ab ipsis tamen philosophis scimus inrisas. Si autem ex te ipse fecisti, vana est adsertio perfidorum, quae auctori omnium, cui suppetit ex se faciendi magisterium, tribuit discendi profectum.

47. Quod si per te negant caelum factum esse vel terram, considerent impii, quo se suo furore praecipitent, cum scriptum sit: *Dii, qui non fecerunt caelum et terram, pereant.* Peribit ergo, o Arriani, qui, *quod perierat*, et repperit et redemit?

5, 48. Sed ad proposita revertamur. Quomodo *non potest filius facere a se quicquam*? Quaeramus quid sit, quod facere

---

61 Ps. 32, 6 **62sq.** Ioh. 1, 3 **67sq.** *cf.* exam. *I 1, 1 (p. 3, 2—10 Sch.)* Platonica *eqs.*] *indicare videtur Platonis Timaeum* **68** philosophis] *cf. Aristotelis* Περὶ φιλοσοφίας; *Metaphys. B, M 9—10; al.* **74** *Ier. 10, 11 **75** Luc. 19, 10

5. 1 Ioh. 5, 19

L V Z S M N C W E O def. R

56 facere a se quicquam *L S* facere quicquam a se *V* et *om. Z W O* a **57** calicem *Z* **61** sed *om. C* **63sq.** fecit pater *Z* **67** ipso *C* platonicas *N a. r.* **69** sciamus *V* **72** esse factum *O* a m **74** pereunt *W* peribunt *L* **75** peribit] perdit *E* o *om. V M, Ep. r.* m arriane *C W O* a arrianos (o *ex* u) *E* praeterierat *L a. c.* **76** redimit *V*

5. 1 propositum *S* **2** a se facere *V*

non possit. Multae sunt inpossibilitatum differentiae. Est aliquid natura inpossibile et est aliquid, quod est possibile per naturam, inpossibile per infirmitatem, est etiam tertium, quod sit possibile per corporis et animi firmitatem, inpossibile per inperitiam aut inpotentiam, est etiam, quod per definitionem inmutabilis propositi et constantis perseverantiam voluntatis adque amicitiae fidem sit inpossibile mutari. **49.** Sed ut haec evidentius possimus advertere, per exempla nobis disputatio dirigatur. Inpossibile est, ut avis sapientiae disciplinam aliquam adsequatur aut artem; inpossibile est et lapidem prodire quoquam; inpossibile est enim lapidem moveri, nisi motu moveatur alterius: non potest ergo lapis per se ipsum moveri et transire de loco; non potest etiam aquila humanis imbui disciplinis. Habes unam speciem, cui inpossibilitatis causa natura est. **50.** Inpossibile est et debili facere opera robusti. Sed huic alia inpossibilitatis est causa; quod enim per naturam facere potest, per infirmitatem non potest. Causa igitur huic quoque inpossibilitatis infirmitas. Alia ergo inpossibilitatis haec species, quoniam a faciendi possibilitate corporis infirmitate revocatur. **51.** Tertia quoque inpossibilitatis est causa, quia etiamsi per naturam quis et firmitatem corporis facere aliquid possit, non potest tamen facere per inperitiam vel inpotentiam, ut aut indoctus aut servus.

L V Z S M N C W E O def. R

4 naturae *Lp. c. Z C* natura *om. V* et *om. Z* possibile est *L* **5** naturam—**6** per *om. O a* est *om. S* est—tertium *om. C* **6** sit] est *V* animae *O a* **7 sq.** indefinitionem *Sa. c.* (in *exp.*), divinitionem *C* fidei definitionem *V* **9** atque ad *C* in possibilem uitari *S* **10** haec ut *V m* ut *s. l. Sm2* **12** aut] ut *O* **13** prodere *Sa. c. Ep. c.* enim] etiam et *C* lapidem] *add.* se *Em2* **14** movere *Ep.c.m2* **15** semet *S* **16** habet *S* habens *Ea.r.* cuius *C* **17** debilem *W* **18** causa est *O a m* **19** facere potest per naturam *O a m* **20** inpossibilitati *N m* (*iunge*: *causa inpossibilitatis huic quoque, i. e. debili, infirmitas*) infirmitas est *L* **21** a *om. C*, ad (possibilitatem) *O a* **22** tertio *C* **23** inpossibilitas *Sa.c.* quia] qua *Sp.c. m* **24** infirmitatem *Ma.r.S* posset *W* tamen] *add.* eam *V*, *add.* quid *Z*

52. Quas igitur harum, quas enumeravimus, inpossibilitatum causas — ut quartam interim sequestremus — filio dei existimas convenire? Numquid insensibilis per naturam et inmobilis sicut lapis? *Lapis* quidem est, impiis *in ruinam,* fidelibus 'angularis'. Sed non insensibilis, supra quem sensibilium populorum fideles aedificantur adfectus, non inmobilis petra: *Bibebant* enim *ex consequenti petra, petra autem erat Christus.* Non ergo paternum opus per naturae distantiam inpossibile Christo. **53.** Numquid forte per debilitatem inpossibile ei aliquid aestimamus? Sed non ille debilis, qui aliorum debilitates imperiali sermone sanabat. An debilis videbatur, cum paralytico praecipiens *tolle grabattum tuum et ambula* sanitatis iam mandabat officium, cum adhuc ille remedium debilitatis oraret? Num debilis *dominus virtutum,* cum inluminaret caecos, inclinatos erigeret, mortuos suscitaret, votis nostris medicina praecurreret effectus, orantes curaret et fimbria, mundaret et tactus? **54.** Nisi forte debilitatem illam impii putabatis, quando vulnera videbatis. Erant qui-

30 sq. *cf.* Eph. 2, 20; Luc. 2, 34; I Petr. 2, 6–8 **31 sq.** *cf.* Eph. 2, 21. 22 **33 sq.** *I Cor. 10, 4 **38 sq.** Marc. 2, 9 **40** Ps. 23, 10 **41** *cf.* Matth. 11, 5; *cf.* Ps. 145, 8 **42** medicina praecurreret effectus (*zum Heilmittel geworden unseren Wünschen zuvorkam; cf. l. 39 sq.*) *cf.* Ioh. 4, 50–53 **42 sq.** orantes–fimbria] *cf.* Matth. 9, 20; 14, 36; *cf. Pat. 9, 38 (p. 146, 20 Sch.* 'sanat fimbria') **43** *cf.* Matth. 14, 36 **43 sqq.** (*§§ 54 et 55*) *laudantur in Actis Conc. Constantinopolitani II* (*Copl. II*) *anni 553* (*IV 2 p. 83, 30–40 Schwartz*)

L V Z S M N C W E O def. R

27 enarravimus *S* **29** estimas *W* **30** et] aut *V* inmobilis] mutabilis *S* in ruina *N* **31 sq.** sensibilium] insensibilium *C* **32** fidelis *V* **36** ei *s. l. M, om. E,* et *W* extimamus *M* existimamus *V N* m qui] quia *C* **37** an] unde *C* **38** grabattum *S* gravatum *C W, E a. c.* grabatum *cet.* (*cf. ThesLL. VI 2127, 80–2128, 8*) **40** remedium *om. S* numquid *L* debilis] debilitatus *S p. c. m 2* virtutum *om. C* **41** ceco *W* **42** medicinae *W* m (*cf. adnot. font.*) effectus–curaret *om. L* orantis *C M N, Turon. 265* orans *O* a oratis *S W* egrotis (e *s. l.*) *V* **43** fimbriae *N W* m et tactus *L V, M p. c. S E O* et tactu *Z* et tactum *C* attactus *N* m tactus *M a. c. W* **44** inputabatis (*om.* impii) *C* putabitis *S, Copl. II p. 83, 31* videbitis *S*

dem illa corporis vulnera, sed non erat vulneris illius ulla debilitas, ex quo vita omnium profluebat. Unde et propheta dixit: *Livore eius nos sanati sumus.* An qui in vulnere debilis non erat, erat in maiestate? Quomodo, quaero. Cum daemoniis imperaret et reis peccata dimitteret? An cum rogaret patrem? **55.** Quo loco fortasse dicant: Quomodo pater et filius *unum* sunt, si filius nunc imperat, nunc precatur? — Et *unum* sunt et imperat et precatur, sed neque cum imperat, solus, nec cum precatur, infirmus. 'Solus non est', quia 'quaecumque filius facit, pater facit', infirmus non est, quia etsi in carne *infirmatus est propter peccata nostra*, tamen illa *nostrae erat in eo pacis eruditio*, sicut scriptum est, non suae maiestatis infirmitas. **56.** Denique ut scias quia secundum hominem rogat, divinitate imperat, habes in evangelio quia Petro dixit: *Rogavi pro te, ut non deficiat fides tua.* Eidem autem supra dicenti *tu es Christus, filius dei vivi*, respondit: *Tu es Petrus et super hanc petram aedificabo ecclesiam meam, et tibi dabo claves regni caelorum.* Ergo cui propria auctoritate regnum dabat, huius fidem firmare non poterat? Quem cum *petram* dicit, 'firmamentum ecclesiae'

45sq. *cf.* Ioh. 19, 34—37 **47** *Is. 53, 5 **49** *cf.* Marc. 1, 27; 2, 5; *al.* **49sq.** *cf.* Matth. 26, 39—44 Ioh. 11, 41 12, 27. 28 17, 1—26; *al.* **51sq.** Ioh. 10, 30 **53sq.** *cf.* Ioh. 8, 16 *al.* **54** *cf.* Ioh. 14, 10 *cf. fid. I 22 cum nota cf.* Ioh. 5, 19. 20 **55sq.** *Is. 53, 5 **59** Luc. 22, 32 **60** Matth. 16, 16 **61sq.** Matth. 16, 18. 19 **64** *ibid.*

L V Z S M N C W E O def. R

45 vulnera corporis *N* erant vulnera *W* ulla] illa *C* **46** omnium vita m **47** dicit *Copl. II p. 83, 33* nos *om. Copl. l. c.* sanati sumus nos *Z* in *om. Copl. II p. 83, 34* **48** erat *alt.*] *add.* autem *M* quaeso *W*, *Copl. II l. c.* **49** peccatum *V* an] aut *O* a **51sq.** praecatur (*semper a. c.*) *S* **53** solus *pr.*] *add.* est *Copl. II p. 83, 37* infirmus] *add.* est *Copl. II p. 83, 38* **54** filius facit pater facit] pater facit eadem similiter et filius facit *N* m agit pater et filius facit *M* **56** in illa *C* illud *O* a m nostrae *L, Sp.c.m2 V* m nostra *cet.* **58** rogat] precatur *Sm2 s. l.* rogat et *O* a divinitatem *L* **59** quia] quod et *O* a **60** vivi *om. N* **62** cui] tibi *O* a

iudicavit. Quando igitur roget, quando imperet, considera: rogat, quando passurus ostenditur, imperat, quando *filius dei* creditur.

57. Duas igitur species inpossibilitatis vacare iam cernimus, quod neque insensibilis neque infirma potest esse 'dei virtus'. Numquid tertium profertis in medium, quod quasi inperitus sine magistro facere nihil possit aut servus sine domino? Ergo mentitus es, domine Iesu, qui te et *magistrum et dominum* ipse dixisti, et fefellisti discipulos tuos dicens: *Vos vocatis me magistrum et dominum, et bene facitis, sum enim*? — Sed non falleres, veritas, eos praesertim, quos amicos vocasti. **58.** Tamen si ut inperitum te ab artifice secernunt, videro, utrum tibi, hoc est 'dei sapientiae', dicant peritiam defuisse. Unitatem tamen substantiae inter te et patrem separare non possunt; artificem namque ab inperito inprudentia, non natura secernit. Sed non in patre artificium neque in te insipientia; non est enim insipiens sapientia. **59.** Ergo si neque insensibilis in filio natura neque debilitas neque inperitia neque servitus potest esse, considerent quod et per naturam et maiestatem *unum* sit cum patre filius et per operationem non discrepet a patre virtus, cum *omnia, quae pater fecerit, eadem et filius* faciat *similiter*. Neque enim *similiter* potest quisquam facere idem opus, quod alius fecerit,

---

69sq. *cf.* I Cor. 1, 24 **72sq.** *Ioh. 13, 13 *cf. spir. I 14; III 104* **75sq.** *cf.* Ioh. 14, 6; 15, 15 **77** *cf.* I Cor. 1, 24 **84** Ioh. 10, 30 **85sq.** *Ioh. 5, 19

L V Z S M N C W E O def. R

65 iudicavit *S E* m indicavit *cet.* roget et *V* considerent *Z, Lp.c.m2* **71** inperitus] in principatu *S* magisterio *S* aut] ut *N* **72** magistrum] *add.* esse *C* **73** et dominum *om. Ca.c.m2* ipse *om. C* **74** magister et domine *C O* a (*Vulg.*) facitis] dicitis m (*Vulg.*) **75** etenim *Lm2 V Z N C E m2* m (*Vulg.*) sed *om. S* falleris *M V W* **76** tametsi *L* si ut] sibi *Sa.c.* (b *exp.*) ut si *W* sicut *V* secernunt *om. O* a **77** viderint *O* a m utrum] ut *C O* a m **78** unitatem] unus est *Sa.c.m2* (*corr.* unius est) **86** fecit *C* et *om. M* m facit *V W*

nisi qui et inaequalitatem non habeat operationis et naturae eiusdem habeat unitatem.

60. Adhuc tamen requiro, quid sit, quod non possit *facere a se filius, nisi viderit facientem patrem.* Et insipienter aliqua de vilioribus exempla propono; *factus sum* enim *insipiens, vos me coegistis.* Nam quid insipientius quam de maiestate dei argumenta discutere, *quae quaestiones magis praestant quam aedificationem dei, quae est in fide?* Sed argumentis argumenta respondeant, illis verba, nobis *caritas*, quae est *de corde puro et conscientia bona et fide non ficta.* Ergo ad infirmationem tam ineptae propositionis non piget etiam ridicula derivare. **61.** Quomodo ergo 'videt' filius patrem? Videt equus picturam, quam per naturam imitari non potest. Non utique sic videt filius. Videt parvolus viri opera maioris, sed imitari non potest. Nec sic utique videt filius. **62.** Ergo si filius et per eiusdem cum patre arcanum commune naturae invisibiliter et videre et facere potest, et per 'plenitudinem divinitatis', quod voluerit, exsequi, quid superest, nisi ut per unitatem inseparabilem potestatis nihil credamus filium facere, *nisi quod viderit facientem patrem*, quia per inconparabilem caritatem nihil a se facit filius, quoniam nihil vult, quod pater nolit? Quod utique non infirmitatis, sed unitatis est.

90sq. *ibid.* **92sq.** II Cor. 12, 11 **94sq.** *I Tim. 1, 4 **96sq.** I Tim. 1, 5 **104sq.** *cf.* Col. 2, 9 **107** *Ioh. 5, 19

L V Z S M N C W E O def. R

88 natura *C* **90sq.** non possit a se facere *V Z* a se facere n. p. *S* **91** nisi quae *N* facientem viderit *V* **92** de vilioribus] debilioribus *Ma.c. N V* enim *om.* m enim sum *L V C* **94** argumentis *C* praestant magis *C* **95** in fidem *Sa.c.* **96** quae] *add.* in deo *O* a m **96sq.** de puro corde *N* **98** tam] tuam *Ma.r.* tuae *N* **99** dirivare *N* **99sq.** videt equus] videte cuius *C* videt quis *Sp.c.m2, Turon.* videt equis *Sm1M* videt quidem *N* videte quomodo in *W* **100** imitare *C* **101** filius] quomodo *W* parvolus *Sa.c.m2* **102** utique sic *O* a m dei filius m **103** filius et per] faceret filius et pater *C* et *om.* m commune *om. S* **105** sequi *Z* **106** inseparabilis *W* **107** patrem facientem *C O* a m (*Vulg.*) **107sq.** inseparabilem unitatem *O* a **109** unitatis] diuinitatis *Lp.c.m2 Z*

6, 63. Ergo nec contumax filius, ut etiam de quarta propositione dicamus; nihil enim *consiliarius* filius facit, quod cum patris non conveniat voluntate. Denique *vidit* pater, quae fecit filius, et probavit, *quia bona valde*. Sic enim habes in Genesi: *Et dixit deus: fiat lux; et facta est lux, et vidit deus lucem quia bona est.* **64.** Numquid hic dixit pater: Fiat talis lux, qualem ipse feci? — Sed *fiat lux*, quae ante non fuerat! — Aut filius, qualem faceret, interrogavit? — Sed fecit, ut voluit, qualem pater eo usque voluit, ut probaret. Ergo novum opus fili est.

65. Deinde si repraehenditur in filio secundum interpraetationes Arrianorum, quia *quod viderit* facit, — qui utique secundum scripturas, quod non vidit, et fecit, et dedit esse, quae non erant —, quid dicunt de patre, qui quod viderat, praedicavit, quasi ea, quae facienda forent, non potuerit praevidere? **66.** Similiter ergo videt filius patris opus, sicut pater opus fili, nec quasi alienum laudat, sed quasi proprium recognoscit. *Quaecumque enim pater fecerit, eadem et filius facit similiter*, ut idem opus patris filiique sentires. Nihil ergo facit filius, nisi quod pater probet, pater laudet, pater velit, quia ex patre totus est, non ut creatura, quae multa committit, dum studio lapsuque peccati voluntatem frequenter offendit auctoris. Nihil ergo filius facit, nisi quod

---

6. 1sq. quarta propositione] *cf. supra § 48* **2** Is. 9, (5) 6; *cf. in psalm. 118, 13, 7, 2 (p. 286, 24 Pe.); in Luc. III 8 (p. 104, 14 Sch.)* **3sq.** *cf.* Gen. 1, 31 **5sq.** *Gen. 1, 3. 4 **12. 18sq.** *Ioh. 5, 19

L V Z S M N C W E O def. R

6. 2 filius *om. C* fecit *N C E* **4** quae] quod *O a* valde bona *Z M* bona valde erant *L* **5** in genesi *om. S* **6** quia] quod *O a* hic] hoc *N* **7** lux *pr. om. C* fecisti *L* facit *N* **8** sed] aut *N m om. W* ('sed' *post interrogat. i. q.* 'non! sed': *cf. exam. I 8, 30 p. 29, 15sq. Sch., et passim*) **9** usque eo *O a m* et probavit *O a* **11** deinde] denique *O a* filium *W* **12** quia quod] quodque *O a* fecit *V m* **14** quod non erat *L* qui dicunt *L* **14sq.** quod non viderit *C* **17** alienum opus *C* **19** et *om. M N m* filique *C* **20** probat *M N* laudat *N*

placeat patri, quia una voluntas, una sententia est, una est vera caritas, unus operationis effectus. **67.** Denique ut scias caritatis esse, quod *non potest filius a se facere quicquam, nisi quod viderit facientem patrem*, cum praemisisset: *Quaecumque*, inquit, *ille fecerit, eadem et filius facit similiter*, subiecit: *Pater enim diligit filium*. Ergo quod dixit scriptura quia *non potest*, ad inseparabilis et individuae caritatis rettulit unitatem. **68.** Quod si naturaliter est, ut vere est, inseparabilis caritas, inseparabilis utique est etiam operatio naturaliter, et inpossibile, ut opus fili cum patria non conveniat voluntate, quando id, quod filius operatur, operatur et pater, et quod pater operatur, operatur et filius, et quod loquitur filius, loquitur et pater, sicut scriptum est: *Pater meus, qui in me manet, ipse loquitur et opera, quae ego facio, ipse facit*. Nihil enim pater sine virtute adque sapientia sua condidit, quia *omnia in sapientia* fecit, sicut scriptum est: *Omnia in sapientia fecisti*. Nihil etiam deus verbum sine patre fecit. **69.** Non operatur sine patre, non sine patria voluntate sacrosanctae illi se obtulit salutaris mundi totius hostia passioni, non sine patria voluntate mortuos suscitavit. Denique Lazarum suscitaturus *levavit oculos sursum et dixit: Pater, gratias tibi ago, quia audisti me. Et ego sciebam quia semper me*

26—29 *Ioh. 5, 19. 20 **36sq.** *Ioh. 14, 10 (*cf. fid. I 22 cum nota; III 90; V 134; al.*) **38** *cf.* I Cor. 1, 24 **39sq.** Ps. 103, 24 **44—47** *Ioh. 11, 41. 42

L V Z S M N C W E O def. R

24 una est *om. S* **25** unus *S C W* unius *cet.* a m **26** a se filius *V W* **27** patrem viderit facientem *S* facientem *om. C* **28** inquit *om.* m, enim *O* a ille fecerit inquit *N* **30** inseparabilem *S* et *om. C* **31** ut] et *O* a **32** etiam *om. Z* operationis *L* **33** paterna (n *i. r.*) *E* patris *C N* **34** id] hic *V* **35** operatur *alt. om. Z* et *alt. om. L* **37** ipse *alt.*] ille *N* et ipse *O* a (*cf. fid. III 90!*) faciet *C* **38** enim *om. N* sua *om. L* quia] qui *O* a **39** omnia *pr. om. C* fecit] condidit *C* **40** dei verbum *L Z C W* fecit *om. S* facit *Lp.c.m2 Z M C* **41** non operatur sine patre *om. S* **42** hostiam *S* **43** patria] patris *C* **45** ago tibi *L O* a m (*Vulg.*) tibi *om. C* ego inquit *L Z*

audis, sed propter turbam, quae circumstat, dixi, ut credant quia tu me misisti, ut quamvis ex persona hominis, in carnis susceptione loqueretur, unitatem tamen paternae voluntatis et operationis exprimeret, quia pater omnia audit, omnia videt, quae vult filius. Videt ergo et pater facientem filium, audit volentem; denique non rogavit et exauditum esse se dixit. **70.** Nec aestimari potest quia non audit pater, quod velit filius. Et ut scias quia semper auditur a patre, non quasi servus nec quasi propheta, sed quasi filius: *Et ego*, inquit, *sciebam quia semper me audis, sed propter turbam, quae circumstat, dixi, ut credant quia tu me misisti.* **71.** Propter nos igitur gratias agit, ne eundem patrem eundemque filium esse credamus, cum idem opus patris audimus et fili. Nam ut cognosceres non quasi infirmum gratias egisse, sed quasi dei filium semper sibi divinam potentiam vindicare, *clamavit*: *Lazare, veni foras.* Imperantis utique vox ista est, non precantis.

7, 72. Sed ut ad superiora redeamus et proposita concludamus, facit quasi verbum filius voluntatem patris. Verbum hoc nostrum utique prolativum est, syllabae sunt, sonus est, et tamen a sensu nostro et mente non discrepat, et quae interiore tenemus adfectu, ea tamquam operantis verbi testi-

---

51 *cf.* Ioh. 11, 41 **54–56** *Ioh. 11, 42 **60 sq.** Ioh. 11, 43

7. 1–12 *cf.* Athan. C. Arian. II 35 (*PG 26, 221B–C*) Καὶ ὁ μὲν τῶν ἀνθρώπων λόγος—ἁρμῶν τε καὶ μυελῶν

L V Z S M N C W E O def. R

46 circum me stat *E* circumstant (n *exp.*) *S* dixit *Z* credat *O a* **47** ut] et *V* personae *W m* in carnis] incarnati *V m* (*cf. fid. II 61*) **49** audit et omnia *Lp.c.m2Z* **50** videt *alt. om. E* et *om. C* **51** et audit *C* voluntatem *Mp.c.m2, Ea.c., O a* et] sed *L* se esse *Z W O a m* se *om. L* **52** existimari *m* **53 sq.** non—servus *om. O a* **54** profetae *Sp.c.m2* **56** circumstant *W* **57** egit *O a* ne] nec *S W O a* **58** audivimus *N, Ma. c.* **61** utique *om. C* **61 sq.** precantis] rogantis *L*

7. 1 ut *om. C O a* **4** et *tert. om. C* **5** interius *C* interiora *V* interiori *m* retinemus *C* ea] et *C* operantis] imperantis *C* **5 sq.** testatione *S* significatione *C*

ficatione signamus. Sed non sermo noster operatur. Solum est verbum dei, quod nec prolativum est nec quod ἐνδιάθετον dicunt, sed quod operatur et vivit et sanat. **73.** Vis scire, quale verbum? Audi dicentem: *Vivum enim verbum dei et validum adque operatorium et acutum et omni gladio acutissimo penetrans usque ad divisionem animae et spiritus artuumque et medullarum.* **74.** Verbum igitur audis dei filium, et a patria voluntate et potestate secernis? Audis quia vivit, audis quia sanat, noli ergo nostro conparare verbo. Si enim verbum nostrum, quae non obtutu viderit, non auditu audierit, loquitur, et loquitur tamen cognita per quaedam naturae humanae interna mysteria, quomodo non impius, qui secundum divinitatem in dei verbo et obtutum quendam corporeum exigit et auditum, et putat quod 'non possit *a se quicquam facere filius, nisi quod patrem facientem viderit*', cum per unitatem, ut diximus, eiusdem substantiae idem velle adque idem nolle et idem posse et in patre sit et in filio et in spiritu sancto? **75.** Quod si homines plerumque sensuum qualitate discreti tamen unius propositi intentione concordant, quid de patre nos et dei filio congruit aestimare, cum id, quod humana imitatur caritas, substantia divina possideat?

76. Ponamus tamen, sicut ipsi volunt, quia quasi in exemplari *quod viderit patrem facientem*, filius faciat. Et hoc

---

9—13 *Hebr. 4, 12 **19sq.** *Ioh. 5, 19

L V Z S M N C W E O def. R

7 quod *alt. om. O a* ΕΝΔΙΑΤΗΤΩΝ *S* endiaΘΕΤΟΝ *M* endiatheon *Z* endiathecon *L* ΕΛΙΑΘΕΤΑΝ *E corruptius cet.* **8** dicitur *C* **9** vivum est *O a m* **10** operatorum *Sa.c.m2* acutior *C* et *tert.*] est *W om. LC, add.* penetrabilius *m* (*cf. Vulg.*) **11** acutissimum *O a* **12** et *om. V* medullatorum *C* malarum(*!*) *S* **13** et a potestate *Z* **14** si] sic *S* **15** quae] quos *O a* **16** et loquitur *om. L* quadam *C W* **18** quendam] quando *Sa. c. m2* **19** exegit *C* putet *O a* **20** facientem viderit patrem *S* **22** et idem] eidem *Sa.c.* idem *Sp. c.* **23** sensum *Sa. c.* **24** prepositi *C* **25** nos] nostro *L* dei] de *C O a* congruet *W* convenit *C* cum] nisi *O a* **27** ponamus—**8. 4** quod *om. S* **28** exemplaria *V* facit *C*

utique eiusdem substantiae est. Nullus enim potest alterius imitationem operationis inplere, nisi qui eiusdem naturae habeat unitatem.

DE EO QUOD DICUNT FILIUM PATRI AEQUALEM ESSE NON POSSE, QUIA PATER GENERAVIT, FILIUS NON GENERAVIT

8, 77. Illud ridiculum est, imperator auguste, quod quidam etiam hoc ad inaequalitatem dei patris et fili obiciendam usurpare consuerunt, quod dicant omnipotentem patrem esse, quia generavit filium, negent autem omnipotentem filium, dicentes, quia generare non potuit. **78.** Sed vide, quemadmodum scaeva impietas ut dialectica philosophorum se ipsa convincat. Hac enim quaestione aut coaeternum patri filium necesse est sua voce fateantur, aut si principium temporis filio aliquod adscribunt, principium potentiae necesse est tribuant etiam patri. Ita cum omnipotentem filium negant, incipiunt — quod nefas dictu est — adserere per filium patrem omnipotentem esse coepisse. **79.** Nam si per generationem omnipotens pater, utique aut coaeternus patri filius

---

8. 1 sq. *cf.* Ep. Alexandri Alexandr. episc. 7 (*III 1, p. 7, 21 Opitz*); Ep. Arii et soc. ad Alexandr. Alexandr. episc. (*III 1, p. 13, 10—17 Opitz*) Οὐδὲ γάρ ἐστιν ἀίδιος ἢ συναΐδιος ἢ συναναγέννητος τῷ πατρί—καὶ πρὸ αὐτοῦ ὤν. Athan. C. Arian. I 21 (*PG 26, 56B*) Εἰ γέννημά ἐστιν ὁ υἱὸς τοῦ πατρός *eqs.*

L V Z S M N C W E O def. R

29 sq. alter imitationem alterius *W* **30** operis *N*

8. 1 DE EO—**3** GENERAVIT *hic* (*L M u. t.*)*Z N C om. V S W E titul. recent. O a* **2** ET FILIUS *L M N* **4** illud—quod *om. Z S M N C W* illud—est *om. Turon. O a, exp. L* imperator auguste] impie *L* quod *om. L O a* quidam] quid *C* **5** hoc etiam *O a m* obiciendum *C* obicientes *V* **6** consueverunt *Z* quod] quo *V Z C W* quia *O a* **7** quia] quod *V W O a m* negant *C* **9** saeva *Lp.r. V Z N W O a m* ut] aut *La.c.* **10** convincat] communicat *O a* **11** necesse est esse *O a* **14** nefas quod *V* dictum *L V Z M*, *Sa.c. W* est dictu *C* **15** omnipotentem patrem *C*

est, quia, si semper omnipotens pater, sempiternus et filius, aut, si '*fuit quando non erat*' filius sempiternus, *fuit* ergo, *quando non erat* omnipotens pater. Nam cum volunt dicere filium aliquando coepisse, in illud recidunt, ut et patris potentiam dicant non semper fuisse, sed ex fili generatione coepisse. Ita dum filio dei cupiunt derogare, plus tribuunt, ut contra fas omne auctorem paternae potentiae declarare videantur, cum filius dicat: *Omnia, quae pater habet, mea sunt*, hoc est non quae patri ipse tradiderit, sed quae a patre iure generationis acceperit. **80.** Et ideo filium 'sempiternam' dicimus esse 'virtutem'. Si ergo *sempiterna eius virtus adque divinitas*, utique et potentia eius est sempiterna. Filio igitur qui derogat, patri derogat, pietatem offendit, violat caritatem. Nos honorificemus filium, 'in quo pater conplacet'; placet enim patri, ut laudetur filius, 'in quo ipse conplacuit'.

81. Respondeamus tamen intentioni eorum, ne epilogo quodam invidiam quaestionis declinasse videamur. 'Generavit', inquid, 'pater, non generavit filius'. — Quod hic argumentum inaequalitatis? Generatio enim paternae pro-

18sq. *cf.* Ep. Alexandri Alexandr. episc. 7, 12 (*III 1, p. 7, 19—21 Opitz*): ἦν ὅτε ὁ θεὸς πατὴρ οὐκ ἦν ... ἦν ποτε ὅτε οὐκ ἦν. Ep. Arii et soc. ad Alexandr. 4 (*III 1, p. 13, 9. 10 Opitz*): οὐκ ἦν πρὸ τοῦ γεννηθῆναι. Athan. C. Arian. I 5 (*PG 26, 21A*) *et passim*; Hilar. De Trin. I 34 (*PL 10, 47B*); XII 18*sqq.* (*PL 10, 443Bsqq.*); *al. cf. fid. IV 96sqq.* **24** *Ioh. 16, 15 **27** Rom. 1, 20 **28sq.** *cf.* Ioh. 5, 23 **30** *cf.* Matth. 3, 17; 17, 5 **35sqq.** *cf.* Athan. C. Arian. I 29 (*PG 26, 72B*) ὁ δὲ υἱὸς ἴδιον τῆς οὐσίας γέννημά ἐστιν ... τὸ δὲ γέννημα οὐ βουλήσει ὑπόκειται, ἀλλὰ τῆς οὐσίας ἐστίν ἰδιότης; *cf. incarn. 8, 79* quia generatio non potestatis est, sed naturae; *cf.* Diss. Maximin. 111 (*p. 85, 8—10 et notam p. 113sq. Kauffmann*)

L V Z S M N C W E O def. R

17 si *om. V O a* **19** pater *om. C* **20** in—**21** fuisse *om. N* reccidunt *S* incidunt *W* **21** non dicant non *C* **25** tradidit *N* **26** filium] fili *C* esse sempiternam didicimus virtutem *O a* diceremus *M* **29** patri derogat *om. V* violat] vulnerat *S* **31** patri *om. C* **32** tamen] enim *W* ΕΠΙΛΟΓΩ *in mg.* (ΕΤΤΙΑ ΟΓΟ *in textu*) *S* **34** inquiunt *V O a m* quod—**35** inaequalitatis] quid hic? argumentum est non aequalitatis *O a* argumentum est *m* paternae *om. S* **35sq.** proprietatis] naturae *S* proprietatis naturae *E*

prietatis est, non potentiae, et pietas aequat, non separat. Denique in ipso usu nostrae infirmitatis frequenter evenire cognoscimus, ut et infirmi filios habeant et non habeant fortiores, habeant servi et non habeant domini, habeant inopes et non habeant qui potentes sunt. **82.** Sed si dicunt et hoc infirmitatis esse, quia homines volunt filios habere nec possunt, quamvis humana non sint conferenda divinis, intellegant tamen inter ipsos quoque homines non potentiae esse, sed paternae proprietatis habere filios vel non habere, nec in potestate nostrae voluntatis esse generare, sed in corporis qualitate. Nam si esset potentiae, utique potentior multos haberet. Ergo non est potentiae habere filios vel non habere. **83.** Numquid naturae est? Si naturae infirmitatem putatis et ad humana vos confertis exempla, eadem patris est natura, quae fili est. Itaque aut verum filium dicitis et patri in filio derogatis per unitatem eiusdem naturae — sicut enim pater natura deus est, ita et filius, 'deos' autem ait apostolus 'non natura' deos esse, sed 'dici' —, aut si negatis esse verum filium, hoc est eiusdem naturae, non est ergo generatus; si non est generatus filius, non generavit pater.

84. Colligitur itaque iuxta sententiam vestram, ut non sit omnipotens deus pater, quia generare non potuit, si non generavit filium, sed creavit. Sed quia omnipotens pater,

---

52sq. *cf.* Gal. 4, 8 *et* I Cor. 8, 5

L V Z S M N C W E O def. R

36 pietas] proprietas *C p.c.m2* **37** infirmitatis nostrae *C* **38** et *pr. om. W* et non habeant *om. E* **39** et *om. V Z N W E* m **40** et *pr. om. L V Z N W O* a m si—hoc] hoc dicunt *O* a et *alt. om. L W* infirmitatis et hoc *C* **41** quia] qua *C* volunt homines *L N* m nec] et non *N* **42sq.** tamen intellegant *O* a **44** paternae proprietatis] naturae *S* **46** potentiae] sine potentia *Ep.c.m2* potentiores *Ep.c.m2* **47** haberet] *add.* filios *W* **48** unumquid *Sa.c.m2* numquid non *M* natura est *N W* **49** vos *om. O* a **50** verum] verbum *W* **51** non derogatis *Z, Lp.c.m2* derogatis et *N* **52** est *om. O* a **53** dici] dicitis *M N* negastis *N* **54** generatus] genitus *S* **54sq.** si non est generatus *om. W E* **55** pater *om. Ca.c.m2* **56** itaque] utique *W*

cum iuxta sententiam vestram solus generator omnipotens sit, generavit utique filium, non creavit. Verum ipsi magis quam vobis credendum est; ille ait *genui* et frequenter ait, generationis suae testis. **85.** Non est ergo naturae, non est potentiae in Christo aliqua, quia non generavit, infirmitas, quia generatio, sicut saepe iam diximus, non ad sublimitatem potentiae, sed ad proprietatem refertur naturae. Nam si ideo omnipotens pater, quia filium habet, omnipotentior ergo esse potuit, si plures haberet. **86.** An vero potentia eius in una generatione defecit? At ego ostendam et Christum habere filios, quos cottidie generat, sed ea generatione vel potius 'regeneratione', quae potestatis est, non naturae. 'Adoptio' enim potestatis est, generatio proprietatis. Quod ipsa scriptura nos docuit; dicit enim Iohannes quia *in hoc mundo erat, et mundus per ipsum factus est, et mundus eum non cognovit, in sua propria venit, et sui eum non receperunt. Quotquot autem receperunt eum, dedit illis potestatem filios dei fieri, his qui credunt in nomine eius.* **87.** Didicimus itaque potestatis esse, quod nos filios dei fecit. Proprietatem autem generationis esse oracula divina declarant. Dicit enim sapientia dei: *Ex ore altissimi prodivi*, hoc est non coacta, sed libera, non potestati obnoxia, sed nata generationis arcano, privilegio dominationis et iure pietatis. Denique de eadem sapientia,

---

61 Ps. 109, 3; Ps. 2, 7; Act. 13, 33; Hebr. 1, 5; 5, 5 **70** *cf.* Tit. 3, 5 adoptio] *cf.* Gal. 4, 5; Eph. 1, 5; Rom. 8, 15. 23; *al.* **72–76** *Ioh. 1, 10–12 **79** Sir. 24, 5 (3)

L V Z S M N C W E O def. R

60 sit *om. S* sic *N* **63** in infirmitate *Sa.c.m2* **68** deficit *O* a at ego] adeo *W* **69 sq.** vel potius regeneratione *om. S* **71** est] *add.* non naturae *W* **72** quia] qui *W* **73** cognovit] *add.* et *C* **74** in–venit *om. M W* sua *om. S* m propria *om. cet.* sua propria *scripsi cf. in Luc. II 40, VII 246; incarn. 6, 48; codd. vet. lat.* e, b, ff, w^1; *al.* **75** eum *om. O* a illis *i. r. Cm2* eis *O* a **76** qui *om. Ca.c.m2* dicimus *N* itaque] enim *O* a **77 sq.** proprietatis autem generationem (-es *O* a) *O* a m (*sed cf. l. 84*) **79** est] *add.* enim *E* **81** pietatis] potestatis *O* a m

hoc est de domino Iesu, alibi pater dicit: *Ex utero ante luciferum genui te.* **88.** Quod utique ideo dixit, non ut corporalem alvum declararet, sed ut proprietatem verae generationis ostenderet. Nam si ad corporalia referas, ergo et pater cum dolore et conceptione generavit. Sed absit ut deum ex infirmitate corporis metiamur! Est quidam 'uterus' paternae arcanum substantiae interiusque secretum, quod non angeli, non archangeli, non potestates et dominationes, non aliqua creaturarum potuit penetrare natura. Cum patre enim semper et in patre semper est filius, cum patre per distinctionem indissociabilem trinitatis aeternae, in patre per divinae unitatem naturae.

89. Quis igitur hic arbiter divinitatis, qui discutiat patrem ac filium, ille quare generaverit, iste cur non generaverit? Servulum suum aut ancillulam, cur non generaverit, nemo condemnat; isti condemnant, cur non generaverit Christus? Condemnant enim sua opinione, cum derogant. Nec coniugibus inter se, cur non generaverint, aut caritas minuitur aut meritum derogatur; isti, quia non generavit, Christi minuunt potestatem. **90.** 'Cur, inquiunt, filius pater non

82sq. Ps. 109, 3 **85sqq.** *cf.* Athan. C. Arian. II 36 (*PG 26, 224A*) Οὐ δεῖ δὲ ζητεῖν—καὶ τὴν τούτου σοφίαν; *cf. fid. I 63. 65 al.* **87** uterus] *cf.* Ps. 109, 3 **90sq.** *cf.* Ioh. 16, 32; 10, 30. 38; 14, 9. 10. 20 **101–105** *cf.* Athan. C. Arian. I 22 (*PG 26, 57A*): Οὐκοῦν ὁ ζητῶν, διὰ τί μὴ γεννητικὸς υἱοῦ ὁ υἱός—καὶ οὐκ ἄν ποτε γένοιτο πατήρ. Ep. Serap. I 16 (*PG 26, 569B*): Καὶ ἐπὶ τῆς θεότητος μόνης ὁ πατὴρ κυρίως ἐστὶ πατήρ—οὕτως οὐ παύσεταί ποτε ὁ υἱὸς μόνος ὢν υἱός

L V Z S M N C W E O def. R

84 alveum *L M W* declaret *E a.c. m2* ut *om. S* verae *om. S* **85** ad corporalem *N S* m et] omnipotens *O* a m et eum *C* et *om. L* **86** et] ex *C* **87** quidem *N* **89** nec archangeli *C* et] non *O* a m **90** creaturae (*ex* creatura) *S m2* **91** est] et *V* **92** et in *S* divinam *O* a **94** qui] quis *L M O* a *om. W* **95** quare generavit] qua regeneravit *N* generaverit *pr.*] generavit *C* regeneraverit *O* a non *om. O* a generaverit *alt.*] generavit *C* genuerit *O* a **96** servulum—generaverit *om. C* ancillam *O* a generavit *W* genuerit *O* a **98** sua opinione] suam operationem *S* suam opinionem *M W* **99** generaverit *O* a imminuitur *N* **100** christus *L Z* **101** imminuunt *N*

est?' — Quia et pater filius non est. — 'Cur non iste generavit?' — Quia nec ille generatus est. Nec ideo minus habet filius, quia pater non est, nec pater minus habet, quia filius non est. Dixit enim filius: *Omnia, quae pater habet, mea sunt.* Adeo generatio in paterna proprietate, non in iure est potestatis. **91.** Est quaedam indistincta distinctae inconpraehensibilis et inenarrabilis substantia trinitatis. Distinctionem etenim accepimus *patris et fili et spiritus sancti*, non confusionem, distinctionem, non separationem, distinctionem, non pluralitatem. Divino itaque admirandoque mysterio manentem semper accepimus patrem, semper filium, semper spiritum sanctum, non duos patres, non duos filios, non duos spiritus. *Unus* enim *deus pater, ex quo omnia et nos in ipsum, et unus dominus Iesus, per quem omnia et nos per ipsum*, unus natus ex patre dominus Iesus et ideo unigenitus, *unus* et *spiritus* sanctus, ut idem apostolus dixit. Sic accepimus, sic legimus, sic tenemus. Distinctionem scimus, secreta nescimus, causas non discutimus, sacramenta servamus. **92.** Facinus indignum, ut qui generationis suae facultatem non

105 *Ioh. 16. 15 **109** Matth. 28, 19 **109–111** *cf.* Tertull. Adv. Prax. 9, 1 **113–117** *cf.* Symb. 'Quicumque' 23: Unus ergo pater, non tres patres *eqs.* **114sq.** *I Cor. 8, 6 **115sq.** *cf.* Symbol. Nicaen. 4–6 **116 sq.** Eph. 4, 4; *cf.* I Cor. 12, 11 **117sq.** *cf.* Phoebad. Contra Arian. 22 (*PL 20, 30A–B*): hoc credimus, hoc tenemus, quia hoc accepimus *eqs.*

L V Z S M N C W E O, inde a l. 117 sic *pr.*: *R*

102 iste non *Z* non iste non *O a* generaverit *S* **103** quia] cur *O a* **106** paterna] naturae (*ex* natura) *Sm2* non modo *S* in *alt. om. O a* **107** est *om. C* in***** distinctae (*om.* distinctae) *Wp.r.* **109** etenim –**110** distinctionem *alt. om. C* accipimus *Z M N, Sp.c.m2* patris *om. O a* **109sq.** non confusionem] inconfusionem *S* **110** distinctionem non separationem *om. M W* distinctionem *alt. om. E* **111** divino itaque admirandoque] divinitatemque admirandique *M N* **112** accipimus *V Z M N, Sp.c.m2 m* accipiamus *C* **113** in spiritum *M N* **114** in ipso *Sp.c.C O a m* **115** et *pr. om. W* **116** natus–dominus *om. S* unus *om. E* et *alt. om. C* **117** sic *pr.*] *hic incipit R mutilus* sic** *R* accipimus *M N m* **119** o facinus *L Z* indignum] *add.* utique *C*

habent, divinae generationis examen sibi adrogent, vindicent potestatem. Negent ergo aequalem patri filium, quia non generavit filius! Negent ergo aequalem patri filium, quia patrem habet! Hoc si de hominibus dicerent, quorum aliqui filios volunt habere nec possunt, iniuriam putaremus, si inter duos honore pares habenti filios qui non habet negaretur aequalis. Et ideo hoc, inquam, grave et de ipsis hominibus videtur, ut quis ideo minor putetur, quia patrem habet, nisi forte tamquam constitutum in familia putant Christum dolere, quod emancipatus a patre non sit et administrandi patrimonii non habeat facultatem. Sed non est Christus in sacris, qui sacra universa distruxit.

93. Quomodo volunt tamen, respondeant, verane generatio sit et verus filius ex deo patre natus, hoc est ex substantia patris, an ex alia natus substantia! Si enim dicunt 'ex patre', hoc est ex dei substantia, convenit, quia ex substantia patris filium dicunt, ergo quia unius substantiae, unius utique potentiae. Si vero ex alia substantia filius est, quomodo omnipotens pater est et omnipotens filius non est? Quid enim praestantius, si ex alia substantia filium deus fecit, cum utique et filius ex alia nos substantia filios dei

---

131 in sacris] *scil. in mysteriis gentilium, cf. virg I 4, 16; obit. Val. 19; epist. 18, 4. 6. 30; 18a, 9. 13; al.*

R (*def.* **128** ut–**131** habeat; **138** filius–**141** filios) *LVZ SMNCWEO*

121 et vindicent *L* vindicent *om. N* **122** ergo *RM om. cet.* coaequalem *L* aequali *Sa.c.* **124** aliqui] alii qui *M* alii *N* **125** volunt filios *MNEOam* nec] et non *L* non *V* si] sic etiamsi *Oam* **126** honoris *R* paris *Ea.c.m2* patris *W* patres *Oa* habenti] habentem (*ex* habet et) *Sm2* habet] habent *MN* **128** videretur *L* ut] et *Sa.c.* quia] quod *Oam* **129** putent *Oa* **130** quod] de quo *W* mancipatus *SW* administrandi] artandi *S* **131** habet *SMWEOa* sed *om. C* est *om. Oa* qui] quia *CN* **132** destruxit *LZ, Sp.c.WE* **133** volunt *om. Oa* verane] vera aut non *Lp.c.m2Z* **134** sit] est *C* **136** ex *pr.*] a *Ra.c.m2* ex *alt. om. MN* m **137** dicant *Oa* **138** potentiae est *LZ* est *om. C* **139** quomodo–est *alt. om. V* pater] filius (*!*) *Oa* filius *om. N* **140** filium–**142** substantiae *om. Ma.c.m2N* deus] dei *L* **141** cum–**142** fecerit *om. E*

fecerit? Ergo aut unius substantiae filius cum patre aut unius potentiae.

94. Friget igitur eorum quaestio, quia de Christo iudicare non possunt, immo quia 'vincit' ille, 'cum iudicatur'. Digni tamen sunt isti iudicio suo, qui hanc obiciunt quaestionem. Si enim ideo aequalis patri filius non est, quia non generavit filium, et isti utique fateantur, si non habent filios, qui serunt huiusmodi quaestiones, suos sibi etiam servulos praeferendos, eo quod habentibus filios aequales esse non possunt. Si autem habent filios, non putent sibi merito, sed filiorum iure deferri. **95.** Non consistit igitur haec quaestio, quia aequalis filius patri ideo esse non possit, quia pater generaverit filium, filius nullum ex se ipse generaverit. Nam et fons fluvium generat et fluvius fontem ex se ipse non generat, et lux splendorem generat, non splendor lucem, et una natura est splendoris et lucis.

CONTRA ID QUOD DICUNT: *'ERAT, QUANDO NON ERAT'* ET *'ANTEQUAM GENERARETUR, NON ERAT, AUT SI ERAT, CUR NATUS EST?'*

9, 96. Unde cum inaequalitatem ex generationis obiectu probare non potuerint, intellegant etiam illam divulgatam

145 *cf.* Ps. 50, 6 **155sq.** fons] *cf.* Athan. C. Arian. I 19 (*PG 26, 49C–52B*); II 42 (*236B*) **156** lux splendorem] *cf. ibid.* I 20; I 24; I 27; II 33. 41; (*PG 26, 53B*; *61B*; *68B*; *217A–B*; *233C–236B*); *al. cf.* fid. I 79; IV 108

9. 1–4 *cf.* Symbol. Nicaen. 19a. b (*Hefele-Leclercq, Hist. des Con-*

R LVZ SMNCWEO

142 filium *Mp.c.m2* **144** friget****** *S* quia] qua *RS* **147** patris *Sa. c.* **148** filium] filius *E* fatentur *W* **149** quaestiones] *add.* muniunt *Sm2* etiam siui (siui *s. l. m2*) *R* **151** possint *Rp.r.* (i *ex* u), *VCWE* possunt *cet.* habent *om. O* a meritum *VWE* m sed] de *S* **152** iuri m *totam § 95 om. RS* (*cf. Proleg. IV 8,e*) **153** patri filius *V* **154** generaverit *pr.*] generavit *ZE* filium *om. W* et *om. V* **155** et *om. E*

9. 1–4 CONTRA–NATUS EST (*LMW u. t.*) *NZ om. RVSCEO* a *add.* V *Z*, cap. V *Lm2* **5** inaequalitatem] aequalem *O* a **6** poterint *R* potuerit (u *s.l.*) *W* devulgatam *LC* divulgantem *O* a

suae calumniam quaestionis explosam. Solent enim proponere: 'Quomodo aequalis potest esse filius patri? Nam si filius est, antequam generaretur, non erat, aut si erat, cur natus est?' Et Arrianos se negare consuerunt, qui proponunt Arri quaestiones! **97.** Itaque exigunt a nobis responsionem, ut, si dixerimus 'antequam generaretur erat', astute referant: 'Ergo antequam generaretur, creatus est et non differt a ceteris creaturis, quia prius coeperit creatura esse quam filius', et adiciunt: 'Cur, qui erat, natus est? An quia inperfectus erat, ut postea perfectior fieret?' Si autem responderimus, quia non erat, obiciunt statim: 'Ergo generatio ei contulit, ut esset, qui non erat, antequam nasceretur', ut hinc colligant: '*Erat* ergo, *quando non erat* filius.'

98. Sed quia hoc proponunt et obscuritate volunt involvere veritatem, dicant ipsi utrum temporaliter generet pater an intemporaliter. Si enim temporaliter dixerint, quod filio obiciunt, patri adscribent, ut videatur pater coepisse esse, quod non erat; si intemporaliter, quid superest, nisi ut ipsi solvant quam proposuerint quaestionem, ut cum genera-

ciles I 1, p. 444); Hilar. Fragm. Hist. II (*PL 10, 654B*; *CSEL 65, p. 150, 16sq. Feder*); Hilar. De Synod. 84 (*PL 10, 536A*); Athan. C. Arian. I 5 (*PG 26, 21A*); I 13. 14 (*ibid. 40C. 41C*) *et passim*; Basil. Adv. Eunom. II 14 (*PG 29, 597B*); *adnot. font. ad fid. IV 79.*

10 Arrianos se negare consuerunt] cf. Gesta Concil. Aquil. 14 (*PL 16, 920B*); Diss. Maximin. 28 (*p. 71, 31 et notam p. 94 ad p. 71, 31 Kauffmann*) 23*sqq. cf.* Athan. C. Arian. I 13 (*PG 26, 40A–C*); Basil. Adv. Eunom. II 13. 17 (*PG 29, 593Csq. 605C–608D*)

R (*def.* **24** erat–**27** temporalem) *LVZ SMNCWEO*

7 explosam–**8** nam *om. S* enim] etiam *C* opponere *O a* **8** possit *i.r. E* **9** utique antequam *C* generaretur (re *s. l.*) *S* **10** se posse negare (se *s.l.m2*) *S* **12** si *s.l. V, om. W* dixerimus] *add.* quia *LVZSMWE*, quod *O a* **13** creatus] xp̃s *S* differat *S* a *om. SC* **14** coeperit *RS* coepit *cet.* **15** qui erat] quod *O a* **16** ut et *O a* **17** obiciant *VZSE* obicient *C* ei ergo generatio *O a m* **18** qui] quod *O a* **19** hic *W* filius *om. C* **20** quia] qui *m* volvere *L* **23** adscribunt *MN* videantur patrem *V* **24** esse *om. E* **25** proposuerunt *VZ* cum *exp. S*

tionem patris abnuant temporalem, generationem quoque fili temporalem non esse fateantur? **99.** Si ergo non est generatio eius ex tempore, aestimari datur quod nihil praecesserit ante filium, qui non sit ex tempore. Si enim aliquid ante filium, iam non *sunt in ipso creata omnia, quae vel in caelo sunt vel in terris*, et apostolus redarguitur, qui hoc in epistula sua scripsit. Quod si nihil ante generationem, non adverto, cur posterior adseratur, quem nemo praecessit.

100. Conectenda est alia eorum plena impietatis obiectio, quae latentem habeat dolum, quo sensus facilium mentesque perstringat. Interrogant enim, utrum omne quod finem habet aliquando coeperit. Et si acceperint huiusmodi responsionem quia quod finem habet coepit aliquando, referunt, utrum pater desierit generare filium. Quod cum tenuerint nostro adspirante consensu, contexant: 'Coepit ergo generatio?' Id si non abnuas, consequi videtur, ut si coeperit generatio, videatur in eo coepta, qui natus est, ut natus esse dicatur, qui ante non fuerit, unde definiant: 'Aliquando ergo filius non fuit.'

101. Adiciunt alias ineptias loquacitatis suae dicentes:

---

30 sq. Col. 1, 16; *cf.* Symbol. Nicaen. 11. 12 **45—54** *cf.* Athan. C. Arian. II 36 (*PG 26, 224B—C*) ὅτι ὥσπερ οὗτος (*scil.* ὁ ἡμέτερος λόγος) ἐξ ἡμῶν ἐστιν—οὐδὲ ὡς τῶν ἀνθρώπων λόγος. II 39 (*229A*): Ποῦ γὰρ ὅλως εὗρον— ... ἑαυτοῖς ἀναπλάσσωνται; *ibid.* (*229B*): οὐ γὰρ δὴ οἱ τοιοῦτοι λόγοι γεννήματα ἢ υἱοί εἰσιν— ... ἀλλ' ὡς μόνος ὢν τοῦ θεοῦ λόγος ..., *cf.* Athan. De decr. Nicaen. Synod. 16, 3—5 (*PG 25, 449D—452B*; *II 1, p. 13, 27—p. 14, 2 Opitz*): ἀλλὰ τούτων ἐκπίπτοντες—τὴν εὐσεβῆ σύνεσιν.

R (*def.* **33** praecessit—**36** finem) *LMNVZ SCWEO*

26 patris—generationem *alt. om. S* **27** non esse temporalem *C* **29 sq.** ante filium aliquid *C* aliquid] aliud *O a* **31** et] ut *V* **32** scribsit *R*, *Sa.c.* scribit *ZC* scripserit m **33** adseritur *S* **34** eorum alia *L* **35** facilius *W* **36** perstringant *LO a* prestringat *MNCW* omne *om. O a* **38** referunt *RCV* referant *cet.* **39** patrem *Sa.c.* desideret *V* **40** contexunt *MN* m ergo] *add.* fili *C* id—**41** generatio *om. W* id] ad *Ra.c.m1* **41** abnuit *S* amnuas *C* consequens *C* coeperit *R* coepit *cet.* **42** coepta] concepta *C* qui *pr.*] quia *R* **43** fuerat *VMNC* m difinian t (di *exp.*) *L* finiant *Z*

'Si verbum patris filius est, et ideo genitus dicitur, quia verbum est. Quod autem verbum est, opus non est. '*Multifariam* locutus est pater', multos ergo generavit filios, si non operatus est, sed locutus est verbum.'

Amentes homines! Quasi non intellegant, quid intersit inter prolativum sermonem et *in aeternum* permanens *dei verbum* ex patre natum, natum utique, non prolatum, in quo non conposita syllaba, sed *plenitudo divinitatis* aeternae est et vita sine fine.

102. Subtexunt aliam impietatem proponentes, utrum volens an invitus generaverit pater, ut, si dixerimus volentem, antiquiorem generatione voluntatem videamur fateri, et referant quia non sit filius coaeternus patri, quem aliquid antecessit, aut quia et ipse sit creatura, quia scriptum est: *Omnia, quae voluit fecit*, cum hoc ipsum non de patre et filio, sed de his, quas filius fecit, dictum sit creaturis; si autem invitum patrem generasse responderimus, invalidum patrem dixisse videamur.

103. Sed nihil in sempiterna generatione praecedit, nec

47sq. Hebr. 1, 1 **51—54** *cf. fid. IV 72* **51sq.** I Petr. 1, 23 **53** Col. 2, 9 **55sqq.** *cf.* Athan. C. Arian. III 61 (*PG 26, 452C*): Ἔπειτα ἐπειδὴ ταὐτόν ἐστιν εἰπεῖν 'βουλήσει' καὶ 'ἦν ποτε ὅτε οὐκ ἦν'— ... ὡς μὴ ὄντος προηγεῖσθαι τὸ βουλεύεσθαι. III 62 (*453A—B*): Ὅτι καταισχυνθέντες—καὶ μὴ θέλων ἔσχεν ὁ θεὸς υἱόν **59sq.** *Ps. 113, 11 (113B, 3 *Vulg.*)

R L V Z S M N C W E O

46 patri *C* est *om. W* **47** quod—est *alt. om. O a* est *alt. om. W* multifaria *M* multifarie *Ep.r. W* **48** pater *om. S C* multos—**49** locutus est *om. S* permultos *C* **49** operatus] creatus *M a. c. m2 N* **51** *in om. M N W* **52** natum *alt. om. V S C* **54** fine] *add. titulum*: De eo quod dicunt (obiciunt *Lm2*) proponentes utrum volens an invitus generaverit pater filium (gen.—filium *om. La. c. m2*) *hic* (*Lu. t.*) *Z, l. 44* fuit *W, l. 56* pater *C*; *om. cet. add.* VI *Z*, cap. VI *Lm2* **56** volentem] voluntatem *S* **57** generationi *C W* voluntatem *i. r. L m 2* nolentem *O a* fatere *W* **58** non *om. L* coaeternus] coaeuus (*ex* codeuus) *S m 2* aliqui *R* **59** aut—**61** creaturis *om. S* **60** quae] quaecumque *C* (*Vulg.*) ipse fecit *O a* et de filio *L* **61** quas] qua (s *evan.?*) *R* quos *V* quae *M N* sin Ω a m

velle nec nolle. Ergo nec invitum dixerimus nec volentem, quia generatio non in voluntatis possibilitate est, sed in iure quodam et proprietate paterni videtur esse secreti. Nam sicut bonus pater non aut ex voluntate est aut ex necessitate, sed super utrumque, ita non aut ex voluntate aut ex necessitate est pater.

104. Esto tamen, sit generatio in voluntate generantis, quando hanc voluntatem fuisse dicunt? Si in principio, utique, si sempiterna voluntas, sempiternus et filius. Si coepit voluntas, displicuit igitur sibi quod erat pater, ut mutaret statum, displicuit ergo sine filio, placere coepit in filio. **105.** Iam illa consequentia, ut dicamus: Si studium generandi nostro more adsumpsit, ergo et cetera, quae generationem praecedere solent, nostro more adsumpsit. Nostro autem usu generationis votum est, non voluntas. **106.** Produnt igitur impietatem suam, qui volunt generationem coepisse Christi, ut videatur non generatio illa 'verbi manentis', sed prolatio fluentis esse sermonis, deinde multos inducendo filios negent

---

67—70 *cf.* Athan. C. Arian. III 62 (*PG 26, 453C—456A*): τὸ ἀγαθὸν εἶναι καὶ οἰκτίρμονα τὸν θεὸν—καὶ οὐκ ἐκ βουλήσεως πατήρ **76—79** *cf.* Athan. *l. c.* III 67 (*465B*): ἃ γεννῶμεν, οὐ τοῦ θελήματος—ἐπειδὴ καὶ ἀνθρώπινα περὶ τῆς θεότητος διαλογίζονται οἱ κακόφρονες **81** *cf.* I Petr. 1, 23; *cf. § 101*

R (*def.* **66** iure—**69** ex *pr.*, **79** produnt—**81** videatur) *LVZ SMNCWEO*

65 dixerim Ωam **66** possibilitate] possibile *E* **67** quodam] quoque *C* paternae *V* naturae *S* videtur—**70** pater *om. S* **68** aut *pr. om. C* ex *alt. om. Ma.c.VZWO*am **69** super utrumque] per naturam *O*a utrumque] *add.* hoc est natura m non] *add.* generat *O*am aut *pr. om. La.c.m2*, m aut *alt.*] eaque *Lm1*, aut *s.l.Lm2* ex *alt. om. O*am **70** est *om. CWO*am est pater *RLZMNE* sit pater *V* pater] generatio filii(*!*) *C* **71** sit] si *E* **72** in principio *bis S*m utique] *add.* filius *N*m **73** si *pr.*—filius *om. Ma.c.m2N* voluntas *add.* si *V* **74** pater *RVS* deus *Ma.c.m2NZCW* deus pater *L*, *Mp.c.m2EO*am (*iunge:* displicuit sibi pater quod erat*!*) **75** statum] sp̃m *S* ergo] *add.* sibi *O*am coepit] *add.* sibi m filio *alt.*] *add.* pater. Nisi videtur *W* **77** generationi *SE* **79** producunt *V*

in Christo divinae proprietatem naturae, ut nec *unigenitus* nec *primogenitus* aestimetur, postremo ut, si principium accepisse credatur, etiam finem videatur habiturus.

107. Sed neque principium aliquando adsumpsit dei filius, qui *erat in principio*, neque finem, qui est *principium* universitatis *et finis*. Nam cum sit *principium*, quomodo, quod habebat, accepit? Aut quomodo sui finem habebit, cum omnium ipse sit *finis*, ut in illo fine sine fine maneamus? Dei enim generatio cum temporalis non sit, nec ante se nec in se tempus invenit.

108. Frigida igitur eorum et vana quaestio in creaturis ipsis non habet locum. Ipsa etenim, quae temporalia sunt, discretionem in quibusdam habere temporis non videntur. Lux nempe splendorem generat, nec conpraehendi potest quod splendor luce posterior sit aut lux splendore antiquior, quia ubi lumen, et splendor est, et ubi splendor, et lumen est. Itaque nec sine splendore lumen nec splendor potest esse sine lumine, quia et in splendore lumen et splendor in lumine est. Unde et apostolus 'splendorem paternae gloriae' filium

---

83 unigenitus] Ioh. 1, 18; *al.* **84** primogenitus] Col. 1, 15; *al.* **87** Ioh. 1, 2 **87sq.** *cf.* Apoc. 1, 8 **90** Apoc. 1, 8 **96–104sq.** *cf.* Athan. C. Arian. III 66 (*PG 26, 464B–C*): Ὡς γὰρ καὶ ἐπὶ τοῦ ἀπαυγάσματος–ἀγαπᾷ καὶ θέλει τὸν πατέρα. Ep. ad episcop. Aeg. et Lib. 13 (*PG 25, 568C*): καὶ ὁ παρ' αὐτοῦ δὲ κηρύττειν ἀποσταλεὶς ἀπόστολος–καὶ οὐκ ἐπεγέγονεν ὕστερον. *cf. fid. I 79; IV 95. 96* **101** *cf.* Hebr. 1, 3

R (*def.* **100** quia–**102** est) *LVZ SMNCWEO*

84 principium] *add.* esse *O a* credatur accepisse *O a m* **86** adsumpsit aliquando (adsumpsit dei filius aliquando *C*) *Ω a m* **87** finem] *add.* habebit *m* **89** habebat] habeat *R V* **90** in *om. R, Sa.c.m2* illa *R* **91** enim *om. V* **93** quaestio] *add.* et *O a* **95** habere in quibusdam temporalibus *R* **97** splendori *N* **98** et *pr.*] etiam *Z*, est *VMNE m* ubi *alt. om. C* et *tert.*] etiam *SMN m* **99** potest esse] perfecta (*add.* e *m2*) *S* **100** et *pr. om. O a* et–lumen *om. Ma. c. N* lumen] *add.* est *S*

dixit, quia splendor paternae lucis est filius, coaeternus propter virtutis aeternitatem, inseparabilis propter claritudinis unitatem. **109.** Ergo si temporalia et aeria haec conpraehendere et separare non possumus, quae videmus, deum, quem non videmus, qui super omnem est creaturam, in ipso suae generationis arcano possumus conpraehendere? Possum eum a filio tempore separare, cum omne tempus opus fili sit?

110. Desinant ergo dicere '*et antequam generaretur, non erat*'. 'Ante' enim temporis est, generatio ante tempora, et ideo quod posterius est, prius non est. Nec opus ante auctorem potest esse, cum opera ipsa principium de operatore suo sumant. Nam quomodo ante operatorem suum usus operis aestimatur, cum omne tempus opus sit et omne opus de operatore suo, ut esset, acceperit?

111. Experiri igitur adhuc istos volo, qui sibi videntur astuti, ut de nostris respondeant, qui calumniantur divinis, longeque refugi ab inscrutabili supernae generationis arcano quaestionem suam humanae adstruant generationis exemplo. De filio dei dicunt quia *antequam generaretur, non erat*, hoc est de 'dei sapientia', de 'virtute dei', de 'dei verbo', cuius

---

104—115 *cf.* Athan. C. Arian. I 12 (*PG 26, 37A—B*): Πότε γάρ τις εἶδε φῶς χωρὶς τῆς τοῦ ἀπαυγάσματος λαμπρότητος—καὶ ἐξ οὐκ ὄντων ἐστὶν ὁ υἱός **121** *cf.* I Cor. 1, 14; Ioh. 1, 1 *sqq.*; *al.* **121—125** *cf.* Athan. C. Arian. I 14 (*PG 26, 41B*): Οὐ γὰρ ἀτελὴς οὐσία τοῦ πατρὸς ἦν ποτε *eqs.*; I 18 (*49B*): ἄτρεπτον καὶ τελείαν καὶ ἀεὶ ὡσαύτως ἔχουσαν τὴν μακαρίαν οἵδε τριάδα ... I 25(*64B*): πατὴρ οὔποτε ἄλογος *al.*

R (*def.* **108** tempus *sqq.*) *L V Z S M N C W E O*

102 dixit *om. C* dicit *O a* **103** claritatis *C* **104** et *om. R* temporalia haec et aeria hic *O a* aeria] terrena *C* **107** possum *R om. V* possumus *cet. a m* separare *om. N* **109** et *om. C* **112** potest esse] putes *W* ipsa *om. O a* **112 sq.** operatore suo] operatione sua *O a* **113** operationem suam *O a* **114** aestimetur *M N m* tempus *om. S* sit et omne opus *om. S* opus *alt.*] tempus *C* **115** operatore] auctore *S* suo *om. C* accepit *V C W, E a. c. O a m* **117** astuti] versuti *S* ut *om. C* calumniabantur *L m 2* **118** refugere *S* refugiunt *N O a m* inscrutabilis *S W* arcano—**119** generationis *om. O a* **120** de—erat *rubro C* quia] qui *C W* **121** est de] esse *W*

generatio nihil ante se novit. Quod si aliquando, ut volunt, non fuit — quod nefas dictu est —, non fuit ergo in deo perfectionis aliquando plenitudo divinae, si postea processum generationis accepit. **112.** Tamen ut sciant, quam vana sit et solubilis eorum quaestio, licet nihil in eo humanis divinisve commune, tamen docebo homines, antequam nascerentur, fuisse. Aut negent Iacob sanctum fuisse, priusquam nasceretur, qui *fratrem subplantavit* in materni adhuc uteri positus arcano; negent Hieremiam, antequam nasceretur, fuisse, cui dicitur: *Priusquam te formarem in utero matris tuae, novi te, et priusquam exires de vulva, sanctificavi te et prophetam in gentibus posui te.* Quid hoc evidentius tanti exemplo prophetae, qui sanctificatus est, antequam natus, et antequam formaretur, est cognitus? **113.** Quid etiam de Iohanne loquar, de quo mater religiosa testatur quia intra materna situs adhuc viscera praesentiam domini spiritu cognovit, exultatione signavit, sicut scriptum meminimus matre dicente: *Ecce enim ut facta est in auribus meis vox salutationis tuae, exultavit in gaudio infans in utero meo?* Erat igitur qui profetabat an non erat? At certe erat; erat enim qui venerabatur auctorem, erat qui loquebatur in matre. Denique Elisabeth fili spiritu

---

129 Ose 12, 3 (4); *cf.* Gen. 25, 25; 27, 36 **131–133** *Ier. 1, 5 **138–140** *Luc. 1, 44 **142sq.** *cf.* Luc. 1, 41 *et* 1, 35

R (*def.* **122–135** formaretur, **141** auctorem *sqq.*) *L V Z S M N C W E O*

123 non fuit, quod] ut *C* dictum *Sa. c. C W M Z* **124** divinae] *add.* naturae est *E* **126** et] *add.* quam *L* divinisvel (l *exp.*) *S* divinisque *W* divinis ut *C* **127** nasceremur *S* **128** negant *S a. c.* **129** qui] quia *S* fratrem suum *C* materno (o *s.* i) *Sm2, W* uteri *om. S* utero *W* **130** nasceretur] *add.* sanctum *O a* **133** exemplum *S* **134** est *om. S* natus] *add.* est *C* **136** inter *O a* **138** significavit *V* consignavit *Ma.r.N m* scriptum est *Em1* scriptum esse *Em2* **139** vox salutationis tuae in auribus meis *C* (*Vulg.*) **141** at *om. V* et *S* ad *M C, Ea.c.* erat *tert. om. V* **142** fili *om. S* (*sed cf. in Luc. II 23, p. 53, 25 Sch.* 'replevit et matrem')

replebatur, Mariae fili spiritu sanctificabatur. Sic enim habes quia *exultavit infans in utero eius et repleta est spiritu sancto.*
145 **114.** Vide singulorum verborum proprietates. Vocem quidem Mariae prior Elisabeth audivit, sed Iohannes prior domini gratiam sensit. Pulchre sibi conveniunt oracula oraculis, femina mulieri et pignus pignori. Istae gratiam loquuntur, illi intus operantur pietatisque mysterium maternis adoriun-
150 tur profectibus duplicique miraculo, licet honore diverso, prophetant matres spiritu parvulorum. Quis igitur auctor huius miraculi? Nonne dei filius, qui fecit esse non natos?

115. De rebus humanis quaestio vestra non potest convenire, potestne de divinis convenire secretis? Quid est *ante-*
155 *quam generaretur, non erat*? Numquid pater aliqua tempora conceptionis accepit, ut filium tempora praevenirent? Aut femineae more naturae generationis suae molitus est partum, ut molitio ipsa filio esset antiquior? Quid hoc est? Cur divina secreta discutimus? Proprietatem legi divinae generationis,
160 non qualitatem. **116.** Facinus indignum, ut ex se quidam caelestia metiantur, qui tamquam unum de spadonibus putant Christum non nasci potuisse, sed fieri, aut tamquam unum de spadonibus patrem, qui filium, quem generare non potuerit, adoptaverit!

---

144 Luc. 1, 41 **145—151** *cf.* (*fere verbo tenus*) *in Luc. II 23* (*p. 53, 16—23 Sch.*) **150 sq.** *cf.* Luc. 1, 42—45; 1, 46—55 **155 sq.** *cf. supra cap. 9 l. 2 sq.*

L V Z S M N C W E O def. R

143 Marie *C* mater *O* a Maria *cet.* a m sanctificabat *S V* **144** sancto] *add.* elisabeth *W* m (*Vulg.*) **146** Maria* (e *eras.*) *L* **147** sensit] sumpsit *L* oracula] oraculum *S* **148** isti *i.r. E* **150** licet honore diverso *om. S* **152** non natus *M N* **153** nostra *O* a potest convenire *om. V* **154** potestne] putasne *W* de *om. S C* quid] quis *Sa.c.m2 Z* quid est] ut qui *O* a **155** generaretur] nasceretur *C* tempore *Sa.c.m2* **157** feminae *L*, *Sa.c.m2* **158** filio *om. C* est hoc *Z O* a m **159** secreta] scriptura *O* a **160** o facinus *L Z* **161** tamquam—putant *post* **162** fieri m **162** nasci] natum *Z* aut—**164** adoptaverit *om. S* **163** qui *om.* m

DE EO QUOD SCRIPTUM EST: *SICUT MISIT ME VIVUS PATER, ET EGO VIVO PROPTER PATREM, ET QUI MANDUCAT ME, ET IPSE VIVIT PROPTER ME*

10, 117. Plerique etiam hinc faciunt quaestionem, quia scriptum est: *Sicut misit me vivus pater, et ego vivo propter patrem, et qui manducat me, et ipse vivit propter me*, dicentes: Quomodo aequalis est patri filius, qui dixit quia 'propter patrem' vivit?

118. Qui hoc proponunt, primum respondeant, cuiusmodi vita sit fili, utrum ea, quam pater largitus sit non habenti. Sed quomodo vitam aliquando potuit non habere, cum ipse sit vita, sicut ait: *Ego sum via, veritas et vita*? Vita utique sempiterna, sicut *virtus* est *sempiterna*. Aliquando ergo, ut sic loquar, se vita non habuit? **119.** Considerate, quid lectum sit hodie de domino Iesu, quia *mortuus est pro nobis, ut sive vigilemus sive dormiamus, simul cum illo vivamus*. Cuius mors vita est, huiusne divinitas vita non est, cum divi-

---

10. 2–4. 6 sq. *Ioh. 6, 57 (58 *H.*): *fons totius argumenti videtur fuisse* Didym. Prot. Log. (*cf.* Ps. Basil. Adv. Eunom. IV 3 *PG 29, 697B cum* Didym. De Trin. III 11 *PG 39, 860A–B*) **13** Ioh. 14, 6 **14** Rom. 1, 20 **16 sq.** I Thess. 5, 10

L V Z S M N C W E O def. R

10. 1–4 DE EO–PROPTER ME *hic*: (*om.* DE–SCRIPTUM EST) (*Lu.t.*) *Z, cap. 9, l. 151* parvulorum *W*; *totum*: *l. 5* quaestionem *C* (*repetens post titulum* Plerique–quaestionem!); *titul. recent. O* a *om. titul. V S M N E* **4** vivet *Z*, *Lp.c. add.* VII *Z*, cap. VII *Lm2* **5** hic *Va.c.C* **7** et *alt. om. O* a vivet *E* **8** aequalis est] aequalitatem *Sa.c.m2* **10** cum huiusmodi *Z* **11** largitus est *E* **13** sicut ipse ait *V S* sum via] summa *V* vita veritas et via *L* vita *tert.*] via *V Z M*, *Sa.c.m2 W* (utique via) *L* **14** sicut–sempiterna *alt. om. C* sempiterna *alt.*] sapientiae *O* a **15** se] si *L V Z W E O* a his *C* vitam *L V Z C W E O* a considerate] cognoscite *S* **16** hodie *om. C* **18** huius (*om.* ne) *Z S W O* a m **18 sq.** divinitas *alt.*] divina *N*

nitas vita sit sempiterna? **120.** An vero vita eius in patris est potestate? Sed ne corporis quidem sui vitam in alterius fuisse potestate memoravit, sicut scriptum est: *Ego pono animam meam, ut iterum sumam illam. Nemo tollit eam a me, sed ego pono eam a me ipso. Potestatem habeo ponendi eam et iterum potestatem habeo sumendi eam; hoc mandatum accepi a patre meo.* **121.** Eius ergo vita secundum divinitatem in alterius potestate posita iudicatur, cuius vita secundum corpus alienae non erat subdita potestati? Aliena enim potestas erat, si non erat unitas potestatis. Sed sicut potestatis suae esse significat 'ponere animam' et liberae voluntatis, ita etiam quod secundum *mandatum* deposuit patris, suae ac paternae voluntatis significat unitatem. **122.** Ergo si vitam filius neque aliquo accepit ex tempore neque alienae habet potestati subditam, videamus, qua ratione dixerit: *Sicut misit me vivus pater, et ego vivo propter patrem.* Exponamus, ut possumus, immo ipse potius exponat.

123. Considera enim, quid ante praemiserit. Ait enim: *Amen, amen dico vobis.* Ante instruit, quemadmodum audire

---

21—25 *Ioh. 10, 17. 18 **29** *cf.* Ioh. 10, 17 **30** Ioh. 10, 18c **33** *Ioh. 6, 57 (58 *H.*) **37. 38—40** *Ioh. 6, 53 (54 *H.*) **37 sqq.** (§§ 123—126) *cf.* Didym. De Trin. III 11 (*PG 39, 860A*): Ἀλλὰ γὰρ ἕνεκα τοῦ προλεχθέντος οἰκονομίας εἴρηται τρόπου. Ps. Basil. Adv. Eunom. IV 3 (*PG 29, 697C=Prot. Log. Didym.?*): Εἰς τὴν ἐνανθρώπησιν οὖν καὶ οὐκ εἰς τὴν θεότητα τὸ εἰρημένον νοεῖν δεῖ

R (*def.—l.* **30** paternae) *LVZ SMNCWE*, *O* (*def.* **34** exponamus—**56** patrem)

20 est *om. O a* ne] nec *ZO a* sui *om. C* **21** ego *om. C* ponam *ZMN* **22** ut] et *VZE* summam *CW*, *Ea.c.* tollet *C* **23** ponam *Z* eam *pr.*] animam meam *O a* eam *alt.*] illam *VO a* **24** et *om. W* **26** posita *om. O a* posita potestate *C* **28** si unitas non erat *N* **29** et] ut *N* libera voluntate *W* **30** patris] potestatis *LZ* suae *om. Sa.c.m2* **31** unitatem] voluntatem *La.c.m2VC* vitam] *add.* quam *R* **31 sq.** neque *om. N* neque ab aliquo *W* **32** habebat *S* potestatis *La.r.WO a* **33 sq.** pater vivus *L* **34** propter] per *S* exponamus—**56** patrem *om. O a* **35** ipse *om. Ea.c.m2* potius *om. E* **36** considerat *W* enim *R* igitur Ω a m praemiserat *Sa.c.* **37** inseruit *La.c.m2*

debeas. *Vere*, inquit, *vere dico vobis, nisi manducaveritis carnem fili hominis et biberitis sanguinem eius, non habebitis vitam in vobis.* Secundum filium hominis se dicere ante praemisit, et tu, quod secundum filium hominis de carne est locutus et sanguine, ad divinitatem putas esse referendum? **124.** Denique addidit: *Caro enim mea vere est esca et sanguis meus vere est potus.* Carnem audis, sanguinem audis, mortis dominicae sacramenta cognoscis et divinitati calumniaris? Audi dicentem ipsum: *Quia spiritus carnem et ossa non habet.* Nos autem quotienscumque sacramenta sumimus, quae per sacrae orationis mysterium in carnem transfigurantur et sanguinem, '*mortem domini* adnuntiamus'. **125.** Ergo posteaquam se loqui secundum hominis filium declaravit et carnem saepe repetivit et sanguinem, subdidit postea: *Sicut misit me vivus pater, et ego vivo propter patrem, et qui manducat me, et ipse vivit propter me.* Quomodo igitur hoc accipiendum putant? Potest enim duplex videri conparatio, prima ita: *sicut misit me vivus pater, et ego vivo propter patrem*; secunda ita: *sicut misit me vivus pater et ego vivo propter patrem*, ita *et qui manducat me, et ipse vivit propter me.* **126.** Si primam eligunt, hoc significat quia 'sicut missus sum a patre et *descendi* a patre, ita *vivo propter patrem*'. Quasi quis autem missus est adque descendit nisi quasi *filius hominis*, sicut ipse

---

43sq. Ioh. 6, 55 (56 *H.*) **46** Luc. 24, 39 **47—49** *cf.* I Cor. 11, 26 **48** sacrae orationis] *cf. sacr. IV 4, 14; 5, 21—23; myst. 9, 52* transfigurantur] *cf. incarn. 4, 23* **51sqq.** *Ioh. 6, 57 (58 *H.*) **58sq.** Ioh. 6, 38. 41. 51

R (*def.* **40** vitam *sqq.*) *L V Z S M N C W E*, *def. O* — **56** patrem

38 ni *S* **39** habetis *La.c.m2* **40** antea *C* **41** quod] quam *C*, *om. Sa.c.* **42** et de *E* **43** enim *om. L* vere] vera *La.c.m2* **44** vere *om. Z M N W* m **48** in carne *V W* figurantur *W* **49sq.** postea quamquam *N* **53** vivet *L W E* **55** secunda—**56** patrem *om. N C* **56** ita *pr. om. V* sic *E* sicut *om. Ea.c.m2* sicut—ita *om. M W* **57** et *alt. om.* m vivet *W E* **59** propter] per *S* quasi *om. O* a (quis *interrog. !*) **60** est] *add.* aut quis venit *C* quasi *om. O* a quia *V*

supra dixit: *Nemo ascendit in caelum, nisi qui de caelo descendit filius hominis*? Ergo si quasi *filius hominis* missus est adque descendit, ita quasi *filius hominis* vivit propter patrem. Denique et qui manducat quasi filium hominis, et ipse vivit propter filium hominis. Actum ergo incarnationis suae adventum conparavit. **127.** Quod si secunda conplacuit, nonne et aequalitatem fili cum patre et similitudinem eius cum homine manifesta distinctione colligimus? Nam quid est 'sicut ipse vivit propter patrem, et nos vivimus propter ipsum', nisi quia sic vivificat filius hominem, sicut pater in filio carnem vivificavit humanam? *Sicut enim pater suscitat mortuos et vivificat, sic et filius quos vult vivificat*, ut ipse dominus supra dixit. **128.** Aequalitas ergo fili ad patrem per unitatem quoque vivificationis adstruitur, quando sic vivificat filius ut pater. Agnosce ergo eius vitam et potentiam sempiternam. Similitudo etiam nostra ad filium et quaedam secundum carnem unitas declaratur, quoniam quemadmodum dei filius a patre sicut homo est vivificatus in carne — sic enim scriptum est, quia 'deus *Iesum Christum a mortuis suscitavit*' —, ita etiam nos quasi homines vivificamur a dei filio.

---

61 sq. *Ioh. 3, 13 **66 sqq.** (*§§ 127—129*) *cf.* Didym. De Trin. III 11 (*PG 39, 860 A—B*): καὶ πάλιν ὁ υἱὸς οὓς θέλει ζωοποιεῖ—καὶ τοῦ ἀνεκλείπτου φωτός **70** Ioh. 5, 21 **71 sq.** *ibid.* **79** Rom. 8, 11; *cf.* 4, 24; *al.*

R (*def.*—**65** propter, **73** patrem—**75** potentiam) *L V Z S M N C W E O*

61 supra] *add.* sapientia *O* a **62** si *om. S*, ut *E*, sicut m **64** et *pr. om. C* et *alt.*—**65** hominis *om. O* a vivet *E* **65** abtum *W* adventum *R* adventu *S* adventui *cet.* a m (actum . . . adventum = *die vollzogene Ankunft*) **66** quod—conplacuit *om. V* si *om. R* secunda conplacuit] secundam comparationem eligunt *Z* **67** similitudine *M N* **68** colligitur *N* ipse *om. M N* **69** vivet *E* nos] *add.* qui *Z* **69 sq.** quia sic] quod *O* a **70** sic] sicut *C a.c.m2, V Z* hominis *O* a **71** suscitavit *Z* **72** ut] et *S a.c.* **73** ergo *om. C* **74** quoque *om. C* **76** similitudo] simulando *Sm1* simulanda *corr. Sm2* **77** deus filius *C* **78** sicut] sic *W E* m et sicut *V* vivificatur *O* a **79** quia] *add.* sicut m quia deus] quod sicut dominus *O* a **80** dei filio] deo *O* a

129. Secundum hanc ergo expositionem non solum ad condicionem humanam derivatur gratia largitatis, sed etiam divinitatis aeternitas praedicatur, divinitatis, quia ipsa vivificat, humanae autem condicionis, quia vivificata est et in Christo. **130.** Quod si qui utrumque ad Christi refert divinitatem, ergo filius dei hominibus conparatur, ut ita filius *propter patrem* vivat, sicut nos propter filium dei vivimus. Sed filius dei *vitam* largitur *aeternam*, nos autem largiri nequimus. Ergo nostri conparatione nec ille largitur; habeant igitur Arriani fidei suae praemium, ne vitam aeternam adipiscantur a filio.

131. Libet etiam ulterius progredi. Nam si illis placet hunc locum ad divinae perpetuitatem referre substantiae, accipiant etiam tertiam expositionem. Nonne evidenter videtur dicere quia sicut *vivus pater* est, ita vivit et filius? Quod utique quis non advertat ad unitatem vitae, quod eadem patris et fili vita sit, esse referendum? *Sicut enim pater vitam habet in semet ipso, sic dedit et filio vitam habere in semet ipso. Dedit* per unitatem, *dedit*, non ut auferat, sed ut 'clarificetur in filio', *dedit*, ut 'conplaceat', *dedit*, non ut pater custodiret, sed ut filius possideret.

132. Sed obiciendum putant quia dixit *ego vivo propter*

---

87 *cf.* Ioh. 6, 57 (58 *H.*) **88** Ioh. 6, 54. 58 (59 *H.*); *al.* **92–108** *cf.* Hilar. De Trin. VIII 16 (*PL 10, 248A–249A*) **97–99** *Ioh. 5, 26 **99sq.** *cf.* Ioh. 13, 31. 32; 17, 1–5 **100** *cf.* Matth. 3, 17; 17, 6 **102. 110** Ioh. 6, 57 (58 *H.*)

R (*def.* **85** quod si–**89** ille, **96** ad–**100** dedit *pr.*) *LVZ SMNCWEO*

81 ergo *om. S* expositionem] *add.* humanam *O a* **82** dirivatur *VNC* **83** aeternus *V* **84** et *exp. S, om. NC* **85** qui *om. La.c.m2C* quis *Lm2 NO a m* **87** dei *om. Z* vivamus *N* **89** ille] ipse *S* habent *O a* **92** etiam *RLVC* iam *cet. a m* prosequi *S* **94** etiam *om. O a* videmus *W* **95** quia] quod *SEO a m* **98** sic] ita *LVC* et *om. O a* habere vitam *C* (*Vulg.*) **99** dedit *alt. om. C* auferat] ferat *C* **99sq.** clarificet *S* clarificetur pater *C* **102** oboediendum *S* putant *om. C* dixerat *N m*

patrem. — Utique si ad divinitatem referunt, *propter patrem* vivit filius, quia ex patre filius est, *propter patrem*, quia *unius substantiae cum patre*, *propter patrem*, quia 'eructatum est verbum ex patris corde', quia 'a patre processit' filius, quia ex paterno generatus est 'utero', quia fons pater fili est, quia radix pater fili est.

133. Sed dicunt fortasse: 'Si unitatem putas patris ac fili vitae esse, cum filius dixerit *et ego vivo propter patrem*, numquid unitas est fili vitae adque hominum, cum dixerit filius quia *qui manducat me, et ipse vivit propter me*?' — **134.** Immo plane, sicut unitatem fateor esse vitae caelestis in patre et filio per divinae unitatem substantiae, ita, vel divinae naturae vel dominicae incarnationis excepto privilegio, societatem nobiscum vitae spiritalis in filio esse profiteor per humanae unitatem naturae. *Qualis* enim *caelestis*, *tales et caelestes*. Denique sicut in illo sedemus ad dexteram patris, non quia cum ipso sedemus, sed quia sedemus in Christi corpore — de quo postea dicemus plenius —, sicut, inquam, sedemus in Christo per corporis unitatem, ita et in

---

104sq. Symbol. Nicaen. 10 (ὁμοούσιον τῷ πατρί=unius substantiae cum patre; *cf.* Hilar. Fragm. Histor. II 27: *PL 10, 654A*; *CSEL 65, p. 150, 11 Feder*: *translatio latina Hilarii!*) **105sq.** *cf.* Ps. 44, 1 **106** *cf.* Ioh. 8, 42 **107** utero] *cf.* Ps. 109, 3 fons] *cf. fid. IV 95* **112** *Ioh. 6, 57 (58 *H.*) **117sq.** I Cor. 15, 48 **119—122** *cf.* Eph. 1, 20—23; 2, 6 **120** postea] *cf. fid. V 55—88*

R (*def.* **107** utero—**109** unitatem, **117** naturae—**120** christi) *LVZ SM NCWEO*

104 quia *alt.*—**105** patrem *om. R* **105** eructatum *RZM*, *Sa.c.CE* eructuatum *cet.* **106** filius *om. SMWEO* a m **107** fons filii est pater *W* quia *alt.*—**108** est *om. C* **109** ac] et *C* **110** vita *La.c.VC* vitam *S* et] ecce *R om. W* **111** est *om. SW* **112** et *om. L* **113** sic (ut *s.l.m2*) *R* universitatem *O* a **114** et in filio *V* unitatis substantiam *R* ita *om. E* vel—**115** privilegio *om. S* **116** in *om. C* profateor *W* **117** unitatem] diuinitatem *W* **118** et *s.l.L* **119** sed quia sedemus *om. C*, *s.l.S* **121** in *om. W*

Christo vivimus per corporis unitatem. **135.** Non solum autem non vereor, quia scriptum est *et ego vivo propter patrem*, sed etiam si 'per patrem' dixisset, non vererer. **136.** Solent enim etiam istud obicere quia dixit: *Haec infirmitas non est ad mortem, sed pro claritate dei, ut clarificetur filius eius per ipsum.* Non solum enim per patrem et a patre filius clarificatur, quia scriptum est: *Clarifica me, pater*, et alibi: *Nunc clarificatus est filius hominis et deus clarificatus est in eo et deus clarificavit eum*, sed etiam per filium et a filio clarificatur pater, quia *veritas* dixit: *Ego te clarificavi super terram.* **137.** Sicut ergo clarificatur per patrem, ita etiam propter patrem vivit. Unde et quidam δόξαν opinionem magis putaverunt esse quam gloriam et ideo sic interpraetati sunt: *Ego te clarificavi super terram, opus consummavi, quod dedisti mihi; et nunc clarifica me, pater*, hoc est δόξασον, ut sit hic sensus: 'Ego de te opinionem hominibus huiusmodi infudi, *ut cognoscant te deum verum*, et tu hanc de me confirma illis opinionem, ut credant me tuum filium et *deum verum*.'

123 sq. Ioh. 6, 57 (58 *H.*) **125 sq.** *Ioh. 11, 4 **127—132** *cf.* Didym. De Trin. III 25 (*PG 39, 941 A—B*): Διὰ τί οὖν κτίσμα λέγουσι τὸν υἱόν, τὸν ὑπ' αὐτοῦ δοξαζόμενον τοῦ πατρός; *eqs.* **128** *Ioh. 17, 5 **129 sq.** *Ioh. 13, 31. 32 **131** veritas] Ioh. 14, 6 ego *eqs.*] Ioh. 17, 4 **133—139** *cf.* Didym. Fragm. 10, in Ioh. 17, 1 (*PG 39, 1653 B*): Τοῦτό ἐστιν ὃ λέγει· Ἀποκάλυψόν με τοῖς ἀγνοοῦσι—τοῖς οὐκ εἰδόσι τὸν θεόν; *cf.* Ps. Basil. Adv. Eunom. IV 3 (*PG 29, 701 A = Prot. Log. Didymi?*) (Cyrill. Alexandr. Thesaur. Assert. 30 *PG 75, 440 B—D*) **135—138** *Ioh. 17, 4. 5 **138 sq.** Ioh. 17, 3

R (*def.* **131** clarificatur—**134** putaverunt) *L V Z S M N C W E O*

122 vivemus *C* **122 sq.** solum autem non *om. S* **123** et *om. V* **124** diceret *C* vereor *C* **125** enim *om. R* illud *O a m* **126** propter claritatem *V* per claritatem *N* **128** clarificetur *C* alibi] inferius (*corr. ex* infirmitas *m2*) *S* **130** filium] *add.* pater *Z* **133** propter] per *S* unde—**139** verum *om. S* δόξαν] ΔΟΞΑΝ *L* ΑΟΙΑΝ *Z* dazon *W* doxan *plerique om. O a* opinione *C* **136** δόξασον] doxason *Rm1* doxaCon *Rm2* doxason *Lm1E* doxaton *Lm2V* dozacon *W*, *corruptius cet.* **137** ego *om. O a* opinionem de te Ω huius mundi *R*, *Lp.c.* (*ex* huiusmudi) **138** infudi *Ms.l.*, *om. N* verum deum *O a*

NON ESSE DIFFERENTIAM POTESTATIS, QUIA SCRIPTUM EST: *EX* PATRE *OMNIA ET PER* FILIUM *OMNIA ET NOS PER IPSUM*

11, 138. Iam illud ridiculum est, quod quidam ex illo apostolico discretionem inter patrem et filium faciunt potestatis, quia scriptum est: *Nobis tamen unus deus pater, ex quo omnia et nos in ipsum, et unus dominus Iesus, per quem omnia et nos per ipsum.* Aiunt enim non mediocrem divinae maiestatis esse distantiam, quia dictum est 'ex illo omnia' et 'per hunc omnia'. Nihil autem expressius, quam quod hoc loco omnipotens filius evidenti ratione signatur; nam ut ex illo omnia, ita et per hunc omnia. **139.** Inter omnia pater non est, cui dictum est *quoniam universa serviunt tibi*; inter omnia filius non est, quia *omnia per ipsum facta sunt* et *omnia in ipso constant* et *ipse est super omnes caelos.* Non ergo inter omnia filius, sed super omnia, qui *secundum carnem* quidem

---

11. 1–11 *cf.* Didym. De Trin. III 23 (*PG 39, 921C–924A*): Καταζώννυνται δὲ εἰς τὰ μάλιστα—ὡς ὑπουργῷ καὶ δευτέρως ἔχοντι τῷ υἱῷ δι' οὗ τὰ πάντα ἐγένετο **3** *cf.* I Cor. 8, 6 **7–9** *I Cor. 8, 6 **14** *Ps. 118, 91 **15** Ioh. 1, 3 **15sq.** Col. 1, 17 **16** Eph. 4, 10 **17–19** Rom. 9, 5

R (*def.* **6** potestatis—**11** hunc, **17** carnem—**18** idem) *LVZ SMNCWEO*

11. 1–4 NON ESSE—PER IPSUM *hic posui, l. 7* est (*L u. t.*) *E, l. 9* ipsum *C, cap. 10, 127* ipsum (*W u. t.*) *Lm2Z, 10, 124* vererer *titul. recent. O* a; *om. titul. RVSMN* **1** est differentia *W* de eo quod scriptum est non esse differentiam *C* **3** et nos] eius(*!*) *Lm1Lm2ZWE* **4** per ipsum] *add.* hic est titulus desusum(*!*) *W add.* VIII *Z*, cap. VIII *Lm2* **5** est] *add.* imperator auguste *S* quod] quam *E* **7** est] *add.* ex patre omnia et per filium omnia eius per ipsum (*cf. l. 3sq.*) *Z* tamen] autem *L* deus *om. C* deus pater deus *O* a pater] *add.* est *L* **8** et nos—omnia *alt. om. L* in ipso *Sp.c.m2* m iesus christus *S* m **12** omnipotens] omnia potens *R* **13** et *RS om. cet.* a m pater] filius *E* **14** quoniam] quia *MN* m **16** est *om. R* **17** qui—**18** omnia *om. C* qui] quod *O* a quidem *om. W*

est ex familia Iudaeorum, idem tamen *super omnia deus benedictus in saecula*, cuius est *nomen super omne nomen*, de quo dicitur: *Omnia* subiecit *sub pedibus eius. Subiciendo autem omnia nihil reliquit ei non subiectum*, sicut apostolus dixit. Quod si hoc etiam secundum incarnationis locutus est sacramentum, quemadmodum possumus de supernae generationis inconparabili maiestate dubitare? **140.** Nihil igitur potestatis inter patrem et filium certum est interesse. Denique eo usque nihil interest potestatis, ut idem apostolus ex ipso dixerit esse omnia, per quem omnia, sicut habes: *Quoniam ex ipso et per ipsum et in ipso sunt omnia.* **141.** Si igitur pater, sicut putant, tantummodo significatur, non potest idem et omnipotens esse, quia *ex ipso omnia*, et omnipotens non esse, quia *per ipsum omnia*. Aut igitur invalidum nec omnipotentem patrem sua adsertione memorabunt aut certe omnipotentem etiam filium vel inviti voce propria fatebuntur. **142.** Eligant tamen, utrum hic patrem declaratum putent. Si patrem, ergo et *per ipsum omnia*, si filium, ergo *ex ipso omnia*. Si autem et per patrem omnia, nihil utique filio derogandum, et si ex filio omnia, similiter et filio deferendum.

143. Ac ne insidiari nos unius arbitrentur obreptione versiculi, totum caput recenseamus. *O altitudo*, inquit, *divi-*

---

19 Phil. 2, 9 **20 sq.** *Hebr. 2, 8 **27 sq.** Rom. 11, 36 (*cf. Didym. l. c. 924C–D*) **31–33** *cf. Didym. l. c. (925B–C)* **35 sq.** Rom. 11, 36 **39–44** *Rom. 11, 33–36

R (*def.* **28** et *alt.*–omnia, **38** ac–**42** quis *pr.*) *LVZ SMNCWEO*

18 deus *om. MN* **19 sq.** et de quo Ω a m **20** subiecisti *MN* m eius] suis *C om. S* **21** omnia *om. S* relinquid *R* reliquidi *S(!)* **24** incorporabili *W* **26 sq.** ex ipso] ex eo *O* a **27** per quem sicut habes omnia *V* **29** signatur *O* a **30** et *pr. om. O* a et omnipotens *pr. om. V* **32** memorabunt] mordebunt *W* **33** vel *om. O* a **34** utrum . . .] *scil.* an filium (*cf. Kühner-Stegmann II, p. 529, nr. 6*) declarari (i *ex* e) *Sm2* **35** et *om. W* ergo *alt.*] *add.* et *Lp.c.m2 VZCEO* a **36** per *om. W* patrem] sapientiam *La.c.m2* **37** differendum *L* **38** unius *om. E* correptione *Sa.c.m2* corruptione *Sm2* **39** capitulum *O* a censeamus *C* inquit *om. C*

tiarum sapientiae et scientiae dei! Quam inscrutabilia sunt iudicia eius et investigabiles viae eius! Quis enim cognovit sensum domini aut quis consiliarius ei fuit aut quis prior dedit illi et retribuetur ei? Quoniam ex ipso et per ipsum et in ipso sunt omnia, ipsi gloria in saecula. **144.** De quo igitur dictum putant, de patre an de filio? Si de patre: sed non est 'sapientia dei' pater, quia sapientia dei filius est. Quid est autem, quod non possit sapientia, de qua scriptum est: *Cum sit una, omnia potest et permanens in se omnia innovat*? Non ergo accedentem legimus, sed permanentem; habes ergo iuxta Solomonem omnipotentem et permanentem sapientiam, habes etiam bonam, quia scriptum est: *Sapientiam autem non vincit malitia.*

145. Sed ad propositum revertamur. *Quam inscrutabilia sunt*, inquit, *iudicia eius!* Si igitur *omne iudicium* pater *dedit filio*, filium videtur declarare, qui iudicat. **146.** Denique ut scias quia non de patre sed de filio dicit, addidit: *Quis prior*, inquit, *dedit illi?* Dedit enim pater filio, sed dedit iure generationis, non munere largitatis. Et ideo quia negari non potest accepisse filium, secundum quod scriptum est: *Omnia mihi tradita sunt a patre meo*, dicendo tamen: *Quis prior dedit illi?* non accepisse per naturam a patre filium denegavit, sed priorem non posse dici inter patrem et filium

---

46 *cf.* I Cor. 1, 24 **48** *Sap. 7, 27 **51sq.** Sap. 7, 30 **53sq.** *Rom. 11, 33 **54sq.** Ioh. 5, 22 **56sq.** Rom. 11, 35 **60** Matth. 11, 27 **60sq.** Rom. 11, 35

R (*def.* **50** sapientiam—**54** si, **62** inter—**63** declaravit) *L V Z S M N C W E O*

42 ei *R L W, S a.c.m2* (*cf. exam. I 3, 9, p. 8, 16 Sch.; cod. guelferb. 4148 p. 185 Tischendorf; al.*) eius *cet.* (*Vulg.*) prius *L* **43** illi] ei *S* ei] illi *S* **46** dei *alt. om. C* est *alt. om. M N* **48** omnia potest *R S* (πάντα δύναται) omnipotens *cet.* a m **49** accidentem *R* (*?*), *L p.c.m2 V W E* habet *S* **51** habet *S* habes ergo etiam *O* a sapientia *W* **52** malitiam *Z, E a.r.C* **55** filium] *add.* pater *E* m filius *O* a **57** inquid *exp. L, om. M a.c.m2 C* **59** potest] *add.* a patre *codd.* > *R S*

declaravit, quia etsi pater dedit filio, non quasi posteriori dedit, quia increata et inaestimabilis trinitas, quae unius est aeternitatis et gloriae, nec tempus nec gradum vel posterioris recipit vel prioris.

147. Quod si graecos magis codices sequendos putamus, qui habent ἢ τίς προσέδωκεν αὐτῷ, vides quoniam, cui nihil 'addi' potest, non dispar a pleno est. Ergo si filio magis convenit hoc totum apostolicum, videmus et de filio esse credendum quia *ex ipso omnia*, sicut scriptum est: *Quoniam ex ipso et per ipsum et in ipso sunt omnia.*

148. Esto tamen, de patre dictum putent. Itaque meminerimus quia, sicut *ex ipso* legimus *omnia*, ita etiam *per ipsum omnia*; in universitatem quippe totius creaturae patris et fili profertur auctoritas. Ac licet superius omnipotentem filium paterno probaverimus exemplo, tamen, quia illis derogare studium est, considerent quia et patri derogant. Si enim infirmus filius, quia *per ipsum omnia*, numquid infirmus et pater, quia et per patrem omnia?

149. Sed ut agnoscant nullam discretionem interesse, iterum demonstrabo eiusdem esse, *ex quo* aliquid et *per quem* aliquid, et ostendam utrumque de patre lectum. Sic

---

64–66 *cf.* Symb. 'Quicumque' 24; *fid. I 55*; *II 65. 73*; *in Luc. IV 44 (p. 160, 24 Sch.)* **68** *Rom. 11, 35 **71 sq. 74. 79** Rom. 11, 36 **76** superius] *cf. § 141* **82 sq. 85 sq.** I Cor. 8, 6

R (*def.* **73** de–**75** omnia) *L V Z S M N C W E O*

63 non *R S* non tamen *cet.* a m **64** quia] *add.* et *V C* et *om. M a.c. N* **65** tempora *S* gradus *S* vel] nec *C* **68** qui] quod *R* quia *O* a ητιchρωceΔωΚΕΝΑΥτω *R* ΗΤΙCΗΠΡΟCΕΔΩΚΕΝ ΑΥΤΩ *S* ΗΤΙCΠΡΟCΕΔΩΚΕΝΑΥΤΩ *V E corruptius cet.* ἢ *om.* m **69** a *om. L a.c. m 2*, e *S* **70** apostolicum] *add.* caput *L V S M N W E* m, capitulum *O* a, capitolium *C* **71** sicut] quia *E* **73** putant *C* **76** prophetatur *S* profutura *O* a at *O* a **78** derogasse (s *pr. eras.?*) *R* derogandi *L V* est] et *C* derogent *C O* a **79** per eum *C* **80** et infirmus pater *O* a et *alt. om. V* et per patrem] ex patre *Z* et ex patre *L p.c. m 2* **81** interesse] inter haec esse Ω a m **82** iterum] verum *O* a eiusdem esse *om. W* **83** utrumque] virtutem quae(*!*) *R* lectum] dictum *L V C*

enim habemus: *Fidelis deus, per quem vocati estis in communionem fili eius.* Quid apostolus dixerit, considerent. *Per* patrem vocamur et nihil est quaestionis; *per* filium creamur et hoc vilius aestimabunt? Pater *in communionem fili* vocat, et religiose hoc, sicut debemus, accipimus. Filius omnia creavit, et putant liberae non fuisse voluntatis arbitrium, sed coactae atque servilis operationis obsequium? **150.** Ut autem agnoscas plenius nihil distare inter patris et fili potestatem, cum per patrem in communionem fili eius vocemur, 'ex filio' est ipsa communio, sicut scriptum est quoniam *de plenitudine eius nos omnes accepimus*, licet secundum graecum evangelium *'ex' plenitudine eius* intellegere debeamus. **151.** Ecce et per patrem communio et ex filio communio, sed non discrepans, sed una communio, sicut idem Iohannes in epistula sua dixit: *Et communicatio nostra sit cum patre et filio eius Iesu Christo.* **152.** Accipe etiam quia non solum ex patre et filio, sed etiam ex spiritu sancto unam nobis communionem scriptura memoravit: *Gratia*, inquit, *domini nostri Iesu Christi et caritas dei et communicatio spiritus sancti cum omnibus vobis.*

84sq. 87 *I Cor. 1, 9 (*cf. *Didym. De Trin. III 23: PG 39, 932C*) **93–95** Ioh. 1, 16 (ἐκ τοῦ πληρώματος αὐτοῦ); *cf.* Didym. De Trin. III 23 (*PG 39, 929Dsq.*) **98sq.** *I Ioh. 1, 3 **101–103** *II Cor. 13, 13; *cf. Didym. l. c. (PG 39, 925A)*

R (*def.* **84** per quem–**86** vocamur, **96** patrem–**97** discrepans) *LVZ SMNCWEO*

85 apostoli dixerint *Oa* **87** et in hoc *R(?)* aestimabimur *Sa.c.m2* aestimabitur *Sm2 W* aestimant *C* aestimavimus *Mp.c.m2* aestimarunt *Ma.c.m2N* m in *om. C* in communione *V* filium *E* vocat *R* vocavit *cet.* a m **88** accepimus *ZSC* et filius *N* **89** et] ut *S* liberae non *RS* non liberae *cet.* a m **90** atque] ac *C* **91** cognoscas *L* plenissime *S* **93sq.** de plenitudinem *R* **94** nos *om. R* accipimus *E* **95** eius] *add.* et *Oa* **96** et *pr. om. E* et *alt. om. Z* **97** sed *pr.*–communio *om. C* **98** communio *Z* nostra *om. Oa* **99** et cum filio Ωam (*Vulg.*) **100** ex *alt.*] in *C* **101** commemoravit *Sp.c. V* m commemoravimus *Sa.c.* memoraverit *W* inquit *om. C* **102sq.** sancti spiritus *VOam* **103** nobis *LVZMWE*

153. Quaero autem, in quo minor videatur is, *per quem omnia*, quam is, *ex quo omnia*. An quia operator adseritur? Sed operatur et pater, quia verus est, qui dixit: *Pater meus usque modo operatur et ego operor*. Sicut igitur pater operatur, operatur et filius. Non ergo, qui operatur, infirmus aut vilis est, quoniam operatur et pater; et ideo quod commune est filio cum patre, vel propter patrem inferiore loco accipi non oportet, ne patri potius in filio ab haereticis derogetur. **154.** Nec mediocre illud, quod alibi etiam idem sanctus Iohannes ad refellendas Arrianae perfidiae quaestiones ait: *Si scitis quoniam iustus est, scitote quoniam qui facit iustitiam, ex ipso natus est. Iustus* autem quis nisi dominus, qui 'iustitiam dilexit'? Aut quem, sicut superiora indicant, 'repromissorem vitae habemus aeternae', si filium non habemus? Si igitur filius dei 'vitam nobis promisit aeternam', et ipse *iustus* est et *ex ipso* utique nati sumus. Aut si ex filio nos per gratiam natos negant, nec iustum filium confitentur. **155.** Credas igitur necesse est etiam ex dei filio omnia, quia omnium sicut deus pater, ita et filius et auctor est et creator. Videmus ergo inanem esse hanc quaestionem, cum et de filio credi conveniat *quoniam ex ipso et per ipsum et in ipso sunt omnia.*

104sq. I Cor. 8, 6 **106sq.** Ioh. 5, 17 **113—115** *I Ioh. 2, 29 **115sq.** Hebr. 1, 9 (Ps. 44, 8) **116sq.** *cf.* I Ioh. 2, 25; Sir. 29, 20 (15) **124** Rom. 11, 36.

R (*def.* **108** vilis—**109** quod, **119** aut—**121** necesse) *L* (*def.* **123** inanem —V 2, 80 distantia sit), *VZ SMNCWEO*

104 et is *V* is] quis *Lm2*, *om. Lm1C* **105** operator] operatur *Sa.c.m2RWC* operatus *Sm2MN* **108** operatur *pr. om. Z* filius] *add.* si *C* qui operatur *R* quia (a *s.l.m3*) operatur *S* operatur *C* pater *W* operator *cet.* am **109** communis *S* **110** fili *C* cum filio patri *W* inferiori *Lp.c.m2ZSMNW* inferiorem *V* accepit *V* **111** ne] nec *VW* **112** idem *om. W* **113** refellendos *S* si *om. REO*a **114** fecit *RMa.c.EO*a facit] iustificat *N* **115** iustitias *VMNWEO*am **116** quem] per quem *N* iudicant *V* repromissionem *VMNO*a repromissionem *La.c.m2* (repromissor=ἔγγυος, *cf. Ambr. Tob. 23, 89 Sir. 29, 20*) **117** aeternae *om. MNO*a si *pr.*—habemus *om. MNO*a **118** est *om. S* **119** et *om. NW*m **122** vidimus *V* **123** inanem] lenem *S*

156. Diximus, quomodo *ex ipso*, quomodo etiam *per ipsum*. *In ipso* autem omnia esse quis dubitet, cum alibi scriptum sit: *Quoniam in ipso condita sunt omnia in caelis, et in ipso creata sunt, et ipse est ante omnes, et omnia in ipso constant.* Habes ergo *ex ipso* gratiam, 'ipsum' operatorem, *in ipso* omnium firmamentum.

DE EO QUOD DICIT: *EGO SUM VITIS VERA ET PATER MEUS AGRICOLA EST*

12, 157. Aliud quoque ad separandam patris et fili divinitatem obicere consuerunt, quia dominus dixit in evangelio: *Ego sum vitis vera et pater meus agricola est*, agricolam et vitem diversae dicentes esse naturae et vitem esse in agricolae potestate.

158. Sic ergo vultis esse filium secundum divinitatem, sicut vitis est, ut sine cultore nihil valeat et possit deseri vel recidi, et ex littera calumniam conparatis, quia dominus vitem esse se dixit incarnationis suae significans sacramentum?

---

127 sq. Col. 1, 16. 17; *cf.* Didym. De Trin. III 23 (*PG 39, 929B–C*) **12. 2. 6** Ioh. 15, 1; *de hoc argumento cf.* Athan. De sent. Dionys. 10 (*PG 25, 493C–496B*); Didym. De Trin. III 8 (*PG 39, 849B–C*) *et* Ps. Basil. Adv. Eunom. IV 3 (*PG 29, 700A–C = Didym. Prot. Log.?*)

R (*fol. 11 'ita detritum, ut retis simile sit' ait Mercati*; *def.* **12. 5** dominus – **6** agricola est, **7** diversae – **10** vel) *VZ SMNCWEO def. L*

125 quomodo quoque ex ipso *O* a per ipsum etiam *W* **126** dubitat *S* **129** et in ipso *VC*

12. 1–3 *titulum hic ponit Z, l. 6* evangelio *W, l. 6* agricola est *C*; *titul. recent. hic O* a; *om. RVSMNE* **1** DE EO – **3** AGRICOLA EST *C* QUOD VITEM SE FILIUS SECUNDUM INCARNATIONEM DIXERIT *ZW* **4** aliud *R* illud *cet.* a m **5** consueverunt *O* a m **7** dicent *Z* dicunt *C* **7 sq.** in agricolae esse m **8** potestatem *SMa.c.NVW* **9** sic] si *W* esse *om. C* **10** nil *E* valeat] videat *W* et] quod *O* a **12** se esse *VWO* a m dixerit *M*

Tamen si placet, ut ex littera argumentemur, fateor et ego, immo profiteor quia vitem se filius nominavit. Vae enim mihi, si sacramentum salutis publicae denegavero! **159.** Quomodo ergo vultis accipere, quod se vitem dei filius nominavit? Si secundum divinam substantiam dictum accipitis et sicut inter agricolam et vitem, ita etiam inter patrem et filium divinitatis creditis esse distantiam, geminam filio, geminam patri facitis iniuriam, filio, quia si secundum divinitatem inferior est quam agricola, inferior etiam Paulo apostolo vestra adsertione necesse est aestimetur, quia et Paulus agricolam esse se dixit, sicut habes: *Ego plantavi, Apollo rigavit, sed deus incrementum dedit.* Num ergo vultis, ut Paulus melior sit dei filio? Habetis unam iniuriam. **160.** Alteram, quia si secundum substantiam generationis aeternae vitis est filius, cum dixerit *ego sum vitis, vos palmites estis*, unius nobiscum etiam illa divina generatio videbitur esse substantiae. Sed *quis similis tibi in diis, domine?* sicut scriptum est, et rursus in psalmo: *Quoniam quis in nubibus aequabitur domino aut quis similis erit domino inter filios dei?* **161.** Nec tamen soli filio derogatis, sed etiam patri. Nam si in agricolae nomine omnis paternae praerogativa est potestatis, cum etiam Paulus agricola sit, patri utique, cui filium negatis aequalem, aposto-

---

23sq. I Cor. 3, 6 **27** *Ioh. 15, 5 **29** *Exod. 15, 11 **30sq.** *Ps. 88, 7

R (*def.* **16** filius—**18** inter *pr.*, **27** ego—**28** generatio; *valde dubiae ll.* **28** videbitur—**31** dei) *VZ SMNCWEO def. L*

15 publice *RE* **15 sq.** quomodo ergo *om. C* **18** in agricola et vite *N* **19** credetis *W*, (*ex* credentes) *Sp. c.* **20** quia si] quasi *Sa.c.m2C* **21** a vestra *W* nostra *Oa* **23** se esse *VSMNCm* habet *Z* **23sq.** sed deus] deus autem *Oa* (*Vulg.*) **25** et alteram *C* quia *om. Z* si *om. V*, *SEa.c.Oa* **27** et vos *ZW* **28** videtur *MN* substantia *R*(*?*) sed] ergo *R*(*?*) **29** tibi] tui *Oa* **31** quis *om. W* domino] deo *SCm* *om. N* **32** derogatur *VC* in *om. C* nomen *C* **33** omnis *om. VC* omnis potestatis *Oa* **34** cui] exui *Sm1*, aequari *s.* exui *Sm2* denegetis *Z* aequalem *om. C* apostolo *Oa*

lum conparatis. **162.** Deinde cum scriptum sit: *Sed neque qui plantat est quicquam neque qui rigat, sed qui dat incrementum deus*, in eo nomine vos summam paternae maiestatis locabitis, quod videtis infirmum. Si enim *qui plantat* et *qui rigat*, nihil est, *sed qui dat incrementum, deus*, videte, quid vestra adserere moliatur impietas, ut et pater nomine sit contemnendus agricolae et deus aliqui, incrementum paterno operi qui tribuat, requirendus. Impie igitur ex nomine agricolae praeferendam dei patris existimant potestatem, in quo sit patri deo cum homine adpellationis commune consortium.

163. Quid autem egregium, si ei, ut vultis, haeretici, filio praeferatur, cuius divina substantia ab humana condicione non discrepet? Nam si vitem filium secundum divinam substantiam adpellatum putatis, non solum corruptelae incertisque elementorum obnoxium iudicatis, sed etiam humanae tantummodo consortem naturae, quia unius naturae sunt vites et palmites, ut non per incarnationis sacramentum carnem dei filius adsumpsisse videatur, sed principium sumpsisse de carne. **164.** Ego autem dicam plane carnem eius, licet novo generationis mysterio, unius tamen naturae fuisse nobiscum et hoc salutis nostrae sacramentum esse, non divinae generationis exordium. Vitis enim est, quia meas sustinet passiones, quandoquidem in illo nixa fragilis prius humana condicio faecundis redivivae fructibus pietatis adolevit.

35sqq. *I Cor. 3, 7

R (*def.* **38** si—**39** vestra, **49** humanae—**53** ego autem) *VZ SMNCWEO def. L* **35** sed *om. VW* **36** incrementum dat *R*, *sed cf. l. 39 et in psalm. 43, 12, 6* **37** nomine vos] omnem vos *Z* enim vos omnem *C* omnem vocis *V* **38** videbitis *Z* qui *alt. om. E* **40** adserere] adferre *V* et *om. VC* **41** aliqui] aliquid *R* aliquod *W* ali qui *Sm1* alius qui *Sm2* alicui *N* aliquis *Z* m **42** qui *exp. S* **43** dei patris praeferendam *VCEO* a estimant *O* a **44** deo patri *W* deo *om. V* hominibus *C* **45** autem] *add.* tam *C* **48** appellare (i *s.* e *m2*) *S* **50** quia—sunt] sicut *O* a vitis *CMN* (*def. R*) **51** non *om. V* carnem *om. O* a **52** adsumpsisse] sumpsisse *MN* de] videatur a *C* **56** sustinuit *CZ* **57** in illa *W*

165. Verumtamen si te pompa delectat agricolae, dicas velim, quis ille sit, qui locutus est in propheta: *Domine, notum mihi fac*, ut *sciam. Tunc vidi cogitationes eorum. Ego ut agnus ductus sum innocens ad immolandum et nesciebam. Adversum me cogitaverunt consilium dicentes: Venite iniciamus lignum in panem eius.* Si enim filius incarnationis futurae loquitur sacramentum — quia impium est ut de patre credas —, filius est utique, qui supra dicit: *Ego te plantavi vitem fructiferam; quomodo conversa es in amaritudinem vitis alienae?* **166.** Itaque et filium vides esse agricolam, unius nominis cum patre, unius operis, unius dignitatis atque substantiae. Ergo si et agricola et vitis est filius, vitem utique secundum incarnationis accipimus sacramentum.

167. Sed non solum vitem esse se dixit, sed etiam botryonem voce prophetica nuncupavit tunc, quando *ad vallem botryonis* exploratores Moyses iussu domini direxit. Quae est illa vallis nisi humilitas incarnationis et faecunditas passionis? Et puto botryonem ideo dictum, quod ex vinea illa 'translata *ex Aegypto*', hoc est 'ex familia Iudaeorum', utilis mundo fructus emicuit. Nemo certe botryonem potest ad generationem referre divinam, aut qui refert, aliud nihil re-

---

60—64 *Ier. 11, 18. 19 **66sq.** *Ier. 2, 21 **72sqq.** *cf. fid. I 135* **73sqq.** *cf.* Num. 13, 24. 25 (23. 24) **77** *cf.* Ps. 79, 9 *cf.* Rom. 9, 5

R (*def.* **61** vidi—**64** si, **73** botryonem) *VZ SMNCWEO def. L*

59 pompo *R* pompam *V* **60** velim quis] vel inquis *M* vel invitus *N* est] sit *E* **61** fac] *add.* finem meum *E* ut *codd., etiam R* (καὶ *Sept.*; et scibo *in psalm. 118, 16, 35 p. 370, 17 Pe.*) **62** adductus *Z* adversus *E* **63** iniciamus] mittamus *O* a (*Vulg.*) **64** pane *SCE* **64sq.** sacramento *Sp.c.m2* sacramenta *N* **66** plantavi te *O* a m (*Vulg.*) te *om. C* fructuosam *N* fructiferam] *add.* omnem verissimam *Z* **67** est *C* in amaritudine *W* alienae *codd., etiam R* (*cf. Hexapla in ed. Ziegler.* ἀμπέλου ἀλλοτρίας) **69** et si *SMN* et *om. RZEO* a m **70** agricolae *MNWE* et *om. MNE* **71** accepimus *EO* a accipiamus *S* **72** se esse vitem *O* a m vitem se esse *W* se *om. Z* **73** butruonem *C* **74** butruonis *C* exploratore . . . *R* **75** est *om. Z* **76** quod] quia m **77** rutilis *Z*

linquit, nisi ut botryonem illum natum ex vite credamus. Itaque adscribit insipiens patri, quod repraehendit in filio.

168. Verum si iam dubitari non potest quod vitis secundum incarnationem dei filius nominatus sit, videtis, secundum quod sacramentum dominus sit locutus *quoniam pater maior me est.* Nam cum hoc in superioribus dixerit, continuo subiecit: *Ego sum vitis vera, et pater meus agricola est,* ut agnosceres secundum id patrem esse maiorem, quia sicut agricola vitium, ita pater dominicae carnis est cultor. Quae et augeri potuit per aetatem et per passionem recidi, ut omne humanum genus ab aestu saecularium noxio voluptatum diffusae salutaribus brachiis crucis umbra velaret.

LIBER QUINTUS

1. *Quisnam est fidelis servus et prudens, quem constituit dominus super familiam suam, ut det illis in tempore cibum? Beatus ille servus, quem veniens dominus eius inveniet sic*

84sq. Ioh. 14, 28 (*cf. fid. II 59—83*) **86** Ioh. 15, 1

V, Prol. 1—4 *Matth. 24, 45. 46 **1sqq.** (*§§ 1—15*) *cf.* Origen. Fragm. Caten. 493 (*XII 3, 1 p. 202/03, 6—18 Klostermann*); Comm. Ser. in Matth. 61. 62 (*XI 2 p. 138, 12—145, 7 Klostermann*)

R (*def.* **82** non—**83** sit, LIBER QUINTUS—**3** quem) *VZ MNCWEO def. L; usque ad V 106 def. S*

80 ut *om. R* **80** vitae *R, Ea.r.* **82** si *om. VC, Ma.c.m2* **83sq.** quod secundum *Ra.c.m1, W* **84** quod] *add.* ad *Oa* domini *C* **86** subicit *C* sum *om. R* **87** cognosceres *S* id *s.l.m2S* **88** viti *Oa* pater *om. N* quae] quia *MN* et *om. W* **89** aetatem] pietatem *Oa* per *alt. om. O* recedi *W* **90** humanum *om. Oa* noxia *V* noxium *W* **91** Explicit Liber IIII. Incipit Liber V. *R* (*sic habuisse e vestigiis conici potest*), *M*, (*om.* Incipit—V) *N*, *VCE* Explicit Feliciter Amen *S* Explicit Liber Quartus. Incipiunt Capitula Libri Quinti (*de quibus cf. Proleg. VI 7; post quae:*) Expliciunt Capitula Libri Incipit Liber V *W* Explicit de fide liber IIII (*sine inscriptione sequuntur tituli libri V, post quae:*) Incipit liber V. De fide *Z* (*cf. Proleg. VI 7*) Explicit liber IIII. Capitulorum libri quinti De fide ad Gratianum augustum recollecta annotatio (*sequuntur novem tituli recent.*) *Oa*

V, Prol. 3 eius] ille *E* invenerit m, (*post* facientem) *E*

facientem. Non vilis hic servus est, magnus aliqui debet esse. Quis est iste, consideremus.

2. Est Petrus ipsius domini ad pascendum gregem electus iudicio, qui tertio meretur audire: *Pasce agniculos meos, pasce agnos meos, pasce oviculas meas*. Itaque pascendo bono cibo fidei gregem Christi culpam lapsus prioris abolevit. Et ideo tertio admonetur, ut pascat, tertio, utrum dominum diligat, interrogatur, ut quem tertio ante crucem negaverat, tertio fateretur.

3. *Beatus* et *ille servus*, qui potest dicere: *Lac vos potavi, non escam; nondum enim poteratis*. Novit enim, quos quemadmodum pascat. Quis nostrum hoc facere potest? Quis potest nostrum vere dicere: *Factus sum infirmis infirmus, ut infirmos lucrifaciam*? **4.** Et tamen ille tantus ad curam gregis 'electus' a Christo, qui sanaret infirmos, curaret invalidos, '*hereticum* a conmisso sibi ovili *post unam correptionem* reppulit', ne unius erraticae ovis scabies serpenti ulcere totum gregem contaminet. Iubet praeterea *stultas quaestiones et contentiones* esse vitandas.

5. Quid igitur nos agimus, inter messis antiquae nova *zizania* inprudentes 'accolae' constituti? Si taceamus, cedere

---

7 sq. *Ioh. 21, 15. 16. 17 **9—12** *cf.* Matth. 26, 70—75 (*cf. spir. II 105*; *sacr. II 7, 21*; *apol. Dav. I 9, 50*; *in Luc. X 175*) **13** Matth. 24, 46 **13 sq.** *I Cor. 3, 2 **16 sq.** I Cor. 9, 22 **18** *cf.* Act. 9, 15 sanaret] *cf.* Act. 20, 9—12; 28, 8—10; II Cor. 11, 29 **19 sq.** Tit. 3, 10 **21 sq.** Tit. 3, 9 **24** Matth. 13, 24—30 accolae] *cf.* I Par. 29, 15

R (*def.* **13** servus—**15** facere, **24** constituti si) *V Z S M N C W E O*, *def. L S*

4 aliqui *R Z C E* aliquid *V W* aliquis *cet.* a m **5** quis] qui *N W E* est *R V W* sit *cet.* a m iste sit *C* **7 sq.** agniculos meos pasce *om. C* **8** meos *om. O* a bono *R* bene *cet.* a m **9** cibo *om. C* abluit *V* **10** admonitus *W* **11** quem] qui *W* **12** fateatur *C* **13** et *om. C* vobis *C p.c.m 2, Z W* (*Vulg.*) potavi] potum dedi *Z W O* a (*Vulg.*) **14** esca *C* **15** quis *pr.*] *add.* enim *O* a **16** nostrum potest Ω a m **17** tantum *V* **19** ovili] *add.* statim Ω a m repellit (repellat *V*) Ω a m **20** scabie *Z* **23** agimus *R V M W* agemus *cet.* a m **24** imprudentis *V* tacemus *C* cedere] sedere *W* caedere *V*

videbimur, si contendamus, verendum est, ne nos quoque iudicemur esse *carnales*. Scriptum est enim de huiusmodi 'quaestionibus' *quia generant lites. Servum autem domini non oportet litigare, sed mansuetum esse ad omnes, docibilem, patientem, cum modestia docentem eos, qui resistunt.* Et alibi: *Si quis autem videtur contentiosus esse, nos talem consuetudinem non habemus neque ecclesia dei.*

Ideoque scribere aliquid sententiae fuit, ut sine strepitu aliquo impietati hereticorum nostra pro nobis scripta respondeant. **6.** Quintum itaque, imperator auguste, hunc librum paramus ordiri. Nam et quartum librum oportuit in illa *vitis* disputatione finiri, ne coacervasse magis librum eundem quodam videremur quaestionum tumultu, quam fructu spiritalis vineae replevisse, nec inconsummatam fidei vindemiam tantis adhuc superfluentibus disputationibus decuit derelinqui.

7. Quinque igitur libros de patris et fili ac spiritus sancti inseparabili divinitate digerimus, sequestrata interim pleniore disputatione de spiritu, provocati magisterio evangelicae lectionis, ut credita nobis quinque fidei talenta quasi quadam horum quinque sorte librorum humanis faeneremus adfectibus, ne forte, cum venerit dominus et invenerit absconditam in terra pecuniam suam, dicat mihi: *Serve male et piger,*

---

26 carnales] I Cor. 3, 3 **27—29** *II Tim. 2, 23—25 **30 sq.** I Cor. 11, 16 **33** hereticorum] *fortasse de Palladii invectiva, anno 379 conscripta; cf. ad fid. III 2*; Diss. Maximin. p. XXXV *sq. Kauffmann* **35** Ioh. 15, 1; *cf. fid. IV 157—168* **41** sequestrata *eqs.*] *cf. epist. 1, 7* (Gratiano Augusto) **43 sq.** *cf.* Matth. 25, 15 **46—49** *Matth. 25, 26. 27

R (*def.* **45 sq.** absconditam—**46** piger) *VZ MNCWEO def. LS*

25 contendimus *W* verecundum *RV* **27** quia] quae *MNE* m autem *om. C* **28** litigari *W* **30** Si quis contentiosus est (*om.* autem) Ω a m **32** ideoque *RZW* eoque *cet.* a m sententia *Z* sententia dei *N* **33** hereticorum—respondeant] per nostra scripta respondeamus *O* a rescripta *Z* **34** imperator etiam auguste *C* **35** ordinari *E* **38** inconsummatum *W* **40** quinto . . . libro *N* m ac fili et Ω a m **42** pleniori *C* planiore *N* de spiritu *om. R* de spiritu sancto *O* a m **44** quandam *Z* quinque *om. W* sortem *Z* **44 sq.** humani . . . affectus *N* **46** in terra *om. C* in terram *NO* a

sciebas quia meto, ubi non semino, et congrego, ubi non sparsi. Oportuit ergo te committere pecuniam meam nummulariis, et veniens ego recepissem quod meum est, aut quemadmodum in alio libro est: *Et ego,* inquit, *veniens cum usuris utique exegissem.* **8.** Date ergo veniam, si quos prolixioris huiusce sermonis offendit audacia. Officii contemplatio cogit credere, quod accepimus. *Dispensatores* sumus *mysteriorum* caelestium. *Ministri* sumus, non ex aequo omnes, sed *unicuique,* inquit, *sicut dominus dedit. Ego plantavi, Apollo rigavit, sed deus incrementum dedit. Unusquisque* igitur enitatur, ut *mercedem* possit accipere *secundum suum laborem. Dei enim sumus,* ut apostolus dixit, *cooperarii, dei cultura, dei aedificatio.* Beatus itaque ille, qui tales faenoris sui cernit usuras, beatus et ille, qui fructus sui operis intuetur, beatus quoque, *qui superaedificat super fundamentum* fidei *aurum, argentum, lapides praetiosos.* **9.** Vos nobis estis omnia, qui haec auditis aut legitis, vos faeneratoris usurae, verbi non pecuniae, vos agricolae reditus, vos aedificatoris aurum, argentum lapidesque praetiosi. In vestris meritis sacerdotalis summa laboris est, in vestris animis fructus episcopalis operis enitescit, in vestris profectibus aurum domini refulget, multiplicatur argentum, si eloquia divina teneatis. *Eloquia* enim *domini eloquia casta,*

---

50 sq. *Luc. 19, 23 **53** I Cor. 4, 1 **54—56** *I Cor. 3, 5. 6 **56—58** I Cor. 3, 8. 9 **60—62** I Cor. 3, 12 **68—70** Ps. 11, 7

R (*def.* **47** sciebas—**48** nummulariis, **57** suum—**59** usuras) *VZ MNCWEO def. LS*

48 et] ut *WE* m **49** reciperem *C* aut] an *C* **50** et *om. Ra.c.m2* exigissem *W*, *Ea.c.m2* exegissem illam *E* m (*Vulg.*) **51** huiuscemodi *MN* m **52** offici *Ra.c.m1* credere] reddere *C* **54** inquid *in mg.* (*m2?*) *R* **55** dominus dedit] dixit paulus *E* deus] dominus *E* **56** nitatur *W* **57** ut] sicut *E* **58** cooperatores (*add.* dei *alt.*) *W* **59** qui —ille *alt. om. C* beatus et *om. W* **60 sq.** supra aedificat *W* **61** super] supra Ω a m **62** aut] vel *C* et *O* a **63** faeneratores *RVZEO* a verbi] *add.* usurae *ZMNCWEO* a m **64** aedificatores *VZMCWO* a lapides *Z* **64 sq.** pretiosos *ZEO* a (*add.* superaedificantes *O* a) **66** enitescet *V* **68** teneamus *MEO* a enim *om. C*

argentum igne examinatum, probatum terrae, purgatum septuplum. Vos ergo facietis faeneratorem divitem, agricolam fructuosum, vos peritum probatis *architectum.* Non adroganter dico, quia non tam mea sunt quam vestra, quae voveo.

10. O si mihi liceat securo de vobis tunc temporis dicere: *Domine, quinque talenta mihi dedisti, ecce alia quinque lucratus sum,* et ostendere vestrarum talenta praetiosa virtutum! *Habemus* enim *thensaurum istum in vasis fictilibus.* Haec sunt talenta quinque, quae iubet dominus spiritaliter faenerari, aut *duo aera* novi et veteris testamenti, quae spoliato illi a latronibus *Samaritanus* ille evangelicus ad curanda vulnera derelinquit.

11. Neque ego, fratres, voti avarus ideo haec opto, ut '*super multa* constituar'. Satis est mihi praemium de vestro profectu. Utinam non indignus eo inveniar, quod accepi! Ea, quae sunt 'me maiora', melioribus tribuenda non exigo, licet soleas, domine, dicere: *Volo autem et huic novissimo dare sicut tibi.* Accipiat igitur *potestatem supra decem civitates,* qui meretur. **12.** Sit ille talis qualis Moyses, qui legis *decem verba* conscripsit, sit ille Iesus Nave, qui subegit *quinque*

---

71 architectum] I Cor. 3, 10 **74sq.** *Matth. 25, 20 **76** II Cor. 4, 7 **77** *cf.* Matth. 25, 14*sqq.* **78** duo aera] Luc. 10, 35 **79sq.** *cf.* Luc. 10, 30—35 **82** Matth. 25, 21 **84** me maiora] *cf.* Eccle. 7, 1 **85sq.** *Matth. 20, 14 **86** Luc. 19, 17 **87sq.** Deut. 4, 13 **88sq.** *cf.* Ios. 10, 22—27 **88—92** *cf.* Origen. In Iesu Nave Hom. 13, 1 (*VII p. 371, 1—372, 3 Baehrens*)

R (*def.* **77** iubet—**78** illi a) *VZ MNCWEO def. LS*

69 purgatum *om. V* septumplum *R* septuplo *VZ* **71** probatis *RVZ* probabitis *cet.* a m **73** o *om. Z* secura *Ra. c. m1* secure m tempore *Z* **74** et ecce *C* m **75** ut ostendam *N* **76** tensaurum *R* thesaurum Ω a m istum *om.* Ω a m **77** quinque *om.* Ω a m iubet] habet *O* a **78** expoliato *C* **79** dereliquit Ω > *C,* a m **81** ego] ergo *EO* a voti] vocer *N* avarus aut *N* **82** supra *C* m multas *V* sat Ω > *VW,* a m **83** proventu *O* a **84** tribuendo *O* a **85** domine soleas *Z* domine *om. V* **86** sicut et *VNWO* a m igitur *om. ZMNWEO* a m **87** qui *alt.*] quae *O* a **88** iesu *CE*

reges et civitates in deditionem accepit, ut esset typus venturum eius nominis virum, cuius imperio corporales omnes deliciae vincerentur, converterentur gentes, ut fidem Iesu Christi magis quam pristina studia sua et vota sequerentur, sit ille David, cui obcurrerunt psallentes iuvenculae dicentes: *Saul triumphavit in milibus, David in decem milibus.* **13.** Mihi sat est, si non 'in exteriores tenebras' extrudar, quemadmodum ille, qui commissum sibi talentum 'in terra' quadam suae carnis 'abscondit', sicut princeps synagogae ceterique principes Iudaeorum, qui *credita* sibi *eloquia dei* humo quadam sui corporis occuparunt deliciisque carnis intenti quasi in quandam exaltati cordis foveam faenus caeleste merserunt. **14.** Nos igitur non intra latibula carnis absconditam domini teneamus pecuniam vel 'mnam illam in sudario reponamus', sed tamquam boni nummularii cum sudore quodam mentis et corporis aequo et parato semper libremus adfectu, ut *prope* sit *verbum in ore tuo et in corde tuo.* **15.** Hoc verbum dei est praetiosum talentum, quo redimeris. Haec est pecunia perquam 'mensa' animarum saepe cernenda aut frequenter

---

94 *I Reg. 18, 7 **94—97** *cf.* Matth. 25, 25. 30 **94sqq.** (*§§ 13—15*) *cf. in Luc. VIII 95* **98** *cf.* Rom. 3, 2 **98—100** *cf.* Matth. 25, 18 **102** *cf.* Luc. 19, 20. 21 **105** Rom. 10, 8 (Deut. 30, 14) **107** mensa] *cf.* Luc. 19, 23

R (*def.* **89** accepit—**93** sit, **101** nos—**103** quodam) *VZ MNCWEO def. LS*

89 et civitates in deditionem] *in mg. add. Z* (= ζήτει?) *R* (*m 1?*) civitates] gabaonitas *N* m civitates eius *V* ditionem *W* **90** omnes *om. O* a **93** qui obcurrerunt *R* psallentes *om. Z* **95** satis *CO* a **96** commissam *R a. c. m 1* terram *R a. c. m 2* quodam *R* quaedam *W* **97** carnis] cordis *R a. c. m 1* principes *C* **98** qui] quia *V* domini *V* quodam *RC, M p. r.* (humus *etiam apud Ambr. fem.*: *cf. exam. VI 2, 7 p. 208, 9; virg. III 4, 17 p. 70, 18 Fa*) **100** quadam *ZC* **101** non *post* domini *C* domini *om. MN* **102** mnam] minam *M a. c. m 2*, minimam *VZM m 2 WE* illam] *add.* non *C*, nam *V* in sudario reponamus *post* **103** boni *O* a **104** liberemus *RVMWE* **106** praetiosum] *add.* est *alt. E* m **107** perquam—**108** agitanda ut *R* per mensas (pro mensis *O* a) anim. saepe cern. ut freq. agitando (agitanda *V*) Ω a m (perquam saepe: '*recht oft*'; *cf. Proleg. not. 26*)

agitanda, ut *in omnem terram* bonorum *sonus* possit exire nummorum, per quam vita paratur aeterna. *Haec est autem* 110 *vita aeterna* quam largitur omnipotens pater, ut cognoscamus *te solum verum deum et quem misisti Iesum Christum.*

1 ## DE EO QUOD SCRIPTUM EST: *UT COGNOSCANT TE SOLUM ET VERUM DEUM ET QUEM MISISTI IESUM CHRISTUM*

1, 16. Unde advertant Arriani, quam impii sint, qui 5 de spe nostra et voto nobis faciunt quaestiones. Et quoniam hinc prae ceteris vociferari solent dicentes separatum a solo et vero deo Christum, intellectus impios pro nostris viribus confutemus. **17.** Hoc enim loco magis intellegere debent

---

108 Rom. 10, 18 (Ps. 18, 5) **109—111** *Ioh. 17, 3

1. 2sq. *Ioh. 17, 3. *De toto argumento* (*§§ 16—48*) *cf.* Didym. De Trin. III 16 (*PG 39, 865B—C; 868Dsqq.*): καὶ τὴν ἐν εὐαγγελίῳ κειμένην ἵνα γινώσκωσί σε—ὡς ἐν τῷ τεσσαρεσκαιδεκάτῳ κεφαλαίῳ τοῦ πρώτου ἐρρήθη λόγου. (*868D*): Τὸ δὲ ἵνα γινώσκωσί σε τὸν μόνον ἀληθινὸν θεόν . . . *eqs.*—*Ad eundem* ΠΡΩΤΟΝ ΛΟΓΟΝ *provocat Didymus* De Trin. III 36 (*PG 39, 965B—C*): Ἀλλ' εἴρηται μὲν ἤδη εἰς ὁμοιότροπα προβλήματα πολλὰ περὶ τούτου (*scil. de Ioh. 17, 3*), καὶ μέντοι ἐν τῷ ΠΡΩΤΩΙ ΛΟΓΩΙ ἐν κεφαλαίῳ δεκάτῳ(*?*), καὶ ἐν τῷδε τῷ βιβλίῳ ἐν κεφαλαίῳ τεσσαρεσκαιδεκάτῳ.—*cf. etiam* Ps. Basil. Adv. Eunom. IV 3 (*PG 29, 705C—708C*) = *Didymi* ΠΡΩΤΟΣ ΛΟΓΟΣ *nondum in compendium redactus Ambrosii fons? cf. denique* Hilar. De Trin. III 14 (*PL 10, 83C—84A*). *De Arianorum argumento cf.* Diss. Maximin. 14 (*p. 69, 20—41 Kauffmann*)

R (*def.* **111** solum—christum) *VZ MNCWEO def. LS*

108 possit] factus sit *Oa* **109** per quem *E* paretur *VMNCWm* partitur *Oa* est *om. Ca.c.m2, Z* **110** largiris *Ωam* **110sq.** ut—christum *om. W* solum verum] verum verum *E*

1. 1 DE EO—**3** IESUM CHRISTUM *hic R* (*praemisso signo antiquo tituli, ac verbis* ut—Christum *minoribus litteris artioreque spatio scriptis*), *ZW, l. 20* deum *C*; *titul. recent. Oa, om. titul. VMNE* **2** ET *pr. om. ZCW* **4** sunt *C* **6** hinc] mihi *N* hic *Oa* esse separatum *C* **7** intellectos *W*

de 'solo et vero deo' quod male obiciunt Arriani, quia haec utilitas, haec merces est perfectae virtutis, hoc divinum et inconparabile munus, ut cognoscamus cum patre *Iesum Christum* nec separemus a patre filium, sicut scriptura non separat. Namque hoc magis ad unitatem quam ad distantiam divinae proficit potestatis, quod idem praemium, unum honorem nobis dat patris filiique cognitio, quoniam mercedem habere non poterit, nisi qui et patrem cognoverit et filium. Sicut enim patris, ita fili cognitio 'vitam' adquirit 'aeternam'. **18.** Itaque sicut *in principio* statim *verbum* cum deo patre pia confessione iuncxit evangelista dicens *et verbum erat apud deum*, ita et hic scribendo verbum domini *ut cognoscant te solum verum deum et quem misisti Iesum Christum*, coniunctione illa patrem utique copulavit et filium, ut Christum *verum deum* a maiestate patris nemo secernat. Numquam enim coniunctio separat. **19.** Et ideo dicendo *ut cognoscant te solum verum deum et quem misisti Iesum Christum* et Sabellianos interficit et Iudaeos exclusit eos utique, qui audirent loquentem, ne aut illi eundem patrem putarent esse quem filium, si non addidisset *et Christum*, aut isti a patre filium separarent.

20. 21. Quaero autem cur non putent subaudiendum et ex superioribus colligendum, ut, quia praemisit *solum*

15sq. *cf.* Ioh. 17, 3 *in.* Ioh. 3, 36; *passim* **18–20** Ioh. 1, 1 **18sqq.** *cf.* Athan. C. Arian. III 9 (*PG 26, 337C–340A*) **20 sqq.** *Ioh. 17, 3

R (*def.* **12** separemus–**13** distantiam, **22** ut–**27** audirent) *VZ MNC WEO def. LS*

9 de solo–Arriani *om.* Ω a m **10** mercis *Rp.c.m2, VMW* perfecta *E* **11** agnoscamus *W* iesum *om.* Ω > *V*, a m (christo *W*) **14** potestati *Z* **15** quoniam] quam *N* m **17** ita et *M* **18** in] a *Ra.c.m1* **19** dicens] dei *E* **20** ita–domini *litt. maior. rubr. cum titulo iungit C* (*cf. supra ad l. 1*) verba Ω a m agnoscant *W* **21** solum] *add.* et *Z* **21sq.** coniunctio illa (il *m2*) *C* **22** filium] *add.* verum deum esse christum *W* **23** a *om. E* **24** coniunctio *om. W* agnoscant *VW* **25** te *om. C* et *alt. om. V* **26** interfecit *O* a iudaeos] arrianos *C* **28** in patre *O* a **29** separent *Z* **30** non] *add.* sic *O* a putent] potest *M* putes *N* **31** quia] qui *R*

verum deum patrem, subaudiamus etiam Iesum Christum *solum verum deum*. Exprimendum enim aliter non fuit, ne duos deos dicere videretur. Nam neque duos dicimus deos et eiusdem cum patre divinitatis filium confitemur. **22.** Itaque quaeramus, qua ratione divinitatis hic putent factam esse distantiam, utrum *deum* negent Christum — sed negare non possunt —, an *verum deum* negent. Sed dicant, si *verum* negant, utrum falsum an nuncupativum deum iudicent. Nam secundum scripturas aut verus deus est aut tantummodo nuncupativus aut falsus, verus ut pater, nuncupativus ut sancti, falsus ut daemones adque simulacra. Dicant igitur, qua filium dei confessione designent, utrum falso praerepto dei nomine an vero quasi nuncupativo inspirationem tantum divinitatis inesse arbitrentur. **23.** Falso praereptum nomen non puto quod dicant, ut apertiore se crimine impietatis involvant, ne ut daemoniis et simulacris, ita etiam Christo falsum dei inditum nomen insinuando se prodant. Sin autem ideo deum putant dictum, quia inspirationem divinitatis habuit, sicut et multi sancti viri — *eos* enim scriptura *deos dixit, ad quos sermo fiebat dei* —, ergo non ultra homines eum praeferunt, sed conparandum hominibus arbitrantur, ut hoc putent eum esse, quod hominibus ipse donavit dicens ad

42 daemones adque simulacra] *cf.* Ps. 95, 5 Ps. 113, 4 **48 sqq.** *cf.* Athan. Ep. Serap. II 4 (*PG 26, 613C*): Εἰ δὲ καὶ θεοὶ πάντες ἐκλήθησαν —ἀληθινός ἐστιν ὡς ὁ πατήρ **50 sq.** Ioh. 10, 35

R (*def.* **34** dicimus—**38** possunt, **44** vero—**46** non) *VZ MNCWEO def. LS*

32 deum verum *V* **33** aliter] alterum *O a* **34** dicimus deos] deos dicimus *C* **35** confitemur] *add.* verum deum esse christum. II. *Z* (*cf. supra l. 22 adnot. crit. W!*) **38** negent] *add.* christum *O a* **39** nuncupatum *R* **41** aut—nuncupativus *alt. om. NC* **43** qua] quia *N* qui *O a* **43 sq.** praerepto dei nomine *R* praereptum (praesumptum *N m*, praeruptum *M a.c.*, praeceptum *W*) dei nomen (d. nom. *om. C*) Ω a m **44** inspiratione *O a* **45** non esse arbitremur *O a* arbitrantur *M N m* praesumptum *N m* **49** deum *om. C* dictum putant deum *O a m* **50** sancti dei multi *O a* **53** eum putent Ω a m

Moysen: *Posui te in deum Pharaoni*, unde et in psalmo dictum est: *Ego dixi, dii estis.* **24.** Et hanc tamen sacrilegorum opinionem Paulus exclusit, qui ait: *Nam et si sunt, qui dicantur dii, sive in caelo sive in terra*; non dixit 'sunt dii', sed *si sunt qui dicantur. Christus* autem, sicut scriptum est, *heri et hodie ipse est. Est* inquit, non solum nomine, sed etiam veritate. **25.** Et bene scriptum est *heri et hodie ipse est*, ut Arriani impietas adstruendi sacrilegii locum invenire non possit. Qui cum legeret in psalmo secundo dicentem filio patrem: *Filius meus es tu, ego hodie genui te*, adnotavit *hodie*, non *heri*, ad aeternitatem divinae generationis referens, quod de carnis resurrectione memoratum est, sicut Paulus in Actibus apostolorum ait: *Et nos vobis adnuntiamus, quae ad patres nostros facta est repromissio, quoniam hanc deus replevit filiis nostris resuscitans dominum Iesum Christum, sicut scriptum est in psalmo secundo: Filius meus es tu, ego hodie genui te.* Sancto igitur spiritu repletus sanctus apostolus, ut illam elideret scaevitatem, ait: *Heri et hodie ipse est et in saecula, heri* propter aeternitatem, *hodie* propter corporis susceptionem. **26.** Est ergo Christus et est semper; qui enim *est*, semper est. Christus autem semper est, de quo dicit Moyses: *Qui est, misit me.* Erat utique

54 *Exod. 7, 1 **55** Ps. 81, 6 **56sq.** **58** I Cor. 8, 5 **58sqq.** *Hebr. 13, 8 **63** Ps. 2, 7 **66–70** *Act. 13, 32. 33 **75** Exod. 3, 14

R (*def.* **54** posui–**56** opinionem, **65** memoratum–**66** adnuntiamus, **71** scaevitatem–**78** non *pr.*) *VZ MNCWEO def. LS*

54 unde–**55** dictum est *om. N* **56** excludit Ω a m et *om. N* **58** si *om. VZMEO* a m si sunt *om. N* **59** inquit] *add.* hoc est Ω a m (non solum nomine hoc est *O* a) **61** arrii Ω a m **62** posset *VZMNCEO* a m **64** et notavit *MN* **65** carnis] caeli *W* caelis *N* r⟨esurrectione⟩ *R*, *VC* adsumptione *MNWEO* a m monstratum *C* **66** sicut–**70** te *om. WEO* a paulus] apostolus *MN* **67** repromissio facta est m repromissionem *VZ* **68** replevit] repromisit *C* adimplevit m **69** iesum *om.* (*vel evan.*) *R* secundo] *add.* dñs d . . . ad me *R* **71** sanctus *om.* Ω a m saevitatem *VMN*, *Op.r.* m et] aut *C* **72** et *om. V* aeternitatem] *add.* generationis *E* **74** qui enim semper est est(*!*) *O* a

Gabrihel, erat Raphahel, erant angeli, sed semper esse, qui aliquando non fuerint, nequaquam pari ratione dicuntur. *Christus* autem, sicut legimus, *non fuit 'est' et 'non', sed 'est' in illo fuit.* Unde vere dei solius est esse, qui semper est.

27. Ergo si et nuncupativum deum non audent dicere et falsum eum dicere maioris est impietatis, superest, ut 'deus verus' sit, veri patris non dissimilis, sed aequalis. Qui cum et iustificet et sanctificet, quos velit, non foris adsumens sed in se habens sanctificandi potestatem, quomodo non est 'deus verus'? Nam apostolus eum utique verum dixit, qui naturaliter deus esset, sicut habes: *Quia tunc*, inquit, *nescientes deum servistis his, qui natura non erant dii*, hoc est qui veri dii esse non poterant, quibus hoc naturaliter minime subpetebat.

2, 28. Verum copiose iam *deum verum* Christum in superioribus libris scripturarum lectionibus adprobavimus. Ergo si Christus, ut edoctum est, 'deus verus' est, quaeramus, qua ratione, cum *solum verum deum* patrem legunt, a patre filium cupiunt separare. **29.** Si dicunt quia 'verus solus deus' pater est, negare non possunt quia et filius 'solus deus veritas' est, quia et Christus *veritas* est. Numquid veritas vero minor est, cum secundum adpellationem nominum verus plerumque a veritate dicatur, sapiens a sapientia, iustus a iustitia?

---

78 sq. II Cor. 1, 19 **86 sq.** *Gal. 4, 8 **86 sqq.** *cf.* Athan. C. Arian. III 9 *in.* (*PG 26, 337C*)

2. 1. 3 Ioh. 17, 3 **7** Ioh. 14, 6 (*cf. spir. I 139*)

R (*def.* **76—78** non *pr.*, **82** qui—**2, 1** iam) *VZ MNCWEO def. LS*

78 christus] in christo *O* a sicut] ut *C* **79** unde et *N* deus solus *W* **80** si et] etsi et *R* noncupativum *C* **81** superest] restat *MNWEO* a m (*evan. R*) **84 sq.** verus deus *WO* a m **85** nam et *O* a eum *om. W* utique *om. E* qui] quia *W* **85 sq.** naturaliter] *add.* verus *O* a **87** his *om. Ma.c.m2N* qui *alt.*] quia *VZCWE* vere *C* **88** non poterant esse *C*

2. 1 deum verum] verum deum *CEO* a m **4** legant *Ma.c.m2NC* m **5** filium *om. R* si] sed *R* sic *W* verus deus solus *Z* m **6** veritas] verus *CW* **7** quia et *RV* et quia a *om.* et *cet.* m veritas est *R* a m est veritas *cet.* minor] maior *Z* **8** cum] quod *MN* **9** sicut sapiens *NE* m a *pr.*] ut *W*

Hoc nos non sentimus inter patrem et filium, quia et patri nihil deest, quia pater est veritatis, et filius, quia veritas est, aequalis est vero.

'SOLUS DEUS' CUM DICITUR, ETIAM CHRISTUM SIGNIFICARI

30. Ut sciant autem, cum *solum* legunt, nequaquam esse a patre filium separandum, meminerint in prophetis a deo dictum: *Ego extendi caelum solus.* Et utique non extendit sine filio pater; ipse enim filius, quia 'sapientia dei' est, dicit: *Quando parabat caelum, cum ipso aderam,* et Paulus de 'filio' dictum esse confirmat: *Initio terram tu fundasti, domine, et opera manuum tuarum sunt caeli.* Sive ergo filius caelum fecit, sicut et apostolus voluit intellegi, et ipse utique non sine patre '*caelum solus* extendit', sive, ut in Proverbiis habes, *deus in sapientia fundavit terram, paravit autem caelos in intellectu,* ostenditur quia nec pater solus sine filio caelos fecit nec sine patre filius. Et tamen qui 'caelos extendit', *solus* dicitur.

31. Quam vero id de filio aperte intellegendum sit, quod 'solus' adpelletur, etsi numquam inscio patre aliquid fecisse credatur, etiam alibi habes, ubi scriptum est: *Extendens caelum*

15sqq. *cf.* Didym. De Trin. III 16 (*PG 39, 865B—C; 868D—869A*); Athan. C. Arian. III 9 (*PG 26, 340A*) **17. 23. 26sq.** *Is. 44, 24 **18** *cf.* I Cor. 1, 24 **19** *Prov. 8, 27 **20** de filio] *cf.* Hebr. 1, 8 **20sq.** *Hebr. 1, 10 **24sq.** *Prov. 3, 19 **30sq.** *Iob 9, 8

R (*def.* **10** filium—**12** est, **24** habes—**25** filio) *VZ MNCWEO def. LS*

10 inter patrem non sentimus Ω a m quia et] quodque *O* a **11** veritatis] veritas *ZC* verax m **13** SOLUS DEUS—**14** SIGNIFICARI *hic R* (*litt. minor. artioreque spatio, praefixo signo antiquo capituli*), *l. 17* solus *ZW* (*add.* III *Z*); significant *W*; *titul. om. VMNCEO* **17** a domino *V* et utique] utque *C* **18** filio] *add.* caelum *W* quia] qui Ω a m **20** initium *V* **21** sive ergo] si uero *R* quia ergo *W* **22** sicut *om. C* **24** autem *om. W* **25** intellectum *C* **26** caelum *VMNWEO* a m **28** id *om. O* a id et (id est *C*) Ω a m **29** appellatur *E*

solus et ambulans quasi in pavimento super mare. Namque evangelium domini docuit nos quod in mari non pater, sed filius ambulavit, quando Petrus eum rogavit dicens: *Domine, iube me venire ad te.* Sed etiam prophetia ipsa documento est; sanctus enim Iob adventum domini prophetabat, de quo vere dixit quia *magnum cetum* erat *debellaturus.* Et factum est; nam feralem illum cetum, diabolum scilicet, ultimis temporibus venerabili corporis sui passione prostratum perculit et adflixit.

32. Est ergo 'solus et verus deus' filius; haec enim et filio praerogativa defertur. De nullo enim, qui creatus est, proprie dici potest quia 'solus' est. Nam cui inest communitas creaturae, quemadmodum quasi solus potest a ceteris separari? Itaque homo rationabilis videtur inter omnia terrena animantia, sed tamen non est solus rationabilis; scimus enim rationabilia esse et caelestia opera dei, angelos et archangelos rationabiles confitemur. Si ergo angeli rationabiles, non utique solus rationabilis homo dicitur.

33. Sed dicunt solum dici posse solem, quia sol alter non est. — Sed ipse sol habet communia multa cum stellis,

---

33 sq. Matth. 14, 28 **36** *Iob. 3, 8 **37–39** *cf.* Is. 27, 1; Ioh. 12, 31; 16, 11 **41 sqq.** *cf.* Didym. De Trin. III 16 (*PG 39, 865C*): Πρὸς τούτοις καὶ ὅτι οὐχ ἁρμόττει κτίσματι κυρίως καὶ καθάπαξ ἡ 'μόνος' καὶ 'ἑνὸς' λέξις—ὡς ἐν τῷ τεσσαρεσκαιδεκάτῳ κεφαλαίῳ τοῦ ΠΡΩΤΟΥ ἐρρήθη ΛΟΓΟΥ

R (*def.* **30** caelum—**37** nam, **40** est ergo—**47** non *fere omnia*) *VZ MNCWEO def. LS*

32 nos *om. W* **33** rogavit eum *O a m* **34** ad te] *add.* super aquam *C* documentum *V* **36** vere *om. V* coetum *V* caetum *W* devellaturus *N* **37** coetum *R V M* caetum *W* zabulum *O a* **38** venerabilis *W O a* **40** vere *O a* deus] dei *W E O a* enim] ergo *Z* **41** filio] fili *E* enim] namque *m* **42** est *om. O a* **46** rationabiliora *C* et *pr. om. Z C* caelestia] *add.* esse *alt. Z* **47** ergo] enim *C* **49** solum *om. R* posse dici Ω *a* **50** sed] at *m* sed et ipse Ω *a m* stellis] *add.* sol iustitiae deus solus. et orietur vobis timentibus nomen domini sol iustitiae et sanitas in alis eius *Z* (*cf. Mal. 4, 2 = 3, 20 Sept.*)

quod percurrit caelum, quod aetheriae illius caelestisque substantiae est, quod creatura est, quod inter omnia dei opera conputatur, quod cum omnibus deo 'servit', cum omnibus 'benedicit' deum, cum omnibus 'laudat'. Non ergo solus proprie dicitur, quia nec a ceteris separatur.

34. Itaque cum patris et filii et spiritus sancti divinitati, quae sola non inter omnia, sed super omnia est, nulla possit creatura conferri — ut de spiritu interim adsertio reservetur —, sicut pater dicitur 'solus deus verus', cui nihil sit commune cum ceteris, ita etiam solus est filius *imago dei* veri, solus *ad dexteram* patris, solus 'virtus dei atque sapientia'. **35.** Solus ergo filius fecit sicut et pater, quia scriptum est: *Quae*cumque *facio, ipse facit.* Cum enim unum opus sit patris et fili, bene de patre et filio dicitur, quia deus solus operatus est, unde etiam cum 'creatorem' dicimus, et patrem et filium confitemur. Nam utique cum Paulus diceret: *Qui servierunt creaturae potius quam creatori*, nec patrem creatorem negavit *ex quo omnia* nec filium *per quem omnia.*

36. A quo alienum utique non videtur, quia scriptum

---

51 *cf.* Gen. 1, 14–18 **51 sq.** aetheriae *eqs.*] *cf.* Basil. Hexaem. I 11 (*PG 29, 25A–28A*); *Ambr. exam. I 6, 23. 24* (*p. 21, 5. 16*; *22, 2. 15 Sch.*) **53 sq.** *cf.* Dan. 3, 62 Ps. 118, 91 **54** *cf.* Ps. 148, 3 **60** Col. 1, 15 II Cor. 4, 4 **61** Rom. 8, 34; Hebr. 1, 3 *al.* virtus *eqs.*] *cf.* I Cor. 1, 24 **63** *Ioh. 14, 10 (*cf. fid. I 22*; *II 98*; *III 90*; *IV 68*; *V 134*) **64 sq.** *cf.* Is. 44, 24 (*supra §§ 30–31*) **65** *cf.* Symbol. Nicaen. 1–2. 11–12 **66 sq.** Rom. 1, 25 **68** I Cor. 8, 6 (*supra IV 138–156*)

R (*def.* **58** ut–**59** verus, **69** videtur–**71** inmortalitatem) *VZ MNCWEO def. LS*

52 inter] in *O* a **53** servit] *add.* quod *W* **54** laudat *om. W* **56** filii *R et codd.* > *V* (fili) et spiritus *RC* spiritusque *cet.* a m divinitatis *W* divinitate *V* **58 sq.** servetur *Z* **59** sit] est *W* solus deus verus deus *Z* **60 sq.** veri dei *O* a m **61** dextera (*om.* ad) Ω a m **62** fecit] facit m quia] sicut *V* **63** et ipse *RV* (*sed cf. fid. III 90*) ipse] ille *N* faciet *C* unum *om. RV* **64** et de filio *ZMNCE* **67** potius] prius *V* creatorem *om. W* **68** omnia *pr.*] *add.* haec m

est: *Qui solus habet inmortalitatem.* Quomodo enim non *habet inmortalitatem* qui *vitam* habet *in semet ipso*? Habet utique in natura, habet in substantia et habet non per gratiam temporalem, sed per 'sempiternam divinitatem'; habet non ex dono quasi servus, sed ex generationis proprietate quasi filius coaeternus et habet *sicut pater. Sicut enim pater habet vitam in semet ipso, ita et filio dedit vitam habere in semet ipso.* Sicut *habet* inquit, sic *dedit.* Didicisti supra, quemadmodum dederit, ne putares esse gratiae largitatem, ubi generationis arcanum est. Cum ergo inter patrem et filium vitae nulla distantia sit, quemadmodum quod 'inmortalitatem solus' habeat pater, filius non habeat aestimari potest? **37.** Unde intellegant nec hoc loco a 'solo deo vero' patre filium separandum, quia probare non possunt quod 'solus et verus deus' filius non sit, cum praesertim et hic aut subaudiatur, ut diximus, et Christum *verum solum deum* esse aut certe aliud ad divinitatem patris et fili, aliud ad incarnationem Christi relatum intellegendum sit, quia non est perfecta cognitio, nisi quae et secundum aeternitatem unigenitum deum verum dei filium Iesum Christum et secundum carnem generatum ex virgine confitetur. Quod alibi hic ipse evangelista nos docuit dicens: *Omnis spiritus, qui confitetur Iesum*

70sqq. I Tim. 6, 16; *cf.* Didym. De Trin. III 16 (*PG 39, 865A–B; 868B–D*) **71** Ioh. 5, 26 **73** *cf.* Rom. 1, 20 **75sq.** *Ioh. 5, 26 **77** supra] *cf. IV 131* **82sqq.** *cf.* Ioh. 17, 3 **91sq.** *I Ioh. 4, 2

R (*def. 69–71, cf. adnot. praeced.*, **73** divinitatem–**80** inmortalitatem *fere omnia*, **84** cum–**91** omnis *fere omnia*); *L* (*inde a l. 80* quemadmodum), *V Z M N C W E O def. S*

70 quomodo–**71** inmortalitatem *om. C* **70sq.** inmortalitatem non habet *O* a m **71** in semet ipso *om. C* **73** per *om. W* habet *om. M a.c. N* **74** quasi servus *om. M a.c. N* **79** intra *E* **80** quod *om. V* **81** pater] *add.* et *C*, si *Z* non habet *Z* **82** nec] ne *O* a deo vero *R W* vero deo *cet.* a m patre *om. C* **83** quod–**84** sit *om. C* **84** aut *om. R V* **85** solum verum *O* a **88** et *om. W* **89** deum verum] domini *C* dei] *add.* verbum *C* **90** confitetur ex virgine *Z* **91** dominum iesum christum *C*

Christum in carne venisse, de deo est. **38.** Denique quam non alienum sit etiam incarnationis hoc loco intellegere sacramentum, docet nos ipsius series lectionis. Sic enim habes: *Pater, venit hora, clarifica filium tuum.* Utique cum et horam venisse commemoraret et clarificari petat, quomodo nisi secundum carnis adsumptionem locutum eum convenit aestimari? Nam nec ulla sibi temporum praescripta momenta divinitas habet nec clarificatione indiget lumen aeternum. Ergo in 'solo vero deo' patre et filium dei *solum verum* secundum divinitatis intellegimus unitatem et in Iesu Christi nomine, quod ex virgine natus accepit, incarnationis agnoscimus sacramentum.

39. Quod si, cum *solum verum deum* patrem legunt, filium cupiunt separare, ergo cum de dei fili incarnatione legunt: *hic est lapis, qui reprobatus est a vobis aedificantibus, qui factus est in caput anguli*, et infra: *non est aliud nomen sub caelo datum hominibus, in quo oportet salvos fieri*, patrem existimant ab inpertiendae nobis salutis beneficio separandum? Sed neque sine patre salus neque *vita aeterna* sine filio.

3, 40. Sed adserunt Arriani: 'Si *solum verum deum* sicut patrem ita et filium dicitis et unius substantiae patrem et filium confitemini, non unum deum, sed duos deos inducitis, quod qui unius substantiae sunt, non unus deus sed duo dii

---

95 Ioh. 17, 1 **100. 104. 110** Ioh. 17, 3 **102** *cf.* Luc. 1, 31; 2, 21 **106—107** Act. 4, 11 **107 sq.** *Act. 4, 12

3. 1 Ioh. 17, 3 **1 sqq.** *cf.* Diss. Maximin. 15 (*p. 69, 33—35 Kauffmann*)

R (*def.* **100** solo—**101** christi, **3. 1** deum—**24** plures sunt: *supersunt sola initia* (*20^{r} B*) *vel partes extremae* (*20^{v} A*) *linearum*) *L V Z M N C W E O def. S*

92 in carnem *V N E* **96** commemoraret *R, Turon.* commemoret *cet.* a m clarificari se *L*, (se *s. l.*) *Z* secundum] per *W* **97** carnis] *add.* hic *C* **99** divina *La.c.m2* divinitatis *O* a **104** si—deum] sicut deum solum verum *C* verum *om. O* a **105** dei *om.* Ω a m **107** qui] quia *N* **108** oporteat *V* oporteat nos m (*Vulg.*) **109** exstimant *W* aestimant *O* a ab] ad *R W* vobis *O* a **110** sed] at m

3. 1 si *om. E O* a *eras. M* **4** quod] inquit *W*, quia m dii *om. C*

videntur esse, sicut duo homines aut duae oves pluresve dicuntur. Homo autem et ovis nec duo homines dicuntur nec duae oves, sed unus homo et una ovis.'

41. Haec Arriani dicunt et hac disputatione versuta simpliciores capere nituntur. Tamen si legamus scripturas divinas, inveniemus pluralitatem magis in ea cadere, quae diversae discretaeque substantiae sunt, hoc est eterousia, idque in Solomonis libris habemus expressum, eo loci scilicet in quo dicit: *Tria sunt autem inpossibilia intellegere et quartum quod non agnosco: vestigia aquilae volantis et vias serpentis super petram et semitas navis navigantis et vias viri in iuventute.* Utique aquila et navis et serpens unius non sunt generis adque naturae, sed differentis discretaeque substantiae, et tamen tria sunt. Contra se igitur sua esse intellegunt argumenta testimoniis scripturarum. **42.** Itaque dicendo patris et fili discretam esse substantiam differentemque deitatem duos utique ipsi deos adserunt. Nos autem, cum et patrem confitemur et filium, adserendo tamen unius esse deitatis, non duos deos, sed unum deum dicimus. Et hoc dominicis eloquiis adprobamus, quia ibi plures sunt, ubi aut naturae aut voluntatum et operationum est differentia. Denique — ut suis sibi testimoniis revincantur —, duo homines dicuntur, quia, licet unius naturae sint iure nascendi, tamen et tempore et cogitatione et opere et loco distant. Et ideo non

---

11 ἑτεροούσια = κτίσματα = μερισμοὶ καὶ διαιρέσεις τῆς θεότητος: *cf.* Athan. De decr. Nic. Syn. 23, 3—24, 1 (*PG 25, 457A—B; II 1 p. 19, 21—20, 5 Opitz*); *al.* **13—16** *Prov. 30, 18. 19

R (*def. ll. 3, 1—24* sunt, *cf. adnot. praeced.*) *L V Z M N C W E O def. S*

10 invenimus *N* magis *om. O* a **11** substantiae] distantiae *C* eterousia *L C W O* a ethero usia *Z* ete ousian *M* et ero usian *N* erusia *V* ἑτερουσία m **12** idque] quem *M N* in *om. N* eo loci *L V E* eo loco *cet.* a m **13** autem *om. O* a autem] *add.* mihi *V* **14** quod *om. O* a cognosco m viam *O* a **15** supra *L C W E* (*def. R*) et vias *om. E* **17** differentes *V* discretae (*om.* que) *W E* **18** intellegant *Z* **21** adserent *L* **23** deos] *add.* esse *C* deum *om. C* **24** ibi] ubi *V N W* m ubi] ibi *N* m **25** est *om. N* **28** opera *W*

potest unus homo dici in significatione et numero duorum, quia non est unitas, ubi est diversitas. Unus autem deus cum dicitur, et patris ac fili et spiritus sancti gloria et plenitudo signatur.

43. Denique tanta veritas unitatis est, ut etiam, quando natura sola generationis aut carnis significatur humanae, et unus homo de multis dicatur, sicut habes: *Dominus mihi adiutor, non timebo, quid faciat mihi homo,* id est non una persona hominis, sed una caro et una fragilitas generationis humanae. Et addidit: *Bonum est sperare in domino quam sperare in homine.* Nec hic utique specialem hominem, sed generalem condicionem designavit. Denique statim subiecit de pluribus: *Bonum est confidere in domino quam sperare in principibus.* Sed ubi 'homo' dicitur, naturae interdum, ut supra diximus, communis inter omnes unitas significatur, ubi 'principes', variarum quaedam differentia potestatum est.

44. Sed inter homines aut in hominibus unius alicuius rei unitas est, aut caritatis aut cupiditatis aut carnis aut devotionis et fidei. Generalis autem unitas, et quae in se secundum divinitatis gloriam conplectatur omnia, solius est patris et fili et spiritus sancti. **45.** Unde et dominus, cum diversitatem inter se hominum designaret, qui nihil habent inter se, quo possint ad unitatem individuae substantiae pervenire: *In lege vestra,* inquit, *scriptum est quia duorum ho-*

---

35 sq. Ps. 117, 6 **38 sq.** *Ps. 117, 8 **41 sq.** *Ps. 117, 9 **52 sq.** Ioh. 8, 17

R (*def.* **34** carnis—**36** non *pr.*, **45** aut—**46** aut *quart.*) *LVZ MNCWEO def. S*

29 in *om. L* **30** unitas non est *CN* m cum *om.* Ω a m **31** ac] et *C* m et *alt.*] ac m **35** sic O_a **36** adiutor] *add.* est *C* mihi faciat *C* **39** hic *om. Z* **41** sperare] confidere Ω a m **43** omnis *E* homines *Z* **44** potestatis *C* **46** rei *om. E* **47** et *pr.*] aut *Lp.c.m2Z* **48** complectitur *E* m est *om. L* **50** habet *CW* **51** quod possit (*add.* inter se *C*) Ω a m **52** pervenire] pertinere (pertenirent *Ma.c.*, pertineret *p.c.*) Ω a m inquit] quid *MN* quia] quod m

minum testimonium verum est. Et cum praemisisset *duorum hominum testimonium verum est,* ubi venit ad suum et patris testimonium, non dixit 'verum est testimonium nostrum, quia duorum deorum testimonium est', sed: *Ego,* inquit, *sum qui testimonium perhibeo de me ipso, et testimonium perhibet de me, qui misit me, pater.* Supra quoque similiter ait: *Et si iudico ego, iudicium meum verum est, quia solus non sum, sed ego et qui me misit pater.* Itaque et infra et supra et patrem signavit et filium nec pluralitatem admiscuit nec divinae unitatem substantiae separavit. **46.** Evidens est igitur quia, quod unius est substantiae, separari non potest, etiamsi non sit singularitatis, sed unitatis. Singularitatem dico, quae graece monotes dicitur. Singularitas ad personam pertinet, unitas ad naturam. Ea vero quae diversae substantiae sunt, non solum unum, sed etiam plura dici solere, licet iam et prophetico claruerit testimonio, expressius tamen ipse apostolus declaravit dicens: *Nam et si sunt, qui dicantur dii, sive in caelo sive in terra.* Vides igitur, quia hii, qui ex diversis substantiis sunt et non ex unius veritate naturae, adpellantur dii. Pater autem et filius, quia unius substantiae sunt, non duo dii, sed *unus deus pater, ex quo omnia, et unus dominus Iesus, per quem omnia. Unus* inquit *deus pater* et *unus dominus Iesus,* et supra *unus deus,* non duo, et infra

---

56—58 Ioh. 8, 18 **58—60** Ioh. 8, 16 **69sq.** I Cor. 8, 5 **72sq.** *cf. spir. III 92a* **73sqq.** *I Cor. 8, 6 **75** unus deus] *cf.* I Cor. 8, 4

R (*def.* **55** non—**57** et, **66** naturam—**67** et) *L V Z M N C W E O def. S*

53 et—**54** est *om. C* **54** hominum *om. O a* **55** non—**56** est *om. C* **58** me misit *V M C* **59** verum] iustum *O a* **60** misit me *R O a m* et *quart. om. O a* **61** signavit *om. E* significavit *L N W* m et pluralitatem non admiscuit *O a* **62sq.** est *bis om. O a* **65** singularitatem (singulari autem *W*)] *add.* hanc Ω a m monotes *V M E* monetes *R* monothes *Z,* (h *s. l.*) *L* monostes *C* monotos *N* monas *W* μόνότέσ *O a* μονοτὴς (*sic*!) m **67** per plura *O a* iam] etiam *V N C W O a* **68** claruit *E* **70** hii *R L C* dii *W* hi *cet.* a m **71 sq.** dii appellantur Ω a m **72** quia] qui *E* **74** iesus] *add.* christus *O* a m (*Vulg.*)

unus dominus, non duo. **47.** Pluralitas ergo excluditur, non unitas sequestratur. Sed quemadmodum, cum legimus 'dominum Iesum', nec patrem — ut supra diximus — a dominationis iure secernimus quod ei commune cum filio est, ita cum legimus *solum verum deum* patrem, nec filium a solius veri dei iure possumus separare, quod ei commune cum patre est.

48. Aut dicant, quid aliud sentiant, quid arbitrentur, cum legimus: *Dominum deum tuum adorabis et illi soli servies*, utrum Christum non adorandum et Christo non existiment serviendum. Quod si illa, quae *adoravit eum*, Chananea impetrare meruit, quod poposcit, et Paulus apostolus, qui 'servum' se Christi prima scriptorum suorum praefatione profitetur, *apostolus* esse meruit *non ab hominibus neque per hominem, sed per Iesum Christum*, dicant, quid arbitrentur sequendum, utrum cum Arrio mallint sibi societatem esse perfidiae, ut *solum* et *verum deum* Christum negando ostendant quia nec adorandum eum nec serviendum ei iudicent, an vero consortium mallint habere cum Paulo, qui serviendo atque adorando etiam Christum utique *solum verum deum* voce adfectuque non diffitebatur, quem pio servitio fatebatur.

---

78 supra] *cf. fid. II 39sqq.* **80. 92. 95** Ioh. 17, 3 **84** Matth. 4, 10 (Deut. 6, 13) **86** Matth. 15, 25 **88** Rom. 1, 1 **89 sq.** Gal. 1, 1

R (*def.* **77** cum—**79** secernimus, **89** non—**91** sibi) *LVZ MNCWEO def. S*

76 duo] *add.* dii m et non duo *O* a m **80** verum solum (dn̄m?) *R* **81** iure *om. O* a **83** quid *alt.*] quidve Ω a m **84** illi] ipsi Ω > *Z*, a m **85** estiment *L*, *M a. c. m 2 W* estimant *N* extiment *C* **86** eum *om. Z* **88** qui *om. O* a se servum *L* **91** mallent *C* **92** christum *om. N* **93** eum] deum *O* a ei] deo *i. r. L* **94** mallint *R*, *cf. ThesLL. 193, 23sqq.* **95** orando *LVZ*, *W a. c.*

DE EO QUOD DOMINUS DIXIT: *VOS ADORATIS QUOD NESCITIS NOS ADORAMUS QUOD SCIMUS*

4, 49. Quod si qui dicet quoniam deum patrem adorat et filius, quia scriptum est: *Vos adoratis, quod nescitis, nos adoramus, quod scimus*, consideret, quando et apud quem et cuius suscepto loquatur adfectu. **50.** Denique et in superioribus non inmerito praemissum est quia *Iesus ex itinere fatigatus sedebat* et a Samaritana bibere postulabat, quia secundum carnem hominis loquebatur; nam secundum divinitatem nec fatigari poterat nec sitire. **51.** Deinde cum Samaritana quasi 'Iudaeum' adpellaret et 'prophetam' putaret, quasi Iudaeus, qui spiritaliter mysteria legis doceret, respondit ei: *Vos adoratis, quod nescitis, nos adoramus, quod scimus. Nos* inquit, hoc est: se hominibus copulavit. Quo autem nisi secundum carnem hominibus copulatur? Et ut ostenderet quia secundum incarnationem responderat, addidit: *Quia salus ex Iudaeis est.* **52.** Sed statim post hoc sequestravit hominis adfectum dicens: *Veniet*, inquit, *hora, et nunc est, quando veri*

---

4. 1sqq. Ioh. 4, 22 **8sq.** Ioh. 4, 6 **9** *cf.* Ioh. 4, 7 **11sq.** *cf.* Ioh. 4, 9 **12** *cf.* Ioh. 4, 19 **17sq.** Ioh. 4, 22 **19sq.** Ioh. 4, 23

R (*def. tituli* **4, 1sq.** de eo quod *et* **2** (adora)tis—**3** scimus **6** consideret —**7** in, **16** copulatur—**18** sequestravit) *LVZ MNCWEO def. S*

4. 1 DE EO—**3** SCIMUS *hic C*; *l. 5* scriptum est (*L u. t., add. in mg.* cap. IIII *m2*), (*W u. t.*), *Z* (*add.* IIII); *l. 6* scimus *R* (*mutilus*: *cf. supra*); *titul. recent. O* a; *om. titul. VMNE*; *in linea tituli add. in mg.* p̄ (= caput?) l **3** *R m 1 vel m 2* **4** qui *om. C* quis *M p. c. W O* a m dicit *C W* dicat *O* a m quoniam] quod *V* adoret *VO* a **5** et non filium *Z* vos— **6** scimus *ut partem tituli* (*cf. ad. l. 1*) *LZW* et nos *C* **6** apud quam *MNE* **7** loquebatur *C* in *om. M a. c. N* **8** fatigatus ex itinere *O* a m **9** quia *om. V* **11** deinde—**12** adpellaret *om. R* cum *om. O* a **12** et] et cum eum *R* **13** legis mysteria *V* ei *om.* m ei] dicens *O* a **14** nos *alt.*—**16** copulatur *om. EO* a **15** quo] quomodo *C* m an *W* **16** quia] qui *W* **17** responderet *W* **18** haec *ZC* hominis] humanitatis *V* **19** inquit *om.* m et] ut *C*

adoratores adorabunt patrem. Non dixit 'adorabimus', quod utique dixisset, si consortium nostri subiret obsequii. **53.** Verum cum legerimus quia magi *adoraverunt eum*, intellegere debemus quia non potest per eandem naturam et adorare quasi servus et adorari quasi dominus, sed potius quia ut homo inter homines adorare dicitur et quasi dominus a famulis adoratur.

54. Multa ergo secundum incarnationis legimus et credimus sacramentum, sed in ipsa naturae humanae adfectione maiestatem licet spectare divinam. 'Fatigatur *ex itinere Iesus*', ut 'reficiat' fatigatos, 'petit bibere' daturus, 'esurit' cibum salutis esurientibus traditurus, moritur vivificaturus, sepelitur resurrecturus, tremulo pendet in ligno confirmaturus trementes, caelum caligine obducit, ut inluminet, terras tremefacit, ut solidet, maria conturbat, ut mitiget, reserat tumulos mortuorum, ut ostendat domicilia esse vivorum, creatur ex virgine, ut ex deo natus esse credatur, nescire se simulat, ut scire faciat nescientes, adorare quasi Iudaeus dicitur, ut quasi verus dei filius adoretur.

---

22 Matth. 2, 11 (*supra fid. I 31. 32*) **27** Multa ergo—**36** ex deo natus esse credatur] *cf.* Concil. Cpol. II Exempla sanctorum Patrum (*IV 2 p. 84, 1—8 Schwartz*) **29 sq.** Ioh. 4, 6 **30** reficiat] *cf.* Matth. 11, 28 petit bibere] *cf.* Ioh. 4, 7. 13. 14; 7, 37 esurit *eqs.*] *cf.* Ioh. 4, 31. 32 **31** *cf.* Ioh. 6, 27 *sqq.* **32 sq.** *cf.* Luc. 23, 43 **33** *cf.* Luc. 23, 44—47 **33 sq.** terras] *cf.* Matth. 27, 51 **34** *cf.* Matth. 8, 24—26 **34 sq.** reserat] *cf.* Matth. 27, 52. 53 **36** *cf.* Matth. 1, 20—23 **36 sq.** nescire] *cf.* Marc. 13, 32 **37** adorare] *cf.* Ioh. 4, 22

R (*def.* **28** humanae—**30** fatigatos, **38** filius adoretur) *L V Z M N C W E O def. S*

21 si dixisset *C p.r. m2* obsequium *C* verum] denique *C* **22** quia] quod *O a m* magi adoraverunt *R* maria adoraverunt *L Z C* maria adoravit *V M N W E O a m* **23** quia *om. Z* quod *O a m* **24** quia ut] quasi *C* **25 sq.** a famulis] et filius *O a* **28** adfectatione *V* **29** divinam *om. W* fatigatus *W* **30** petiit *R* bibere] *add.* sitientibus potum spiritalem *O a m* (*sed. cf. spir. I 165*) **31** cibos esurientibus salutis *O a* **32** pendit *R M*, *La. c.* **33** terram *Cpol. II l. c. p. 84, 6* **34** tremefecit *W* tremere facit *Cpol. II l. c.* **37** scire se (se *s. l. m1?*) *L*, *V* **38** verus *om. V* deus filius *C E m*

DE EO QUOD SCRIPTUM EST: *CALICEM QUIDEM MEUM BIBETIS, SEDERE AUTEM AD DEXTERAM MEAM VEL AD SINISTRAM NON EST MEUM DARE VOBIS, SED QUIBUS PARATUM EST A PATRE MEO*

5, 55. 'Quomodo' inquiunt 'filius dei solus verus deus potest esse similis patri, cum ipse dixerit filiis Zebedei: *Calicem quidem meum bibetis, sedere autem ad dexteram meam vel ad sinistram non est meum dare vobis, sed quibus paratum est a patre meo*?'

Hoc igitur vestrum divinae, ut vultis, inaequalitatis est argumentum, cum in eo magis venerari domini clementiam, adorare gratiam deberetis, si tamen 'virtutis atque sapientiae dei' profunda secreta possitis advertere. **56.** Considerate enim quae *cum filiis* et pro filiis petat. *Mater* est utique, cui pro filiorum honore sollicitae inmoderatior quidem, sed tamen ignoscenda mensura votorum est, atque mater aetate longaeva, studio religiosa, solacio destituta, quae tunc temporis, quando vel iuvanda vel alenda foret validae prolis auxilio, abesse sibi liberos patiebatur et voluptati suae mercedem sequentium Christum praetulerat filiorum. Qui prima voce

---

5. 2sqq. Matth. 20, 23; *cf.* Origen. In Matth. Tom. XVI 4 (*X p. 471, 11sqq. Klostermann*); Didym. De Trin. III 29 (*PG 39, 945D—949A*); Ps. Basil. Adv. Eunom. IV 3 (*PG 29, 708C*) **13 sq.** *cf.* I Cor. 1, 24 **15** Matth. 20, 20 mater *eqs.*] *cf.* Origen. *l. c.* (*p. 472, 30—473, 15 Klostermann*)

R (*def.* **1** eo—**4** dare, **14** considerate—**16** sed) *LVZ MNCWEO def. S*

5. 1 DE EO—**5** MEO *hic R* (eo—**4** dare *evan.*; *sed conservatur in mg. signum tituli antiquum*), *C*; DE EO QUOD SCRIPTUM EST *praemittunt l. 8 ipsi loco scripturae* (*LW u. t.*) *Z*; *add.* V *Z*, cap. V *et sign. capituli Lm2 om. titul. VMNE* **6** verus solus *L* **9** vel] aut *C* dari *W* **11** igitur] *add.* verum (*om.* ut vultis) *C* vestrum divinae] vestrae differentiae *Oa* non aequalitatis *Oa* **12** argumentum] sacramentum *N* clementiam et *LZC* **14** possetis *ZNEOam* etenim *E* **15** quae cum] quaecumque *NC* et pro filiis *om. Oa* cui *om. N* **16** sollicita *W* **19** ausilio *R* **20** obesse *Z* sibi *om. C* voluptatis *ZNW*

vocati a domino, ut legimus, *relictis retibus et patre secuti sunt eum.* **57.** Haec igitur studio maternae sedulitatis indulgentior obsecrabat salvatorem dicens: *Dic ut sedeant hi duo filii mei unus ad dexteram tuam et alter ad sinistram in regno tuo.* Etsi error, pietatis tamen error est; nesciunt enim viscera materna patientiam. Etsi voti avara, tamen veniabilis cupiditas, quae non pecuniae est avida, sed gratiae. Nec inverecunda petitio, quae non sibi, sed liberis consulebat. Matrem considerate, matrem cogitate! **58.** Sed nihil mirum, si vilis vobis videtur circa filios adfectus parentum, qui etiam omnipotentis patris vilem putatis esse circa unigenitum filium caritatem. Dominus caeli atque terrarum verecundabatur — ut secundum adsumptionem carnis et virtutes animae loquar —, verecundabatur, inquam, et ut ipsius verbo utar, confundebatur matri pro filiis postulanti etiam suae sedis consortium denegare. Vos aeterni dei filium proprium interdum pro ministerio stare contenditis, interdum famulatorium, hoc est non ex maiestatis unitate, sed ex patris praeceptione vultis eius esse consessum, et negatis hoc deo vero dei filio, quod ille hominibus aperte noluit denegare. **59.** Considerabat enim matris dilectionem, quae filiorum mercede grandaevam solabatur senectam et

---

22 sq. Matth. 4, 22 **24 sq.** *Matth. 20, 21 **33 sq.** *cf.* Didym. De Trin. III 29 (*948A*): Ἐρρήθη οὖν οὕτω διὰ τὴν δουλικὴν μορφήν **34—36** *cf.* Matth. 20, 23

R (*def.* **24** duo—**26** materna, **35** verbo—**37** vos) *L V Z M N C W E O def. S*

23 eum] deum *N* materno *N* sed utilitatis *M N* **24** dic *M* (*probabiliter R*), *Turon. 265* (dic ait, *om.* dicens), *om. cet.* hii *L C* **25** et *om. W* alius ad sinistram tuam *O a* **26** materna viscera *O a* m **27** ueniauilis *E* veneabilis *Ma.c.m2* venerabilis *L V*, *Mp.c.m2 O a* **31** qui] quia *O a* **34** virtutis *R Z M C*, *Ep.c.* animi *C* **35** verbis *E* **36** postulanti] supplicanti *C* **38** famulari *N* est non *om. W* **39** consensum *V C W* **40** aperte] aparte *N* a patre *M E om. R* **41** negare *C* **42** filiorum] *add.* dilectione (*alio atramento del. m1?*) *R* mercedem *V W* grandebam *R* (*signo apposito add. in mg. inf. m?* ego te est vit . . . *?*: *cf. Campana p. 47*) consolabatur *W*

desideriis licet fessa maternis carissimorum pignorum tolerabat absentiam.

60. Considerate etiam feminam, hoc est sexum fragiliorem, quem dominus propria nondum confirmaverat passione. Considerate, inquam, Evae illius primae mulieris heredem, transfusa in omnes inmoderatae cupiditatis successione labentem, quam dominus adhuc proprio sanguine non redemerat, nondum inolitam adfectibus omnium divini contra fas honoris adpetentiam suo Iesus cruore diluerat. Hereditario mulier delinquebat errore.

61. Et quid mirum, si mater pro filiorum suorum, quod est tolerabilius quam pro se, quando etiam apostoli ipsi inter se, sicut legimus, de sui praelatione certabant? **62.** Non debuit igitur medicus omnium destitutam matrem et aegram adhuc mente pudoris convicio sauciare, ne postulato sibi superbius denegato quasi inmoderatae petitionis damnata maereret.

63. Denique dominus, qui honorandam sciret esse pietatem, non mulieri, sed filiis eius respondit dicens: *Potestis bibere calicem, quem ego bibiturus sum?* Dicentibus autem illis *possumus ait illis* Iesus: *Calicem quidem meum bibetis,*

---

45 feminam] *cf.* Origen. *l. c.* (*p. 473, 16—19 Klostermann*) **47—52** *cf.* Gen. 3, 5. 6 **50 sq.** divini honoris adpet.] *cf.* Gen. 3, 5 (eritis sicut dii) **51 sq.** hereditario errore] *cf. in psalm. 118, 6, 21. 22* (*p. 119, 2—4. 13 Pe.*); *8, 24* (*p. 164, 28—165, 3 Pe.*); *myst. 6, 32* (*p. 102, 6, 24—28 Fa.*); *sacr. III 1, 7* (*p. 41, 1, 72—78 Fa.*); *inst. virg. 13, 84* (*PL 16, 325C*); *spir. III 74* **55** *cf.* Matth. 20, 24—28; Luc. 9, 46; 22, 24; *al.* **61—65** *Matth. 20, 22. 23

R (*def.* **45** fragiliorem—**47** illius, **55** non—**57** sibi) *LVZ MNCWEO def. S*

43 licet *om. EO* a **47** hereditatem *O* a **48** transfusam *LZWO* a omnis *V* omni *W* successionem *O* a labantem *VZMCWE* **49** proprio adhuc *C* **50** omnibus *V* omnem *O* a divini *RV*, inmodici *cet.* **51** iesus *om. MN* m hereditario] *add.* igitur Ω a m **54** quem *MN* pro se quando] prosequendo *VN* si ipsi quando *O* a **55** prolatione *N* **57** mente *LC* mentis *W* mentem *cet.* a m convicia *Z* **58** superius *O* a **59** mereret *LVZMNCW* **63** illis *om. C*

sedere autem ad dexteram meam vel ad sinistram non est meum dare vobis, sed quibus paratum est a patre meo. **64.** Quam patiens et clemens dominus, quam alta sapientia et bona caritas! Volens enim ostendere quia non perfunctoriam rem aliquam discipuli postularent, sed eam, quam impetrare non possent, praerogativam eius paternae honorificentiae reservavit, non metuens, ne quid iuri proprio derogaret, qui *non rapinam arbitratus est esse se aequalem deo.* Simul diligens discipulos, qui — sicut habes — *usque in finem dilexit eos*, noluit his, quos diligeret, videri quod peterent denegasse sanctus et bonus, qui mallet aliquid dissimulare de iure quam de caritate deponere. *Caritas* enim *patiens est, benigna est, non aemulatur, non inflatur, non quaerit quae sua sunt.*

65. Denique ut agnoscatis non infirmitatis, sed indulgentiae esse, quia dixit *non est meum dare vobis*, ubi sine matre filii Zebedei rogant, nihil de patre dixit. Sic enim habes: *Non est meum dare vobis, sed quibus paratum est*; ita Marcus evangelista posuit. Ubi vero mater pro filiis rogat, hoc est secundum Matthaeum, *non est*, inquit, *meum dare vobis, sed quibus paratum est a patre meo.* Hic addidit *a patre meo*, quia maiorem indulgentiam maternus poscebat adfectus.

66. Quod si putant dicendo *quibus paratum est a patre meo* quia aut patri plus tribuit aut sibi aliquid derogavit, dicant, utrum et illic putent patri aliquid derogatum, quia dixit in evangelio filius de patre: *Pater non iudicat quem-*

---

70 sq. Phil. 2, 6 **72** Ioh. 13, 1 **75—77** I Cor. 13, 4. 5 **79 sqq.** Matth. 20, 23 **81** Marc. 10, 40 **86. 99** Matth. 20, 23 **89. 91** *Ioh. 5, 22

R (*def.* **67** perfunctoriam—**69** honorificentiae, **80** patre—**82** Marcus) *L V Z M N C W E O def. S*

67 enim *om. R(?)* **68** eam] etiam *O a* **69** possunt *E* **70** denegaret *V N W* qui] quia *E* **71** est arbitratus *Turon. 265* esse *om. N* aequalis *C* **72** qui *R C* quod *O a* quia *cet. m* sicut] sic *O* eos] nos *N* **74** sanctus *om. V* bonus *R, add.* dominus *Ω a m* qui] quod *O a* **74 sq.** de iure *om. M N* **78** non infirmitatis sed *om. C* **82** matrem *C* **84** hic— **85** meo *om. C* **86** est] *add.* ut *V* **87** irrogavit *O a* **88** illi *W*

quam. **67.** Quod si sacrilegum putamus credere, quia pater ita *iudicium detulit filio*, ut ipse non habeat — habet enim nec potest amittere, quod naturaliter habet divina maiestas —, sacrilegum utique aestimare debemus quia non potest filius dare, quidquid aut homines mereri possunt aut quaevis accipere creatura, praesertim cum ipse dixerit: *Ego ad patrem vado, et quodcumque ab eo petieritis in nomine meo, hoc faciam.* Si enim, quod pater dare potest, filius non potest, mentita est ergo *veritas*, et non potest facere, quidquid in nomine eius pater fuerit obsecratus. Nec enim ideo dixit *quibus paratum est a patre meo*, ut tantummodo a patre poscant; nam omnia, quaecumque a patre fuerint postulata, se donare memoravit. Denique non dixit 'quodcumque a me petieritis, hoc faciam', sed: *Quodcumque ab eo petieritis in nomine meo, hoc faciam.*

6, 68. Quaero nunc, utrum possibile aliquid humanae condicioni aut alicui creaturae an inpossibile putent a Zebedei coniuge et filiis postulatum. Si possibile, quomodo ad sinistram suam vel ad dexteram inpertiendae apostolis sedis non habuit potestatem, qui omnia fecit esse, quae non erant? Aut quomodo non poterat iudicare de meritis hominum, cui *pater dedit omne iudicium*? **69.** Notum est, quemadmodum dederit; nam quomodo quasi indigens accepit filius, qui omnia creavit ex nihilo? Quorum igitur naturas fecerat,

---

95sq. 103 *Ioh. 14, 12. 13 **98** Ioh. 14, 6
6. 5 *cf.* Ioh. 1, 3; *al.* **7** *Ioh. 5, 22 **9** *cf.* Ioh. 1, 3

R (*def.* **91** non—**93** aestimare *fere omnia*, **101** fuerint—**103** faciam, **6, 9** ex —**12** patrem) *L V Z M N C W E O def. S*

90 si *om. V* sacrilegium (i *alt. dub.*) *R* credere] dicere *O a* **92** habet naturaliter *O a* **93** utique] itaque *C* **94** quidquid] quicquam quod *O a* **96** ab eo *om. N C* **98** et non] non enim *O a* non *om. V* quidquid] quicquam quod *O a* **100** patre *alt.*] *add.* meo *R* poscat *N* poscatur m **101** donare] donata *W* **102** a me *om. L* petieris *E* faciat *N*

6. 1 possibile] *add.* sit *Z* **2** alicuius *C* aliquid *L* a *om. L V* **4** impertiendi (sedis!) *R* apostoli *O a* **5** quae] cum *O a* **6** potuit *C*

eorum iudicium non habebat? 'Dedit autem pater *omne iudicium*', *ut omnes*, inquit, *honorificent filium, sicut honorificant patrem*. Non igitur potentia fili, sed cognitio nostra profecit; neque enim aliquid ad substantiam eius accedit, sed ad nostram utilitatem, quod a nobis cognoscitur, ut 'cognoscendo dei filium vitam habeamus aeternam'.

70. Cum autem in cognitione fili dei honor illius, noster autem, non illius, sit profectus, si quis putat quia 'dei virtus' illo honore cumulatur, necesse est etiam deum patrem credat posse cumulari, quia et ipse per cognitionem nostram clarificatur sicut filius, iuxta quod scriptum est dicente filio: *Ego te clarificavi super terram*. Ergo si possibile aliquid erat, quod petebatur, in potestate utique fili fuit.

71. Sed tamen ostendant, qui possibile putant, quis de hominibus aut ceteris creaturis *ad dexteram* aut *ad sinistram* dei sedeat. Pater enim dicit filio: *Sede ad dexteram meam*. Itaque si quis *ad dexteram* filio sedet, inter ipsum utique et patrem, ut humano usu loquamur, filius medius repperitur. **72.** Non ergo possibile homini aliquid petebatur. Sed noluit dicere quod homines secum sedere non possent, siquidem divinam suam gloriam celare, priusquam resurgeret, non divulgare cupiebat. Nam et supra cum inter famulos suos

10–12 Ioh. 5, 22. 23 **14 sq.** *cf.* Ioh. 17, 3 **17** *cf.* I Cor. 1, 24 **21** Ioh. 17, 4 **21 sq. 24. 25** *cf.* Matth. 20, 21 **25** *Ps. 109, 1 **31–33** *cf.* Matth. 17, 3. 9

R (*def. inter fol. 25*^{v} *B et 26*^{r} *A*: **6. 23** *inde a v.* possibile–**8. 84**, cui hoc) *L V Z M N C W O, Turon., def. S, inde a l.* 12 non *E*

10 horum *C* habeat *O* a pater] *add.* filio *W O* a m **12** non–**55** vel *om. E* **13** proficit *M, W p.c., Turon. O* a enim *om.* m **14** agnoscitur *V* **14 sq.** cognoscendi *R* **16** cognitionem *L C W* nostri *La.r.* **18** est *om. O* a credat *om. R* **19** et *om. W* **23** qui] si *N* m possibile] *inde ecxiderunt folia 6 quaternionis XIIII in R* quis *C* qui *La.c. V Z M N W* m quid *Lp.c. O* a **24** aut de (*s. l.*) ceteris *C* aut ad dexteram m ad *alt. om. W* **25** sedeant *La.c.* (n *exp.*) **26** filii *Lp.c.m2 N C*, dei *W* et *om. V* **27** loquar *C* **28** homini] humani *C* **29** quod] cum *O* a possint *M N*, (sedere secum non possint) m **30** celari *M N* m **31** devulgare *Ma.c.m2 Z C W* divulgari m et *om. V O* a cum supra *O* a

Moysen et Helian apparuisset in gloria, monuerat discipulos, ne cui dicerent quod vidissent. **73.** Itaque si possibile non erat hominibus vel creaturis ceteris hoc mereri, non debet videri filius minus posse, quia non dedit apostolis, quod nec pater hominibus vel creaturis dedit. Aut dicant, cui horum dederit pater. Non utique angelis, de quibus scriptura dicit quia *omnes angeli stabant in circuitu sedis*; denique et Gabrihel stare se dixit, sicut habes: *Ego sum Gabrihel, qui adsto ante dominum.* **74.** Non ergo angelis, non senioribus, qui 'adorant sedentem'. Illi enim non supra sedem maiestatis sedent, sed ut dixit scriptura, *in circuitu sedis.* Sedes enim aliae viginti et quattuor sunt, ut habes in Apocalypsi Iohannis: *Et supra sedes viginti quattuor seniores sedentes.* In evangelio quoque ipse dominus dicit: *Cum sederit filius hominis in sede maiestatis suae, sedebitis et ipsi super sedes duodecim iudicantes duodecim tribus Istrahel.* Non ergo sedis suae dixit apostolis dari posse consortium, sed alias illas sedes esse duodecim, quas tamen non pro corporali consessu, sed pro successu spiritalis gratiae aestimare debemus. **75.** Denique in libro Regnorum dixit Michaeas prophe⁺a: *Vidi dominum deum Istrahel sedentem super thronum suum, et omnis militia caeli stabat circa eum ad dexteram eius et ad sinistram.* Quomodo igitur stan-

---

38 Apoc. 7, 11 **39 sq.** *Luc. 1, 19 **40 sq.** *cf.* Apoc. 4, 10 **42—44** *Apoc. 4, 4 **45—47** *Matth. 19, 28 **45—50** *cf.* Origen. *l. c.* (*X p. 475, 21—29; 477, 16—478, 16 Klostermann*) **51—53** *III Reg. 22, 19 (*cf. Origen. X p. 474, 13—20*)

L V Z M N C W O, Turon., def. R S E

32 helian *V* heliam *C* eliam *cet.* a m gloriam *M a.r. N C* discipulos suos *W* **34** hominibus erat *O* a **36** creaturis] *add.* ceteris m **37** de—**38** angeli *om. C* de quo *N* **38** stabunt *V M* sedis eius *Z W* et *om. Z, M a.c. N W* m **39** se stare *V O* a m adsisto *W* **40** deum *O* a adhorabant *C* **41** illi—sedem *om. V* super *M N* m **43** et *pr. om. N* sunt] *add.* et *V Z M N, Tur. W* ut] et *L* ut habes *om. C* **44** sedis *W* sedem *M O* a m viginti et quattuor *C W* XXIIII. *L* et (*s. l. m 2*) in *L* **45** ipse *om. V* sedem *C* **46** duodecim *om. V* istrahel *L* **47** dare *L C* **48** esse *om. Z* **49** pro *pr. om. O* a consensu *W* pro successu] processu *C* **51** istrahel *L* **53** ad *alt. om. V*

tibus angelis ad dexteram vel ad sinistram domini dei, stante omni militia caelesti, sedebunt homines ad dexteram dei vel ad sinistram, quibus pro virtutis praemio angelorum similitudo promittitur, sicut dicit dominus: Eritis *sicut angeli in caelo*? *Sicut angeli*, inquit, non 'plus quam angeli'. **76.** Si ergo nihil plus dedit pater quam filius, nihil utique minus dedit filius quam pater. Nihil igitur minus potest filius quam pater.

77. Ponite tamen possibile impetratu hominibus quod posceretur; quid est quod ait: *Sedere autem ad dexteram meam vel ad sinistram non est meum dare vobis*? Quid est *meum*? Supra dixit: *Calicem quidem meum bibetis*, et infra posuit: *Non est meum dare vobis*. Et supra *meum* et infra *meum* dixit nec inmutavit. Ergo superiora docent, propter quid dixerit *meum*. **78.** Rogatus enim a muliere quasi homo, ut *ad dexteram* vel *ad sinistram* suam filios eius sedere pateretur, quia illa quasi hominem rogaverat, et dominus quasi tantummodo homo de sua passione respondit: *Potestis bibere calicem, quem ego bibiturus sum?* **79.** Itaque quia secundum carnem de passione sui corporis loquebatur, demonstrare voluit quod secundum carnem quidem subeundae passionis nobis exemplum ac similitudinem derelinqueret, secundum humanam autem condicionem sedis supernae consortia non donaret.

---

57 sq. Matth. 22, 30 **62–79** *cf.* Didym. De Trin. III 29 (*PG 39, 948 A*): Ἐρρήθη οὖν οὕτω διὰ τὴν δουλικὴν μορφήν **63 sq. 65 sq.** Matth. 20, 23 **69** Matth. 20, 21 **71 sq.** Matth. 20, 22

L V Z M N C W O, Turon., inde a l. 56 ad *E*; *def. R S, E* (*usque ad l. 55* vel)

54 dei] *add.* tui *W* **54 sq.** stante omni] stant et omnis (. . . caelestis) *V* **55** caelesti militia *L* sedeant *L* **56** pro virtutibus praemia *O* a **57** dominus dicit *O* a m **58** inquit] dicit m **59** ergo] enim *C* dedit plus *W* filius quam pater *C* nihil *alt.*—**60** pater *om. C* **60** filius *pr. om. W* nihil—**61** pater *om. W* potest filius] filius potest *O* a m **62** ponit *E* posito *O* a possibili *O* a inpossibile *E* **64** meum *alt. om. Z* **65** meum quidem *C* et *om.* m **67** nec] non *O* a mutabit *L a.c. m2* (mutavit) **68** meum *om. O* a **74** quidem *om. O* a **76** consortium *C*

Hoc est enim quod dixit *non est meum*, sicut alibi: *Mea doctrina non est mea*; non est enim, inquit, secundum carnem mea, quia quae divina sunt, non sunt carnis eloquia.

80. Indulgentiam autem suam circa discipulos, quos diligeret, quam expresse revelavit praemittens: *Calicem quidem meum bibetis*! Etenim quia non debebat id dare, quod petierant, aliud proposuit, ut prius commemoraret, quid his tribueret, quam quid negaret, quo magis aequitatem sibi petitionis quam studium dominicae liberalitatis intellegerent defuisse. **81.** *Calicem quidem*, inquit, *meum bibetis*, hoc est: 'passionem quidem, quae carnis meae est, non negabo; quod enim humanae adsumptionis habeo, potestis imitari. Donavi vobis victoriam passionis, hereditatem crucis. *Sedere autem ad dexteram meam vel ad sinistram non est meum dare vobis*'. Non dixit 'non est meum dare' sed *non est meum dare vobis*, hoc est non sibi potestatem deesse adserens, sed meritum creaturis.

82. Accipe aliter: *Non est meum dare vobis*, quod est: '*Non est meum*, qui veni humilitatem docere, *non est meum*, qui veni *non ministrari sed ministrare*, *non est meum*, qui iustitiam servo, non gratiam.' **83.** Denique et ad patrem referens addidit: *quibus paratum est*, ut ostenderet patrem

---

77 Matth. 20, 23 **77 sq.** Ioh. 7, 16 **81. 86. 89 sqq.** Matth. 20, 23 **94–96** *cf.* Didym. De Trin. III 29 (*PG 39, 948B*) Ἄκουε δὴ τῶν ἑξῆς *eqs.* **95** *cf.* Matth. 11, 29; *al.* **96** Matth. 20, 28 **98** *cf.* Matth. 20, 23 **98–109** *cf.* Ps. Basil. Adv. Eunom. IV 3 (*PG 29, 708C–709A*): πρὸς δὲ τοὺς μαθητὰς—κἂν ἄδικος ἡ αἴτησις ᾖ

L V Z M N C W E O def. R S

77 est *alt. om. O a* **79** mea] meam *L C* sunt *alt.*] sicut *O a* **80** suam *om. V* **81** quam] quae *O a* **82** non debebat] nolebat *E* **83** aliud] *add.* enim *V* quid] quod *M a. c. N* iis *O a m* **84** quam—negaret *om. E* **85** libertatis *O a* **90** ad *alt. om. O a* vobis—**91** dare *alt. om. C* **92** hoc —**94** vobis *om. N* adserens *om. L a. c. m 2* **93** creatoris *L a. c. m 2*, (s *add. m 2*) *C* **94** accipe] ergo accipe et *W* quod] quid *L V C W* **95** in humilitate *M N* **97** non] nam *M N* et *om. O a m* **98 sq.** quoque patrem *C*

quoque non petitionibus deferre solere, sed meritis, quia *deus personarum acceptor non est.* Unde et apostolus ait: *Quos praescivit et praedestinavit.* Non enim ante praedestinavit quam praesciret, sed quorum merita praescivit, eorum praemia praedestinavit. **84.** Iure igitur repraehenditur mulier, quae et inpossibilia et speciali quodam privilegio ab eo domino postulavit, qui ea, quae sanctis iudicavit esse donanda, non duobus apostolis, sed omnibus discipulis etiam sine cuiusquam precatione voluntaria sui largitate contulerit, sicut scriptum est: *Duodecim vos sedebitis super sedes iudicantes duodecim tribus Istrahel.*

85. Ergo etiamsi possibile putemus postulatum fuisse, calumniae locus non est. Tamen cum legerim seraphin stare, quomodo possum quod homines *ad dexteram vel ad sinistram* filio dei sedeant arbitrari? 'Supra cherubin' dominus sedet, sicut habes: *Qui sedes super cherubin, appare.* Quomodo apostoli *super cherubin* sedebunt? **86.** Et hoc tamen colligo non ex meo ingenio, sed ex dominicae vocis oraculo. Ipse enim dominus in posterioribus apostolos commendans patri ait: *Pater, quos dedisti mihi, volo, ut ubi ego sum, et illi sint mecum.* Utique si iudicasset quia divinam sedem pater hominibus daret, dixisset: 'Volo, ut ubi ego sedeo, et illi sedeant mecum.' Sed *volo* inquit, *ut sint mecum*, non 'ut

---

99sq. Act. 10, 34 **100sq.** Rom. 8, 29 **108sq.** Matth. 19, 28 **111** serafin stare] *cf.* Is. 6, 2; III Reg. 22, 19; Apoc. 7, 11; *supra §§ 73. 75*) **112** Matth. 20, 23 **114** *Ps. 79, 2 (*cf. Origen. l. c. X p. 475, 18 Klostermann*) **118sqq.** *Ioh. 17, 24

L V Z M N C W E O def. R S

99 sed] non *Z M N O* a **100** et *om. W* ait] dicit *C* **101** praesciit *L* non—praedestinavit *alt. om. O* a **102** eorum] *add.* aut *W* praemia] merita *C* **104** et *pr. om. N* ab eo *om. C* **105** qui] quia *L O* a **107** petitione (ti *pr. i. r. 5 litt.*) *man. post. C* consulerit *V* **108** sedes] *add.* duodecim *C* **110** etiamsi] si *W* putamus *L a. c. W* **111** legerimus *V* seraphym *V* sarafin (saerafin *p. c.*) *L* seraphim *codd. recent.* **113** filii *W*, *E p. c.* cherubim *codd. recent. semper* **115** et *om. C* **118** illi] isti *V* **120** ut *om. O* a **121** sed—mecum *alt. om. V W, in mg. N* ut *alt. om. O* a

sedeant mecum', et *ubi ego*, non 'quomodo ego'. **87.** Deinde sequitur: *Ut videant claritatem meam.* Nec hic dixit: 'Ut habeant claritatem meam' sed *ut videant.* Servus enim videt, dominus possidet, sicut et David docuit dicens: *Ut videam voluntatem domini*, et ipse dominus in evangelio revelavit adserens: *Beati mundo corde, ipsi enim deum videbunt. Videbunt*, inquit, non '*super cherubin* cum deo sedebunt'.

88. Desinant ergo viliora secundum divinitatem aestimare de dei filio, ne viliora quoque de patre aestiment. Qui enim male crediderit de filio, non potest bene sentire de patre, qui male crediderit de spiritu, non potest bene sentire de filio. Ubi enim una dignitas, una gloria, una caritas, una maiestas est, in commune derogatur, quidquid in aliquo putaveris derogandum; iam enim non erit 'plenitudo', quam discernas et dividas in aliquas portiones.

DE EO QUOD SCRIPTUM EST: *DILEXISTI EOS, SICUT ET ME DILEXISTI*

7, 89. Existunt tamen, imperator auguste, qui hanc divinae unitatem substantiae negare cupientes extenuare

---

125 sq. Ps. 26, 4 **127** *Matth. 5, 8 **128** Ps. 79, 2 **129—136** *cf.* Athan. Ep. Serap. I, 1. 2 (*PG 26, 532 A*) Ὥσπερ γὰρ ἐκεῖνοι ἀρνούμενοι τὸν υἱόν—εἰς τὴν ἁγίαν τριάδα βλασφημίαν, (*533 B—C*): Οὐκοῦν κακῶς φρονοῦντες περὶ τοῦ πνεύματος τοῦ ἁγίου—οὐδὲ τὸν πατέρα ἔχουσιν, *al.* **135** *cf.* Col. 1, 19 **7. 2. 5. 17** Ioh. 17, 23

L V Z M N C W E O def. R S

123 nec hic dixit] non *O* a **124** claritatem meam *om. O* a **125** videant *C* **126** voluntatem *codd.* (volumtatem *L C*) a; *cf. Psalt. Rom. Weber et Vulg. nov. ed. ad loc.*; voluptatem m (*Vulg. Clem.*) **127** adserens] dicens *O* a mundi m (*cf. apol. Dav. 64*; *in Luc. I 27*) **128** domino *Z* **130** ne—**132** spiritu *om. N* **131** de dei filio *O* a non—**132** spiritu *om. E* de patre. De patre *O* a **132** et de spiritu *O* a **133** ubi] eorum *O* a **134** aliquo] alio *C* **136** dividis *W*

7. 1 DE EO—**2** ME DILEXISTI *hic posui, l. 5* scriptum est (*om. 2* DE EO—DILEXISTI): *Lm2* (*in mg.* cap. VI), (*rubro, add. V I*) *Z, l. 6* dilexisti *C totum titul.*; *titul. recent. O* a; *om. titul. Lm1 V M N W E* **3** existant *N* imperator *om. C* hanc divinae] hac divinitate *O* a

studeant patris et fili caritatem, quia scriptum est: *Et dilexisti eos, sicut et me dilexisti.* Quod cum dicunt, quid aliud agunt, nisi inter dei filium et homines aequalitatem quandam conparationis inducant? **90.** Numquid sic diligi possunt a deo homines quemadmodum filius '*in quo* conplacuit pater'? Ille per se conplacet, nos per ipsum. In quibus enim deus filium suum '*ad imaginem* suam' cernit, eos 'per filium adsciscit in gratiam filiorum', ut quemadmodum per imaginem ad imaginem sumus, sic per generationem fili in 'adoptionem' vocemur. Alius igitur naturae amor sempiternus, alius gratiae.

91. Aut si ex verbis faciunt quaestionem, quia scriptum est *et dilexisti eos, sicut et me dilexisti,* et conparationem factam putant, ergo et illud conparative dictum putant: *Estote misericordes, sicut et pater vester, qui est in caelis,* et alibi: *Estote perfecti, sicut et pater meus, qui in caelis est, perfectus est?* Quod si ille secundum plenitudinem maiestatis suae *perfectus est,* nos autem *perfecti* secundum virtutis accedentis profectum, etiam filius diligitur a patre secundum semper manentis plenitudinem caritatis, in nobis autem caritatem dei virtutis emeretur profectus. **92.** Vides igitur, quam gratiam deus dederit hominibus, et tu patris et fili vis dis-

---

9sq. *cf.* Matth. 3, 17; 17, 5 **11** ad imaginem] *cf.* Gen. 1, 26. 27; 5, 3; 9, 6; Sap. 2, 23; Col. 3, 10. 11; *al.* **12** *cf.* Eph. 1, 5 **13** per imaginem ad imaginem] *cf.* Col. 1, 15. 16; 3, 9—11; *in psalm. 118, 10, 16. 17 (p. 212, 25—214, 8 Pe.) al.*; *cf.* Philo, Legg. Alleg. III 96 (*I p. 134, 17—25 Cohn*); Quod Det. Pot. Insid. Sol. 86 (*I p. 277, 24—278, 3 Cohn*); *de historia formulae cf. Seibel, p. 54—67*) **14** *cf.* Gal. 4, 5; *al.* **16—25** *cf.* Athan. C. Arian. III 19 (*PG 26, 361B*) **19** *Luc. 6, 36 **20sq.** *Matth. 5, 48

L V Z M N C W E O def. R S

5 claritatem *C* **9** possint *M a. c. m 2 N* **11** dei filium *W* **12** filium suum *O a* in gratia *E* ut *om. V* **13** sic et *Z* **17** et *alt. om. O a* **18** conparative] in comparatione *O a* estote ergo *O a* **19** in caelis est *N C O a* in caelis] *add.* misericors est *m* **21** quod si] quia *O a* **22sq.** virtutes accedentes *M N, E p. c.* accidentis *V Z W* **23** profecto *N* profectu *W* sic etiam *O a* **26** dei *N* dederit deus *V* et *pr. om. V a. c. m 2*

solvere naturalem et individuam caritatem, et tu verba adhuc discutis, ubi unitatem maiestatis advertis?

93. Vide, totum hunc locum ex cuius adfectu loquatur. Habes enim dicentem ipsum: *Clarifica me, pater, claritate ea, quam habui, priusquam mundus esset, apud te.* Vide quia ex primi hominis loquatur adfectu, quia ea nobis petitione deposcat quae ante peccatum in paradiso homini meminerit esse collata, ut et latroni reformationem pollicens veteris claritatis in ipsa situs passione memoravit: *Amen amen dico tibi, hodie mecum eris in paradiso.* Haec est 'ante mundum' claritas. Mundum autem pro hominibus dixit, sicut habes: *Ecce totus mundus post eum abit*, et alibi: *Et cognoscat hic mundus quia tu me misisti.* **94.** Et tamen ut scires 'magnum deum' et 'salvatorem' et omnipotentem dei filium, indicium suae maiestatis admiscuit dicendo: *Et mea omnia tua sunt et tua mea.*

Omnia habet, et tu 'missum esse' ad iniuriam derivas? **95.** Qui si 'secundum carnem' non accipis 'missum', ut apostolus dixit, et ex verbo simplici praeiudicium struis, quo dicas inferiores a superioribus mitti solere, quid ad illa respondes,

---

30 sq. *Ioh. 17, 5 **35 sq.** *Luc. 23, 43 **37 sq.** *Ioh. 12, 19 **38 sq.** *Ioh. 17, 23 **39 sq.** *cf.* Tit. 2, 13 **41** *Ioh. 17, 10 **42 sqq.** (*§§ 94—99*) *cf. fid. II 74—79*; Diss. Maximin. 15. 136 (*pp. 69, 35—41; 89, 17—22 Kauffmann*) **43** *cf.* Rom. 8, 3; 1, 3

L V Z M N C W E O def. R S

27 naturam *W* tu *om. Z, W a.c.* adhuc] *add.* satur *W* **28** adtendis *N* **29** video *E O* a **30** ea] mea *C* **31** vide—**39** misisti *L V Z, om. cet.* a **32** ea *L Z, om. V* nobis ea m **32 sq.** deposcit m **33** homini] homo *L Z* m **34** reformationem—claritatis *V, om. L Z* m (*cf. Proleg. IV 11*) **35** ipsa situs *V, om. L Z* m passionem *L Z* **38** eum] ipsum m abit *V* m abiit *L Z* (*Vulg.*) et *alt.*] ut m **39** et—**40** salvatorem *om. W* deum] dominum *V* salvatorem *Z C* salutarem *cet.* a m **41** et *pr. om. C* tua *alt.*] *add.* omnia *C* mea] *add. titulum* De eo quod obiciunt a patre filium missum (*L u. t.*), *rubro* (*add.* VII) *Z, add.* cap. VII *in mg. L m2*; *eundem titulum l. 51* mittebatur *C* (*cf. Proleg. VI 5*) **42** dirivas *N, E p.c.* **43** si *om. O* a ut *om. O* a **44** ex *om. Z* strues *L a.c. m2* extruis *E* instruis *L m2 V Z C* quo] quod *L* **45** inferioris *V* solere *om. W* respondens *L*

quod filius ad homines missus est? Nam si minorem putas eum qui mittitur, eo videlicet a quo mittitur, disce quia et minor maiorem misit et maiores ad minores missi sunt. Nam et Tobias Raphahel archangelum misit et angelus ad Balaam missus est et dei filius ad Iudaeos. **96.** Numquid ergo minor etiam Iudaeis dei filius, ad quos mittebatur? De ipso enim scriptum est: *Novissime autem misit illis filium suum unicum.* Et vide quia ante servos, postea *filium* nominavit, ut scias quia dei filius unigenitus secundum divinitatis potentiam nec nomen habet nec consortium commune cum servis. 'Reverendus' mittitur, non cum famulis conferendus. **97.** Et bene addidit 'meum', ut non unus de multis nec degeneris naturae aut minoris aliqui potestatis, sed 'verus a vero' et paternae *imago* venisse *substantiae* crederetur. **98.** Esto tamen, minor sit qui mittitur eo a quo mittitur: ergo et Pilato minor Christus, quoniam Pilatus *eum misit ad Herodem*? Sed sermo non praeiudicat potestati; scriptura quem missum dicit a patre, missum dicit a praeside. **99.** Unde si sobrie de dei filio, quae digna sunt, opinemur, ideo missum intellegere debemus, quia ex illo inconpraehensibili inenarrabilique secreto maiestatis profundae dedit se conpraehendendum pro captu

---

49 *cf.* Tob. 9, 1. 2; *cf.* Num. 22, 22 **50** *cf.* Matth. 15, 24 **52** *Matth. 21, 37 **55 sq.** *cf.* Matth. 21, 37 (verebuntur filium meum) **58** *cf.* Symbol. Nicaen. 9 **59** imago] *cf.* Col. 1, 15; Hebr. 1, 3 **61** *Luc. 23, 7

L V Z M N C W E O def. R S

46 quod] quo *W* quia m **47** quia] quod m q$\widetilde{\text{m}}$ *L* et *om. V Z W* **49** raphael *W, recent.* archangelum] angelum *O* a **50** dei *om. C* **51** etiam *om. C* **52** novissimo *V* autem *s. l. L, om. C* illis *om. C* eis *O* a m unicum] *add.* dicens verebuntur filium meum m **53** servus *W* **54** quia] quod m dei] deus m **55** referendus *C* **56** conferendus] reverendus *O* a conferendum *W* **58** aut] nec *E* m aliqui *L Z M, Turon., om. E (6 litt. eras.), N* alicuius *cet.* (cuius *i. r. C m 2*) et *exp. L, om. O* a **59** credatur *W* **61** misit eum *E O* a m **61 sq.** sermo non *om. O* a **62** scripturae *N* quem *C* quae *cet.* a m **62 sq.** a patre dicit *O* a **63** dicit] *add.* et *L Z E m 2* **66** profunde *M W E*

nostro mentibus nostris dei verbum, non solum cum 'se exinaniret', sed etiam cum habitaret in nobis, sicut scriptum est: *Quoniam inhabitabo in illis.* Denique et alibi habes quia deus dixit: *Venite, descendamus et confundamus linguas eorum.* Non enim deus de loco aliquando decedit, qui ait: *Ego caelum et terram conpleo,* sed in eo descendere videtur, si nostros dei verbum penetret adfectus, sicut dixit propheta: *Parate viam domino, rectas facite semitas eius,* ut quemadmodum ipse promisit, 'veniens cum patre apud nos faciat mansionem.' Evidens est igitur, quomodo veniat.

8, 100. Unde et evidens est, quomodo dominum dicat, quem patrem novit. Ait enim: *Confiteor tibi, pater, domine caeli et terrae.* Ante patrem dixit sapientia suum, postea creaturae dominum nuncupavit. Itaque dominatum non esse, ubi vera progenies est, ipse dominus ostendit in evangelio suo dicens: *Quid vobis videtur de Christo? Cuius filius est? Dicunt ei: David. Ait illis Iesus: Quomodo ergo David in spiritu vocat eum dominum dicens: Dixit dominus domino meo: Sede a dextris meis?* Et addidit: *Si ergo David in spiritu vocat eum dominum, quomodo filius eius est? Et nemo poterat ei*

---

67 sq. *cf.* Phil. 2, 7 **69** II Cor. 6, 16 (*cf.* Lev. 26, 12) **70** *Gen. 11, 7 **71 sq.** *Ier. 23, 24 **72—76** *cf. spir. I 121* **73 sq.** *Matth. 3, 3 (*cf.* Is. 40, 3) **75** *cf.* Ioh. 14, 23

8. 1 sqq. (*§§ 100—102*) *cf.* Athan. C. Arian. II 50 (*PG 26, 233A—B*): Ἔπρεπε γὰρ αὐτὸν—τότε τὸν πατέρα καλεῖ κύριον **2 sq.** Matth. 11, 25 **6—11. 13 sq.** *Matth. 22, 42—46

L V Z M N C W E O def. R S

68 in nobis *om. C* **71** loco] caelo *C* decidit *L Z, M a. c. N Z E O* a descendit m **72** conplebo *E* in eo] dico *O* a videtur *om. E a. c. m2* **73** penetrat *C* **74** domini *N*

8. 1 et *om. C W* dominus *Z* deum *W* dicat] *add. titulum*: De eo quod scriptum est. Confiteor tibi deus (*sic!*) pater caeli et terrae (*om. 2* quem *—3* terrae, *add.* VIII) *Z*, (*exp. 2* quem—ait enim, *add. s. l.* Capitulum VIII. De eo quod scriptum est) *L* (*m2?*) **2** confitebor *L C W* domine pater *W* **3** suum] sum *C* creaturae] creatorem et *C* **7 sq.** dominum in spiritu vocat eum *C* **10** quomodo—**11** verbum *om. E* **10 sq.** respondere ei *L V M* (*Vulg.*)

respondere verbum. **101.** O quam caute propter Hemiarrios etiam in hoc testimonio dominus fidei prospexit! Non enim dixit 'vocat eum spiritus dominum', sed quia *David* dixit *in spiritu*, ut cuius *secundum carnem* filius est, David scilicet, eius etiam secundum divinitatem et deus et dominus crederetur. Vides igitur quia nomen pietatis et domini discretum est? **102.** Et bene dominus suum quidem patrem, caeli autem et terrae dominum praedicavit, ut tu, cum legis et 'patrem' et 'dominum', intellegas patrem fili et dominum creaturae. In alio praerogativa naturae est, in alio auctoritas potestatis. *Formam* enim *servi accipiens* eo utique dominum vocat, quo servitutem suscepit, aequalis *in dei forma*, servus in corporis; servitus enim carnis, dominatus autem divinitatis est. Unde et apostolus ait: *Deus domini nostri Iesu Christi, pater gloriae*, hoc est 'deum' adsumptionis humanae adserens, 'patrem' autem gloriae. Non enim duos filios habuit deus, Christum et gloriam, minime. Ergo si unus dei filius Christus, utique Christus est gloria. Quid autem ei derogas, qui patris gloria est? **103.** Si ergo et filius gloria est et pater gloria, quia *pater gloriae* non potest aliud esse quam gloria, non divisio gloriarum, sed una est gloria. Itaque ad proprietatem naturae gloria refertur, dominatus ad

14 Rom. 1, 3 **17sq.** *cf.* (*supra*) Matth. 11, 25 **18sq.** *cf. epist. 46, 3* **21** Phil. 2, 7 **22** Phil. 2, 6 **24sq. 30** Eph. 1, 17

L V Z M N C W E O def. R S

11 hemiarrios *scripsi* emiarrios *M*, *Turon.* enim arrios *N* arrianos enim *C* arrianos *cet.*; *cf. Epiphan. Pan. Haer. 73* (*III pp. 267—313 Holl* Κατὰ Ἡμιαρείων) **13** dominum *om. E* **14** ut *om. Z* scilicet] licet *Z* **15** et dominus et deus *O a m* **16** vide *L* pietatis] patris *N* et dominii *m* et dñm *Turon.* secretum *O a* **18** praedicavit—**19** dominum *pr. om. E* tu *om. C* **19** et *tert. om. M N* **22** servientem *O a* forma dei *C* **23** in corpore *Lp.r.m2 Z* **25** deum] dominum *C W E* **26** non] num *N W O a m* **27** hunius *C* dei] deus *W* **28** est] ex *La.c.m2* et *Ma.c.m2* **29** qui] quia *C* pater gloriae *E* **30** et *om. W* pater gloriae] patris gloriae *W* aliud non potest esse *W* **31** quam] *add.* quod *L V* non—gloria *alt. om. E* itaque—**32** gloria *om. W* **32** gloriae *C* dominatus autem *m*

suscepti corporis servitutem. Si enim caro etiam animae iusti subdita est, sicut scriptum est: *Castigo corpus meum et servituti redigo*, quanto magis subiecta est divinitati, de qua dicitur: *Quoniam universa serviunt tibi*! **104.** Una autem quaestione et Sabellianos et Fotinianos et Arrianos dominus exclusit. Nam cum 'dominum' cum 'domino' dicit, Sabellianus excluditur, qui eundem patrem vult esse quem filium. Excluditur Fotinus, qui '*secundum carnem* iudicat', quia 'dominus' David regis non poterat esse, nisi qui deus est. Scriptum est enim: *Dominum deum tuum adorabis et ipsi soli servies*. Numquid contra legem propheta sentiret, qui sub lege regnaret? Excluditur Arrius, quia filium sedere audit *ad dexteram patris*, ut, si ex usu argumentetur humano, ipse se perimat et venenum sacrilegae disputationis suae in se refundat, ut dum inaequalitatem patris et fili ex consuetudine hominum interpraetatur, in utroque a vero devius, eum praeferat, cui derogat, confessurus priorem, quem audit *ad dexteram*. Excluditur etiam Manichaeus. Non enim negat esse se 'David filium *secundum carnem*', utpote qui clamantibus caecis *Iesu, fili David, miserere nobis* et delectatus est fide

---

34sq. *I Cor. 9, 27 **36** *Ps. 118, 91 **37** Sabellianos et Fotinianos] *cf. Epiphan. Pan. Haer. 62 et 80 (II, 389–398; III, 249–255 Holl)* Arrianos] *cf. Epiphan. Pan. Haer. 69 (III, 152–229 Holl)* **38sqq.** *cf. (supra)* Matth. 22, 43. 44; Hilar. De Trin. IX 26. 27 (*PL 10, 301B–302 C*) **40** *cf.* Ioh. 8, 15 **42** *Matth. 4, 10 (*cf.* Deut. 6, 13) **45. 49** *cf. expl. symb. 5, 10. 15. 22 (p. 7sq. Fa.)* **50** Manichaeus] *cf. ad l. 55* **51** Rom. 1, 3 **52** *Matth. 20, 30 (*Luc. 18, 38*?) sed cf. vet. lat. codd.* c, e, n)

LVZ MNCWEO def. RS

33 iusti animae *O* a m **34** subiecta *E* in servitutem *E p. c. m2* (*Vulg.*) **36** servient *E* tibi] ei *O* a **38** dominum cum domino *Ma.c. NVE, Turon.*] dominus eum et dominum *C* dominum (*om.* cum domino) *LZ* dominus (*om.* cum domino) *W* dominum dixisse domino m sabellius *O* a m **40** fotinianus *C* **42** ipsi] illi *VNO* a m (*Vulg.*) **44** quia] qui *V*, *Ma.c. m2* m **45** ut] et *V* humana *W* **46** perimet *W* **48** interpretetur *N* **49** denegat *E* audivit *L* **51** se *om. VC* utpote *om. Ep. r.*

et *stetit* et curavit eos. Sed negat hoc suae esse aeternitatis, si David solius filius a perfidis nominetur. **105.** Nam filius dei est contra Hebionem, filius David est contra Manichaeos, filius dei est contra Fotinum, filius David est contra Marcionem, filius dei est contra Paulum Samosatenum, filius David est contra Valentinum, filius dei est contra Arrium atque Sabellium, gentilis erroris heredes, dominus David est contra Iudaeos, qui dei filium in carne cernentes hominem tantummodo impio furore credebant. **106.** Sed ecclesiastica fide et dei patris et David idem atque unus est filius, quia incarnationis dei mysterium universae salus est creaturae, secundum quod scriptum est: *Ut sine deo pro omnibus gustaret mortem*, id est quod creatura omnis sine passione aliqua divinitatis dominici sanguinis redimenda sit praetio, ut et alibi habet: *Omnis creatura liberabitur a servitute corruptionis.*

107. Aliud igitur est secundum divinam substantiam, aliud secundum susceptionem carnis filium nominari. Nam et secundum generationem divinam deo patri 'aequalis est' filius et secundum susceptionem corporis deo patri servus est, quia *formam servi*, inquit, 'accepit'; unus tamen atque idem est filius.

---

53 *cf.* Matth. 20, 32—34 **55** Hebionem] *cf.* Epiphan. Pan. Haer. 30 (*I 333—382 Holl*) Manichaeos] *ibid.* Haer. 66 (*III 13—132*) **56** Marcionem] *ibid.* Haer. 42 (*II 93—186*) **57** Paulum Sam.] *ibid.* Haer. 65 (*III 2—13*) **58** Valentinum] *ibid.* Haer. 31 (*I 382—438*) **61—63** *cf.* Symb. 'Quicumque' 27 (*fid. V 39*; *incarn. 5, 44*; *off. III 95*) **64 sq.** *Hebr. 2, 9 (sine deo = χωρὶς θεοῦ; *al.*: χάριτι θεοῦ) **67** *Rom. 8, 22 + 21 **70—72** *cf.* Phil. 2, 6, 7

L V Z M N C W E O; *def. R, usque ad l. 67 S*

53 neget *Lp. c. m2 Z* hoc suae] nos *O* a suae—**54** filius *pr. om. C* **56** filius *pr.*—Marcionem *om. V* est *pr. om. L* fotinianum *C* **57** samosetanum *C* **60** in carne] carnem *W* **62** idem—est] idem unus atque idem *O* a unius *C* **63** salutis *Z* **64** pro] pre *C* omnibus] hominibus *E p. c. m 1* **65** id est quod *om. E* **66** redempta *C* ut—**67** habet] sicut habes *O* a et *om. M N*, *E a. c.* m **67** corruptione servitutis *W* **68** aliud] *hic redit S* est igitur m igitur esse *C* **69** nam *om. C* **70** et *om.* m deo *om. E* (patris *a. c.*) **71** et *om. E* deo patri servus est quia] minor et alibi *W*, *om. L V*, *M a. c. m2 N S*

Contra autem sancto patriarchae David secundum gloriam suam 'dominus' est, secundum corporalis successionis seriem filius est, non deficiens a se, sed nostrae ius sibi adoptionis adquirens. **108.** Nec solum ex genere David servitutem suscepit in persona hominis, sed etiam ex nomine, sicut habes: *Inveni David servum meum*, et alibi: *Ecce ego mittam ad vos servum meum, Oriens nomen est ei.* Et ipse filius ait: *Sic dicit dominus, qui finxit me servum ex utero sibi, et dixit mihi: Magnum tibi est vocari puerum meum. Ecce posui te in testamentum generis mei in lucem gentium, ut sis in salutem usque ad extremum terrae.* Cui hoc dicitur nisi Christo, *qui cum in forma dei esset, exinanivit se* et *formam servi* accepit? Quid est *in dei forma* nisi in 'divinitatis plenitudine'? **109.** Disce ergo, quid sit '*formam servi* accepit', id est plenitudinem perfectionis humanae, plenitudinem oboedientiae. Ideoque dicit in psalmo tricesimo: *Statuisti in loco spatioso pedes meos; super omnes inimicos meos factus sum obprobrium; inlustra faciem tuam super servum tuum.* Servus dictus est homo, in quo 'unctus' est, servus homo, in quo 'sanctificatus'

74sqq. *cf. supra §§ 101—103* **79** Ps. 88, 21 **79sq.** *Zach. 3, 8 + 6, 12 **81—84** *Is. 49, 5—6 (*contr.*) **84sq.** Phil. 2, 6. 7 **86** div. plenitudine] *cf.* Col. 2, 9 **89—91** Ps. 30, 9. 12. 17 **92** unctus] *cf.* Luc. 4, 18 (*cf.* Is. 61, 1); Hebr. 1, 9 (Ps. 44, 8); Act. 4, 27; 10, 38 sanctificatus] *cf.* Ioh. 10, 36; 17, 19

R redit (fol. 26^r A) l. **84** (di)citur *L V Z SMNCWEO; sed cf. ad ll. 79—(91) 92 CEO* a)

75 est] *add.* et *C* susceptionis *V Z W E*, (*s. l.* vel susceptionis) *Lm2* **76** nostra eius *La.c.C W* ius *om. O* **76sq.** adoptionis gratia *O* a **77** nec] non *O* a servitutem—**78** hominis] servus est *Mp.c.m2CEO* a **79** et alibi —**92sq.** sanctificatus est *om. C* et alibi—**91** servum tuum *om. EO* a alibi] *add.* et *Z* **81** ex utero servum m **82** est tibi *W* **82sq.** in testamentum *L V MN* m (εἰς διαθήκην), in *om. cet.* **83** ut sis *om. S* **84** (di)citur] *redit R* **85** in *om. W* **87** ergo] igitur *N* m **89** tricesimo] XX *W* XXX (XXXmo) *LZSMN* **90** sum *om. W* **91** dictus *om. CEO* dictus est] dicitur *V* **92** homo *pr. om. CEO* a in quo unctus est servus homo *post* **93** est *pr.* m homo *alt.*] est *CEO* a

est, servus homo, in quo 'creatus' est, in quo 'factus est *sub lege*', 'factus ex virgine' est. Et ut de conpendio dicam, servus dictus est, in quo matrem habet, sicut scriptum est: *O domine, ego servus tuus, ego servus tuus et filius ancillae tuae.* **110.** Quis *nimis humiliatus* est nisi Christus, qui venit, ut omnes liberaret per oboedientiam? *Sicut enim per inoboedientiam unius hominis peccatores constituti sunt plurimi, ita et per unius oboedientiam iusti constituentur multi.* Quis '*calicem salutaris* accepit', Christus *princeps sacerdotum* an David, qui neque sacerdotium habuit nec passionem subiit? Qui 'sacrificavit *hostiam laudis*'? **111.** Sed si hoc parum est, accipe aliud: *Custodi animam meam, quoniam sanctus sum.* Numquid de se hoc David diceret? Sed ille dicit, qui ait: *Non derelinques animam meam in infernum nec dabis sanctum tuum videre corruptionem.* **112.** Idem ergo utrumque dicit et addidit: *Salvum fac servum tuum*, et infra: *Da potestatem puero tuo et filio ancillae tuae*, et alibi id est in Ezechiel: *Et suscitabo pastorem super eos unum, et reget eos servus meus David et erit eorum pastor, et ego dominus ero illis in deum et*

93 creatus] *cf.* Prov. 8, 22 (*supra I 96—99*) **93sq.** factus] *cf.* Gal. 4, 4 **96** *Ps. 115, 16 (7) **97** Ps. 115, 10 (1) **98—100** *Rom. 5, 19 **100sq.** Ps. 115, 13 (4) **101** princeps sac. (= ἀρχιερεύς)] Hebr. 7, 26. 27; 9, 11. 12 *al.* **103** Ps. 115, 17 (8) **104** Ps. 85, 2 **106sq.** Ps. 15, 10 **108** Ps. 85, 2 **108sq.** *Ps. 85, 16 **110—112** *Ezech. 34, 23. 24

R (*def.* **105** numquid—**106** in) *L V Z S M N C W E O* (*sed* lacuna **97** quis —**114** hominis *C E O* a)

93 homo] est *C E O* a in quo creatus est *C E*, *om. R*, *cet.* a m in quo *alt.*—**94** est *om. C E O* a est *tert. om. Z M N* m **94** de *om.* m **95** dictus est] dicitur *W*, est *C E O* a **96** o] ego *S* ego servus tuus *alt. om. S* tuae] *add.* et alibi afflictus sum et humiliatus sum nimis (*Ps. 37, 9*) m **101** salutaris *R W* salutarem *cet.* m (ποτήριον σωτηρίου) **102** neque m qui *alt. R M W* quis *cet.* m **104** alium *M N* quoniam] *add.* ego m **105** de se] est *W* david hoc *Z M* diceret david *L* m dicere *W* **106** in *om. Sa.c.m2* (in in-)fernum *R*, *M* (εἰς Ἅιδην) in inferno *cet.* m **108** et *pr. om. S M N* m addidit vero m (*hic incipit § 112* m) **110** super eos pastorem *N* m **111** david *om. W*, *add.* ipse pascet eos *S* m (*cf. Vulg.*) dominus] *add.* et *M N* in illis in deum *Z* et *tert. add.* servus meus m (*Vulg.*)

David in medio eorum princeps. Utique David iam defunctus erat, filius Iesse. De Christo itaque dicit, qui propter nos *filius ancillae* factus est secundum formam hominis. Nam secundum divinam generationem non matrem habet, sed patrem, nec corporalis 'ventris est fructus', sed *sempiterna* dei *virtus.*

113. Ergo etiam illud cum legimus quia dixit dominus: *Tempus meum nondum inpletum est*, et: *Adhuc modicum tempus vobiscum sum et vado ad eum qui me misit*, et: *Clarificatus est filius hominis*, ad incarnationis sacramentum referre debemus. Cum autem legimus: *Et deus clarificatus est in eo et deus clarificavit eum*, quid ibi est quaestionis, ubi et filius clarificatur a patre et pater clarificatur a filio? **114.** Denique ut fidem unitatis et copulam trinitatis aperiret, etiam ab spiritu clarificandum esse se dixit, sicut habes: *Ille de meo accipiet* et *clarificabit me.* Clarificat ergo dei filium etiam spiritus sanctus. Quomodo igitur ipse dixit: *Si ego clarificavero me ipsum, claritas mea nihil est*? Ergo nihil est claritas fili? Sacrilegum est dicere,

---

113 filius Iesse] *cf.* I Reg. 16, 1 *sqq.* **114** Ps. 85, 16 *cf.* Luc. 1, 38 formam hom.] *cf.* Phil. 2, 7 **116** *cf.* Luc. 1, 42 **116 sq.** Rom. 1, 20 **119** *Ioh. 7, 8 **119 sq.** *Ioh. 7, 33 *cf.* Ioh. 16, 5 **120 sq.** Ioh. 13, 31 **122 sq.** Ioh. 13, 31. 32 **127** Ioh. 16, 14 **129** *Ioh. 8, 54

R (*def.* **116** sempiterna—**119** meum) *L V Z S* (*usque ad l. 117* virtus), *M N C W E O*

113 iessae *S a. c. V* **116** est *om. S* est ventris *O a* **117** virtus] *add.* est. EXP. LIB. III. (*sic!*) INC. LIB. IIII. FELICITER. BEATUS QUI LEGIT. AMEN. LEGE BEATUS. *S* (*cf. Proleg. IV 12*) **118** illud *om. O a* **119** inpletum est] advenit *C* tempus *alt. om.* m **120** misit me m **122** cum] quod *C* **123** clarificabit *C* (*Vulg.*) (*cf. fid. IV 136*) **124** clarificatur *alt.*] glorificatur *E* **125 sq.** et copulam trinitatis *om. O a* **126** ab *om. V Z W* spiritu] filio *W* spiritum *Z* se *om. C W*, *E a. c. m2 O a* **127** clarificavit *R Z M W*, *E a. c.* (*cf. spir. II 42. 118*; *III 115*) **128** clarificat] clarificavit *in mg. E m1* **129** *ante* si *signum capituli R m1* (*?*) *L m2* si—**130** est *pr.*] *rubr. Z, add.* VIIII *Z*, capitul. VIIII *L m2* ego] ergo *M C* **130** nihil *alt.*] nihilum *N* m est *alt. om. O a*

nisi referas ad carnem, quia ex persona hominis filius loquebatur, eo quod conparatione divinitatis nulla carnis est claritas. **115.** Desinant igitur impie obicere quod in suam perfidiam retorquetur. Scriptum est enim — non nego —: *Nunc clarificatus est filius hominis.* Sed videant, quid adiectum sit: *Clarificatus est filius hominis*, videant etiam quid sequatur: *Et deus clarificatus est in eo.* Ego excusationem habeo de filio 'hominis', ille de patre non habet, quia pater non suscepit carnem. Excusationem habeo et non utor, ille non habet et calumniatur. Aut simpliciter me patiatur intellegere aut ad carnem referre, quae carnis sunt. Pia mens, quae leguntur, secundum carnem divinitatemque distinguit, sacrilega confundit et ad divinitatis detorquet iniuriam, quidquid secundum humilitatem carnis est dictum.

9, 116. Quin etiam more iudaico etiam falsi et inpudentes interpraetes Arriani verborum sunt divinorum dicentes usque adeo aliam patris aliam fili aliam sancti esse spiritus potestatem, ut scriptum sit: *Ite, docete omnes gentes baptizantes eos in nomine patris et fili et spiritus sancti*, et ex ver-

---

135—137 Ioh. 13, 31 **140sqq.** *cf.* Athan. Ep. Serap. II 8 (*PG 26, 620C—621A*)

9. 1—6 *cf.* Eunom. Apolog. 25 (*PG 30, 861B—D*) Ἀρκούντων δὲ ἡμῖν τοσούτων ἀλλὰ καὶ τρίτον καὶ φύσει καὶ τάξει ... τρίτῃ χώρᾳ τιμώμενον. Bas. Adv. Eunom. III 2. 5 (*PG 29, 657B—C; 665A—C*); Diss. Maximin. 50 (*Ulfilae sententia, p. 74, 18—24 Kauffmann*) **4sq.** *Matth. 28, 19

R (*def.* **132** (conparati)one—**10. 3** scriptum esse) *L V Z M N C W E O def. S*

131 ex persona] personam *W* **132** nullae *C* est carnis *V Z O a m* **133** pie *C* impii *W* **134** retorqueretur *Z* scriptum est—**137** sequatur] Dicunt enim: Scriptum est: Nunc clarificatus est filius hominis. Non nego scriptum: Clarificatus est filius hominis; sed videant quid sequatur *m* **135** sed—**136** hominis *om. C* quid adiectum] quod subiectum *O a* **139** et *om. La.c.m2O a* **143** et sacrilege *C* **143** retorquet *O a* **144** dictum] *add. titul. recent. O a*

9. 1 quin] quid quod *O a m* qui *Turon.* etiam *alt. om. O a m* (*fortasse recte*) inprudentes *V Z W* **3** spiritus sancti *O a m* esse—**5** sancti *om. W* **4** ut] cum *V* **5** eos *om. L V M E*

borum ordine differentiam divinae faciunt potestatis. **117.** Ego autem, licet hoc ipsum testimonium in superioribus libris pro unitate adseruerim maiestatis ac nominis, tamen si hinc faciunt quaestionem, possum testimoniis adserere scripturarum in plerisque locis prius filium nominatum, postea patrem dictum. Numquid igitur, quia fili significatio ante praemissa est, verborum — ut Arriani volunt — praeiudicio pater secundus a filio est? Absit, inquam, absit! Nescit hunc ordinem fides, nescit discretum patris et fili honorem. Non legi, non audivi, nec aliquem in deo invenio gradum. Nusquam secundum, nusquam tertium deum legi. 'Primum' legi, 'primum' ac 'solum' audivi. **118.** Si ordinis exigimus superstitionem, nec *ad dexteram patris* sedere filius debet, nec 'primum' se et *principium* debuit dicere. Male ergo evangelista, quia prius a verbo quam a deo coepit dicens: *In principio erat verbum et verbum erat apud deum.* Etenim iuxta humani ritus ordinem prius patrem debuit nominare. Nescivit etiam apostolus ordinem, qui ait: *Paulus, servus Christi Iesu, vocatus apostolus, segregatus in evangelium dei*, et alibi: *Gratia domini nostri Iesu Christi et caritas dei et communicatio spiritus sancti.* Si verborum sequamur ordinem, in

---

7 *cf. fid. I 8–10* **16sq.** *cf.* Is. 43, 10. 11 (*supra I 55*); Is. 45, 14*sq.* (*supra I 20. 21*); Is. 44, 6; Ioh. 17, 3 (*supra V 15sqq.*) **18** *cf. expl. symb. 5, 10. 15. 22* (*p. 7sq. Fa.*); *cf.* Rom. 8, 34; Eph. 1, 20; Hebr. 1, 3 *al.* **19** primum] *cf.* Apoc. 1, 17; 2, 8; 22, 13 principium] Ioh. 8, 25; Apoc. 1, 8; 22, 13 **20sq.** Ioh. 1, 1 **23sq.** *Rom. 1, 1 **25sq.** *II Cor. 13, 13

L V Z M N C W E O def. R S

7 ipsud *C p.r.m2* pro *om. M a.c.m2 N* **8** unitatem *N* adseruerit *C M N* hic *W* **11** quia *om. O* a sanctificatio *O* a **13** a *om. E* est a filio *W* inquam absit *om. C* **15** inveni m **16** dominum *C* legi *om. W* **17** legi *om. C* primum *om. C* **19** et] in *C* ergo et *E* **20** quia *om.* m **21** deum] *add.* et deus erat verbum *C* **22** humani ritus] humanitatis *C* **23sq.** iesu christi *L* **24** evangelio *L a.c. E* **25** nostri *om. C* **26** prosequamur *N* persequamur m in *om. M a.c.m2 N*

primo filium posuit, in secundo patrem. Sed verborum ordo saepe mutatur, et ideo non debes vel de ordine vel de gradu patri deo et filio eius facere quaestionem, cum secundum divinitatem divisio nulla sit unitatis.

10, 119. Ad extremum, ut Christianos se non esse manifestent, negant in Christum esse credendum dicentes scriptum esse: *Qui in me credit, non credit in me, sed in eum, qui me misit.*

Hanc ego expectabam confessionem. Quid me quibusdam ambagibus ludebatis? Sciebam mihi adversus gentiles esse contentionem. Sed illi convertuntur, vos non convertimini. Illi si credant, salvum est sacramentum, vos perdidistis acceptum aut nec coeptum fortasse, sed fictum.

120. 'Scriptum est, inquiunt: *Qui in me credit, non credit in me, sed in eum, qui me misit.*' — Sed videte quid sequatur, et videte sic, quemadmodum se dei filius vult videri! Sequitur enim: *Et qui videt me, videt eum, qui me misit,* hoc est quia pater videtur in filio. Exposuit igitur, quidquid ante praemisit, quia ille credit in filium, qui confitetur patrem. Nam qui filium nescit, nec patrem novit; *omnis* enim, *qui negat filium, nec patrem habet; qui confitetur filium, et filium*

---

10. 3sq. 10sq. *Ioh. 12, 44 **9** aut—fictum] *cf.* Athan. C. Arian. II 42. 43 (*PG 26, 236Csqq.*) **13** *Ioh. 12, 45 **14sqq.** *cf.* Athan. Ep. Serap. I 1. 2 (*PG 26, 532A; 533B—C*); *al.* **16—18** *I Ioh. 2, 23

R inde a cap. 10, l. 3 qui, *LVZ MNCWEO def. S*

27 primo] principio *Lm1* (primo *s.l.m2*), *NC*

10. 1 se *om. V* **2** manifestant *C* **3** qui] *redit R* credit *alt. om. E* in eo *W* **5** ego] ergo *VWOa* mecum *Ep.c.m2* **6** sciebam *RC*m scio *Ei.r.* sciam *cet.* a adversum *VMNWE*m **7** illi *om. Oa* non *om. C* si] se *La.c.Ea.c.m2* sibi *Em2* **8** credunt *Ep.c.m2* est] esse *MNE* **9** aut] et *Oa*m ut *Turon.* aut nec coeptum *om. E* nec] ne *Oa* fictum] factum *Oa* **10** qui—**11** misit *rubro* (*add.* . X .) *Z* cap. X *in mg. Lm2* **10sq.** non in me credit *Oa*m **11** misit me *Turon.* **12** sic (c *m2*) *R* sic] et *W* se *om. W* filium *V* filius deus *W* videre *C* **13** et] set *C* **14** quidquid] id quod Ωam **15** ille *om. Oa* et patrem *Oa*m in filio patrem (in filio *exp. m1*) *R* **16** omnes . . . negant *C* **17** habent *Cp.c.m2*

et patrem habet. **121.** Quid est ergo *non credit in me*? — 'Non in id', inquit, 'quod corporaliter cernitis, non in hominem tantummodo, quem videtis'. Non enim in hominem tantummodo credendum adseruit, sed ut credas quia Iesus Christus ipse est et dei filius et homo. Propter quod et utrumque ait: *A me ipso non veni*, et alibi: Ego sum *principium, quod loquor vobis.* Quasi homo a se non venit, quasi dei filius non ex homine principium habet, sed 'sum, inquit, ipse *principium quod loquor vobis*, neque humana, sed divina sunt, quae locutus sum'. **122.** Neque enim fas est credere quod negaverit in se esse credendum, cum ipse dixerit: *Ut omnis qui credit in me, in tenebris non maneat*, et alibi: *Haec est enim voluntas patris mei, qui me misit, ut omnis, qui videt filium et credit in eum, habeat vitam aeternam*, et alibi: *Credite in deum, et in me credite.* **123.** Nemo ergo filium sine patre accipiat, quia *filium* legimus. Habet patrem filius, sed non temporalem, non ex passione, non ex conceptione, non ex gratia. Generationem legi, non legi conceptionem. Et pater dicit *genui*, non dicit 'creavi', et filius non creatorem suum deum secundum aeternitatem divinae generationis, sed patrem nominat. **124.** Se quoque nunc ex persona hominis, nunc in dei maiestate significat, nunc unitatem sibi divinitatis cum deo patre vindicans, nunc fragilitatem humanae carnis adsumens, nunc 'doctrinam suam se non habere', nunc 'voluntatem suam se

---

18 Ioh. 12, 44 **23** Ioh. 7, 28 **23. 25** *Ioh. 8, 25 **26 sq.** *cf.* Ioh. 8, 26 **28 sq.** Ioh. 12, 46 **29—31** *Ioh. 6, 40 **31 sq.** *Ioh. 14, 1 (credite in deum: *cf. vet. lat. codd.* a, b, c, d, e, q, r, δ; *al.* **35** Ps. 2, 7; 109, 3 **35 sq.** *cf.* Athan. C. Arian. II 57 (*PG 26, 268 B*) **41** *cf.* Ioh. 7, 16 **41 sq.** *cf.* Ioh. 5, 30

R LVZ MNCWEO def. S

19 in id inquit *scripsi* inquid *R* in id *cet.* a m homine *C* **20** non—tantummodo *om. E* **21** sed *om. O* a **22** et *pr. om. V W* m **23** quod] qui et *W O* a (*Vulg.*) quod et *M N C* m **24** quasi—**26** vobis *om. C* **25** ipse *om. W E* **26** quod et m **28** cum] quod *E* **31** creditis m (*cf. adnot. font.*) **34** contentione *Z* **38** se] sed *E O* a nunc *pr. om. Z* **39** vindicat *V* **41** se *pr. om. O* a

non quaerere', nunc 'testimonium suum verum non esse', nunc 'verum esse' significans. Nam ipse dixit: *Si ego testimonium perhibeo de me ipso, testimonium meum non est verum*, et ipse in posterioribus ait: *Et si ego testimonium perhibeo de me, verum est testimonium meum.*

125. Quomodo igitur *non est verum* testimonium tuum, domine Iesu, cui qui credidit, in cruce licet positus et inter confessi sceleris supplicia constitutus, merita latronis exuit, praemia innocentis emeruit? **126.** Deceptus est ergo Paulus, qui ideo recepit oculos, quia credidit, quos amiserat, antequam crederet? **127.** Erravitne etiam Iesus Nave, qui 'ducem militiae caelestis' agnovit? Sed posteaquam credidit, statim vicit, dignus qui fidei proelio triumpharet. Denique non *aeratas acies* in bello produxit nec ariete ceterisque tormentorum machinis, sed tubarum septem sacerdotalium sono murorum hostilium saepta deposuit. Ita bellum inmane confecit tubae clangor et infula sacerdotis. **128.** Vidit hoc meretrix, et quae in excidio civitatis remedia desperaret salutis, quia fides vicerat, signa fidei atque vexilla dominicae passionis adtollens coccum in fenestra ligavit, ut species cruoris mystici, quae foret mundum redemptura, vernaret. Ita foris

---

42 sq. *cf.* Ioh. 5, 31; 8, 14 **43 sq. 47** Ioh. 5, 31 **45 sq.** *Ioh. 8, 14 **48—50** *cf.* Luc. 23, 40—43 **50—52** *cf.* Act. 9, 8—18 **52—56** *cf.* Ios. 5, 13—6, 21 (ducem mil. cael. 5, 14); *cf. fid. I Prol. 23* **55** Vergil. Aen. VII 703 IX 463 **58—61** *cf.* Ios. 2, 18—21; 6, 22—25 **59—65** *cf.* Origen. In Iesu Nave Hom. III 5 (*p. 306, 19—307, 2 Baehrens*)

R LVZ MNCWEO def. S

42 suum *om. E* **43** nunc verum esse *om. E* si—**44** est verum] *rubro* (*add.* . XI .) *Z*; *signum capituli, add. in mg.* cap. XI. *Lm2* **44** verum] meum *W* **48** qui *om. VMN* credit *Oa* licet] latro *N* **49** supplicio *Oa* exemit *Ep.c.* (*ex* eximit) **50** meruit *Oa* **51** credidit] *add.* in te *C* **52** erravit *E* etiam *om. C* iesu *C* **55** erratas *Ma.c.m2* ferratas *Mm2W* numeratas *V* bello *RLN* bella *cet.* am arietibus *E* **57** inmane] imminens *C* in manu *Z* confregit *Z* ł fregit *s. l. Lm2* **58** tuba et clangor *E* **60** vexilla *om. C* **61** in fenestram *V* **62** mystica *V* mystice *C* vernaret] veniret *C* furis *Ea.c.m2* futuri *corr. Em2*

Iesu nomen fuit proeliantibus ad victoriam, intus species dominicae passionis periclitantibus ad salutem. Unde quia intellexit Raab caeleste mysterium, dicit dominus in psalmo: *Memor ero Raab et Babylonis scientibus me.*

129. Quomodo ergo *non est verum* testimonium tuum, domine, nisi secundum fragilitatem hominum? *Omnis* enim *homo mendax.* **130.** Denique ut secundum hominem se dixisse demonstraret, ait: *Qui misit me pater, ipse testimonium perhibet de me. Verum* autem est testimonium secundum divinitatem, sicut ipse ait: *Et verum est testimonium meum, quia scio, unde veni et quo vado, vos autem nescitis, unde veni et quo vado. Vos secundum carnem iudicatis.* Non ergo secundum divinitatem, sed secundum hominem iudicant, qui putant Christo testificandi scientiam defuisse.

131. Ergo cum audis: *Qui credit in me, non credit in me* et: *Qui misit me pater, ipse mihi mandatum dedit,* didicisti, quo id putes esse referendum. Denique *mandatum* quod esset, ostendit dicens: *Pono animam meam et iterum sumam illam. Nemo tollit eam a me, sed ego pono eam a memet ipso.* Vides ideo dictum, ut ostenderet liberam sibi ponendae ac resumendae animae potestatem, sicut ipse dixit: *Potestatem habeo ponendi eam et potestatem habeo iterum sumendi eam. Hoc*

---

66 *Ps. 86, 4 **67** *cf. supra § 124* Ioh. 5, 31 **68sq.** Ps. 115, 11 (2) **70sq.** *Ioh. 8, 18 **72—74** *Ioh. 8, 14. 15 **77** Ioh. 12, 44 **78** Ioh. 12, 49 **80sq.** *Ioh. 10, 17. 18 **83—85** Ioh. 10, 18

R LVZ MNCWEO def. S

63 iesus nomen *MNO a* **66** scientium m (*Vulg.*, τοῖς γινώσκουσι *Sept.*) **68** humanam *V* enim *om. CE* **69** mendax est *L* se *om. CW* dixisse se *LVMNO a m* **70** qui—**72** ait *om. E* **71** est *om. Ma.c.N* testimonium est *C* **72** et *om. C* meum *om. Ma.c.N* **73** veni et] venio aut *O a* autem—**74** vos *om. C* venio *NO a* **78** et] sed *W* sed in eum *V* didicistis *N* **79** putas *W* **80** dicens *om. W* et *RLVO a* ut *cet.* m (*Vulg., Ambr. fid. IV 120; Graece* ἵνα; *sed cf. Wordsworth-White ad loc.*) illam] eam *O a* **81** tollat *Ea.c.* tollet *C* memet] me *CO a m* vide si *W* **82** dictum] dominus dixit *W* liberam *om. O a* **84** eam *pr.*] animam meam *O a*

mandatum accepi a patre meo. **132.** Sive igitur *mandatum*, sive, ut aliqui latini habent, *praeceptum*, non utique secundum divinitatem, sed secundum incarnationem datur ad subeundae victoriam passionis.

11, 133. An vero in hanc humilitatem dei filium deducemus, ut nisi quae audierit, facere aut loqui nesciat, et praescriptam tacendi loquendique ei putemus esse mensuram, quia scriptum est: *Ex me ipso non sum locutus*, et infra: *Sicut dixit mihi pater, ita loquor*? — Sed ad oboedientiam carnis aut ad fidem unitatis ista referantur. Plerique enim doctiores et 'audire filium' et 'dicere aliquid filio patrem' accipiunt per unitatem naturae. Quod enim per unitatem voluntatis novit filius patrem velle, videtur audisse. **134.** Unde non officium corporale, sed arbitrium indissociabile declaratur. Neque enim verborum hic aliquem significat auditum, sed unitatem voluntatis atque virtutis, quae et in patre est et in filio. Quam etiam in spiritu sancto esse memoravit alio loco dicens: *Non enim loquitur a se, sed quae audit loquitur*, ut adverteremus quia quidquid spiritus loquitur, loquitur et filius, et quidquid loquitur filius, loquitur et pater, quia una sententia et operatio trinitatis est. Sicut enim pater 'videtur'

---

11. **4** Ioh. 12, 49 **5** *Ioh. 12, 50 **6sq.** *cf. supra IV 131* Hilar. De Trin. VIII 18 (*PL 10, 249C*) Nec per sacramentum dispensationis unum sunt—dum quae loquitur manens in se pater loquitur **14** *Ioh. 16, 13 **17** *cf.* Ioh. 12, 45; 14, 9

R LVZ MNCWEO def. S

86 ut *om. C* aliquid *C, Ea.c.* latini codices m **88** subeundam *RLZ* passionis] *add. titul. recent. O* a

11. **1** an] haud *O* a hanc *om. E* deducimus *LNW* **2sq.** praescriptum *V* **3** tacendi] agendi Ω a m loquendi *Ra.c.m2* **4** sum] solum *W* **5** sicut—loquor] *rubr., add.* . XII., *Z, signum capituli Lm2* (*in mg.* cap. XII) **6** aut] ut *Ea.c.m2O* a referuntur *Ep.c.m2* enim] etiam *O* a **9** unde *om. Z* **10** indesociabile *O* a indissociabile] *add.* cooperationis *O* a m **13** etiam et *O* a memoravit esse *N* **14** loquitur *pr. R, Ma.c.C* loquetur *cet.* a m (*Vulg.*; *cf. spir. II 131. 133*) quaecumque m audiet *VZ* loquitur *alt. om. C*, loquetur *VZ, Mp.c.O* a m (*Vulg.*; *cf. spir. l. c.*)

in filio, non utique specie corporali, sed unitate divinitatis, ita etiam pater 'loquitur' in filio, non temporali voce nec corporali sono, sed operis unitate. Denique cum dixisset: *Pater, qui in me manet, ipse loquitur, et opera, quae ego facio, ipse facit*, addidit: *Credite mihi, quia ego in patre et pater in me. Alioquin propter opera ipsa credite.*

135. Hic intellectus est noster secundum divinarum seriem scripturarum. Arriani autem, qui nolunt de deo aestimari, quae digna sunt, vel apto suis meritis confutentur exemplo, ne totum carnaliter credant, cum ipsi patris sui diaboli opera incorporaliter videant, sicut de eorum consortibus Iudaeis dominus declaravit dicens: *Vos, quod vidistis patrem vestrum facientem, facitis*, cum utique, non quia diabolum operantem viderint, sed quia arbitria eius fecerint, arguantur, invisibiliter in his secundum iniquitatem suam diabolo operante peccatum. Hoc secundum apostolum 'propter insipientiam posuimus perfidorum'.

136. Ceterum satis probatum est scripturarum exemplis ad unitatem maiestatis pertinere divinae, quod et 'pater maneat in filio' et ea quae 'loquitur filius, a patre videatur audisse'. Unitatem autem maiestatis quibus aliis possumus intellegere, quam quod eadem patri et filio deferuntur? Nam quid praecellentius potest dici, quam quod apostolus dixit *dominum maiestatis* crucifixum?

20—22 *Ioh. 14, 10 (*fid. I 22*; *III 90*; *IV 68*) **22sq.** *Ioh. 14, 11. 12 (*14, 11 graec. cf. vet. lat. codd.* a, b, e *al.*) **29sq.** *Ioh. 8, 38 **33sq.** *cf.* II Tim. 3, 9 **35sqq.** *cf. fid. II 58—121*; *III 92—107* **36sq.** *cf.* Ioh. 14, 10 **37sq.** *cf.* Ioh. 8, 26 **41** *I Cor. 2, 8

R LVZ MNCWEO def. S

18 utique *om. C* **20** et pater *O a* **21** et ipse *C* (*cf. fid. III 90*) **22** et addidit *Z* me] *add.* est *O a m* **23** ipsa *om. Z* **24** est noster] esse videtur *O a* **25** deo] dei filio *V* aestimare Ω *a m* **26** sui merito *N* confitentur *E* exemplum *C* **29** declaraverit *Z* quod] qui *L* **31** arbitrio *W* arbitraria *O a* **38** possunt *Z* **41** dominum] deum *R* crucifixum —**42** maiestatis *alt. om. C*

137. Filius ergo et deus maiestatis et dominus maiestatis. Sed non creaturis subiecta maiestas. Non ergo creatura filius.

138. Filius paternae est *imago substantiae*. Omnis autem creatura dissimilis supernae substantiae, sed non dissimilis dei patris filius. Non ergo creatura filius.

139. Filius *non rapinam arbitratus est esse se aequalem deo*. Sed nulla creatura aequalis deo, aequalis autem filius. Non ergo creatura filius.

140. Omnis creatura mutabilis, sed non mutabilis dei filius. Non ergo creatura dei filius.

141. Omnis creatura accidentia et boni et mali recipit suae capacitate naturae eademque decessionem sentit. Dei autem filio nihil potest ex eius divinitate vel decedere vel accedere. Non ergo creatura dei filius.

142. *Omne opus suum adducet deus in iudicium*. Sed dei filius non adducitur in iudicium, quia 'ipse iudicat'. Non ergo creatura dei filius.

143. Postremo ut unitatem intellegas, de ovibus dicens salvator: *Nullus*, inquit, *rapit eas de manu mea. Pater quod dedit mihi, maius omnibus est et nemo potest rapere de manu patris mei. Ego et pater unum sumus*. **144.** Sic vivificat filius ut pater. *Sicut enim pater suscitat mortuos et vivificat, sic et*

---

45 Col. 1, 15 + Hebr. 1, 3 **46sq.** *cf. fid. I 48—53* **48sq.** Phil. 2, 6 **51—56** *cf.* Athan. C. Arian. I 35. 36. 51. 52; Ep. Serap. II 3 (*PG 26, 84A—88B; 117B—121B; 612C—613A*) **57** *Eccle. 12, 14; *cf.* Athan. C. Arian. II 6 (*PG 26, 157B—C*) Σκοπεῖτε γὰρ ὁπόσον ἔχει πτῶμα τὸ λέγειν ποίημα τὸν τοῦ θεοῦ λόγον—ἐν ᾧ τὰ ποιήματα γίνεται καὶ κρίνεται **58** *cf.* Ioh. 5, 22 **61—63** *Ioh. 10, 28—30 **64sq.** Ioh. 5, 21

R LVZ MNCWEO def. S

42 ergo est et Ωαm **45** substantiae] *add.* non ergo creatura filius *O* a **47** dei] deus *Z* creatura illius *C* filius *alt. om. R* rapina *RN* **48** se *om. C, Ea.c.m2* aequalis *C* **53** accidentiam *C* accedentia *La.c.* et *pr. om. COa* **54** capacitatem *C* defensionem *E* **55** decidere . . . accidere *RV, Ep.c.* **56** dei *om. C* **57** deus] dominus *C* in iudicio *La.c.* **58** adducetur *ZW* **64** ut] et *C*

filius, quos vult, vivificat. Sic suscitat filius ut pater, sic conservat filius ut pater. Qui non inpar est gratia, quomodo inpar est potestate? Sic etiam non perdit filius ut pater. Et ideo ne quis vel duos deos crederet vel discretionem potestatis induceret, 'unum se esse cum patre' dixit. Id quemadmodum potest dicere creatura? Non ergo creatura dei filius.

145. Non idem est regnare et servire. Christus autem et 'rex est' et 'filius regis'. Non ergo servus est dei filius. Omnis autem creatura servit, sed non servit dei filius, qui ex servis filios dei facit. Non ergo creatura dei filius.

12, 146. Divine itaque illam parabolam induxit divitis, qui *in regionem longinquam profectus est accipere regnum et reverti*, se ipsum secundum substantiam divinitatis incorporationisque describens. Ipse enim dives secundum plenitudinem *divinitatis*, qui 'pro nobis *pauper factus est, cum dives esset*', et rex aeternus et ex aeterno rege progenitus, *peregre profectus* secundum corporis susceptionem, qui vias hominis tamquam iter ingressus alienum venit in hunc mundum, ut regnum sibi pararet ex nobis.

147. Venit ergo Christus in hanc terram *regnum accipere* de nobis, quibus ait: *Regnum dei intra vos est.* Hoc est regnum

---

69 *cf.* Ioh. 10, 30 **73** rex] *cf.* Matth. 21, 5; 25, 34. 40; 27, 11; Ioh. 18, 37; Apoc. 19, 16 *al.* filius regis] *cf.* Ps. 71, 2 **74** *cf.* Ps. 118, 91 **75** *cf.* Gal. 4, 3—7

12. 2sq. 10. 14 Luc. 19, 12 **4sq.** *cf.* Col. 2, 9 **5** *II Cor. 8, 9 **6** rex aeternus] *cf.* Luc. 1, 33 *al.* ex—progenitus] *cf.* Ps. 2, 7; 109, 3; Luc. 1, 32 *al.* **6sq.** Marc. 13, 34 **11** Luc. 17, 21

R LVZ MNCWEO def. S

65sq. servat *W* **66** inpar (in *s.l.m1*) *R* **69sq.** quo**modo *E* **70** dici *Lp.r.Z* **71** filius] *add.* est *O a* **72** idem est] ergo idem *W* **74** creatura] *add.* deo *C*

12. 1 divinae *R V W* itaque] utique *O a* **3** se ipsum *om. C* **6** et *alt. om. C* ex *om.* $\Omega > CE$, *a m* **7** qui] quia Ω *a m* **8** in hoc mundo *N* in hunc mundum venit *O a* **9** pareret *E a.c.* pararet sibi *W* **10** christus] iesus *O a m* in hunc mundum *O a* **11** regnum *alt.*] *add.* dei *O a*

quod Christus 'accepit', hoc est, quod 'patri tradidit'. Nam quomodo regnum accepit, qui rex erat sempiternus? Venit ergo filius hominis *accipere regnum et reverti*. Noluerunt eum suscipere Iudaei, de quibus ait: Illi *qui noluerunt me regnare super se, adducite et interficite eos*.

DE EO QUOD SCRIPTUM EST: *CUM AUTEM SUBIECTA ILLI FUERINT OMNIA, TUNC ET IPSE SUBIECTUS ERIT ILLI, QUI SIBI SUBIECIT OMNIA, UT SIT DEUS OMNIA IN OMNIBUS*

148. Sequamur scripturarum ordinem. Ille qui venit, regnum deo patri tradit. Et *cum tradiderit regnum, tunc et ipse subiectus erit ei, qui sibi subiecit omnia, ut sit deus omnia in omnibus*. Si ut filius hominis regnum accipit dei filius, ut filius utique hominis etiam traditurus est, quod accepit. Si ut filius hominis tradit, ergo ut filius hominis subiectionem utique per condicionem carnis, non per maiestatem divinitatis agnoscet. **149.** Et tu ad contumeliam obicis, quod 'ei

---

12 *cf.* Luc. 19, 12; I Cor. 15, 24 **13** *cf. ad* **11. 73** *et* **12. 6** **15sq.** *Luc. 19, 27 **18–20sqq.** *I Cor. 15, 28 **22–24** *I Cor. 15, 24 (cum–regnum) *et* 28 (tunc–omnibus) **28sq.** *cf.* I Cor. 15, 28

R LVZ MNCWEO def. S

12 accipit *La.c.E* tradit *MNE* tradet *L* **13** accipit *La.c.ZE* **15** de *om. WE* ille *N* (illi: *attract. inversa!*) **17** DE–**20** IN OMNIBUS *hic posui, l. 22* regnum *Lm2* (17 DE–18 OMNIA *s.l.*), *ibidem rubro totum Z*; *add.* (cap. *Lm2*) XIII *Lm2Z*; *om. titul. R* (*cf. Proleg. VI 3*), *cet.* (*de cod. W vide l. 22*) **19** illi] ei *L* **20** et in omnibus *Z* **22** regnum] *add* cum autem subiecta illi fuerint omnia (*reliquias tituli!*) *W* tunc–**24** omnibus *om. LZ* **23** ei] illi *W* subdidit *W* **24** et in omnibus *VMNCEm* omnibus] *add.* (*repetens!*) tunc et ipse subiectus erit ei (*ex titulo non agnito, cf. ad l. 22*) *W* si ut *VEO* sicut *R, cet.* filius *pr.*] *add.* utique *C* accepit *Lp.c.m2MNCOam* **25** etiam *om. C* **26** si ut *REm* sicut *cet.* a tradet *C* tradidit *VW* ergo ut *RV* ergo ut et *C* ergo et ut *cet.* am filius *alt.*] *add.* dei *N* subiectionem] susceptionem *N* subiecit omnia *C* **28** agnoscit *La.c.m2* agnoscis *W* agnosce *MNC* agnosceret *Oa* ad contumeliam] contumeliae *N* ei] et *ZOa*

subiecerit omnia' deus, cum audias 'quod regnum filius hominis deo tradat' et, ut in superioribus libris diximus, legeris: *Nemo* venit *ad me nisi pater eum adtraxerit, et ego resuscitabo eum in novissimo die*? Si litteram sequamur, vide magis adque adverte unitatem honorificentiae: et pater subicit filio et filius patri tradit. Dic, quid sit amplius, trahere an resuscitare! Nonne secundum morem hominum ministerium trahentis, potestas est suscitantis? Sed et filius ad patrem trahit et pater ad filium trahit, et filius suscitat et pater suscitat. Facessant igitur sacrilegae conmenta discretionis, ubi unitas potestatis est. **150.** 'Tradat igitur patri regnum suum filius!' Non deperit Christo regnum, quod tradit, sed proficit. Nos sumus regnum, quia nobis dictum est: *Regnum dei intra vos est.* Et sumus regnum Christi ante, postea patris, quia scriptum est: *Nemo venit ad patrem nisi per me.* Cum in via sum, Christi sum, cum pervenero, patris sum, sed ubique per Christum et ubique sub Christo.

151. Bonum est in regno Christi esse, ut Christus nobiscum sit, sicut ipse ait: *Ecce ego vobiscum sum usque ad consummationem mundi.* Sed 'melius est esse cum Christo': *Dissolvi* enim *et cum Christo esse multo melius.* Cum in hoc mundo

---

29sq. *cf.* I Cor. 15, 24 **30** *cf. fid. II 104* **31sq.** *Ioh. 6, 44 **37sq.** *cf.* Ioh. 5, 21 **39sq.** *cf.* I Cor. 15, 24 **42** Luc. 17, 21 **43sq.** Ioh. 14, 6 **47sq.** *Matth. 28, 20 **48sq.** *Phil. 1, 23

R LVZ MNCWEO def. S

30 tradit *Z* ut] cum *C* diximus libris *O* a m **31** adtraxerit eum Ω a m **32** novissima *V* sequimur *Z* **33sq.** subicit *R*, *Mp.r.E* subiecit *cet.* a m **34** tradet *L*, *Mp.c. Ea. c. O* a tradidit *ZW* trahere] tradere *VZC* **35** morem] mortem (t *semieras.*) *R*, *W* hominis *E* **36** tradentis *NC* resuscitantis *LO* a et] ut *V* **37** trahit] tradit (*bis*) *C* et *pr. om. ZW* ad *om. Ea.c.m2* **38** facessat *ZW* faciant *E* igitur *om.* Ω a m sacrilega *RL* **39** tradat *REO* tradit *LZMC* tradet *V* credat *W* tradidit *N* **40** regnum *om. O* a **41** sed] quod *E* et nobis *O* a **42** infra vos *C* antea *LV* **44** in vita *NW* sum *alt. om. Ea.c.m2* patri *Na.c.C* **45** et] sed *W* **46** ut et *Lp.c.m2Z* **47** ad *om. R* in *C* **48** mundi] saeculi *LC* (*Vulg.*) cum] in *N* **49** melius est *LV*

sub peccato sumus, Christus nobiscum est, ut *per unius oboedientiam iusti* constituantur *multi*. Si peccatum mundi huius evasero, incipiam 'esse cum Christo'; denique ait: *Veniam iterum et adsumam vos ad me*, et infra: *Volo, ut, ubi ego sum, et isti sint mecum*. **152.** Ergo nunc sub regno Christi sumus, dum in opere versamur et facto, dum *formam* sequimur *servi*, quam ille, cum 'se exinanisset, accepit'. Cum vero 'gloriam' eius viderimus, *quam* habuit *prius, quam mundus esset*, erimus in dei regno, in quo patriarchae sunt et prophetae, de quibus scriptum est: *Cum videritis Abraham et Isac et Iacob et omnes prophetas in regno dei*, ut iam pleniore dei cognitione potiamur. **153.** Sed in fili regno et pater regnat et in regno patris filius regnat, quia 'pater in filio et in patre filius', et in quo habitat filius, habitat et pater, et in quo habitat pater, habitat et filius, sicut ipse ait: Ego et pater *veniemus et mansionem apud eum faciemus*. Ergo sicut una domus, ita et unum regnum. Eo usque autem unum patris et fili regnum est, ut quod filius tradit, pater accipiat, et quod pater accipit, filius non amittat. Ergo in uno regno unitas

---

50 Rom. 3, 9; 7, 14; Gal. 3, 22 **50sq.** Rom. 5, 19 **52sq.** *Ioh. 14, 3 **53sq.** *Ioh. 17, 24 **55** opere et facto] *cf.* Gen. 2, 15; *Ambr. parad. 4, 25 (p. 281, 15—282, 17 Sch.)* **55sq.** Phil. 2, 7 **56sq.** Ioh. 17, 5 **59sq.** Luc. 13, 28 **62** *cf.* Ioh. 14, 10. 11 **64sq.** Ioh. 14, 23 **67sq.** *cf.* I Cor. 15, 24

R (*def.* **53** me et infra, **53sq.** ubi—mecum, **64** ego et pater, **65** -sionem apud eum) *L V Z M N C W E O def. S*

50 simus *O a* **51** et si *L p. c. m 2 V Z W E O a m* huius mundi *O a m* **53** sumam *E* **55** opere] corpore *V W O a* facto dum] nondum *O a m* in formam *R* formam sequimur] forma exsuimur *Turon. O a m* forma** exsuimur *i. r. M* **56** exinanivisset *O a m* **58** regno dei *O a m* sunt *om. R a. c. m 2* **59** et *pr. om. V W E O a m* **60** pleniorem (cognitionem) *V* plenius *W* dei *om. O a* cognitione dei *R* **62** patris] *add.* et *V C* **63** in *pr. om. C* filius—habitat *tert. om. O a* et *alt. om. V* **64** et *pr. om. O a* ipse *om. R* ad eum veniemus *m* veniemus] unum sumus *W* **65** apud eum mansionem *O a m* **66** autem *om. R* patris et fili unum *C* **67** tradet *R* pater *om. C* **68** accipiat *R*

potestatis est. Nemo igitur divinitatem inter patrem et filium secernat.

13, 154. Quod si patri et filio unum dei nomen et ius est, cum *deus verus* et 'rex sempiternus' sit etiam dei filius, non utique secundum divinitatem subiectus est dei filius.

'Subiectum' itaque, imperator auguste, quemadmodum debeamus accipere consideremus.

155. Quomodo enim *subiectus* dei filius? Ut 'creatura vanitati'? — Sed impium est de divinitatis substantia tale aliquid aestimare. **156.** An quemadmodum creatura omnis dei filio, quia aeque scriptum est: *Omnia subiecisti sub pedibus eius*? — Sed non Christus sibi ipse subiectus est. **157.** An quemadmodum mulier viro, sicut legimus: *Mulieres viris suis subditae sint*, et alibi: *Mulier in silentio discat cum omni subiectione*? — Sed sacrilegum est vel patri virum vel dei filio mulierem conparare. **158.** An quemadmodum Petrus dixit: *Subiecti estote omni humanae ordinationi*? — Nec sic itaque Christus. **159.** Vel quemadmodum Paulus scripsit: *Patri et deo subiecti invicem in timore Christi*? — Sed neque in suo neque in alterius Christi timore subiectus est filius,

13. 2 deus verus] Ioh. 17, 3 (*supra V 16 sqq.*); I Ioh. 5, 20 rex sempiternus] *cf.* Ioh. 18, 37; I Tim. 1, 17; Apoc. 15, 3 *al.* **4. 6** I Cor. 15, 28 **4 sqq.** *cf.* Didym. De Trin. III 20 (*PG 39, 893 A sqq.*); Ps. Basil. Adv. Eunom. IV 3 (*PG 29, 694 B*) **6 sq.** creatura *eqs.*] *cf.* Rom. 8, 20 **9 sq.** Hebr. 2, 8; Ps. 8, 8 (7) **11 sq.** Eph. 5, 22 **12 sq.** I Tim. 2, 11 **15** *I Petr. 2, 13 **17** *Eph. 5, 20. 21

R LVZ MNCWEO def. S

69 inter patrem *om. Ra.c.m2* et filium *RLZC* filiumque *cet.* a m **13. 1** *ante § 154 add. titul. recent. O* a et ius] eius *RCW* **2** est *om. N* rex *om. E, eras. M* **3** non—filius *om. O* a **4** subiectus *N* **7** vanitatis *ZEW* unitati *V* **8** omnis] *add.* subiecta *C* **9** subiecit *VC* subiecta *W* **10** ipse sibi *O* a sibi ipsi *V* **11** suis viris *C* suis *om. N* **12** subiectae *NEO* a m in] sub *E* **13 sq.** mulierem dei filio *C* dei filium *R* **14** mulieri *V* **15** ordinationi (κτίσει) *codd.* > *O*; *cf. Vet. Lat. I Petr. 26, 2, p. 112*] creaturae *O* a m (*Vulg.*; *cf. ThesLGraec. IV, 2040 A*) **16** itaque] utique m christus *om. R* **17** patri et deo *codd.*, deo et patri m in *om. V* timorem *Z*

quia unus est Christus. Quorum verborum vim considerate, quia patri subiecti sumus, dum etiam Christum veremur.

160. Quomodo ergo 'subiectum' intellegimus? Totum apostolicum caput recenseamus, ut nihil videatur fraude subtractum aut obreptione praestrictum. *Si in hac*, inquit, *vita tantum in Christo sperantes sumus, miserabiliores sumus omnibus hominibus. Nunc autem Christus surrexit a mortuis primitiae dormientium.* Videtis quoniam de resurrectione Christi tractata est disputatio. **161.** *Quoniam sicut per hominem*, inquit, *mors, et per hominem resurrectio mortuorum. Sicut enim in Adam omnes moriuntur, ita in Christo omnes vivificantur, unusquisque autem in suo ordine: primitiae Christus, deinde hi qui sunt Christi, qui in adventum eius crediderunt, deinde finis, cum tradiderit regnum deo et patri, cum evacuaverit omnem principatum et potestatem et virtutem. Oportet enim illum regnare, donec ponat omnes inimicos sub pedibus eius. Novissime autem inimica destruetur mors. Omnia enim subiecit sub pedibus eius. Cum autem dicat omnia, subiecta sunt ei sine dubio praeter eum, qui subiecit ei, omnia. Cum autem subiecta illi fuerint omnia, tunc et ipse filius subiectus erit illi, qui sibi subiecit omnia, ut sit deus omnia in omnibus.* Quod

---

21—41 *cf.* Hilar. De Trin. XI 21. 22 (*PL 10, 414 C — 415 B*) **23—39** *I Cor. 15, 19—28 **26 sq.** *cf.* Hilar. *l. c.* XI 39 (*424 C — 425 A*)

R (*def.* **32** cum *pr.*, deo et, **33** et potestatem) *L V Z M N C W E O def. S*

22 apostoli capitulum *C* apostolicum capitulum *O a* **23** praescriptum *Z*, *M p. c.* (*ex* praescriptus), *N E* vita inquid *L* inquit *om. Z O a* **24** miserabiliores sumus *om. W* miserabiles *R* **25** nunc *R*, *L m1 V C a* si *L m 2 s.l.*, *cet.* m (*codd.* d, e *vet. lat.*) resurrexit *C E m* **27** tracta *L V*, *W a. c.*, *Turon.* per unum hominem *O a m* **28** et sic et *M a.r.* enim *om. C* **29** ita et *V O a m* vivificabuntur *L p.c.m2 V Z C*, *E p.c.m1*, *O a m* **30** in *om. N* **31** hii *L* (*om.* qui), *M C* in adventu *N E* dein *C* **34** omnes *om. R* inimicos] *add.* suos *C* meos *V a.r.* **35** novissimae *R a. c. m1*, *Turon. a.c.* enim *om. E* subiecit *bis R* **37** ei *alt. om. N* **38** fuerint illi *Z* **39** omnia *alt.*] *add.* et *L V Z M C W*, *E a.c.* (*cf. cap. 12 l. 24*; *cap. 13 l. 91*)

etiam ad Hebraeos idem apostolus dixit: *Nunc autem nondum videmus omnia illi esse subiecta.*

Accepimus apostolicae seriem lectionis. **162.** Quomodo igitur 'subiectum' dicimus? Sabelliani et Marcionitae dicunt quod haec futura sit Christi ad deum patrem subiectio, ut in patrem filius refundatur. Si ergo ea erit verbi subiectio, ut resolvatur in patrem deus verbum, ergo et quaecumque patri filioque subiecta sunt, in patrem et in filium resolventur, *ut sit deus omnia* et *in omnibus* creaturis. Sed absurdum est dicere. Non igitur per refusionem subiectio; alia sunt enim quae subiciuntur, ea utique, quae creata sunt, et alius, cui fit illa subiectio. Conticescant itaque scaevae refusionis interpraetes.

163. Adque utinam et illi tacerent, qui, quoniam resolubile dei verbum *dei*que *sapientiam* probare non possunt, infirmitatem divinitati subiectionis adscribunt, dicentes quia scriptum est: *Cum autem subiecta illi fuerint omnia, tunc et ipse subiectus erit.* **164.** Videmus igitur quia nondum subiectum, sed subiciendum esse scriptura conmemorat. Ergo nunc non est subiectus deo patri filius. In quo igitur filium subiectum fore dicitis? Si in divinitate, nec inoboediens est,

40sq. *Hebr. 2, 8 **43—45** *cf. spir. II 53*; Epiphan. Pan. Haer. 62, 1, 8 (*II p. 390, 5—9 Holl*) **47sq.** I Cor. 15, 28 **54** I Cor. 1, 24 **56sq.** *I Cor. 15, 28

R (*def.* **44** christi, **45** si ergo ea, **57** sub(iectus)—**99** (iu)gum *alt.*) *LVZ MNCWEO def. S*

40 idem *om. O* a **41** esse *om. La.c.m2* **42** accipimus *MO* a dictionis *N* **43** dicemus *Mp.c. VCEO* a **44** futura] figura *R* natura *E* ut—**45** subiectio *om. E* **44sq.** in patre filius *VMNW* in patrem et filium *C* **45** si] sic *W* ea *om. C* **46** patre *MNWO* a dei verbum *W* **47** in *alt. om. ZO* a in patre et in filio *W* **48** et *om. Ep.c.* sed hoc *C* **49** non igitur] ne *W* **50** ea] et *ZW* **51** illa *om. O* a scaeuae itaque *Ra.c.* (*m1?*) saevae *EO* a m **53** adque] utique *E* qui] quia *C* resolubilem *E* insolubile *W* **54** verbum deique *om. E* **55** divinitatis *MW*, *Ea.c.O* a **55sq.** quia scriptum est *om. E* **56** illi subiecta *W* fuerint illi *L* **57** ipse] *add.* filius m sub(iectus)] *deest fol. in R* erit illi m vidimus *W* **59** non *om. Ma.c.N*

quia non est a patre discors, nec subiectus, quia non est servus, sed unicus proprio patri filius. Denique cum caelum crearet, terram conderet, et potestatem exercebat et caritatem. Nulla igitur servilis in Christi divinitate subiectio. Si autem nulla subiectio, voluntas libera. **165.** Quod si eam subiectionem putant fili, quod cum eius voluntate omnia faciat, discant hoc ipsum esse individuae potestatis argumentum, quia unitas voluntatis est, quae non coepit ex tempore, sed erat semper. Ubi autem unitas perpetua voluntatis, non utique temporalis subiectionis infirmitas. Si enim per naturam subiceretur, semper subiectus maneret.

Cum vero subiciendus dicatur in tempore, dispensationis ergo susceptae, non perpetuae infirmitatis erit illa subiectio, maxime cum *sempiterna* dei *virtus* non possit statum mutare pro tempore nec deo patri ex tempore ius potestatis accedere. Nam si filius aliquando mutabitur, ut secundum divinitatem subiciatur, ergo et deus pater, si aliquando plus poterit, ut subiectum secundum divinitatem habeat filium, nunc interim minus posse secundum interpraetationem vestram necesse est aestimetur. **166.** Quid autem culpae conmeruit filius, ut postea secundum divinitatem subici posse credatur? Numquid secundum carnem *ad dexteram patris* sedere praeripuit

---

65—67 *cf.* Ioh. 5, 30; 6, 38 **72—80** *cf.* Hilar. De Trin. XI 30 (*PL 10, 410B—D*): Subiectis enim sibi omnibus tunc subiciendum subicienti sibi omnia ait—quam mysterii demonstratio est. *ibid.* XI 43. 44 (*428B —429A*) Hoc enim quod dictum est: Tunc subiectus erit illi—deo nihil deesse plenumque esse **74** Rom. 1, 20 **82** *cf. expl. symb. 5, 10. 15. 22* (*p. 7sq. Fa.*)

L V Z M N C W E O def. R S

61 a *om. Z* a patre] patri *O* a **63** crearet et *V Z W O* a **64** christo *W a. c.* **65** libera est *O* a m eam] etiam *O* a **66** quod] quia m **67** facit *C* faciat pater m argumentum] arbitrium *C* **69** perpetuae *L V W O* a **70** temporalis] perpetuae *L V* **73** erit *om. C W* erat *L a. c.* **75** accidere *V W, Ep. c.* a m **76** nam si] non *Ep. r.* si *om. O* a **78** subiectum *om. O* a nunc] nonne *V* **80** conmeruit] quod meruit *L* (quod *i. r.*), *Z* cum (*ex* con) meruit *N p. c.* **82** carnem] divinitatem *O* a

et invito patre sibi praerogativam paterni solii vindicavit? Sed ipse ait: *Omnia, quae placita sunt ei, facio semper.* Ergo si in omnibus patri conplacet filius, cur subicietur, qui ante subiectus non erat?

167. Videamus itaque, ne non divinitatis illa, sed nostra fiat in Christi timore subiectio, plena gratiae et plena mysterii. Itaque rursus apostolica verba pendamus. *Cum autem subiecta,* inquit, *illi fuerint omnia, tunc et ipse subiectus erit ei, qui sibi subiecit omnia, ut sit deus omnia in omnibus.* Ergo quid dicitis? Nunc subiecta non sunt ei omnia? Non subiecti sanctorum chori, non angeli, qui in terris posito *ministrabant,* non archangeli, qui etiam ad Mariam adventus dominici praenuntii mittebantur, non omnis 'militia caelestis', non cherubin et seraphin, non throni et dominationes et potestates, quae venerantur et laudant? **168.** Quomodo ergo subiecta 'erunt'? Sic utique, quemadmodum ipse dominus dixit: *Tollite iugum meum super vos.* Non enim indomiti iugum portant, sed humiles adque mansueti. Haec est plane nec ipsis vilis hominibus, sed gloriosa subiectio, *ut in nomine Iesu*

---

84 *Ioh. 8, 29 **87–91. 100sq.** *cf.* Hilar. De Trin. XI 49 (*PL 10, 432A–433A*) **88** *cf.* Ioh. 1, 14 **89–91** *I Cor. 15, 28 **92–97** *cf.* Hymn. 'Te Deum' 1–9. *cf.* Cyrill. Hieros. Catech. X 10 (*PG 33, 673A sqq.*) "Οταν δὲ εἴπῃ τὸ 'πάντων'—ἀλλὰ κατὰ τῶν ἀμελησάντων **93sq.** Matth. 4, 11 **94sq.** *cf.* Luc. 1, 26*sqq.* **95** *cf.* Luc. 2, 13 *al.* **96** *cf.* Col. 1, 16 **99** Matth. 11, 29 **101–104** *Phil. 2, 10. 11 (curvet: *cf. in psalm. 47, 17,3 p. 357, 21 Pe. exam. VI 9, 74 lege* omne genu curvet: *cf. adn. crit. p. 260, 8 Sch.*; Hilar. In Ps. 2, 33 *p. 62, 21 Zingerle*); *cf. ThesLL IV, 1548, 74. 76. 77*

R (*inde a. l.* **99** iugum *alt.*) *L V Z M N C W E O def. S*

83 et] ut *N* vindicaret *M N* **84** sunt placita *C* ei *om. V* **85** si] etsi *V* complaceat *O a* antea *C* **88** in christo *O a* timore] corpore *C* gratia *O a* et *om. E* **89** pandamus *V*, *Ep.c.O a* prendamus *C* **91** et in omnibus *L V Z M N W m* (*cf. supra cap. 12, l. 24, § 148 cap. 13, l. 39, § 161*; *al. R om.* et) **92** dicis *O a m* **93** positi *V W* **95** militiae *L W* celestium *N* **98** ipse *om. N* dixerit *V* **99** iugum *alt.*] *redit R, add.* christi *V m2* **100** haec] nec *O a* plane] *add.* angelis *O a* plane] plena *M p.c. m2 N* **101** hominibus vilis *O a m*

omne genu curvet caelestium et terrestrium et infernorum et omnis lingua confiteatur quia dominus Iesus in gloria est dei patris. Ideo autem ante *subiecta* non erant *omnia*, quia nondum receperant *sapientiam dei*, nondum habili iugum verbi mentis quadam cervice portabant. *Quotquot autem*, sicut scriptum est, *receperunt eum, dedit eis potestatem filios dei fieri.*

169. Dicit aliquis: 'Ergo iam subiectus est Christus, quia plurimi crediderunt?' — Minime, quia non in paucis est Christi subiectio, sed in omnibus. Sicut enim, si in me concupiscat adhuc *caro adversus spiritum, spiritus autem adversus carnem*, non videor esse subditus, etsi ex parte sim subditus, ita, quia 'omnis ecclesia unum corpus est Christi', quamdiu genus dissentit humanum, 'Christum dividimus'. Nondum ergo subiectus est Christus, cuius non sunt adhuc membra subiecta. Cum autem fuerimus non 'multa membra sed unus spiritus', *tunc et ipse subiectus erit, ut* per ipsius subiectionem *sit deus omnia in omnibus.* **170.** Sicut autem 'nondum subiectus est Christus', ita nondum perfectum opus est patris, quia dixit filius dei: *Meus cibus est, ut faciam voluntatem patris*

104 *cf.* I Cor. 15, 28; Hebr. 2, 8 **105** *cf.* I Cor. 1, 24; 2, 7 **105 sq.** *cf.* Matth. 11, 29 **106 sq.** Ioh. 1, 12; **111 sq.** Gal. 5, 17 **113** *cf.* Eph. 1, 22. 23 **114** *cf.* I Cor. 1, 13 **114—130** *cf.* Athan. De incarn. c. Arian. 20 (*PG 26, 1020B—1021A*) "Οταν δὲ ὑποταγῇ αὐτῷ τὰ πάντα—ὡς δι' ἀνθρώπου σωτῆρος **116 sq.** *cf.* I Cor. 12, 12. 13 **117 sq.** I Cor. 15, 28 **118 sq.** *cf.* Hebr. 2, 8 **120 sq.** *Ioh. 4, 34

R LVZ MNCWEO def. S

102 curvet *RVMNW* (κάμψῃ) curvetur *LZCE* m flectatur *O* a (*cf. adn. font. ad l. 101*) et *pr. om. CWO* a et *tert. om. E* **103** quoniam Ω a m iesus *om. C* gloriam *V* est *om. VZW, Ea.c.* **104** et ideo autem *ZW* nondum—**105** dei *om. C* **105** receperunt *E* nondum habili *RLW* non domabili *NC* nondum habile *cet.* a m iugo *C* **106** quadam mentis *V* autem *om. E* **107** eum *om. W* **108** dicet *LVZN, Ep.c.O* a m est *om. C* **111** adhuc *om. C* spiritum] *add.* et *C* autem *om. LVZMNCE* **112** non] nec *O* a subditus *pr.*] subiectus *MNEO* a m **114** dissensit *O* a **116** non *om. W* hunius *C* **118** et in omnibus *VC* m (*cf. ad l. 91*) **119** est *pr. om. LZ* est *alt. om. ZCW* est opus *O* a **120** dei filius dixit *O* a dixit] docuit *ZNW* ut perficiam *VZC*

mei, qui me misit, et perficiam opus eius. Quid igitur quaestionis est, quia in me erit fili subiectio, in quo inperfectum opus est patris, quia non sum ipse perfectus? Ergo qui inperfectum opus facio patris, ipse filium facio esse subiectum? — Sed non est iniuria ista, sed gratia, quia in eo, quod subicimur, noster utique, non divinitatis profectus est, ut subiciamur legi, subiciamur gratiae. *Quoniam* ante, sicut ipse dixit apostolus, *sapientia* erat *carnis inimica in deum — legi enim non est subdita* —, nunc autem iam per Christi est subdita passionem.

14, 171. Et tamen, ne quis calumnietur, videte quid divinitus spirans scriptura praecaverit; ostendit enim nobis, in quo subiectus erit deo Christus, cum docet, in quo sibi universa subiecerit. Ideoque dicit: *Nunc autem non videmus omnia ei esse subiecta.* Nam *paulo minus quam angelos minoratum videmus Iesum propter passionem mortis.* Ostendit itaque minorem factum in carnis susceptione. Quid igitur inpedit, quin etiam subiectionem in carnis susceptione significet, per quam 'subiciet sibi omnia', dum in ipsa patri deo est ipse subiectus?

127—129 *Rom. 8, 7

14. 3sq. *cf.* I Cor. 15, 28 **4—6** *Hebr. 2, 8. 9 **9** *cf.* I Cor. 15, 28

R (*def.* **122** in me erit, **14. 3** deo) *L V Z M N C W E O def. S*

121 opera *C* **122** perfectum *O a* est opus *O a m* **125** est *om. E* **126** est profectus *O a m* **127** ipse *om. V* **128** carnis inimica erat m legi enim dei *C* **129** est *R, L M a.c.m2 N C* erat *cet.* a m subiecta *Z O a* est *alt.*] et *V* passione *R*

14. 1 quid] quod *V W* **2** spirans *om. Z, exp. L* inspirans m (*cf. in psalm. 43, 49, 2 p. 296, 4 Pe.*) **3** in quo—docet *om. M a.c.* (*m1?*), *N* subditus *V* deo—**4** subiecerit *om. E* cum] dum Ω a m **4** non *om. Z* nondum (*cf. p. 274, 40*) *C* vidimus *Turon.* **5** esse *om.* Ω a m **6** vidimus *L V M N E, Turon.* m **7** in carnis susceptione] propter incarnationem *O a* susceptionem *R, M a.r. C W* quid] qui (= *quomodo?*) *R V, Turon.* **8** susceptionem *L V* **9** in *om. V C* **10** est] et *N* ipse *om. O a*

172. Consideremus itaque eius subiectionem: *Pater*, inquit, *meus, si vis, transfer calicem hunc a me, verum non mea voluntas, sed tua fiat.* Ergo secundum humanae naturae adsumptionem erit illa subiectio, quia, sicut legimus, *specie inventus ut homo humiliavit semet ipsum factus oboediens usque ad mortem.* Subiectio itaque oboedientiae est, oboedientia mortis, mors adsumptionis humanae. Adsumptionis ergo humanae erit illa subiectio. Nequaquam igitur divinitatis infirmitas, sed dispensatio ista pietatis est.

173. Vide, quam non timeam eorum propositiones. Illi obiciunt subiciendum patri deo. Ego lego Mariae subditum matri, quia scriptum est de Ioseph et Maria: *Erat subditus illis.* Aut si hoc putant, dicant quia hominibus erat subiecta divinitas!

174. Non igitur praeiudicet, quia *subiectus* dicitur, cui non praeiudicat, quia 'servus' legitur, quia *crucifixus* adseritur, mortuus praedicatur. Qui cum moreretur, vivebat, cum subiceretur, regnabat, cum sepeliretur, resuscitabat. Hinc 'subiectum se potestati praebebat humanae', alias *dominum* se *maiestatis* declarabat aeternae. Erat sub iudice, et *ad dexteram dei* solium sibi *iudex* perpetuus vindicabat;

11—13 *Luc. 22, 42 **14—16** *Phil. 2, 7. 8 **22sq.** Luc. 2, 51 (*cf. fid. II 88*) **25** I Cor. 15, 28 **26** servus] *cf.* Phil. 2, 7 crucifixus] *cf.* II Cor. 13, 4 *al.* **29** *cf.* Hebr. 5, 8; Phil. 2, 8; *al.* **29sq.** I Cor. 2, 8 **31** Rom. 8, 34; *al.* iudex] Act. 10, 42; *al.*

R LVZ MNCWEO def. S

11 eius *om. N, Ma.c.* **12** meus] mi *W* transfers *C* verum *om. Ra.c.m2* verumtamen *Vp.c.m2M* **13** voluntate *M, Va.c.m2WE* m **14** illa] filii *C* **15** humiliabit *R* semet (met *s.l.m2*) *R* **16** itaque *R, Ea.c.* utique *cet.* am oboedientiae] oboedientia *Lp.r.ZO*a **18** igitur] *add.* illa *C* **20** propositiones] passiones *O*a **21** patri deo *om. C* subditum] subiectum *Z* **22** et erat *LVMEO*am (*Vulg.*, καὶ) **23** dicant *om. R* subdita *VZ* **25** subditus *V* cui] cum *L* **27** quia mortuus *C* qui] quia *C om. NW* **29** hinc *scripsi* (hinc . . . alias), huic *R* hanc *Ma.c.* hac *LZCW* ac *cet.* am se *om. E* dominum] deum *C* se dominum *O*am **31** et *om. Ea.c.m2* solium] solius *O*a sibi] ubi *O*a vindicabat] iudicabat *O*a

scriptum est denique: *Amodo videbitis filium hominis sedentem ad dexteram virtutis.* Vapulabat a Iudaeis, imperabat angelis. Natus ex Maria *sub lege* erat, 'ante Abraham' supra legem; erat in cruce venerandus naturae; denique sol refugit, terra contremuit, conticuerunt angeli. Cuius igitur passionem elementa videre timuerunt, huius generationem videre potuerunt? Et in quo subiectionem corporis non tulerunt, in eo subiectionem naturae venerabilis sustinebunt?

175. Sed cum unius naturae sint pater et filius et spiritus sanctus, utique non erit pater sibi ipse subiectus. Et ideo non erit in eo subiectus filius, in quo 'cum patre unum est', ne per unitatem divinitatis videatur et pater filio esse subiectus.

Ergo sicut in illa cruce non *divinitatis plenitudo*, sed nostra fragilitas erat subdita, ita etiam postea *subiectus erit filius* patri in nostrae utique participatione naturae, ut subiectis carnis inlecebris non divitiae cordi, non ambitio, non voluptas, sed *omnia* nobis *deus sit*, si per omnia, quantum capere possumus, 'ad eius imaginem similitudinemque' vivamus.

176. Ad communitatem igitur beneficium transivit a specie, quia in sua carne naturam totius humanae carnis edomuit. Et *ideo* iuxta apostolum *sicut portavimus imaginem*

32sq. *Matth. 26, 64 **33** vapulabat] *cf.* Matth. 26, 67 angelis] *cf.* Matth. 4, 11 **34** sub lege] Gal. 4, 4 ante Abr.] *cf.* Ioh. 8, 58 **35sq.** *cf.* Luc. 23, 45; Matth. 27, 51 **42** *cf.* Ioh. 10, 30; *al.* **44** Col. 2, 9 **45sq.** **48** I Cor. 15, 28 **49** *cf.* Gen. 1, 26 (*cf. ad V 90*) **53sq.** *I Cor. 15, 49

R LVZ MNCWEO def. S

33 virtutis] *add.* dei et venientem in nubibus caeli m **35** cruce] *add.* pendebat *C* venerandus] *add.* magestate *C* natura *L p. r. Z N E* m **39** subiectionem] *add.* propriae *C* **41** ipse sibi *Z* et] sed *E* **45** erat] est *W* erit] *add.* tibi *C* **46** ut] ubi *W* **47** divitiae] *add.* sint m divitiae] cupiditas dominetur *O* a (*l*) **48** voluntas *R N C* si per omnia] et omnino *O* a (*l*) **51** communionem *C E* beneficii *V* transibit *L Z* **51sq.** a specie] aspexi *E*, *om. C* **52** speciae *R L*

huius terreni, portemus et imaginem huius caelestis. Quod utique nisi per *interiorem hominem* non potest evenire. Deponentes igitur *universa*, hoc est illa quae legimus, *iram, animositatem, blasphemiam, turpiloquium*, et sicut infra dictum est, *expoliantes* nos *veterem hominem cum actibus eius* induamus *novum, qui renovatur in agnitione secundum imaginem eius, qui creavit eum.*

177. Et ut scires, quia cum dicit *ut sit deus omnia in omnibus*, a deo patre non separet Christum, ipse ad Colossenses dixit: *Ubi non masculus*, inquit, *et femina, Iudaeus et Graecus, barbarus et Scytha, servus et liber, sed omnia et in omnibus Christus.* Ergo etiam cum ad Corinthios dicit *ut sit deus omnia in omnibus*, et unitatem et aequalitatem cum deo patre conplexus est Christi, quia nec a patre filius separatur et similiter sicut pater *omnia in omnibus* etiam Christus *operatur.* Si ergo Christus quoque in omnibus omnia operatur, non utique in divinitatis maiestate subiectus est, sed in nobis. Quomodo autem subiectus in nobis nisi eo modo quo 'minor angelis factus est', in corporis scilicet sacramento?

55 interiorem hominem] Eph. 3, 16 (*cf. Seibel pp. 6–14, 50–67, 137sqq., 190sqq.*) **55–57** Col. 3, 8 **58–60** Col. 3, 9. 10 **61sq. 65sq. 68** I Cor. 15, 28 **63–65** Col. 3, 11 (*cf.* Gal. 3, 28) **68sq.** *cf.* I Cor. 12, 6 **72** *cf.* Hebr. 2, 9

R LVZ MNCWEO def. S

54 huius *pr. om. R* (*cf. Ambr. Iob III (IIII) 8, 24; in psalm. 118, 12, 12; in Luc. VII 194; IX 34:* illius terreni) imaginem *om. C* huius *alt. om. O a* quod] quo *W* **55** venire *La.c. W* **57** turpeloquium *C, Ea.c.* et *om. Ma.c. N* dicitur *O a* **58** eius *RLMNC* (αὐτοῦ) suis *cet. a m* (*Vulg.*) et induamus *MN* induamur *O a* **59** in agnitione *RLE, cf. in psalm. 118, 3, 22* (-em *10, 17?*); *exam. VI 6, 39; Ioseph. 5, 25*; in agnitionem *cet.* (*Vulg.*) **60** eum] nos *O a* **62** et in omnibus *Rp.c.m2LVZNCWE m* (*sed cf. supra ad cap. 13, 91*) separat *N* separet et *m* **63** dicit *V m* **64** scyta *R* **65** christus–**66** omnibus *om. N* cum *om. O a m* dicit] dicens *E m* **66** et in omnibus *codd. praeter E p. c. O a m* (*cf. ad l. 62*) **67** christum *N* **68** et in omnibus *MC* omnibus] *add.* ita omnia in omnibus *LVZMNW, Ep.c.m2O a m* **69** quoque *om. N* **71** subiectus] *add.* est *M m* in eo modo *R* **72** quo] quia *V*

In eo enim nondum subiecta ei omnia videbantur, quae creatori suo a principio sui utique serviebant.

178. Quod si quaeris, quemadmodum sit subiectus in nobis, ipse ostendit dicens: *In carcere eram et venistis ad me, infirmus eram et visitastis me. Quod enim uni horum minimorum fecistis, mihi fecistis.* 'Infirmum' audis et non moveris, 'subiectum' audis et moveris, cum in eo *infirmus*, in quo *subiectus*, in quo *peccatum* adque *maledictum pro nobis factus* est. **179.** Sicut igitur non propter se, sed *pro nobis peccatum* adque *maledictum factus* est, ita non pro se sed per nos erit *subiectus* in nobis, non in natura *subiectus* aeterna, neque enim in natura maledictus aeterna. *Maledictus* enim *omnis qui pendet in ligno, maledictus*, quia nostra maledicta suscepit, *subiectus* quoque, quia subiectionem nostram ipse suscepit, sed in servitutis formae adsumptione, non in dei maiestate, ut dum ille nostrae fragilitatis se praebet in carne consortem, nos in virtute sua *divinae* faceret *consortes naturae*. Non quo aut hoc nobis cum superna Christi generatione naturale consortium aut divinitatis in Christo sit illa subiectio, sed sicut

---

73 *Hebr. 2, 8 (*contr.*) **76—78** *Matth. 25, 36. 40 **79sqq.** subiectum] *cf.* I Cor. 15, 28 **80—82** II Cor. 5, 21 *et* Gal. 3, 13 **84sq.** Gal. 3, 13 (Deut. 21, 23) **87** *cf.* Phil. 2, 7 **89** II Petr. 1, 4

R (*def.* **83sq.** enim in natura) *L V Z M N C W E O def. S*

73 nondum] non *C* ei *om. C W* **74** sui *om. R* **75** quod] quo *R* quaesieris *O a m* **76** et non *C* **77** et non *C* horum] eorum *W O a* **78** non fecistis nec *C* et] sed *E* **79** et] sed *E* et non *O a* **80** subiectio *W* **81** sicut] sic *O a* pro nobis] pro nos *V a.c. m2* propter nobis *M* propter nos *N m* peccatum —**82** nos *in mg. V m1, om. O a* **82** maledictum] *add.* pro nobis *N* pro] per *V* per nos] pro nos *Turon.* propter nos *Ep. c. m2* pro nostris *W* pro nobis *L N C m* **83** enim *om. N m*, autem *O a* **85** pendit *L Z M* pependit *V W* suscepit] subiecit *O a* **86** quoque] ergo *O a* subiecit *O a* **87** sed in servitutis *om. Z W* servilis *Ω a m* non *om. O a* maiestatem *O a* **88** fragilitati *Ep. r.* praeberet *N O a m* **89** suae *C* non quod *L Z* **90** aut] ut *Turon.*, ad *Z* nobis sit *C* nobiscum *N* supernam *N* superans *M* generationem *M N* naturale] naturae *W*

in illo per carnem illam, quae est *pignus nostrae salutis, sedere nos in caelestibus* apostolus dixit, utique non sedentes, sic et ille per nostrae adsumptionem naturae dicitur *subiectus* in nobis. **180.** Quis enim tam demens, qui putet, ut supra diximus, quod ad dexteram dei patris sedes sibi venerabilis debeatur, cum, licet etiam secundum carnem Christo ea a patre, generationis tamen supernae et aequalitatis potentia deferatur? Angeli adorant, et tu tibi praesumptione sacrilega 'solium dei sternis'? **181.** Scriptum est, inquies, quia *cum mortui essemus peccatis, convivificavit nos in Christo, cuius gratia estis salvi facti, et simul suscitavit simulque fecit sedere in caelestibus in Christo Iesu.* Agnosco scriptum, sed non ut homines sedere ad dexteram sibi patiatur deus, sed ut *in Christo sedere*, quia ipse est omnium *fundamentum* et ipse *est caput ecclesiae*, in quo communis secundum carnem natura praerogativam sedis caelestis emeruit. In Christo enim deo caro, in carne autem humani natura generis omnium hominum particeps honoratur. **182.** Sicut nos ergo in illo sedemus per corporeae commune naturae, ita et ille, qui per susceptionem nostrae carnis *maledictum pro nobis factus* est, cum maledictum utique in 'benedictum filium dei' non cadat, ita, in-

---

92 *cf.* Eph. 1, 14 *et* 1, 13 **92sq.** Eph. 2, 5. 6 **95sq.** *cf. fid. V 71—76* **100** *cf.* Is. 14, 13. 14 **100—103** *Eph. 2, 5. 6 **104sq.** *Eph. 2, 6 **105** I Cor. 3, 11 **105sq.** Col. 1, 18; Eph. 5, 23 *al.* **111** *Gal. 3, 13 **112** *cf.* Rom. 9, 5

R LVZ MNCWEO def. S

92 in *om. C* illa *MEO a* **93** nos *om. V* **96** sedis *RC, Turon., Ea.c.* **97** debetur *V* non debeatur *O a* scilicet *O a* **98** generationi *LZ* et *om. C* aequalis *N m* potentiae *NZ m* **99** adorent *R* **100** inquiens *MN* inquiunt *O a* **101** essetis ... vos *O a* **102** salvificati *LZ* et] sed *W* simulque] simul *E* **104** homini *R* **105** sederent *C* **106** naturam *L* **107** praerogativa *LZ* **108** humanae *W* **110** corpoream communem naturam *Z* communae *M* communionem *VW* communitatem *N m* susceptionem] *add.* naturae *E* **111** nostram *C* pro—maledictum *alt. om. CO a* **112** cadat] credit *O a* **112sq.** et inquam *O a*

quam, et ille per oboedientiam omnium erit *subiectus* in nobis, cum gentilis crediderit, cum Iudaeus agnoverit, quem crucifixit, cum Manicheus adoraverit, quem in carnem venisse non credidit, cum Arrianus omnipotentem confessus fuerit, quem negavit, cum postremo in omnibus fuerit *sapientia dei*, *iustitia*, *pax*, caritas, resurrectio. Per sua igitur opera Christus et genera diversa virtutum erit in nobis patri subditus, cum vitiis abdicatis et feriante delicto *unus* in omnibus *deo* coeperit in uno sensu populorum omnium *spiritus adhaerere*; tunc erit *deus omnia* et *in omnibus*.

15, 183. Conclusionem igitur totius absolutionis breviter colligamus. Unitas potestatis opinionem iniuriosae subiectionis excludit. 'Evacuatio potestatum' et 'victoria de morte quaesita' triumphatoris utique non minuit potestatem. Subiectionem operatur oboedientia, oboedientiam Christus adsumpsit. Oboedientia usque ad crucem, crux ad salutem. Ergo ubi opus, ibi et auctor est operis. Cum igitur omnia Christo subiecta fuerint per oboedientiam Christi, ut 'in nomine eius genu flectant' — 'nunc' enim, quia non omnes

---

117sq. I Cor. 1, 24 **118** iustitia pax] Rom. 14, 17 **120—122** I Cor. 6, 17 *et* Ps. 72, 28 **122** I Cor. 15, 28

15. 3sq. *cf.* I Cor. 15, 24. 26 **4** triumphatoris] *cf.* Col. 2, 15 **6** *cf.* Phil. 2, 8 (*supra § 172*) **8sq.** *cf.* Phil. 2, 10 **9sq.** *cf.* Hebr. 2, 8

R LVZ MNCWEO def. S

113 et *om. Z* subiectus erit *E* **114** cum *alt.*] et *W* **115** carnem *R V* carne *cet. a m* **116** credit *Z W* **117** negaverit (*om.* cum) *W* **119** christus *om. W* **119sq.** patris subiectus *W* **120** unius *C* **122** et *del. E, om. Turon.* omnia et in omnia et in omnibus *L*

15. 3 potestatis *O a* **6** oboedientia] oboedientiam *L W E* crucem] mortem *O a* **7** ergo *sqq.*] *add. in mg.* DE EO QUOD SCRIPTUM EST. CUM TRADIDERIT XPS REGNUM DEO PATRI ERIT $\overline{\text{DS}}$ OMNIA IN OMNIBUS *R m 3* (*cf. supra cap. 12 ll. 17sqq. et cf. Proleg. IV 8 b*) **9** eius] *add.* omnes *N E* m, omne *M a. r. V* genua *L* flectatur *V* flectantur *L p.c. m 2* flectant] *add.* tunc erit ipse omnia in omnibus *O a m* omnes] omnia *Z*

credunt, 'non videntur omnes esse subiecti' —, cum omnes ergo crediderint et dei fecerint voluntatem, erit *omnia et in omnibus Christus*. Cum *Christus* fuerit *omnia et in omnibus*, erit *omnia* et *in omnibus deus*, quia 'pater manet semper in filio'. Quomodo ergo infirmitatis arguitur, qui redimit 'infirmos'? **184.** Ac ne forte et illud ad infirmitatem fili referas, quod scriptum est quia *subiecit ei* deus *omnia*, disce quod omnia sibi etiam ipse subiecerit. Scriptum est enim: *Nostra autem conversatio in caelis est, unde et salvatorem expectamus dominum Iesum, qui transfiguravit corpus humilitatis nostrae, conforme ut fiat corpori gloriae suae secundum operationem, quo possit etiam subicere sibi omnia*. Didicisti ergo quod omnia possit sibi ipse subicere, *secundum operationem* utique divinitatis. **185.** Disce nunc quoniam secundum carnem omnia subiecta accipiat, sicut scriptum est: *Qui operatus est in Christo suscitans eum a mortuis et constituens eum ad dexteram suam in caelestibus supra omnem principatum et potestatem et virtutem et dominationem et omne nomen, quod nominatur, non solum in hoc saeculo, sed etiam in futuro, et omnia subiecit sub pedibus eius*. Secundum carnem igitur ei omnia subiecta tradentur, secundum quam et a mortuis suscitatus est.

---

10 sq. *cf.* Rom. 10, 16 **11 sq.** Col. 3, 11 **13** I Cor. 15, 28 **13 sq.** Ioh. 14, 10 **14 sq.** *cf.* Rom. 5, 6 **16** I Cor. 15, 27 **17–22** *Phil. 3, 20. 21 **24–29** *Eph. 1, 20–22

R LVZ MNCWEO def. S

10 esse *om. O a* **11** et *alt. om. C* **12** et *del. E* **13** erit—omnibus *om. C, Turon., in mg. Em1* **14** redimit *RL* redemit *cet. a m* **15** ac] at *O a* et *om. R* ut *V* **16** omnia ei deus *L* quod] quomodo *N*, (*add.* ergo) *M* **17** etiam omnia ipse sibi *C* **18** salutarem *La.c.CWE* **19** transfiguravit *codd.* > *E* (configuravit) transfigurabit *m* (*cf. Wordsworth-White ad loc.: Ambr. in psalm. 36, 64, 4 p. 123, 1 Pe.*) **20** fiat] faciat *C* corporis *ZC* **21** quo *R m* (τοῦ δύνασθαι; *cf. Aug. ep. 147, 50 p. 325, 13 Goldbacher*: ut; *al.*) qua *Ω a* subiecere *C* sibi subicere *O a* **22** ipse *om. O a* **24** qui] quia *E* **27** nominabitur *M* **28** etiam] et *W* et *om. C* **29** ei *om. W* **30** quam] quod *O a*

186. Et secundum animam humanam ac rationabilem subiectionem domini iure interpraetantur, quia scriptum est: *Nonne deo subiecta erit anima mea?* 'Animam' dixit, non divinitatem, animam, non maiestatem. Et ut sciremus quia dominus per prophetam de susceptione naturae est locutus humanae, addidit: *Usquequo adicietis super hominem?* secundum illud quod ait in evangelio: *Quid me quaeritis occidere hominem?* Et addidit: *Verumtamen praetium meum voluerunt repellere, cucurrerunt in sitim, ore suo benedicebant et corde suo maledicebant.* Iudaei enim reportante Iuda praetium recipere noluerunt currentes *in sitim* amentiae, quia spiritalis potus gratiam recusarunt.

187. Haec est piae subiectionis interpraetatio. Etenim cum dominicae passionis hoc munus sit, utique in quo passus est, in hoc erit subiectus in nobis. Quaerimus, qua causa. Ut *neque angeli neque virtutes neque altitudo neque profundum neque praesentia neque futura neque creatura alia separare nos* possit *a caritate dei, quae est in Christo Iesu.* Videmus itaque ex his quae diximus, nullam exceptam esse creaturam, sed istis, quas supra diximus, omnem, si qua est, adnumeratam esse. **188.** Simul etiam illud est considerandum quia, cum

---

32sq. Ps. 61, 2 **36** *Ps. 61, 4 **37** *Ioh. 7, 19 *et* 8, 40; *cf. fid. I 96* **38sq. 41** *Ps. 61, 5 **40** *cf.* Matth. 27, 3. 4 **46–48** *Rom. 8, 38. 39 (*ordine libero*)

R (*def.* **48** videmus–**49** quae) *L V Z M N C W E O def. S*

31 Et–**41** recusarunt *om. M a.c.* (*add. in mg.*), *N W* **32** domini iure *R C, add.* plerique *L V Z M W E* divine plerique (iure *om.*) *O* a, m (*hinc incip. § 186* m) interpretatur *C* quia] quod m **34** et *om. C* quia] quod m **35** de susceptionem *R C a. r.* **36** usquequo] quicquid *V* adicitis *C* **37** occidere] interficere *O* a m addit *V* **38** meum *om. O* a **39** in sitim *R L V Z C, E a.c.; Turon. O* a (*cf. Psalt. Rom. Weber p. 137*) in siti *cet.* m (*Vulg.*) benedicebant] maledicebant *R a.c. m2* (bedicebant *p. c.*) in corde suo *L* **41** in sitim *R V Z, Turon.* in siti *cet.* a m **43** haec] nec *O* a pia m **44** cum *om. L* dum *O* a sit] est *W* in] *add.* hoc *E* **47sq.** poterit nos separare *R* (*sed l. 46* ut*!*) **48** dei *om. M N W* **49** acceptam *E* **50** istas *O* a dixit *L M N C W E O* a m **51** quia] quod m

in superioribus dixerit *quis nos separabit a caritate Christi?*, subter posuit: *Neque mors neque vita nec alia creatura poterit nos separare a caritate dei, quae est in Christo Iesu.* Videmus ergo eandem caritatem dei esse, quae Christi est; denique non otiose posuit 'caritatem *dei, quae est in Christo Iesu*', ne separatam dei et Christi intellegeres caritatem. Nihil autem est, quod caritas dividat, nihil, quod *divinitas sempiterna* non possit, nihil, quod lateat 'veritatem', fallat 'iustitiam', praetereat 'sapientiam'.

16, 189. Unde execrabiles eos, qui ista commemorant, et a spiritu sancto esse damnatos scire debemus. Quos enim alios nisi specialiter Arrianos profeta condemnat, qui dicunt quod dei filius nesciat *tempora et annos*? Non enim est aliquid, quod ignoret deus. Si autem deus Christus, et altissimus Christus; ipse est enim *super omnia deus*. **190.** Videte, quemadmodum sanctus David huiuscemodi homines, qui dei filio scientiam derogent, perhorrescat. Sic enim habes: *In laboribus hominum non sunt et cum hominibus non flagellabuntur. Ideo tenuit eos superbia eorum, operti sunt iniquitate et inpietate*

---

52 Rom. 8, 35 **53sq. 56** *Rom. 8, 38. 39 (*contr.*) **58** Rom. 1, 20 **59sq.** *cf.* Ioh. 14, 16; I Cor. 1, 30

16. 3sq. *cf.* Matth. 24, 36 *et* Marc. 13, 32. *cf.* Athan. C. Arian. III 42 (*PG 26, 412A*); Didym. De Trin. III 22 (*PG 39, 916Dsqq.*); Ps. Basil. Adv. Eunom. IV 3 (*PG 29, 696Bsqq.*); Basil. Ep. 236 (Amphilochio) 2 (*PG 32, 877Csqq.*); Ep. 8, 6. 7 (*PG 32, 256Asqq.*); Hilar. De Trin. IX 71—75 (*PL 10, 337Csqq.*) **4** *Act. 1, 7 **6** Rom. 9, 5 **8—12** *Ps. 72, 5—7. *cf. Ambr. Iob III (IIII) 3, 9—5, 12 p. 254, 4—255, 10 Sch.; Proleg. not. 27*

R LVZ MNCWEO def. S

52 separauit *RCW, LEa.c.* **53** nec] neque *LVMC* **53sq.** separare nos poterit Ω a m **54** iesu] *add.* domino nostro *C* **55** christi *om. Ma.c.N* **58** nihil] *add.* est *L*

16. 1 unde et *V* commemorarint *E* **2** ab *VC* sancto spiritu *E* **4** tempora] *add.* nesciat *alt. R* **5** si] est *MN* m christus] et christus *O* a **6** est *om. W* **7** homines *om. O* a **8** scientia *E* sententiam *R* **10** tenuit *RW* obtenuit *C, Ea.c.* obtinuit *cet.* operti *R* cooperti (quoo—*C*), *cet.*

sua, prodivit quasi ex adipe iniquitas eorum, transierunt in dispositionem cordis. Eos utique condemnat, qui ex 'dispositione cordis' aestimanda, quae divina sunt, arbitrantur. Nam deus nec dispositioni est subiectus nec ordini, quando etiam ipsa, quae sunt in usu hominum et in successione generis humani, non semper aliqua sollemnis dispositione rationis, sed plerumque secretis latentibusque decursa mysteriis evenire cernamus. **191.** *Cogitaverunt*, inquit, *et locuti sunt nequitiam, iniquitatem in excelsum locuti sunt, posuerunt in caelo os suum.* Videmus itaque, quod impii sacrilegii reos damnet, qui ex similitudine humanae naturae dispositionem sibi arrogent caelestis arcani. **192.** *Et dixerunt: Quomodo scivit deus et si est scientia omnis in altissimo?* Nonne haec cottidie perstrepunt Arriani, 'scientiam omnem' in Christo esse non posse, 'quia ipse, inquiunt, diei et horae est se professus ignarum'? Nonne dicunt: *Quomodo scivit*, qui eum non potuisse scire commemorant, 'nisi quae audierit aut viderit', et ea quae spectant ad divinae unitatem naturae, ad infirmitatem sacrilega interpraetatione derivant?

18—20 *Ps. 72, 8. 9 (*cf. *Ambr. Iob l. c. 5, 12 p. 255, 9 Sch.)* **22 sq.** *Ps. 72, 11 (*cf. *Iob l. c. p. 256, 16 Sch.)* **25 sq.** *cf.* Marc. 13, 32 **26** *Ps. 72, 11 **27** *cf.* Ioh. 5, 19. 30; 14, 10 (*cf. *fid. IV 38—76)*

R LVZ MNCWEO def. S

11 prodibit *Turon.* (ἐξελεύσεται) prodiit (*ex* prodit) *L p. c., O* a (prodivit *Ambr. Iob l. c. 4, 11 p. 255, 1*) pertransierunt *N* m **12** dispositione *RC* (εἰς διάθεσιν*!*) disputatione *V W* eos *om. O* a utique eos m **13** divinitus *C* divinae *V* **14** nec ordini] *add.* aliquando *C* **15** usum *LC* in *alt. om.* Ω a m successionem *C* **15 sq.** generis humani] fruuntur humana *N* **16** semper] *add.* sine *Lm2* solemni *LVZW* disputatione *W* dispensatione *N* **19** nequitiam *RNZO* a m (*Vulg. Clem.*) in nequitia *C* (ἐν πονηρίᾳ) *et Vulg. nov. ed.* in nequitiam *L V M W E, Turon.* excelso *Ra.c.m1* (ū *ex* o), *C W O* a (εἰς τὸ ὕψος) **20** caelo *RL* caelum *cet. Ambr. Iob l. c. 5, 12 p. 255, 9 Sch.* quod *om. Ra.c.m2* sacrilegi *W* **21** damnent *R W* **23** scibit *La.c.C* scit *O* a omnis] hominis *Turon. om. RC (Vulg.) (cf. l. 24* sci. omnem; *Ambr. Iob l. c. 5, 14 p. 256, 17 Sch.)* **25** se professus est esse *O* a m esse se professus (*om.* est) *E* est professus (*om.* se) *R W* **27** commemorat *V W* aut] et *Ma.c.m2 W O* a m **28** infirmitatem] *add.* quoque *O* a

DE EO QUOD SCRIPTUM EST: *DE DIE AUTEM ILLA ET HORA NEMO SCIT, NEQUE ANGELI CAELORUM NEQUE FILIUS, NISI PATER SOLUS*

193. 'Scriptum est, inquiunt: *De die autem illa et hora nemo scit, neque angeli caelorum nec filius, nisi pater solus.*'

Primum veteres non habent codices graeci quia *nec filius* scit. Sed non mirum, si et hoc falsarunt, qui scripturas interpolavere divinas. Qua ratione autem videatur adiectum, proditur cum ad interpraetationem tanti sacrilegi dirivatur.

194. Pone tamen ab evangelistis scriptum. Medium utique nomen est fili; nam et 'filius hominis' dicitur, ut secundum inprudentiam adsumptionis nostrae diem futuri iudicii nescisse videatur. Quomodo enim nesciret diem dei filius, cum

---

31—35 *Matth. 24, 36 **36 sq.** *cf.* Didym. De Trin. III 22 (*PG 39, 917A*) Ματθαῖος μὲν γὰρ πρὸ αὐτοῦ ... οὐκ εἶπε τὸν υἱὸν ἀγνοεῖν—εἰ μὴ ὁ πατὴρ μόνος; Hieron. In Matth. IV 24 (*PL 26, 181A*) In quibusdam latinis codicibus additum est 'neque filius', cum in graecis et maxime Adamantii et Pierii exemplaribus hoc non habeatur adscriptum **40** *cf.* Marc. 13, 32 **41** *cf.* Matth. 24, 37. 39. 44; Marc. 13, 26; Athan. C. Arian. III 43 (*PG 26, 413A—416A*) Τίνος οὖν ἕνεκεν—ἵνα τοῦ ἐξ ἀνθρώπων γενομένου υἱοῦ ἡ ἄγνοια ᾖ. Didym. De Trin. III 22 (*PG 39, 917B*) Καθάπερ γὰρ δι' ἡμᾶς εἵλετο μορφὴν δούλου *eqs.*; Hilar. De Trin. IX 75 (*PL 10, 342B—343A*) Non ergo quia nescire *eqs.* **43 sq.** *cf.* Didym. *l. c.* (*920A*) ὁ ἀποδειχθεὶς ἔχειν θησαυροὺς σοφίας *eqs.*; Ps. Basil. Adv. Eunom. IV 3 (*PG 29, 696C*) Μάτην δὲ καὶ ὁ ἀπόστολος ἔλεγε *eqs.*; Hilar. *l. c.* IX 62. 75 (*330C—331B*; *341B*): ... quod autem filius nesciat, in quo omnes thesauri ... *eqs.*

R (*def.* **35** pater solus, **36** codices graeci) *LVZ MNCWEO def. S*

30—33 DE EO—PATER SOLUS *hic R* (*cum signo tituli et litt. minor.*), *l. 24* ignarum (*sed om.* DE—EST) (*W u. t.*) *l. 34* inquiunt (*sed* de die—pater solus *semel tantum*) (*Lm1 u. t.*), **34** de die—**35** pater solus *rubro, add.* XIIII *Z* (*om.* DE EO QUOD SCRIPTUM EST); *add. in mg.* cap. XIIII *Lm2*; *om. titul. cet.* **34** illa *om. La.c.m2* **35** caelorum *om. C* nec] neque *LCW* solus pater *VO*a*m* **36** non habent veteres *Ra.c.m1* **38** adiectum] dictum *R* abiectum *La.c.* **39** sacrilegii Ω dirivatur *R, La.c.NC, Turon.* derivatur *cet.* **40** utique] itaque *O*a **41** nam *eras. E* et *om. N* **42** nescire *NC* **43** enim] ergo *LC* nescire *R*

in ipso sint *thensauri sapientiae et scientiae dei absconditi*?
45 **195.** Quaero autem, utrum ex substantia an ex accidenti habuerit scientiam. Omnis enim scientia aut ex natura aut ex disciplina est. Ex natura suppetit, ut equo currere, pisci natare; hoc enim faciunt, antequam discant. Ex disciplina rursus suppetit natare homini; nam nisi didicerit,
50 scire non poterit. Cum ergo multis animantibus suppetat ex natura facere et scire, quae non didicerint, quid censes de dei filio, utrum ex institutione an ex natura habeat scientiam? Si ex institutione, ergo non est natus 'sapientia' et ex processu coepit esse perfectus nec erat semper. Quod si
55 naturalem scientiam habet, utique perfectus in principio erat, perfectus 'ex patre processit' et ideo praescientia non eguit futurorum. **196.** Non ergo nescivit diem; neque enim 'sapientiae dei' est ex parte scire et ex parte nescire. Nam quomodo potest nescire partem, qui fecit omnia, cum minus sit
60 scire quam facere? Multa enim scimus, quae facere non possumus, nec eodem modo omnes scimus, sed *ex parte cognoscimus*. Novit enim ventorum vim stellarumque cursus aliter

---

44 *Col. 2, 3 **53. 57** *cf.* I Cor. 1, 24 **56** *cf.* Ioh. 8, 42 **58—77** *cf.* Athan. C. Arian. III 42 (*PG 26, 412B*) Διὰ τοῦ λόγου γέγονε τὰ πάντα —καὶ ἀγνοεῖν ὁ δημιουργὸς τὸ ποίημα λέγεται; Ps. Basil. Adv. Eunom. IV 3 (*PG 29, 696B*) Εἰ δημιουργὸς τῶν ὅλων—ὃ ἐδημιούργησεν, οὐκ οἶδεν; Didym. De Trin. III 22 (*PG 39, 917C*) Πῶς γὰρ ἂν μὴ βλέποι—ὁ δημιουργὸς τῶν χρόνων; Hilar. De Trin. IX 59 (*PL 10, 328B—329B*); Hieron. In Matth. IV 24 (*PL 26, 181A—B*): Cum omnia tempora fecerit *eqs.* **61** I Cor. 13, 9

R (*def.* **47** disciplina est) *LVZ MNCWEO def. S*

44 dei *om. COa* abscondite *C* abscondit *W* **45** accidente (-te *dubium*) *R* **47** ut *del. E* **48** pisce *R* haec *Oam* **48 sq.** disciplina] scientia *MNW* **49** suppetit (sup *s. l. m2*) *R* natare] naturae *RVW*, *Ea.c.* **50** mutis *m* **53** si enim *V* natus] *add.* cum *Em2*, in *LZ* et *om. V* **54** nec (c *s. l. m1*) *R* si *om. Ma.c.m2N* **55 sq.** profectus (*bis*) *Oa* **56** prescientiam *RVE* (egeo *cum abl., raro cum gen., numquam cum acc. in Ambr.*) **57 sq.** sapientia *E* **58** et *om. LZ* nescire] non scire *C* **61** nescimus *MN*

rusticus, aliter civitatis incola, aliter gubernator. Etsi non omnes norunt omnia, tamen nosse dicuntur. Solus autem plene novit ille, qui fecit omnia. Novit gubernator, quota vigilia procedat Arcturus, quales ortus exploret Orionis, non tamen conligationes Vergiliarum ceterarumque stellarum aut numerum novit aut nomina sicut ille, *qui numerat multitudinem stellarum et omnibus his nomina vocans*, quem utique non fallit operis sui virtus. **197.** Quomodo enim vultis haec fecisse dei filium? Numquid quasi anulum, qui non sentit, quod exprimit? Sed *omnia in sapientia* pater fecit, id est omnia per filium fecit, qui est 'virtus dei adque sapientia'. Sapientiae autem id convenit, ut suorum operum et virtutes norit et causas. Et ideo non potuit creator omnium ignorare, quod fecit, nescire, quod ipse donavit. Novit ergo diem, quem fecit.

198. Sed dicis quia 'praesentem novit, nescit futurum'! — Licet inepta sit propositio, tamen ut de scripturis satisfaciam tibi, disce quia non solum praeterita fecit, sed etiam quae futura sunt, sicut scriptum est: *Qui fecit, quae adventura sunt.* Et alibi ait scriptura: *Per quem et facta sunt saecula, splendor* est *gloriae et character substantiae eius. Saecula* enim

---

66 sq. *cf.* Plin. Nat. Hist. II 4 (41) **68 sq.** *Ps. 146, 4 **72** Ps. 103, 24 **73** *cf.* I Cor. 1, 24 **81 sqq.** *Is. 45, 11 (ὁ ποιήσας τὰ ἐπερχόμενα) **82 sq.** *Hebr. 1, 2. 3

R (*def.* **79** tamen ut de) *LVZ MNCWEO def. S*

63 guuernator *R* gubernatur *W* **63 sq.** omnes non *O a* **65** plenae *R* plane *O a* omnia *om. M a. c. m 2 N W* quot a *M a. c. Z, E p. c.* quod a *N, E a. c.* cota *W* **66** arturus *La. c. Z W* qualis *R* ortos *W* praeexploret *O a* urionis *R* oriones *C* **67** colligationis *V* uigiliarum *R W, M a. c. m 2 O a* virgiliarum *C N, E a. c.* **69** his] iis *C* nomina his *O a* vocat *L p. c. m 2 C* m **70** fallit] latet *L* **72** exprimitur *L* sed] quia *O a* id —**73** fecit *om. W* **73** adque] *et O a* m **76** ipse] ille *O a* **78** dices *V Z* **80** disce *om. N* praeteritum *C* **81** sicut *om. M N* sicut—**82** sunt *pr. om. C* ventura *R L* **83** splendor est] splendorem *R M C, E a. c.* characteram *M* caracter* *Turon. p. r.*

praeterita et futura sunt. Quomodo ergo 'facta sunt, quae futura sunt', nisi quia operatoria virtus et scientia conprae-hendit numerum omnium saeculorum? Sicut enim *vocat, quae non sunt, tamquam quae sint*, sic et 'fecit, quae futura sunt', *tamquam quae sint*, quia non contingit, ut non sint, sed necessario sunt futura, quae esse praecepit. Ergo 'qui fecit, quae futura sunt', eo genere, quo sunt futura, cognovit.

199. Si hoc de saeculis, multo magis de iudicii credendum est die, eo quod cognitionem eius habeat dei filius tamquam a se iam factae, quia scriptum est: *Dispositione tua permanebit dies.* Non solum 'permanet' dixit, sed etiam *permanebit*, ut eius *dispositione*, 'quae ventura sunt', gubernentur. Quae dis-posuit ergo, non novit? *Qui plantat aurem, non audit? Qui fincxit oculum, non considerat?*

200. Videamus tamen, ne quid forte magnum sit, quod creatorem suum potuerit praeterire. Et tamen eligant, utrum quasi magnum aliquid et praestantius putent esse quam cetera an quasi minimum adque abiectum. Si minimum adque abiectum, non est iniuria, ut nostro usu loquar, vilia et exigua nescire. Nam cum potentiae sit scire, quae maxima sunt, despexisse magis videtur degeneris operis vilitatem. Fastidio igitur absolutus est, non potestate fraudatus.

---

86 sq. *Rom. 4, 17 **93** *Ps. 118, 91 **96 sq.** *Ps. 93, 9

R (*def.* **90 sq.** cognovit si) *L V Z M N C W E O def. S*

84 et praeterita et (*om. V*) praesentia et futura Ω a m quomodo —**85** futura sunt *om. C E* **85** futura] ventura *W* operatoria] creatoria *W* et] est *O a* **87** sint] sunt *L V Z C, Ep.c. O a m* (*Vulg.*) sic—**88** sint *pr. om. R W* **88** contigit *M* contigerit *N* **89** necessaria *M N* **90** futura *pr.*] ventura *W* quo] quae *L C W* **91** saeculi *C* **93** facta *R* factam *W* sua permanet *C* **94** nec solum m **95** quae *pr.*] *add.* et *L* quae *alt. om. W* **96** nobit *R* plantavit *Ra.r. L O a m* audiet *L Z C E, Turon. O a m* audit et *M* audit aut *V* **97** consideret *N* **99** poterit *Z* et *om. W* tamen eligant] negligant *O a* **100** putent] potens *Ma.c.m2* potest *N* **101** an] aut *W* **101 sq.** abiectum] subiectum (*bis*) *O a* si—abiectum *alt. om. R, L Ma.c.m2, N V C W* **103** potentia *V E* **104** magis *om. O a* videatur *E* **105** fastigio *C* est *om. C O* fraudatus est *O a*

201. Quod si magnum et summum arbitrantur scire iudicii diem, dicant, quid deo patre maius aut melius sit. Patrem igitur deum novit, ut ipse ait, quia *nemo novit patrem nisi filius, et cui voluerit filius revelare. Patrem*, inquam, *novit* et diem nescit? Sic ergo creditis quia patrem revelat et diem non potest revelare?

202. Deinde, quia gradus quosdam facitis, ut patrem filio, filium spiritui praeferatis, dicite mihi, utrum sanctus spiritus noverit iudicii diem; nihil enim de eo scriptum est hoc loco. Negatis profecto. Quid si doceo quod noverit? Lectum est enim: *Nobis enim revelavit deus per spiritum suum; spiritus enim omnia scrutatur, etiam alta dei.* Utique qui *alta dei scrutatur*, cum deus noverit iudicii diem, etiam spiritus novit. Novit enim omnia, quae deus novit, sicut apostolus declarat dicens: *Quis enim scit hominum, quae hominis sunt, nisi spiritus, qui in ipso est? Sic et quae dei sunt, nemo cognovit nisi spiritus dei.* Videte igitur, ne aut negando sanctum spiritum scire negetis et patrem scire, quia, *quae dei sunt*

107–111 *cf.* Athan. C. Arian. III 44 (*PG 26, 416 B*) Καὶ τούτου τεκμήριον—πολλῷ μᾶλλον οἶδε τῆς κτίσεως τὸ ὅλον ἐν δὲ τῷ ὅλῳ καὶ τὸ τέλος ἐστὶ ταύτης. *cf.* Didym. De Trin. III 22 (*PG 39, 920 A–B*) ὁ λέγων οὐδεὶς οἶδε τὸν πατέρα—ὅ ἐστιν καὶ τὴν ἐσχάτην ἡμέραν. *cf.* Ps. Basil. Adv. Eunom. IV 3 (*PG 29, 696 B–C*) Εἰ δὲ ἕτερον τὸ τὸν πατέρα εἰδέναι —τὸ ἔλαττον οὐκ ἤδει, ὅπερ ἀδύνατον **108 sq.** Matth. 11, 27 (*contr.*; *cf. in Luc. VII 68 p. 311, 1 Sch.*) **112–115** *cf.* Athan. *ibid.* (*416 A–B*) Διὰ τοῦτο καὶ περὶ ἀγγέλων—ἔλεγεν οὐδ' ὁ υἱός. Hilar. De Trin. IX 69 (*PL 10, 336 A*) **115–128** *cf.* Ps. Basil. Adv. Eunom. IV 3 (*PG 29, 696 C–697 A*) **116 sq.** *I Cor. 2, 10 **120–122** *I Cor. 2, 11

R LVZ MNW, CEO(lacuna **112 sqq.***) def. S*

106 magnum est *C* arbitrentur *C* **108** igitur deum] confitetur dominum *W* ut] et *R* quia *om.* m **109** inquid *RW* **110** sic] sicut *R* **112** deinde—**127** praeferatis *om. CEO, Turon.* a **113** filio *om. MN* spiritu *V* spiritum *W* sanctus *om. W* **113 sq.** spiritus sanctus *VMN* m **114** enim] autem Ω a m **116** revelabit *R* deus *om. W* **117** qui] quia *LZMN* m **119** enim] etiam *V* **120** sunt hominis m **121** spiritus] *add.* hominis m **122 sq.** spiritum sanctum *NV* m

cognovit et *dei spiritus*, quae autem non cognovit spiritus dei, utique dei non sunt, aut confitendo quia spiritus novit dei, quod negatis filium dei scire, contra vestram adsertionem spiritum filio praeferatis. Verum non solum sacrilega ista, sed etiam inepta dubitatio.

203. Nunc consideremus, quibus modis scientia colligatur, et ostendamus ipsum filium demonstrasse quia et diem sciret. Quod enim scimus, aut tempore aut loco aut signis aut personis declaramus aut ordine. Quomodo igitur nescivit iudicii diem, qui et horam iudicii et locum et signa expressit et causas? **204.** Denique sic habes: *In illa hora qui fuerit in tecto, non descendat tollere vasa, et qui in agro, similiter non redeat retro.* Eo usque igitur futurorum norat periculorum eventus, ut etiam praesidia periclitantibus demonstraret. **205.** An poterat diem dominus ignorare, qui ipse de se dixit quia *filius hominis dominus est sabbati*? **206.** Locum quoque etiam alibi designavit, cum sibi 'structuras templi ostendentibus discipulis' diceret: *Videtis haec omnia? Amen dico vobis, non relinquetur hic lapis super lapidem, qui non destruatur.* **207.** De signo quoque interrogatus ab apostolis respondit:

129–151 *cf.* Athan. C. Arian. III 42 (*PG 26, 412B–413A*) Καὶ αὐτὸς μὲν οὖν ὁ εἰρμὸς τοῦ ἀναγνώσματος—οὐκ ἀγνοεῖ, πότε ἡ ὥρα καὶ ἡ ἡμέρα ἐνίσταται; Didym. De Trin. III 22 (*PG 39, 917C–920A*) καὶ εἰπὼν 'ὡς κλέπτης ἐν νυκτὶ ἔρχεται'—ὁ καὶ τῆς κρίσεως τὸ σχῆμα καὶ τὸν τρόπον προειπών; Ps. Basil. Adv. Eunom. IV 3 (*PG 29, 696C*) Ἐπεὶ πῶς ὁ πάντα μέχρι τῆς ὥρας ἐκείνης εἰδὼς—τὴν ὥραν ἤδει; **134–136** *Luc. 17, 31 **139** Matth. 12, 8 **140 sq.** *cf.* Matth. 24, 1 **141 sq.** Matth. 24, 2

R LVZ MNW, CEO (*lacuna*—**127** praeferatis) *def. O* **134** illa **sqq.**, *S*

125 quia] quae *MN* dei novit m **126** dei] dum *W, om. MN* m **127** praeferetis *V* praefertis *MNL, Wp.c.Z* praeferitis *La.c.* **128** dubitatio est *C* **130 sq.** diem sciret] dicit sciret *O* a **132** enim igitur *V* **133** signum *N* **134** et causas *om. EO* a illa—**17, 82** sed *def. O* fuerint *Ra.c.m2* **135** descendet *C* vasa] *add.* de domo sua m **136** futurarum *N* periculum *Ma.c.N* **138** dominus diem a m de se *om.* a dixerit *C* **139** est] *add.* etiam *C*, et *V* **140** instructuras *C* **141** amen amen *C* **142** hic *om.* Ω a m **143** signis *W* respondit] ostendit *Mi.r.E* dixit a

Videte ne seducamini. Multi enim venient in nomine meo dicentes quod 'ego sum Christus', et infra: *Terrae motus*, inquit, *magni erunt per singula loca et famis et pestilentia terroresque de caelo et signa magna erunt.* Itaque et personas expressit et signa. **208.** Quo autem modo vel circumdaturos exercitus Hierusalem dicat vel implenda tempora gentium et quo ordine, evangelicae utique lectionis adtestatione reseratur. Scivit ergo omnia.

17, 209. Sed quaerimus, qua ratione designare momenta noluerit. 'Si quaeramus, inveniemus' non ignorantiae esse, sed sapientiae. Nobis enim scire non proderat, ut, dum certa futuri iudicii momenta nescimus, semper tamquam in excubiis constituti et in quadam virtutis specula conlocati peccandi consuetudinem declinemus, ne nos inter vitia *dies domini* depraehendat. Non enim prodest scire, sed metuere, quod futurum est; scriptum est enim: *Noli alta sapere, sed time.* **210.** Nam si diem designasset expresse, uni aetati

---

144sq. *Luc. 21, 8 **145–147** *Luc. 21, 11 **148–150** *cf.* Luc. 21, 20. 24

17. 1–12 *cf.* Athan. C. Arian. III 48 (*PG 26, 424C–425A*) Τίνος μὲν οὖν χάριν τότε εἶπεν 'οὐκ οἶδα'—οὐκ ἠθέλησε θεϊκῶς εἰπεῖν ὅτι 'οἶδα'· *cf.* Ps. Basil. Adv. Eunom. IV 3 (*PG 29, 696C*) Διὰ τὸ μὴ συμφέρειν—δυνηθῆναι σωθῆναι. *cf.* Didym. De Trin. III 22 (*PG 39, 917B*) φαρμάκῳ γὰρ οἷον τούτῳ ἐχρήσατο—εἰς τὸ σωθῆναι. *cf.* Hilar. De Trin. IX 67 (*PL 10, 335A–B*) *al.* **2** *cf.* Luc. 11, 9 **6sq.** *cf.* I Thess. 5, 2. 4 *al.* **8** *Rom. 11, 20

R LVZ MNCWE def. SO

145 quod *om. C* quia a m **146** loca singula *N* a m fames Ω a m (famis *nom. s., cf. exam. VI 9, 71 p. 258, 13 Sch., Abr. II 4, 14 p. 574, 17. 18 Sch., Ioseph 7, 37 p. 98, 17; 99, 1. 20 Sch., patr. 9, 38 p. 146, 20 Sch., spir. II 8, saepius; cf. ThesLL. VI 1, 228, 42–59*) pestilentiae *C* **148** circumdaturus *RMC* **149** dicit *C* implenda] inpendat *E* implenda ostendat *V* **150** referatur a testatur *Ma.c.m2*

17. 1 momenta designare *W* **2** quaerimus *C* non ignorantiae inveniemus a m **3** dum] *add.* deo *s. l. L* **4** iudicii futuri *C* tamquam] tamen *ZW* in *om.* a **6** declinamus *E* **7** prode est *C* scire prodest *M* **8** altum *C* expresse *om. E*

hominum, quae proxima erat iudicio, videretur disciplinam praescripsisse vivendi; superioris temporis aut iustus esset remissior aut peccator securior. Namque adulter nisi cottidianam poenam metuat, non potest ab adulterandi cupiditate desinere nec latro obsessorum saltuum secreta deserere, nisi sciat sibi momentis omnibus inminere supplicium. Plerumque enim quibus incentivum est inpunitas, timor taedio est. **211.** Ideo ergo dixi quia scire non proderat, immo proderat ignorare, ut ignorantes timeremus, ut observantes emendaremur, sicut ipse dixit: *Estote parati, quia nescitis, qua hora filius hominis venturus est.* Namque miles, nisi bellum in manibus esse cognoscat, praetendere non novit in castris. **212.** Unde alibi quoque ipse dominus interrogatus, ab apostolis inquam, qui utique non sicut Arrius intellegebant, sed filium dei futura scire credebant — nam nisi hoc credidissent, numquam interrogassent —, interrogatus ergo, quando restitueret regnum Istrahel, non se nescire dixit, sed ait: *Non est vestrum scire tempora et annos, quae pater posuit in sua potestate.* Adtende, quid dixerit: *Non est vestrum scire*! Lege iterum: *Non est vestrum* dixit, non 'meum'; iam enim non secundum perfectionem, sed secundum profectum humani corporis ac nostrae animae loquebatur.

15–20 *cf.* Athan. C. Arian. III 49 (*PG 26, 428B*) Τίς γὰρ γινώσκων τὴν ἡμέραν—ἑτοίμους γενέσθαι· *cf.* Hilar. De Trin. *l. c.* **19 sq.** *Matth. 24, 44 **22–32** *cf.* Athan. C. Arian. III 48 (*PG 26, 425B–C*) Ἐν γοῦν ταῖς Πράξεσι τῶν ἀποστόλων—θεοῦ δύναμις καὶ θεοῦ σοφία **27 sq.** *Act. 1, 7 et annos] *cf. in Luc. VIII 34 p. 407, 19 Sch., fid. V 189*

R LVZ MNCWE def. SO

10 iudicium *R* disciplina *R* **13** ab *om.*, adulterandi cupiditatem a **14** secreta *s. l. Rm2* **16** enim *om. W* inpunitus *L* **17** dixi—**18** ignorare *om. E* quia *om. C* **17 sq.** immo proderat *om.* a **18** ut *pr.*] celantes ut *Ep.c.m2* ut *alt.*] et *Ei.r.* **20** nisi] si *E* a **21** cognoscat esse *L* portendere a **22** quoque *om. C* **23** inquam *om. C* **27** et annos] vel momenta *R* (*cf. adnot. font.*) **28** attendite a **29** vestrum *bis* *LVZMNWE* a m

Vestrum ergo dixit, non 'meum'. **213.** Quod et apostolus secutus: *De temporibus autem et momentis, fratres, non habetis*, inquit, *opus, ut vobis scribamus*. Itaque ne apostolus quidem, ipse 'Christi servus', dixit se nescire momenta, sed non opus esse doceri populum, qui semper spiritalibus munimentis esse debet armatus, ut *virtus Christi* in unoquoque praetendat. Cum autem dicit dominus de temporibus, *quae pater posuit in sua potestate*, utique non potest exsors esse scientiae paternae, cuius nequaquam exsors est potestatis, cum potestas ex sapientia et virtute gignatur, quod utrumque Christus est.

214. Sed quaeritis, qua causa non ita discipulis negaverit, quasi sciret et nollet dicere, sed 'neque angelos neque filium' scire memoraverit. — Interrogabo vos et ego, qua causa in Genesi deus dicat: *Descendam itaque, ut videam secundum clamorem illorum venientem ad me, si consummabuntur, sin autem, ut sciam*; qua causa etiam scriptura de domino dicat: *Et descendit dominus videre civitatem et turrem, quam*

32—37 *cf.* Athan. C. Arian. III 50 (*PG 26, 428C*) καὶ αὐτοὶ ταῦτα μαθόντες—τοὺς ἀπὸ Θεσσαλονίκης **33sq.** *I Thess. 5, 1 **35** *cf.* Rom. 1, 1 *al.* **37** II Cor. 12, 9 **38—42** *cf.* Athan. C. Arian. III 46 (*PG 26, 421A*) θεϊκῶς δέ, ἐν τῷ πατνὶ ὢν λόγος καὶ σοφία, οἶδε καὶ οὐδέν ἐστιν, ὅ ἀγνοεῖ *al.* **38sq.** Act. 1, 7 **41** *cf.* I Cor. 1, 24 **43—54** *cf.* Athan. C. Arian. III 50 (*PG 26, 428C—429A*) ἐπειδὴ δὲ οἱ χριστομάχοι—καὶ τὴν τότε γενομένην πρὸς τὸν Ἀδὰμ ἐρώτησιν (*sed Didymi vel Hilarii ex scriptura sacra locis utitur Ambr. cf. l. 46!*) **44sq.** *cf.* Marc. 13, 32 **46—48** *Gen. 18, 21 (*item* Didym. De Trin. III 22 *PG 39, 921B—C*; Hilar. De Trin. IX 63 *PL 10, 331C*) **49sq.** *Gen. 11, 5

R LVZ MNCWE def. SO

32 et *om. Z* **34** ne] nec *W*, *om. L* **36** esset edoceri *a* spiritalibus] sub talibus *W* monimentis *W* **37** ut] et *C* portendat *a* praecedat *W* **39sq.** paternae scientiae *V* **40** necquaquam *R* cum] cuius *a* **41** sapientia et] sapientiae *RCW* signatur *C* **43** quaero *W* qua] quae *Ra.r.* **44** et *om. W* **45** memoravit *Z* commemoravit *W* **46** descendamus *N* ut] et *Ra.c.m1* **47** eorum *a* **48** etiam *om. C* scriptum *Vp.r.m2* **49** turrim *Mp.c.m2N*, *Ep.c. a*

aedificarent filii hominum, qua causa etiam in psalterio propheta dicat: *Dominus respexit super filios hominum, si est intellegens aut requirens deum*, quasi et illic, si non descenderet deus, et hic, si non prospiceret dominus, aut opera hominum ignoraret aut merita. **215.** Sed etiam in evangelio habes secundum Lucan quia pater dicit: *Quid faciam? Mittam filium meum dilectissimum, forsitan hunc verebuntur.* Secundum Matthaeum autem et secundum Marcum habes quoniam *misit filium suum unicum dicens: Verebuntur filium meum.* In uno libro dicit *fortasse verebuntur* et quasi nesciens dubitat, nam hic sermo dubitantis est; in duobus autem aliis libris: *verebuntur*, inquit, *filium meum*, hoc est confirmat reverentiam deferendam. **216.** Sed neque dubitare dei est neque falli. Dubitat enim, qui ignorat, quod futurum est, fallitur autem, qui aliud praedixit et aliud est secutum. Quid autem evidentius, quam quod scriptura habet aliud patrem dixisse de filio et aliud accidisse eadem scriptura testatur? Ille dixit *verebuntur filium meum*, filius autem vapulavit, inlusus est, crucifixus est, mortuus est multoque illis servis, qui prius fuerant destinati, graviora secundum carnem passus est. Fefellit igitur pater an ignoravit vel subvenire non potuit? — Sed *verus* nescit fallere; scriptum est enim: *Fidelis*

51sq. *Ps. 52, 3 **55sq.** *Luc. 20,13 **58sqq.** *Matth. 21, 37 *cf.* Marc. 12, 6 **67sq.** *cf.* Matth. 26, 67. 68; 27, 27—50 **68sq.** *cf.* Matth. 21, 35. 36 **71** verus] Apoc. 3, 7 *al.* **71sq.** I Cor. 1, 9 *et* Tit. 1, 2

R LVZ MNCWE def. SO

50 aedificarunt *V* fili *RC* in psalterium (*om.* propheta) *R* dicat propheta in psalterio m **51** super *om. E* hominum] *add.* ut videat *W* **52** discenderet *RC* discederet a **53** deus *om. C* si *om. Ma.c.m2 V* proficeret *L* dominus] deus *LZ* **54** ignoraret *om. Ra.c.m2* merita] *add.* non solum autem *Z* **55** Lucam Ω > *L* (Lucanum *a. r.*, nu *eras.*) **56** dilectum *C* reverebuntur *Z*, (re *p. c.*) *L* **57** habes *om.* a **58** unicum filium suum a m **59** forsitan *Va.r.m2* a m et *om. C* **60** hic namque *E* **61** est] enim a **65** habeat *N* patre (*in fine lin.*) *R* **69** destinati—**70** est *om. C* **70** pater *bis Ra.c.m2* an] aut a vel] aut sibi a

deus, qui non mentitur. Quomodo autem ignoravit, qui 'novit omnia'? Aut quid non potuit, qui omnia potest? **217.** Tamen, si aut ignoravit aut non potuit — facilius enim adquiescitis, ut dicatis patrem ignorasse, quam confiteamini filium scisse —, videtis quia ex hoc ipso unius substantiae est filius cum patre, si quemadmodum pater, ita et filius — 'secundum vestram insipientiam loquar' — aut non omnia novit aut non omnia potest. Non sum enim avarus aut praeceps circa fili laudes, ut plus audeam dicere filium posse quam patrem, qui nullam inter patrem et filium discretionem facio potestatis. **218.** Sed fortasse dicatis non ita dixisse patrem, sed de patre filium fefellisse. Iam ergo non solum infirmitatis filium, sed etiam sacrilegii et mendacii coarguitis? Verumtamen si non creditis de patre filio, nec de se credatis. Si enim fallere nos voluit, quia dixit dubitasse patrem, quasi nesciret, quod esset futurum, fallere ergo etiam de se nos voluit, quia futura nescire se dixit, multoque tolerabilius ad pudorem, si ignorantiam ante praetendit, quod de se fecit, quam si contrario promissis lusus videatur effectu, quod de patre praedicavit. **219.** Sed neque fallitur pater neque fallit filius. Verum ea est in scripturis consuetudo divinis, sicut et superiora et multa alia exempla testantur, ut deus dissimulet se nescire,

---

72 sq. *cf.* Dan. 13, 42 (Susanna 35a) Ioh. 16, 30 **77 sq.** *cf.* II Cor. 11, 17 **93** multa alia ex.] *cf.* Didym. De Trin. III 22 (*PG 39, 921A–C*); Athan. *l. c. supra ad ll. 43–54*; Hilar. De Trin. IX 66 (*PL 10, 333C–334B*) *al.*

R LVZ MNCWE, inde a l. **82** patre *O def. S*

72 ignorabat *W* **75** filium *om.* a **76** ipso] *add.* quod a est] *add.* christus *C* filius] *add.* hominis (*!*) *L* **77** si] sic a filius] *add.* et *W*, ut *cet.* a m **80** qui–**81** patrem *om. E* **80 sq.** qui nullam] et a **81** faciam a **82** dicetis a **84** arguitis m **85** de eo m credetis *O* a **86** quia] qui *C W O* a quasi] quia *N* a **87** ergo *om. LC* **88** multoque] multo magis *V* **89** portendit *O* q de–**90** quod *om. E* de se fecit] defecit *LO* (*recte tamen* a !) facit m **90** affectu *O* a **91** fallit] fallitur *La.c.C W* **92** in *exp. L, om. Z* **93** simulet *W* (dissimulet se nescire: *abundantia negationis*; *cf. Euseb. Vercell. De trin., Praef. p. XXIII, 26 CCL IX Bulhart*) scire *Z C*

quod novit. Et in hoc ergo unitas divinitatis et unitas dispositionis in patre probatur et filio, si, quemadmodum deus pater cognita dissimulat, ita filius — etiam in hoc *imago dei* — quae sibi sunt nota, dissimulet.

18, 220. Edoctum est igitur non ignorasse dei filium, quae futura sunt. Quod si fatentur, et ego iam respondeam, qua ratione neque angelos neque filium, sed patrem scire memoraverit: sollemnem eius circa discipulos caritatem etiam in hoc loco et gratiam recognosco, quod ex frequentia ipsa debet omnibus esse iam cognitum. Mavult enim dominus nimio in discipulos amore propensus petentibus his, quae cognitu inutilia iudicaret, videri ignorare quod noverat quam negare, plusque amat nostram utilitatem instruere, quam suam potentiam demonstrare.

221. Sunt tamen plerique non ita timidiores ut ego — mallo enim 'alta timere quam sapere' — sunt tamen plerique eo freti, quia scriptum est: *Et Iesus proficiebat aetate et sapientia et gratia apud deum et homines*, qui dicant confidenter quod secundum divinitatem quidem ea, quae futura sunt, ignorare non potuit, sed secundum nostrae condicionis

---

96sq. Col. 1, 15; II Cor. 4, 4

18. 3 *cf.* Marc. 13, 32 **12** *cf.* Rom. 11, 20 plerique] *significare videtur* Athan. C. Arian. III 43 (*PG 26, 413Csq.*) ἀμέλει λέγων ἐν τῷ εὐαγγελίῳ περὶ τοῦ κατὰ τὸ ἀνθρώπινον αὐτοῦ—ἵνα τοῦ ἐξ ἀνθρώπων γενομένου υἱοῦ ἡ ἄγνοια ᾖ **13sq.** *Luc. 2, 52 (*cf.* Athan. C. Arian. III 50. 51 *PG 26, 429A–B*)

R LVZ MNCWEO def. S

94sq. disputationis *MN* **96** in *om. W* **97** dissimulet] *add.* se scire *M*

18. 1 est *om. W* **2** ego] *add.* ut *LZMNO*a m iam] etiam *W* **4** memoravit *O*a m eius *om. W* circa] in m, *om. N* **5** in *om. W* ex] et *W* **6** omnibus debet iam esse *C* vult *CE* **7** pendentibus *EO*a cognitum *La.c.V* cognita *Lp.c.Z* **9** plusquam *Ma.c.m2* plusque] et quae *W* amad *R* utilitatem] humilitatem *V* **11** timidi *CW* **12** mallo *Ra.r.C* enim ego *ZW* alta] alia *Z* multa *L* **13** quia] quod *VE* m **14** dicunt *Ma.c.O*a **16** potuerit *Ma.c.m2*

adsumptionem ignorare se quasi filium hominis ante crucem dixit. Etenim cum 'filium' dicit, non quasi de alio dicit; nam ipse est et dominus noster, dei filius et filius virginis. Sed medio verbo nostrum informat adfectum, ut quasi hominis filius secundum susceptionem nostrae inprudentiae vel profectus non plene adhuc scisse omnia crederetur; non est enim nostrum scire quae futura sunt. Eadem igitur videtur ignorare condicione, qua proficit; nam quomodo secundum divinitatem proficit, in quo *habitat plenitudo divinitatis*? Aut quid est, quod nesciat dei filius, qui dicebat: *Quid cogitatis mala in cordibus vestris?* Quomodo nesciebat, de quo dicit scriptura: Iesus *tamen noverat cogitationes eorum*?

222. Haec tamen alii dicant. Ego autem, ut ad superiora redeam, qui proposuerim scriptum quia pater dixit: *Fortasse verebuntur filium meum* — quod utique adeo arbitror positum, ut, quia de hominibus loquebatur, pater humano locutus videatur adfectu —, multo magis arbitror quia filius, qui *cum hominibus conversatus est*, et hominem egit et carnem suscepit et nostrum adsumpsit adfectum, ut nostra ignoratione nescire se diceret, non quia aliquid ipse nesciret. Nam etsi homo in veritate corporis 'videbatur', erat tamen *vita*,

---

17 sq. *cf.* Athan. *l. c.* III 48 (*425 B*) ἐν γοῦν ταῖς Πράξεσι τῶν ἀποστόλων —ὥσπερ εἶπε πρὸ τοῦ ἀνθρωπίνως **25** *Col. 2, 9 **26 sq.** Matth. 9, 4 **28** *Luc. 6, 8 **29** superiora] *cf. §§ 215 sqq.* **31** Luc. 20, 13 *et* Matth. 21, 37 **34** Bar. 3, 38 **37** videbatur] *cf.* Bar. 3 38 (in terris visus est) **37 sq.** Ioh. 14, 6; 1, 9 *al.*; Luc. 6, 19

R LVZ MNCWEO def. S

17 adsumptione *R* ignorare se *om. C* **19** noster] non *MW*, *Turon.* et dei filius *L* **21** vel] tibi *Oa* **22** plenae *WE* planae *V* scisse se *N* scire *W* enim est m; *om.* enim *Oa* vestrum *Oa* **23** videtur *om. Z* **25** profecit *W* omnis plenitudo *C* **27** nesciat *Oam* **28** tamen *R* autem Ωam noverat *RWE* norat *LVZMNOam* gnorat *C* **30** qui *om. CE* proposueram *Ei.r.* scribtum est *R* **31** reverebuntur *Mp.c.m2Oam* adeo *RV* (= ideo, *cf. ThesLL. I 616, 29*) ideo *cet.* propositum *Oa* **32** loquitur *C* **35** et *RLVC*, *om. cet.* ignorantia *Oa* **37** sui corporis *Oa* erat *om. R*

erat *lux*, et *virtus exiebat de eo*, quae vulnera sauciorum maiestatis suae auctoritate *sanabat*.

223. Advertitis igitur quaestionem vobis esse sublatam, cum et fili dictum ad susceptionem integrae condicionis referatur humanae et de patre ideo scriptum sit, ut vel sic calumniari filio desinatis. **224.** Nihil ergo fuit, quod ignoraverit dei filius; nihil enim fuit, quod ignoraverit pater. Quod si nihil et filius ignoravit — ut iam concludamus —, dicant, in quo eum minorem velint videri. Si minorem generavit deus filium, minus contulit, si minus contulit, aut minus voluit aut minus potuit; sed nec infirmus nec invidus pater, quia nec voluntas ante filium nec potestas. In quo enim minor, qui *omnia* habet, *quae pater habet*? Nam et omnia a patre iure generationis accepit et totum patrem gloria suae maiestatis expressit.

225. 'Scriptum est, inquiunt, *quoniam pater maior me est*.' — Sed scriptum est: *Non rapinam arbitratus est esse se aequalem deo*; scriptum est quia *propterea* volebant *illum occidere Iudaei*, quia filium se dicebat dei, *aequalem se faciens deo*; scriptum est: *Ego et pater unum sumus*. *Unum* legunt, 'multa' non legunt. Numquid ergo et minor et aequalis per naturam eandem potest esse? Sed aliud ad divinitatem refertur, aliud ad carnem. **226.** Minorem dicunt? — Quaero, qui mensus sit, quis tam exaltati cordis, qui velut ante tri-

---

50 Ioh. 16, 15 **51sq.** *cf.* Hebr. 1, 3; Col. 1, 15 **53sq.** Ioh. 14, 28 **54sq.** Phil. 2, 6 **55–57** *Ioh. 5, 18 **56** quia filium–dei *cf.* Ioh. 19, 7 **57** Ioh. 10, 30

R LVZ MNCWEO def. S

38 exibat *NCEO*a m (*cf. Wordsworth-White ad Luc. 6, 19*) **39** sui *O*a **40** igitur] ergo *EO*a m nobis *O*a **43** ergo] enim *V* **44** dei *om. C* nihil–fuit *om. V* enim] ergo *C* **45** et *om. O*a ignoraverit *Ma. r. N* **46** videre *Va. c. m1C* **47** si minus contulit *om. L, MVa. c. m2, ZE* aut] *add.* deus *O*a **48** voluit aut minus *om. E* **49** enim *om. O* **54** sed *om. Z* rapina *N* se esse *O*a se *om. C* **55** aequalis *C* quia–**57** est *om. E* **55sq.** occidere illum *LMN, Turon.* (αὐτὸν . . . ἀποκτεῖναι) **61** qui *pr.*] quis m sit] est *V* quis] qui *O*a exaltatus corde *W* velut] vel *L*

bunal suum patrem deum filiumque constituat, ut de praelatione diiudicet. *Non est exaltatum cor meum, neque in vanum elati sunt oculi mei*, David dicit. Rex David exaltare cor metuit in rebus humanis, nos exaltamus adversus divina secreta? Quis igitur iudicat de dei filio? *Throni, dominationes*, angeli, *potestates*? — Sed famulantur et serviunt archangeli, sed ministrant cherubin et seraphin, sed laudant. Quis igitur iudicat de dei filio, cum legeris quia ipse pater noverit filium, non iudicet? *Nemo* enim *novit filium nisi pater*: *novit*, inquit, non 'iudicat'. Aliud est nosse, aliud iudicare. Habet pater in se scientiam, filius supra se non habet potestatem. Et rursus: 'Nemo *novit patrem nisi filius*': et ipse novit patrem, sicut eum pater novit. **227.** Sed dicis quia 'minorem' se dixit. — Dixit et *lapidem*. Plus dicis et impie calumniaris, minus dico et pie adstruo. Minorem dicis et supra angelos confiteris, ego 'minorem angelis' dico et non derogo, quia non divinitatem arguo, sed misericordiam praedico.

19, 228. Ad te nunc, omnipotens pater, cum lacrimis verba converto. Ego te quidem 'inaccessibilem', 'inconprehensibilem', 'inaestimabilem' promte dixerim, sed filium tuum minorem non ausim dicere. Nam cum illum 'splendorem gloriae et imaginem substantiae' tuae legerim, vereor,

---

63sq. *Ps. 130, 1 **66sq.** Col. 1, 16; *cf.* I Petr. 3, 22; *cf.* I Thess. 4, 16; Luc. 1, 26*sqq.* **68** *cf.* Hymn. 'Te Deum' 4. 5 **70. 73** Matth. 11, 27 **74** minorem] *cf.* Ioh. 14, 28 **75** lapidem] Matth. 21, 42 *cf.* Act. 4, 11; I Petr. 2, 6–8 **77** *cf.* Hebr. 2, 9

19. 2sq. *cf.* I Tim. 6, 16; Ier. 32, 19; Iob 36, 26 **4sq.** *cf.* Hebr. 1, 3

R LVZ MNCWEO def. S

62 suum] sub *W*, *om. O a* dei *W* filiumque] et filium *O a m* **63** deiudicet *C* dei iudicet *E* **63sq.** in vanum elati (ἐμετεωρίσθησαν) *cf.* in altum elevati *cod. Veron. α* (*Psalt. Rom. Weber*) **64** dicens *R* rex *eras. E* **66** throni–**69** filio *om. E* **69** legerimus *V* ipse *om. C* **70** iudicat *O a* **74** patrem *om. O a* dicis] dicit *R* **76** pie] plus *O a* **78** praedico] *add. titul. recent. O a*

19. 3 promte *RL* (*cf. in Luc. et al. Ambr. libris passim*) **4** ausem *C* ausus sim *La.c.* ausus sum *Turon.*

ne minorem imaginem tuae dicendo substantiae minorem substantiam tuam dicere videar, cuius imago sit filius, cum *plenitudo* tuae *divinitatis omnis* in filio sit. 'Inmensum' te filiumque tuum et spiritum sanctum, incircumscriptum, inaestimabilem, inenarrabilem legi frequenter, credo libenter. Et ideo aestimare non possum, ut examinare possim. **229.** Esto tamen, spiritu ausuque temerario metiri te velim: unde, quaeso, te metiar? Funiculum agrimensorium vidit propheta, quo metiebatur angelus Hierusalem. Metiebatur tamen angelus, non Arrius, metiebatur Hierusalem, non deum. Fortasse nec Hierusalem metiri poterat angelus, vir enim erat; denique sic habes: *Et adlevavi oculos meos et vidi, et ecce vir et in manu eius funiculus agrimensorius. Vir* erat, quia typus suscipiendi corporis declarabatur. *Vir* erat, ille, de quo est dictum: *Post me veniet vir, cuius non sum dignus solvere corrigiam calciamenti eius.* Ergo Christus in typo Hierusalem metitur, Arrius deum! **230.** Et *satanas transfigurat se in angelum lucis*: quid mirum, si Arrius suum imitatur auctorem, ut usurpet inlicita? Licet, quod pater suus diabolus per semet ipsum non fecit, intolerabiliore iste sacrilegio divinorum sibi scientiam secretorum et supernae generationis arcana prae-

---

7sq. Col. 2, 9 **8sq.** *cf.* Symb. 'Quicumque' 9 **13–15** *cf.* Zach. 2, 1 (2, 5) **17sq.** *Zach. 2, 1 (2, 5) **20sq.** *Ioh. 1, 30 *et* 27 **22sq.** II Cor. 11, 14 **24** *cf.* Ioh. 8, 44

R LVZ MNCWEO def. S

8sq. filium (*om.* que) *W*, *Turon.* **10** frequenter] libenter *Mp.c.m2EOa* libenter] fideliter *W* **13** agrimensurium *R* agrimetsorium *C* agrimessorium *Oa* **14** metiebatur] *add.* angelus *Oa* **15** et fortasse *VMNWEOam* **16** nec] non *Oa* metire *C*, *Turon.* **17** allevabi *C* levavi *RW* (*Vulg.*) meos *om. Oam* **18** agrimensurius *RM* agrimessoris *Oa* quia] qui *C* **19** declarabat *Oa* est] erat *W* **20** veniet *R* venit Ω*am* **21** christus] ihesus *Oa* **22** non arrius(*!*) *Oa* et *om. E* nam et *C* **24** suus] eius *V* zabulus *Turon.*, *Oa* (*etiam l. 27*)) **25** intolerabilior *VMNE*, (*add.* ei) *C* **26** sapientiam *Ra.r.m2*

sumat. Diabolus enim verum 'filium dei' fatebatur, Arrius negat!

231. Si ergo metiri te, omnipotens pater, non queo, possumne sine sacrilegio de tuae generationis disputare secreto? Possumne dicere quod aliquid inter te et filium tuum plus minusve sit, cum ipse, qui ex te natus sit, dixerit: *Omnia, quae pater habet, mea sunt?* — *Quis me constituit iudicem aut divisorem?* — De rebus humanis hoc filius dei dicit, et nos inter patrem et filium divisionem nobis et iudicium vindicamus? Bona pietas arbitros refugit etiam in divisione patrimonii, et nos ergo erimus arbitri, ut inter te et filium tuum increatae maiestatem substantiae dividamus?

232. *Generatio*, inquit, *haec generatio nequam est; signum quaerit, et signum non dabitur ei, nisi signum Ionae prophetae.* Signum utique datur non divinitatis, sed incarnationis; denique de incarnatione dicturus ait: *Pete tibi signum.* Et cum ille dixisset: *Non petam neque temptabo dominum*, responsum est: *Ecce virgo in utero accipiet.* Ergo signum divinitatis videre non possumus. Mensuram quaerimus? — Vae misero mihi: impie discutere audemus, quem digne rogare non possumus!

233. Videro tamen, quid faciant Arriani; ego te, pater, si maiorem omnibus dixero, iniuriose te tuis operibus con-

---

27 *cf.* Marc. 3, 11. 12 **32sq.** Ioh. 16, 15 **33sq.** Luc. 12, 14 **39sq.** Luc. 11, 29 **42–44** *Is. 7, 11. 12. 14 **46sq.** *cf.* Rom. 8, 26

R LVZ MNCWEO def. S

27 dei filium Ωam **29** ergo] ego *C* enim *L* metire *C* possum (*om.* -ne) *N* **30** de *om. R* **32** ex te *om. EO*a sit *alt. R, M*a.c.*m2N* est *cet.* am **33** aut (t *s. l. m2*) *R* **34** dei *om. ZMNWEO*a **35** divisorem *O*a **36** boni *V* arbitri *V* arbitrium *Ei.r.* arbitror *O*a fugit *C* divisore *O*a **37** et *pr. om.* Ωam (et ergo *adversative, cf. ThesLL. V 774, 73*) **38** maiestatis substantiam *M* **39** haec *om. LVWE* ista *C* haec generatio (*alt.*) *om. MN* nequa *R* est *om. LW, Ep.r.* **43** neque] et non *N* **44** accipiet *om. E*a.c.*m2O*a concipiet *corr. Em2* **45sq.** mihi misero *Z* **48** viderint m facient *MN* ego] ergo *N* **49** te] et *V* te ex *E*

paravi, si maiorem filio, ut Arrius adserit, impie iudicavi. De te prius erit illa sententia; nam neque ulla fieri potest nisi ex conparatione praelatio neque praeferri quisquam, nisi de quo prius fuerit iudicatum. **234.** Iurare nobis per caelum non licet, iudicare de deo licet? Sed filio tuo soli iudicium de omnibus detulisti.

235. Iohannes carnem domini baptizare metuebat, Iohannes prohibebat dicens: *Ego a te debeo baptizari et tu venis ad me?* Et ego Christum iudicio meo subdam?

Moyses excusat sacerdotium, Petrus imperatum in mysterio declinat obsequium. — Arrius *scrutatur etiam alta dei*? — Sed non Arrius spiritus sanctus! Sed Arrio et hominibus dictum est: *Altiora te ne quaesieris!*

236. Moyses vultum dei videre prohibetur. — Arrius meruit videre secretum?

Moyses et Aaron in sacerdotibus eius, Moyses, qui cum domino adparet in gloria, Moyses ergo ille posteriora tantummodo dei in typo vidit. — Arrius totum deum *facie ad faciem* conpraehendit? — Sed 'nemo, inquit, *videre* potest *faciem meam et vivit*'.

53sq. *cf.* Matth. 5, 34 **54sq.** *cf.* Ioh. 5, 22 **57sq.** Matth. 3, 14 **59** Moyses] cf. Exod. 3, 11 Petrus] *cf.* Ioh. 13, 6—8; *myst. 6, 31*; *sacr. III 1, 4—7* (*p. 101, 6, 14sqq.*; *p. 39, 1, 38sqq. Fa.*) **60sq.** *I Cor. 2, 10 **62** Sir. 3, 22 (21) **63** *cf.* Exod. 33, 20—23 **65** Ps. 98, 6 **65sq.** *cf.* Matth. 17, 3 **66sq.** *cf.* Exod. 33, 23 **67sq.** *cf.* Exod. 33, 11 **68sq.** *Exod. 33, 20

R LVZ MNCWEO def. S

51 prior *N*m sententia] *scil.* 'te maiorem esse et omnibus et filio' nam] quoniam *W* **52** praelatio *om. C* ęlatio *W* **53** de] *add.* se *V* fuerat *E* **54** de deo] de dei filio *Oa* **59** se excusat *E* sacerdotio *Ep.r.* sacerdotium *om. Oa* **59sq.** in ministerium *V* immisteria *N* in ministerio m **60** inscrutatur *C* **61** spiritus] *add.* est *E* omnibus hominibus *Z* **62** altiora a te *C* **63** vultum domini *VWOam* videre *om. E* **65** moyses *alt. om. V* **65sq.** cum deo *MN* **66** in gloriam *C* illa *Oa* posteria *R* **67** arrius—**68** conpraehendit *om. E* totam dei *N* faciē *RL*, *Ma.r.* faciem *W* **68** conpraehendit *om. W* **69** vivet *V*, *Ep.c.*

237. Paulus etiam de inferioribus dicit: *Ex parte cognoscimus et ex parte etiam prophetamus.* — Arrius dicit: 'Ex toto deum, non *ex parte* cognovi!' — Inferior ergo Paulus quam Arrius, et *vas electionis ex parte* scit, vas 'perditionis' totum scit?

Scio, inquit, *hominem, sive in corpore sive extra corpus nescio, deus scit, quoniam raptus est in paradisum et audivit verba ineffabilia.* Paulus, raptus *usque ad tertium caelum*, se ipsum nescivit. — Arrius, in stercore volutatus, deum scivit?

Paulus dicit de se ipso: *Deus scit.* — Arrius de deo dicit: 'Ego novi'?

238. Sed non Arrius raptus in caelum, quamvis eum secutus sit, qui iactatione damnabili divina praesumeret dicens: *Ponam thronum meum, ascendam super nubes et ero similis altissimo.* Sicut enim ille dixit *ero similis altissimo*, sic Arrius altissimum dei filium sui similem vult videri, quem non divinitatis aeternae maiestate veneratur, sed carnis infirmitate metitur.

70sq. *I Cor. 13, 9 **73** Act. 9, 15; 'perditionis' *cf.* Ioh. 17, 12 **74–76** *II Cor. 12, 2–4 **77** *cf.* Athan. Ep. Serap. De morte Arii 3 (*PG 25, 688C*; *II 1 p. 179, 23–28 Opitz*); *supra fid. I 123* **78** II Cor. 12, 3 **82sq.** *Is. 14, 13. 14

R LVZ MNCWEO def. S

71 et *om. N* prophetamus etiam *V* etiam *om. O* a **72** dominum *Z* ex *om. N* **73** vas *alt.*] et vas *W* **75** quoniam] qui *O* a verba *om. O* a **78** se *om. Ea.c.m2* dicit de deo *VWE*, (deo] ipso) *C* **82** ascendam *om. MNEO* a m **83** enim] ergo *C* ille *om. V* dixerit *W* sic et Ω > *M* (sicut), a m **84** non in *ZWE* m **86** metitur. Amen *V*

exciso toto fere folio deest subscriptio in R Explc. Lib. V. Incpt. Lib. VI. AM. *Lm1a.r.* De fide liber V. explicit. Incipit De Spiritu sancto liber I. *Lm2* Explicit Liber V Incipit Liber VI *V* Explicit liber quintus sancti Ambrosii archiepiscopi mediolanensis de fide *Z* Liber V explic. *M* Explicit Liber Quintus incipiunt Capitula Libri sexti *N* Explicit Liber Quintus De Fide Sancti Ambrosii *C* Explicit Liber Quintus *E* Explicit liber quintus De Fide sancti Ambrosii ad Gratianum augustum *O* a *deest subscriptio in W* (*licet dimidium fol. scriptura vacet*).

INDEX LOCORUM SACRAE SCRIPTURAE[1])

Gen.
1, 1: I 7, 44
*1, 3. 4: IV 6, 5sq.
1, 6. 7: I 3, 23
1, 14—18: cf. V 2, 51
1, 26: I 7, 36. 43. 46; 17, 27; II 14, 8sq.; cf. V 14, 49
1, 26. 27: cf. V 7, 11
*1, 27: I 3, 23sq.
1, 31: cf. IV 6, 3sq.
2, 15: cf. V 12, 55
2, 24: I 2, 43sq.; cf. IV 3, 17sq.
3, 5: cf. V 5, 50sq.
3, 5. 6: cf. V 5, 47—52
5, 3: cf. V 7, 11
9, 6: cf. V 7, 11
*11, 5: V 17, 49sq.
*11, 7: V 7, 70
14, 14—16: cf. I Prol. 16—20
14, 18: cf. III 11, 83
14, 18—20: cf. III 11, 81sq.
15, 1—5: cf. I Prol. 20
15, 6: cf. I 12, 49
18, 1—8: cf. II 8, 108
18, 2. 3: cf. I 13, 10
*18, 21: V 17, 46—48
*19, 24: I 3, 21. 35
*22, 16: II 8, 100
25, 25: cf. IV 9, 129
27, 36: cf. IV 9, 129
Exod.
3, 2sqq.: cf. I 13, 35
3, 5: III 10, 81sq.
*3, 6: I 13, 34sq. 39sq.
3, 11: cf. V 19, 59
3, 14: I 13, 36; II Prol. 17; V 1, 75
3, 15: I 13, 34sq.
7, 1: V 1, 54
14, 21—28: cf. II 2, 7—12
*15, 2: III 5, 46
15, 6: cf. I 10, 48; cf. II 9, 27
*15, 11: IV 12, 29
16, 4—36: cf. II 2, 16sq.
17, 1—7: cf. II 2, 12
*19, 5: III 15, 28sq.
28, 17—21: cf. II Prol. 25sqq. 51
28, 20: cf. II Prol. 55sq.
30, 10: cf. III 11, 71sq.
33, 11: cf. V 19, 67sq.
*33, 20: V 19, 68sq.
33, 20—23: cf. V 19, 63
33, 23: cf. V 19, 66sq.
35, 20—27: cf. II Prol. 58—61
35, 25: cf. II Prol. 66sq.
35, 27: II Prol. 54
35, 28: cf. II Prol. 55
39, 2. 3 (36, 9. 10): cf. II Prol. 70sq.
39, 22. 23 (36, 31. 32): cf. II Prol. 71—73
Lev.
*11, 44: II 13, 27sq.
*19, 2: II 13, 27sq.
Num.
13, 24. 25 (23. 24): IV 12, 73sq.; cf. I 20, 33
13, 34: III 1, 20

[1]) Indicantur: De fide liber, caput, linea; asterisco lectio scripturae a Vulgata discrepans; verbo „cf.": potius indicari quam citari illum locum scripturae.

22, 22: cf. V 7, 49
*23, 19: I 12, 26sq.
Deut.
4, 13: V Prol. 87sq.
*6, 4: I 1, 9; 3, 19sq.; cf. III 12, 64
21, 23: cf. II 11, 41sqq.
25, 5: cf. III 10, 77
25, 5—11: cf. III 10, 64—66
29, 5 (4): cf. II 2, 18sq.
34, 6: cf. IV 1, 38
Ios.
2, 18—21: cf. V 10, 58—61
5, 13—6, 21: cf. V 10, 52—56
5, 14: cf. I Prol. 23; II 16, 47; V 10, 52sq.
*5, 16: III 10, 83sq.
6, 6—21: cf. I Prol. 20sqq.
6, 22—25: cf. V 10, 58—61
10, 22—27: cf. V Prol. 88sq.
Ruth
2, 1—3, 10: cf. III 10, 89—94
2, 8. 9: cf. III 10, 95sq.
3, 15sqq.: cf. III 10, 89—94
4, 7. 8: cf. III 10, 66—71
I Reg.
16, 1sqq.: cf. V 8, 113
*18, 7: V Prol. 94
II Reg.
5, 18: III 1, 20
III Reg.
5, 15: cf. I Prol. 2
10, 1—13: cf. I Prol. 1
17, 21. 22: cf. III 4, 28
*22, 19: V 6, 51—53; cf. V 6, 111
IV Reg.
2, 11: cf. IV 1, 36
4, 34. 35: cf. III 4, 29
13, 21: cf. III 4, 29sq.
I Par.
29, 15: cf. V Prol. 24
Iob
*3, 8: V 2, 36
*9, 8: V 2, 30sq.
*10, 13: II 5, 23
26, 5: cf. III 1, 20
36, 26: V 19, 3
38, 4: cf. II 5, 9
*38, 36: II Prol. 53
*42, 2: II 5, 23
Tob.
9, 1. 2: cf. V 7, 49
Psalm.
2, 7: IV 8, 61; V 1, 63; 10, 35; 12, 6
*8, 5. 6: II 8, 27sqq.
8, 6: cf. II 8, 21
8, 8 (7): V 13, 9sq.
9, 15: IV 2, 63
10, 5 (4): IV 1, 22
*11, 7: II Prol. 77—79; V Prol. 68—70
12, 6: II 2, 7
15, 10: V 8, 106sq.
17, 14: cf. III 2, 18sq.
18, 2: IV 2, 21
18, 13: I 20, 15sq.
*21, 2: I 14, 48
21, 7: II 8, 18
21, 11a: I 14, 50. 53
21, 11b: I 14, 49. 51
21, 13: I 15, 19
21, 19: I 15, 19sq.
*23, 7: IV 1, 47sq.; 2, 26sq.; 2, 31sq. 37sq.; cf. IV 1, 32—24
23, 7. 9: cf. IV 2, 58sqq.
*23, 8: IV 1, 50. 55sq.
*23, 9: IV 1, 57
23, 10: IV 1, 59sq. 61. 62. 67; 5, 40; cf. 2, 32
*24, 4: III 7, 48
26, 4: V 6, 125sq.
*29, 10: II 13, 63sq.
30, 3: III 5, 47sq.

Psalm. 30, 9. 12. 17: V 8, 89—91
*31, 1: III 3, 24sq.
32, 4: I 12, 51
32, 6: IV 4, 61
32, 9: cf. II 6, 27
35, 10: I 7, 13
*39, 9: II 6, 19
44, 1: II 2, 47; cf. IV 10, 105sq.
44, 2: cf. I 10, 47; 13, 29; 19, 27
44, 7: I 3, 29
*44, 8: I 3, 29sq.
*45, 7 + 5b: III 2, 18sq.
45, 8. 12: cf. II 16, 46
50, 6: cf. II 2, 5sq.; IV 8, 145
52, 1: II 13, 33sq.
*52, 3: V 17, 51sq.
53, 8: II 6, 20
55, 11: III 3, 9
61, 2: V 15, 32sq.
*61, 4: V 15, 36
*61, 5: V 15, 38sq. 41
68, 10: cf. I 2, 3
*70, 22. 23: I 20, 18—20
71, 2: cf. V 11, 73
*72, 5—7: V 16, 8—12
*72, 8. 9: V 16, 18—20
*72, 11: V 16, 26
72, 28: V 14, 120—122
73, 12: III 4, 61
75, 2: I 3, 74sq.
75, 9: II 11, 58
*79, 2: V 6, 114. 128
79, 9: cf. IV 12, 77
*80, 10: I 11, 5sq. 13sq.
81, 6: II 13, 38; V 1, 55
*82, 19: III 2, 24sq.
84, 8: III 8, 24sq.
85, 2: V 8, 104. 108
*85, 16: V 8, 108sq. 114
*86, 4: V 10, 66
*86, 5: III 2, 4—6
*87, 4. 5: III 4, 6sqq.
87, 5: III 4, 20. 21sq.; cf. III 4, 58
*88, 7: IV 12, 30sq.
*88, 20: II 5, 4; III 3, 28; 4, 18. 50
88, 21: V 8, 79
*88, 39: III 11, 4sq.
*88, 39. 40: III 14, 70—73
*88, 42: III 11, 6. 9
*88, 48: III 14, 68
89, 1: III 5, 2sq.
*89, 2: III 9, 22sq.
*93, 9: V 16, 96sq.
94, 6: II 11, 2
95, 5: cf. V 1, 42
98, 6: V 19, 65
99, 3: I 3, 52sq.
103, 15: I 20, 35; *III 15, 34
103, 24: I 14, 26sq.; III 6, 33; IV 6, 39sq.; V 16, 72
103, 30: cf. IV 2, 48
*109, 1: II 12, 18. 21. 28. 37—39; V 6, 25
109, 3: I 13, 29; 14, 29; 19, 26; III 9, 18; IV 8, 61. 82sq.; V 10, 35; cf. I 10, 46; II 13, 8; IV 8, 87; 10, 107; V 12, 6
113, 4: cf. V 1, 42
*113, 11 (B3 *Vulg.*): IV 9, 59sq.
114/115, 10 (115, 1): V 8, 97; (*in sqq. citatur sub num. 115!*)
115, 11 (2): III 5, 40sq.; V 10, 68sq.
115, 13 (4): V 8, 100sq.
115, 16 (7): II 11, 36sq.; V 8, 96
115, 17 (8): V 8, 103
117, 1: II 2, 41
117, 6: V 3, 35sq.; cf. I 10, 48
117, 8: II 2, 39sq.; *V 3, 38sq.
*117, 9: V 3, 41sq.
117, 14: III 5, 3
117, 16: cf. II 9, 27
117, 19: IV 2, 28; cf. IV 1, 32
*118, 89: I 10, 18sq.

*118, 91: IV 11, 14; *V 8, 36; *16, 93; cf. V 2, 53sq.; 11, 74
121, 7: III 6, 32sq.
123, 8: II 9, 16
*125, 6: III 10, 99—101
*130, 1: V 18, 63sq.
*138, 8: III 14, 24sq.
*138, 15: III 14, 11sq. 19
*138, 16: III 14, 27. 29. 34
*138, 24: III 7, 49sq.
140, 3: I 20, 9
*142, 2: II 13, 70
144, 3: I 10, 9sq.
144, 14: cf. I 13, 22
145, 8: cf. I 13, 22; cf. IV 5, 41
*146, 4: V 16, 68sq.
148, 3: cf. II 2, 54
148, 5: I 12, 29sq.; *III 11, 38sq.; cf. I 6, 27

Prov.
*3, 19: V 2, 24sq.
*8, 21a: III 9, 14—16
*8, 23—25: III 9, 14—16
*8, 22: *I 15, 8sq.; *III 7, 2sq. 8. 25; *7, 33; *7, 51; *9, 2. 12. 13; *11, 40. 46sq.; cf. III 7, 43; cf. V 8, 93
8, 23: cf. I 15, 24
*8, 23—25: III 8, 46—48
*8, 27: V 2, 19
*9, 1—4: I 15, 27—30
14, 15: III 16, 8
*30, 18. 19: V 3, 13—16
31, 22: II Prol. 67sq.

Eccle.
7, 1: cf. V Prol. 84
*12, 14: III 3, 44sq.; *V 11, 57

Cant.
*1, 1: II 2, 58sq.
*4, 8: III 10, 103sq.
*5, 2: IV 2, 24sq.
*5, 15: III 10, 107sq.
*5, 16: III 10, 105
*7, 9 (10): II 2, 59sq.

Sap.
2, 23: cf. V 7, 11
7, 2: cf. I 11, 36
7, 22—28: cf. I 16, 46—49
*7, 26: I 7, 14sqq.; I 13, 2; II Prol. 19; II 2, 62. 64sq.; cf. III 14, 3sq.
*7, 27: IV 11, 48
7, 30: IV 11, 51sq.
*8, 13: III 3, 31
9, 17: IV 1, 10sq.

Sir.
3, 22 (21): V 19, 62
24, 5 (3): I 17, 24sq.; IV 8, 79; cf. I 10, 48
24, 8. 45: cf. IV 1, 11
24, 14 (9): III 10, 41
28, 28 (24): I 6, 38
29, 20 (15): cf. IV 11, 116sq.

Is.
*1, 18: I 20, 29sq.
*1, 22: III 10, 25sq.
3, 3: III 8, 42
6, 2: cf. V 6, 111
6, 2. 3: cf. II 12, 56—60
*6, 3: II 12, 60—68
*6, 4—7: IV 2, 38—40
*6, 5: I 20, 3—5
6, 6: I 20, 10sq.
*6, 10: II 15, 10—13
*7, 11. 12. 14: V 19, 42—44
*9, 6 (5): III 7, 60sq.; 8, 1sqq.; 8, 10. 21sqq.; 8, 29. 35sq. 42; 9, 7; IV 1, 26; 6, 2
13, 21: cf. III 1, 22
*14, 13. 14: V 19, 82sq.; cf. 14, 100
*25, 4: III 5, 48sq.
25, 8: cf. II 7, 23
27, 1: cf. V 2, 37—39
*42, 8: I 1, 12

Is. *43, 10: I 8, 11. 15; cf. II 3, 8
43, 10. 11: cf. V 9, 16sq.
43, 20: cf. III 1, 22
44, 6: cf. V 9, 16sq.
*44, 24: V 2, 17sqq.; cf. V 2, 64sq.
*45, 11: I 15, 23; *V 16, 81sq.
45, 14: I 3, 54sq.
*45, 14. 15: I 3, 3—8; cf. V 9, 16sq.
*46, 5: I 12, 26
*48, 12. 13: II 9, 10—12
48, 13: cf. I 10, 48
*48, 15. 16: II 9, 12—16
48, 16: cf. II 9, 8
52, 6: II 4, 25
*53, 2: IV 1, 60
*53, 4: II 7, 17sq.; cf. II 11, 32sq.; 13, 61sq.; III 1, 43
*53, 5: IV 5, 47. 55sq.; cf. II 7, 23sq.
*53, 7: II 8, 18sq.; *III 11, 78; cf. II 11, 36
53, 8: I 14, 31sq.; III 11, 89sq.
61, 1: II 9, 47—49
*63, 7: II 2, 42
*63, 9: III 4, 22sq.; cf. I 20, 14sq.
*65, 15. 16: I 17, 64—67
66, 24: cf. II 13, 50sq.
Ier.
*1, 5: I Prol. 9—11; *IV 9, 131—133
*2, 21: IV 12, 66sq.
*9, 10 (9): III 14, 61—64
*10, 11: IV 4, 74
*11, 18. 19: IV 12, 60—64
*23, 18: III 14, 78sq.; 15, 10sq.
*23, 22: III 14, 79—81
*23, 24: V 7, 71sq.; cf. I 16, 46
*27, 39: III 1, 23
*28, 25 (51, 25 *Vulg.*): III 14, 57
32, 19 *Vulg.*: V 19, 2sq.
Bar.
1, 1sqq.: cf. I 7, 63
*3, 36—38: I 3, 59—62; II 9, 58sqq.
3, 38: V 18, 34; cf. V 18, 37
Ezech.
*18, 20: III 3, 36
*34, 23. 24: V 8, 110—112
*38, 14—16: II 16, 8—14
*39, 10—12: II 16, 16—23
Dan.
3, 23. 48. 50: cf. I 4, 18—20
*3, 27: III 7, 47
3, 62: cf. V 2, 53sq.
3, 92: cf. I 13, 7—10
13, 42 (Susanna 35a): cf. V 17, 72sq.
Ose.
12, 3 (4): IV 9, 129
13, 14: cf. II 7, 23
14, 10: III 7, 47
Amos
5, 27: I 1, 13; *II 4, 4
7, 14: cf. I 3, 72
Mich.
*6, 3. 4: II 13, 55—57
Nah.
*2, (7. 8): III 14, 40sq. 57sq. (*Vulg. 2, 6 aliter*)
*2 (7): III 14, 48 (*Vulg. 2, 6 aliter*)
Hab.
2, 20: IV 1, 22
Zach.
*2, 1 (5): V 19, 17sq.; cf. 19, 13—15
*2, 8. 9 (12. 13): II 4, 14—21
*3, 3. 7: III 7, 39—41
*3, 8 + 6, 12: V 8, 79sq.
6, 1: III 14, 53
6, 12: cf. 3, 8
Mal.
*3, 6: I 19, 57sq.
(IV Hesdrae
V. I 4, 1; II 5, 20; IV 10, 28; cf. III 3, 40)

Matth.
1, 20: cf. IV 4, 47sq.
1, 20—23: V 4, 36
1, 21: I 5, 29
2, 1. 11: I 4, 5
2, 11: V 4, 22; cf. III 8, 2sqq.
*3, 3: V 7, 73sq.
3, 14: V 19, 57sq.
3, 17: I 10, 52sq.; cf. I 16, 54; IV 8, 30; 10, 100; V 7, 9sq.
4, 2: III 2, 2; cf. 2, 37sqq.
*4, 10: II 10, 15sq.; V 3, 84; *V 8, 42
4, 11: II 8, 35. 38sq.; V 13, 93sq.; cf. V 14, 33sq.
4, 20: cf. II 11, 24
4, 22: V 5, 22sq.
*5, 8: V 6, 127
5, 34: cf. V 19, 53sq.
5, 45: III 8, 34
*5, 48: V 7, 20sq.
6, 11: III 15, 27
6, 19 + 24: I 3, 18sq.
*7, 21: I 2, 1
8, 2: II 6, 40sq.; 13, 69
*8, 17: III 1, 43; cf. II 11, 32sq.; II 13, 61sq.
8, 24—26: cf. V 4, 34
8, 29: cf. I 17, 60
9, 4: V 18, 26sq.
9, 8: III 16, 50sq.
9, 20: cf. IV 5, 42sq.
*10, 16: III 16, 12sq.
*10, 24: II 8, 37sq.; *III 3, 53; IV 1, 36sq.
*10, 28: II 7, 38—40
11, 2. 3: IV 1, 14—17
11, 5: cf. IV 5, 41
11, 10: cf. IV 1, 15
11, 25: V 8, 2sq.; cf. III 2, 12; V 8, 17sq.
11, 27: I 2, 31; IV 11, 60; V 16, 108sq.; 18, 70. 73
11, 28: cf. II 11, 8sq.; V 4, 30
11, 29: V 13, 99; cf. V 6, 95; 13, 105sq.
12, 8: V 16, 139
*12, 25: I 1, 32; *III 12, 3
12, 26: III 14, 49
12, 42: I Prol. 1
13, 24—30: V Prol. 24
*13, 43: III 12, 36
14, 24—33: cf. I 17, 41—47
14, 25. 26: cf. IV 4, 44
*14, 28: II 6, 22sq.; V 2, 33sq.
14, 33: I 2, 31sq.; 17, 47; *III 14, 59
14, 36: cf. IV 5, 42sq. 43
15, 24: II 11, 64—66; cf. V 7, 50
15, 25: V 3, 86
15, 28: cf. II 11, 66sq.
16, 16: I 2, 31sq.; II 15, 6sq.; IV 5, 60
16, 18: IV 2, 60; cf. 2, 61sq.
16, 18. 19: IV 5, 61sq. 64
16, 19: III 12, 51
16, 21—23: II 7, 5—7
*16, 28: III 12, 25—28. 48sq.
17, 3: cf. V 19, 65sq.
17, 3. 4: cf. I 13, 11—18
17, 3. 9: cf. V 6, 31—33
17, 5: *I 13, 17sq.; II 14, 13sq.; cf. I 13, 20. 24. 31. 33; II 11, 83; IV 8, 30
17, 6: II 14, 16sq.; cf. IV 10, 100
17, 7: II 14, 19
17, 20 + 21, 21: III 14, 45sq.
19, 21: I 20, 45
19, 28: III 13, 19; *V 6, 45—47; V 6, 108sq.
*20, 14: V Prol. 85sq.
*20, 15: II 2, 36
20, 20: V 5, 15
20, 21: *V 5, 24sq.; 6, 69; cf. V 6, 21sqq.

Matth. 20, 22: V 6, 71sq.
*20, 22. 23: V 5, 61—65
20, 23: V 5, 2sqq.; 79sqq.; 86. 99; 6, 63—66. 77. 81sqq. 112; cf. V 5, 34—36
20, 24—28: cf. V 5, 55
20, 28: V 6, 96
20, 30: *V 8, 52
20, 32—34: cf. V 8, 53
21, 5: cf. V 11, 73
21, 35. 36: V 17, 68sq.
21, 37: *V 7, 52; *17, 58sqq.; cf. V 7, 55sq.
21, 37 + Luc. 20, 13: V 18, 31
21, 42: V 18, 75
*22, 11—13: IV 2, 7—12
22, 30: V 6, 57sq.
*22, 42—46: V 8, 6—11. 13sq.
22, 43. 44: cf. V 8, 38sqq.
24, 1: cf. 16, 140sq.
24, 2: V 16, 141sq.
24, 36: IV 1, 8; *V 16, 31sqq.; cf. II 11, 37sq.
24, 36 + Marc. 13, 32: V 16, 3sq.
24, 37. 39. 44: cf. V 16, 41
24, 44: *V 17, 19sq.
24, 45. 46: *V Prol. 1—4
24, 46: V Prol. 13
25, 14sqq.: cf. V Prol. 77
25, 15: cf. V Prol. 43sq.
25, 18: cf. V Prol. 98—100
*25, 20: V Prol. 74sq.
25, 21: V Prol. 82
25, 25. 30: cf. V Prol. 94—97
*25, 26. 27: V Prol. 46—49
25, 31: III 13, 6sq.; 13, 24sq.
25, 34. 40: cf. V 11, 73
*25, 36. 40: V 14, 76—78
26, 20—29: cf. I 15, 32
26, 38: III 2, 2
26, 39 + *Marc. 14, 36: II 5, 12sq.
26, 39: II 5, 19sq.; *39sqq.; *7, 11
26, 39—44: cf. III 2, 12; cf. IV 5, 49sq.
26, 63sq.: I 2, 31sq.
26, 64: *II 12, 26sq.; *V 14, 32sq.
26, 67: cf. V 14, 33
26, 67. 68: cf. V 17, 67sq.
26, 70—75: cf. V. Prol. 9—12
27, 3—4: cf. V 15, 40
27, 11: cf. V 11, 73
27, 27—50: cf. V 17, 67sq.
27, 35: cf. I 15, 20sq.
27, 40: I 2, 31
27, 43: I 2, 31sq.
27, 46: *II 7, 30sq.; cf. I 14, 48; III 2, 12
27, 50. 51: cf. III 2, 18sq.
27, 51: cf. II 11, 58; V 4, 33sq.; 14, 35sq.
27, 51—53. 45: cf. II 11, 56—59
27, 52. 53: cf. III 4, 31sq.; IV 1, 39—41; V 4, 34sq.
27, 54: I 2, 31sq.; 17, 47—50
28, 2sqq.: cf. II 11, 63; IV 1, 54sq.
28, 16—20: cf. I 15, 32sq.
28, 19: *I 1, 17. 28; IV 8, 109; *V 9, 4sq.
28, 20: *III 7, 24: *V 12, 47sq.
Marc.
*1, 13: III 4, 54sq.
*1, 25 + 5, 8: III 14, 56
1, 27: cf. IV 5, 49
2, 5: cf. IV 5, 49
*2, 7: II 13, 29
2, 9: IV 5, 38sq.
3, 11: cf. I 17, 60
3, 11. 12: cf. V 19, 27
3, 17: IV 2, 61
5, 8: cf. supra 1, 25
8, 38: III 13, 26—28
*9, 1: III 12, 31—33
9, 7: *I 10, 16sq.; *II 14, 13sq.; cf. II 12, 32. 36

9, 48: cf. II 13, 50sq.
10, 17: cf. II 1, 13
10, 18: II 1, 1sqq.; 1, 23
10, 40: V 5, 81
12, 6: cf. V 17, 58sqq.
12, 26: I 13, 39sq.
13, 26: cf. V 16, 41
13, 32 + Matth. 24, 36: V 16, 3sq.
13, 32: cf. II 11, 37sq.; V 4, 36sq.; 16, 40; 17, 44sq.; 18, 3
13, 34: V 12, 6sq.
14, 33: cf. II 7, 20
*14, 36 + Matth. 26, 39: II 5, 12sq.
14, 61sq.: I 2, 31
15, 34: I 14, 48
*16, 15: I 14, 7sq.
16, 19: cf. IV 2, 49

Luc.
*1, 19: V 6, 39sq.
1, 26sqq.: cf. V 13, 94sq.; 18, 66sq.
1, 31: cf. V 2, 102
1, 32: cf. V 12, 6
1, 33: cf. V 12, 6
1, 35: I 2, 31
1, 35 + 1, 41: cf. IV 9, 142sq.
1, 38: cf. V 8, 114
1, 41: IV 9, 144 (cf. *1, 35 + 1,41*)
1, 42: cf. V 8, 116
1, 42—45: cf. IV 9, 150sq.
*1, 44: IV 9, 138—140
1, 46—55: cf. IV 9, 150sq.
1, 76: III 2, 19sq.; IV 1, 15
2, 11: III 8, 18sq.
2, 12: cf. I 4, 12
2, 13: cf. V 13, 95
2, 21: cf. V 2, 102
2, 34: IV 5, 30sq.
2, 51: V 14, 22sq.; cf. II 10, 33; 11, 35
*2, 52: V 18, 13sq.
*4, 3: III 4, 42sq.
4, 18: II 9, 47—49; cf. V 8, 92
4, 41: cf. I 17, 60
*5, 20: III 2, 58
5, 21: cf. II 13, 29
*6, 8: V 18, 28
6, 19: V 18, 37sq.
*6, 36: V 7, 19
8, 28: cf. I 17, 60
9, 26: III 13, 11—14; 13, 34sq.
9, 46: cf. V 5, 55
10, 30—35: II 11, 6—8; cf. V Prol. 79sq.
10, 35: V Prol. 78
11, 9: cf. V 17, 2
11, 29: V 19, 39sq.
12, 14: V 19, 33sq.
13, 28: III 12, 42sq.; V 12, 59sq.
17, 21: V 12, 11. 42
*17, 31: V 16, 134—136
18, 38(?): V 8, 52
19, 10: IV 4, 75
19, 12: V 12, 2sqq.
19, 17: V Prol. 86
19, 20. 21: cf. V Prol. 102
*19, 23: V Prol. 50sq.; cf. V Prol. 107
*19, 27: V 12, 15sq.
19, 41: II 11, 44
*20, 13: V 17, 55sq.
20, 13 + Mt. 21, 37: V 18, 31
*21, 8: V 16, 144sq.
*21, 11: V 16, 145—147
21, 20. 24: cf. V 16, 148—150
22, 24: cf. V 5, 55
22, 32: IV 5, 59
22, 42: cf. II 5, 12sq.; *V 14, 11—13
*23, 7: V 7, 61
23, 34: cf. II 11, 49sq.; cf. III 17, 23sq.
23, 40—43: cf. V 10, 48—50
23, 42. 43: III 12, 45sq.

Luc. 23, 43: II 11, 60; cf. II 11, 61sq.; cf. V 4, 32sq.; *V 7, 35sq.
23, 44. 45: II 11, 58
23, 44—47: cf. V 4, 33
23, 45: cf. V 14, 35sq.
23, 46: cf. II 10, 10sq.; cf. III 2, 12
24, 4: cf. IV 1, 54sq.
24, 39: IV 10, 46
Ioh.
1, 1: II 2, 48sq.; III 8, 45; V 1, 18—20; 9, 20sq.
1, 1sqq.: II Prol. 18; cf. IV 9, 121
1, 1—2: I 8, 22—25; 19, 3sq.; III 8, 15; cf. 3, 62
1, 1—3: I 8, 31. 33. 35; cf. 2, 13sq.
1, 1—14: cf. I 2, 31
1, 2: IV 9, 87
1, 3: I 5, 13; *14, 24; III 6, 24; IV 4, 62sq.; 11, 15; cf. I 19, 19; II 4, 28; III 8, 14; V 6, 5. 9
*1, 3. 4: III 6, 3sqq. 11—15
1, 9: V 18, 37sq.
*1, 10—12: IV 8, 72—76
1, 12: V 13, 106sq.
1, 14: III 2, 50; 10, 31sq. 34; IV 1, 12; cf. IV 4, 47sq.; V 13, 88
1, 14. 18: cf. I 14, 30
1, 15: III 10, 30sq.; cf. 10, 59
1, 16: IV 11, 93—95
1, 18: I 2, 31; II 1, 19; III 3, 59; *3, 72sq.; IV 9, 83; cf. IV 4, 47sq.
*1, 27: III 10, 88sq.; 1, 27 + 1, 30: V 19, 20sq.
1, 29: II 2, 55sq.; cf. III 10, 37
1, 29. 36: II 11, 36
1, 30: III 10, 2sqq.; *10, 39. 42. 45sq.; 10, 54—57; *V 19, 20sq.
1, 30 + Matth. 3, 11: III 10, 60sq.
1, 34: I 2, 31sq.
2, 9—11: cf. IV 4, 46sq.
2, 17: I 2, 3
2, 19: *III 2, 45; *2, 55
3, 8: II 6, 6
3, 13: II 7, 50sq.; *IV 1, 37sq.; *10, 61sq.
3, 16. 18: I 14, 30
3, 18: cf. IV 4, 47sq.
3, 21: III 6, 20—22; cf. 27sq.
3, 29: III 10, 86
3, 35: I 10, 52
3, 36: cf. V 1, 15sq.
4, 6: V 4, 8sq., 29sq.
4, 7: cf. V 4, 9. 30
4, 9: cf. V 4, 11sq.
4, 13. 14: cf. V 4, 30
4, 19: cf. V 4, 12
4, 22: V 4, 1sqq., 17sq.; cf. 4, 37
4, 23: V 4, 19sq.
4, 31. 32: cf. V 4, 30
*4, 34: V 13, 120sq.
4, 42: cf. II 15, 50
4, 50—53: cf. IV 5, 42
5, 17: IV 11, 106sq.
5, 18: *II 8, 65—68. 72. 86; *V 18, 55—57
5, 19: *I 2, 9; *II 8, 79sq.; *IV 4, 1sqq.; *4, 12sq.; 4, 34sq. 37. 55sq.; 5, 1; *IV 5, 85sq. 90sq. 107; *6, 12. 18sq.; *7, 19sq.
5, 19. 20: *IV 6, 26—29; cf. IV 5, 54
5, 19—21: I 17, 35sq.
5, 19. 30: V 16, 27
5, 21: II 6, 30sq.; III 2, 56sq.; IV 10, 70—72; V 11, 64sq.; cf. V 12, 37sq.
5, 21. 24—26: cf. IV 4, 28sq.
5, 22: *II 12, 3sq.; IV 11, 54sq.; *V 5, 89. 91; *6, 7; cf. II 13, 44; 14, 6; V 11, 58; 19, 54sq.
5, 22. 23: V 6, 10—12
5, 22. 27: cf. II 2, 43sq.

5, 23: II 9, 3sq.; 14, 3—5; cf.; I 9, 26sq.; II 14, 21sq.; IV 8, 28sq.
5, 26: *III 16, 37sq.; *IV 10, 97—99; V 2, 71; *2, 75sq.
*5, 27: III 16, 39sq.
5, 30: cf. V 10, 41sq.; 13, 65—67
5, 31: V 10, 43sq., 47. 67; cf. 10 42sq.
6, 27sqq.: cf. V 4, 31
6, 38: II 5, 45sq.; cf. V 13, 65—67
6, 38. 41. 51: IV 10, 58sq.
*6, 40: V 10, 29—31
*6, 44: II 12, 41—43; V 12, 31sq.
*6, 50. 51: II 9, 38sq.
*6, 52: II 9, 40
*6, 53: IV 10, 37—40
6, 54. 58: IV 10, 88
6, 55: IV 10, 43sq.
6, 57: *IV 10, 2—4. 6sq., 33sq., 51sqq., 102sqq., 112, 123sq.; cf. IV 10, 87
*7, 8: V 8, 119
7, 12: II 2, 52—54
7, 15. 16: II 9, 54sq.
7, 16: V 6, 77sq.; cf. 10, 41
*7, 16. 17: II 9, 49—51
*7, 18: II 9, 70sqq.
7, 19 + 8, 40: I 15, 14; V 15, 37
7, 28: V 10, 23
*7, 33: V 8, 119sq.
7, 37: I 15, 33sq.; cf. V 4, 30
8, 14: I 19, 34; *V 10, 45sq.; cf. 10, 42
*8, 14. 15: V 10, 72—74
8, 15: cf. V 8, 40
8, 16: *II 13, 45; V 3, 58—60; cf. IV 3, 74; 5, 53sq.
8, 16. 29: III 3, 64sq.
8, 17: II 13, 6sq.; V 3, 52sq.
8, 18: V 3, 56—58; *10, 70sq.
*8, 19: I 19, 34sq.
8, 25: *III 7, 26sq. 29; V 9, 19; *10, 23. 25
8, 26: cf. V 10, 26sq.; 11, 37sq.
8, 29: *II 11, 76sq.; *V 13, 84
*8, 38: V 11, 29sq.
8, 42: I 16, 56; cf. I 7, 22; 19, 28; IV 10, 106; V 16, 56
8, 44: cf. V 19, 24
8, 54: *V 8, 129; cf. I 10, 53
8, 56: II 8, 110sq.
8, 58: III 9, 17sq.; cf. V 14, 34
*9, 3. 4: III 7, 19sq.
*9, 5: III 7, 21sq.
10, 11: II 2, 27—29
10, 17: cf. IV 10, 29
10, 17. 18: *IV 10, 21—25; *V 10, 80sq.
10, 18: *II 2, 31—33; IV 10, 30; V 10, 83—85
*10, 28—30: V 11, 61—63
10, 30: I 1, 19; 5, 17sq.; 14, 40; 17, 30; II 8, 113; IV 5, 51sq.; 5, 84; V 18, 57; cf.: I 2, 34; III 11, 96; IV 3, 51. 69; V 11, 69; 14, 42
10, 30. 38: cf. IV 3, 74
10, 35: V 1, 50sq.
10, 36: II 9, 41sq.; cf. V 8, 92
10, 38: III 3, 63; cf.: I 17, 27; IV 1, 13
*11, 4: IV 10, 125—127
11, 33: cf. II 7, 21
11, 35: II 11, 44; III 2, 2; cf. II 7, 19—22
11, 41: cf. IV 5, 49sq.; 6, 51
11, 41. 42: *IV 6, 44—47; cf. III 4, 39
*11, 42: IV 6, 54—56
11, 43: IV 6, 60sq.
12, 17: II 7, 27
*12, 19: V 7, 37sq.
12, 27: II 5, 30

Ioh. 12, 27. 28: cf. IV 5, 49sq.
12, 28: II 15, 17—19; cf. I 10, 53
*12, 29: II 15, 21
12, 31: cf. V 2, 37—39
*12, 41: I 17, 67—69
12, 44: *V 10, 3sqq.; 10, 18. 77
12, 45: *V 10, 13; cf. 11, 17
12, 46: V 10, 28sq.
12, 49: V 10, 78; 11, 4
*12, 50: V 11, 5
13, 1: V 5, 72
13, 6—8: cf. V 19, 59
*13, 13: IV 5, 72sq.
13, 23: cf. I 19, 6
13, 31: V 8, 120sq., 135—137
13, 31. 32: *IV 10, 129sq.; V 8, 122sq.; cf. I 10, 53; IV 10, 99sq.
13, 37: II 5, 29
*14, 1: V 10, 31sq.
*14, 3: V 12, 52sq.
14, 6: I 7, 27. 30; 10, 13; 17, 2; II Prol. 20; III 7, 44sq.; IV 4, 28sq.; 10, 13. 131; V 2, 7; 5, 98; 12, 43sq.; 18, 37sq.; cf. IV 5, 75sq.
14, 9: cf. V 11, 17
*14, 9. 10: I 7, 24—26
14, 9—11: cf. I 8, 17
14, 10: *I 3, 13sq.; *II 11, 77; *III 11, 99sq. 102; *IV 6, 36sq.; V *2, 63; *11, 20—22; 15, 13sq.; cf.; IV 5, 54; V 11, 36sq.; 16, 27
14, 10. 11: cf. IV 3, 69. 74; V 12, 62
14, 11: I 3, 14sq.; *3, 38sq.
*14, 11. 12: V 11, 22sq.
14, 12: III 11, 105sq.
*14, 12. 13: V 5, 95sq., 103
14, 13. 14: cf. I 2, 5sq.
14, 16: cf. V 15, 59sq.
14, 23: V 12, 64sq.; cf. 7, 75
*14, 26: II 9, 24sq.
14, 28: II 8, 4; IV 12, 84sq.; V 18, 53sq.; cf. 18, 74
14, 29: II 8, 7sq.
14, 31: II 8, 12
15, 1: IV 12, 2sqq.; 12, 86; V Prol. 35
15, 1. 5: II 11, 36
*15, 5: IV 12, 27
15, 15: cf. IV 5, 75sq.
15, 16: cf. I 2, 5sq.
*15, 22. 23: IV 2, 68—70
*15, 26: II 9, 21sq.
16, 3: I 3, 76
16, 5: cf. V 8, 120
*16, 7: V 2, 52sq.
16, 11: cf. V 2, 37—39
*16, 13: V 11, 14
16, 14: V 8, 127
16, 15: *II 4, 27—32; *6, 43sq.; *14, 15sq.; *III 14, 6; *16, 43—46; *IV 8, 24; *8, 105; V 18, 50; 19, 32sq.
16, 23. 24: cf. I 2, 5
16, 27: I 16, 56
16, 27. 28: cf. I 17, 18
16, 28: cf, II 8, 5
16, 30: cf. V 17, 72sq.
16, 32: III 3, 64sq.; 3, 70; cf. IV 8, 90sq.
17, 1: II 9, 82. 85; V 2, 95
17, 1sqq.: cf. III 2, 12
17, 1. 5: cf. I 10, 53
17, 1—5: cf. IV 10, 99sq.
17, 1—26: cf. IV 5, 49sq.
17, 3: III 3, 64; IV 10, 138sq.; *V Prol. 109—111; *1, 2sqq.; *1, 20sqq.; 2, 1. 3; 2, 100sqq.; 3, 1; 3, 80sqq.; 13, 2; cf.: II 3, 2sq.; V 1, 15sq.; 2, 82sqq.; 6, 14sq.; 9, 16sq.
17, 4: IV 10, 131; V 6, 21
*17, 4. 5: IV 10, 135—138
17, 5: *IV 10, 128; *V 7, 30sq.; 12, 56sq.

17, 8: cf. I 17, 18
*17, 10: V 7, 41
17, 12: cf. V 19, 73
17, 19: *II 9, 43; cf. V 8, 92
17, 21: IV 3, 84sqq.
17, 22: I 17, 30
*17, 22. 23: IV 3, 53—55. 58
17, 23: V 7, 2. 5. 17; *7, 38sq.
17, 24: *II 9, 76; III 14, 13; *V 6, 118sqq.; *12, 53sq.; cf. II 13, 48sq.
18, 37: *II 12, 30; cf. V 11, 73; 13, 2
19, 7: cf. V 18, 56
19, 34—37: cf. IV 5, 45sq.
20, 11. 12: cf. II 11, 62sq.; cf. IV 1, 54sq.
20, 17: I 14, 35sq.; *III 7, 36sq.; IV 2, 55sq., 57sq.
20, 23: cf. II 10, 9sq.
*21, 15—17: II Prol. 7sq.
Act.
1, 7: *V 16, 4; 17, 38sq.
*1, 18: I 19, 10. 12—14
2, 31: III 3, 55
2, 36: I 15, 2—5
*3, 6: III 4, 33
4, 11: II 11, 36; V 2, 106sq.; cf. 18, 75
*4, 12: V 2, 107sq.
4, 27: cf. V 8, 92
*4, 32: I 2, 41sq.
*7, 38: I 13, 38
*7, 55: III 17, 11—13
*7, 56: III 17, 1. 10sq.
*7, 59: III 17, 21sq.
7, 60: III 17, 23. 34
8, 32: II 8, 18sq.
8, 33: III 11, 89sq.
9, 5: cf. I 16, 36sq.
9, 8—18: cf. V 10, 50—52
9, 15: I 16, 36; V 19, 73; cf. V Prol. 18
9, 33. 34: cf. III 4, 32
10, 34: V 6, 99sq.
10, 38: V 8, 92
10, 42: V 14, 31; cf. II 2, 43sq.
*13, 32. 33: V 1, 66—70
13, 33: IV 8, 61
17, 28: *II Prol. 40; *III 1, 19; *6, 16
20, 9—12: cf. V Prol. 18
22, 3: cf. I 16, 38
22, 7. 9: cf. II 15, 22—25
28, 8—10: cf. V Prol. 18
Rom.
1, 1: I 16, 26; V 3, 88; *9, 23sq.; cf. 17, 35
1, 3: V 8, 14. 51; cf. I 3, 31; cf. V 7, 43
1, 3. 4: III 4, 59sq.
1, 4: I 2, 31sq.
1, 19. 20: I 10, 2. 4. 5
1, 20: III 3, 10; 10, 49; 11, 96; IV 3, 76; 8, 27; 10, 14; V 8, 116sq.; 13, 74; 15, 58; cf. I 11, 4; II Prol. 19sq.; 16, 49sq.; III 14, 12sq.; V 2, 73
*1, 24. 25: I 16, 20—24
1, 25: V 2, 66sq.; cf. III 11, 43—45
3, 2: cf. V Prol. 98
*3, 4: III 5, 40sq.
3, 9: V 12, 50
*3, 30: II 11, 78—80
4, 3: I 12, 49
*4, 17: V 16, 86sq.
*5, 5: III 8, 26sq.
5, 6: cf. V 15, 14sq.
5, 19: *V 8, 98—100; 12, 50sq.
7, 14: V 12, 50
7, 23—25: cf. II 11, 13sq.
8, 1—4. 7: cf. II 11, 13sq.
8, 3: III 4, 31; cf. V 7, 43
*8, 7: V 13, 127—129
8, 11: IV 10, 79

Rom. 8, 15. 23: cf. I 19, 30
8, 20: I 14, 13; cf. V 13, 6sq.
8, 21: I 14, 17sq.
*8, 22: I 14, 15sq.
*8, 22 + 21: V 8, 67
8, 26: cf. V 19, 46sq.
8, 28—30: cf. III 10, 11
8, 29: I 14, 29; V 6, 100sq.
*8, 32: I 17, 5sq.
8, 34: II 12, 23sq. 32; V 2, 61; 14, 31; cf. III 16, 54; V 9, 18
8, 35: V 15, 52
*8, 38. 39: V 15, 46—48. 53—56
9, 5: *I 11, 11sq.; II Prol. 17; III 10, 76sq.; IV 11, 17—19; V 16, 6; cf. IV 12, 77; cf. V 14, 112
10, 8: V Prol. 105
10, 16: cf. V 15, 10sq.
10, 18: V Prol. 108
11, 20: *V 17, 8; cf. 18, 12
*11, 33: IV 11, 53sq.
*11, 33—36: IV 11, 39—44
11, 35: IV 11, 56sq., 60sq., *68
11, 36: IV 11, 27sq., 35sq., 71. 74. 79. 124
*13, 14: III 1, 34sq.
14, 17: V 14, 118
I Cor.
*1, 9: IV 11, 84sq. 87
1, 9 + Tit. 1, 2: V 17, 71sq.
*1, 13: I 6, 22sq.; cf. V 13, 114
1, 14: cf. IV 9, 121
1, 20: I 3, 71
1, 20. 21: IV 1, 7
1, 23: III 11, 10
1, 24: I 5, 14sq.; 10, 3sq.; II 16, 47sq.; IV 3, 31; V 13, 54; 14, 117sq.; cf.: I 2, 31. 32; 7, 28. 30; II Prol. 19sq.; III 6, 35; 7, 45; IV 3, 76; 4, 26. 29—31; 5, 69sq. 77; 6, 38; 11, 46; V 2, 18. 61; 5, 13sq.; 6, 17; 13, 105; 16, 53. 57; 17, 41
*1, 27: I 3, 73sq.
1, 30: III 5, 6sq.; cf. I 7, 29; II Prol. 47; III 5, 35sq.; V 15, 59sq.
2, 4: II 9, 31sq.
2, 7: III 10, 11; cf.: 5, 15; V 13, 105
*2, 7. 8: III 5, 9—13
2, 8: *II 7, 42sqq.; *III 4, 51; *V 11, 41; 14, 29sq.; cf. II 7, 34
2, 9: II 2, 38
2, 10: *V 16, 116sq.; *19, 60sq.
*2, 11: V 16, 120—122
*3, 2: V Prol. 13sq.
3, 3: V Prol. 26
*3, 5. 6: V Prol. 54—56
3, 6: IV 12, 23sq.
*3, 7: IV 12, 35sqq.
3, 8. 9: V Prol. 56—58
3, 10: V Prol. 71
3, 11: V 14, 105
3, 12: V Prol. 60—62
3, 19: cf. I 3, 71
4, 1: V Prol. 53
4, 20: cf. I 5, 30
6, 16: cf. I 2, 43sq.
6, 17: I 2, 42sq.; III 11, 8
6, 17 + Ps. 72, 28: V 14, 120—122
7, 34: cf. III 7, 53sq.
8, 4: cf. V 3, 75
8, 4. 5: II 3, 3sq.
8, 5: III 16, 34sq.; V 1, 56—58; 3, 69sq.; cf. IV 8, 52sq.
8, 6: *I 3, 45—47; II 3, 8sq.; *IV 8, 114sq.; *11, 7—9; 11, 82sq., 85sq., 104sq.; V 2, 68; *3, 73sqq.; cf. IV 11, 3
9, 22: V Prol. 16sq.
9, 27: *III 1, 35sq.; *V 8, 34sq.
10, 4: II 2, 15; *IV 5, 33sq.
11, 3: IV 3, 1sqq., 35sqq.

I Cor. 11, 16: V Prol. 30sq.
11, 26: cf. IV 10, 47—49
12, 6: cf. V 14, 68sq.
12, 9. 10: II 6, 16sq.
12, 11: II 6, 12sq. 17; cf. IV 8, 116sq.
12, 12. 13: cf. V 13, 116
13, 4. 5: V 5, 75—77
13, 9: V 16, 61; *19, 70sq.
15, 10: cf. IV 3, 75sq.
*15, 19—28: V 13, 23—39
15, 24: cf. V 12, 12. 29sq., 39sq., 67sq.
15, 24. 26: cf. V 15, 3sq.
15, 24—28: II 12, 45—47; *V 12, 22—24
15, 27: V 15, 16
15, 28: V *12. 18—20sqq.; 13, 4. 6. 47sq. 56sq. 89—91. 117sq.; 14, 45—48. 61—68. 122; 15, 13; cf.: II 10. 36; 11, 35; V 13, 104; 14, 3sq. 9. 25. 79sqq.
15, 48: IV 10, 117sq.
*15, 49: V 14, 53sq.
15, 52: II 13, 24
15, 54—56: cf. II 7, 23
II Cor.
1, 19: V 1, 78sq.
3, 6: III 5, 24sq.
3, 8: IV 3, 67
3, 17: I 14, 20sq.
4, 4: V 2, 60; 17, 96sq.
4, 7: V Prol. 76
5, 16: III 3, 67sq.
5, 19: III 11, 95
5, 21: II 11, 33sq.; V 14, 80—82
6, 16: V 7, 69
8, 9: *III 7, 55; *V 12, 5
10, 5: III 14, 54sq.
11, 14: V 19, 22sq.
11, 17: V 17, 77sq.
11, 29: cf. V Prol. 18
*12, 2—4: V 19, 74—76
12, 3: V 19, 78
12, 4 + 12, 2: I 10, 33sq.
12, 9: V 17, 37
12, 11: IV 5, 92sq.
13, 4: cf. II 7, 34; cf. V 14, 26
13, 13: *IV 11, 101—103; *V 9, 25sq.
Gal.
1, 1: V 3, 89sq.
*1, 3. 4: I 17, 10sq.
3, 6: I 12, 49
3, 13: II 11, 34sq., 41sqq.; V 14, 84sq., *111
3, 22: V 12, 50
3, 28: cf. V 14, 63—65
4, 3—7: cf. V 11, 75
4, 4: *I 14, 62sq.; II 9, 46sq.; V 14, 34; cf. III 9, 25sq.; cf. V 8, 93sq.
4, 5—7: cf. I 19, 30
4, 5: cf. IV 8, 70; cf. V 7, 14
4, 8: *V 1, 86sq.; cf. IV 8, 52sq.
5, 17: V 13, 111sq.
Eph.
1, 5: cf. I 19, 30; cf. V 7, 12
1, 14 + 1, 13: V 14, 92
1, 17: V 8, 24sq. 30
1, 20: IV 2, 49; cf.: III 16, 54; V 9, 18
*1, 20—22: V 15, 24—29
1, 20—23: cf. IV 10, 119—122
1, 21: cf. III 4, 52
1, 22. 23: cf. V 13, 113
2, 5. 6: V 14, 92sq., *100—103
2, 6: *V 14, 104sq.; cf. IV 10, 119—122
2, 10: III 6, 32
2, 19: cf. III 11, 7
2, 20: cf. IV 5, 30sq.
2, 21. 22: cf. IV 5, 31sq.
3, 16: V 14, 55
4, 4: IV 8, 116sq.

Eph. 4, 5. 6: I 4, 1—4
4, 6: I 3, 17
4, 10: IV 11, 16; cf. IV 2, 47sq.
5, 2: I 17, 12sq.
*5, 5: III 12, 60—63
5, 18: cf. I 20, 35
5, 18. 19: cf. I 20, 46sq.
*5, 20. 21: V 13, 17
5, 22: V 13, 11sq.
5, 23: V 14, 105sq.
*5, 23. 25: IV 3, 44—46
5, 31: cf.: I 2, 43sq.; IV 3, 17sq.
6, 16. 17: II 16, 3sq.
Phil.
*1, 23: V 12, 48sq.
2, 6: IV 2, 46; V 5, 70sq.; 8, 22; 11, 48sq.; 18, 54sq.
2, 6. 7: II 8, 22—25; *III 14, 73—76; V 8, 84sq.; cf.: IV 3, 48sq. 50; V 8, 70—72
2, 7: III 7, 58; V 8, 21; 12, 55sq.; cf. II 1, 12; IV 1, 12sq., 30; V 7, 67sq., 8, 114; 14, 26; 14, 87
2, 7. 8: *II 10, 2—4; *III 11, 30—34; *V 14, 14—16
2, 8: cf. V 14, 29; 15, 6
2, 9: IV 11, 19
2, 10: cf. V 15, 8sq.
*2, 10. 11: V 13, 101—104
*2, 11: II 9, 78
3, 2: I 6, 38sq.
*3, 20. 21: V 15, 17—22
*4, 7: I 10, 26—29
Col.
1, 15: *I 7, 2sq.; IV 9, 84; V 2, 60; 17, 96sq.; cf.: III 14, 3sq.; V 7, 59; 11, 45; 18, 51sq.
1, 15. 16: cf. V 7, 13
1, 15. 18: I 14, 29
1, 16: III 6, 16sq.; IV 9, 30sq.; V 18, 66sq.; cf.: I 5, 14; 20, 47; II 5, 10; III 4, 53; V 13, 96
1, 16. 17: III 6, 25sq.; IV 11, 127sq.; cf. III 14, 10
1, 17: III 7, 9sq.; IV 11, 15sq.
1, 18: III 7, 31sq.; V 14, 105sq.
1, 19: cf. V 6, 135
*2, 2. 3: IV 1, 5—7
*2, 3: V 16, 44
*2, 8. 9: I 5, 23—25
2, 9: I 2, 38; II 9, 81; *III 12, 65sq.; IV 9, 53; V 14, 44; *18, 25; 19, 7sq.; cf.: II 8, 43; III 16, 33sq.; IV 5, 104sq.; V 8, 86; 12, 4sq.
*2, 12: III 2, 34sq.
2, 12—14: cf. III 2, 44sqq.
*2, 13: III 2, 56
*2, 13. 14: III 2, 36—40
2, 15: cf. V 15, 4
*3, 1. 2: II 12, 33sq.
3, 8: V 14, 55—57
3, 9. 10: *III 16, 16sq.; V 14, 58—60
3, 9—11: cf. V 7, 13
3, 10. 11: cf. V 7, 11
3, 11: V 14, 63—65; 15, 11sq.
4, 3: *IV 2, 34sq.; 2, 64
4, 12: III 6, 29sq.
I Thess.
3, 11: II 10, 21sq.
4, 16: cf. V 18, 66sq.
*5, 1: V 17, 33sq.
5, 2. 4: cf. V 17, 6sq.
5, 10: IV 10, 16sq.
II Thess.
*2, 16. 17: II 10, 24—27
I Tim.
*1, 1: III 12, 57—59
*1, 4: IV 5, 94sq.
*1, 4—7: II 15, 31—37
1, 5: IV 5, 96sq.
*1, 11: III 3, 26sq.
1, 15: cf. II 6, 38sq.

1, 17: cf. V 13, 2
*2, 5. 6: III 2, 7—9
2, 7: cf. I 16, 35
2, 11: V 13, 12sq.
*4, 1: II 15, 40sq.
6, 13: III 3, 4. 7sq.
*6, 13—16: III 3, 13—19
6, 15: II 5, 1sq.; III 3, 3. 23. 25. 27
*6, 16: III 2, 27sq.; 3, 28sq., 60sq.; V 2, 70sqq.; cf.: III 3, 35; V 19, 2
II Tim.
1, 9: I 15, 25
2, 23: II 15, 38
*2, 23—25: V Prol. 27—29
3, 9: cf. V 11, 33sq.
Tit.
1, 2: I 15, 25
1, 2 + I Cor. 1, 9: V 17, 71sq.
2, 13: cf. V 7, 39sq.
3, 5: cf. IV 8, 70
3, 9: V Prol. 21sq.
3, 9. 10: cf. II 15, 38sq.
3, 10: *III 5, 33sq.; V Prol. 19sq.
*3, 10. 11: I 6, 39—41
Hebr.
1, 1: IV 9, 47sq.
1, 2. 3: *I 7, 5—7; *V 16, 82sq.
1, 3: *II Prol. 18; V 2, 61; cf.: I 13, 3; III 11, 28; 14, 3sq.; 16, 54; IV 9, 101; V 7, 59; 9, 18; 18, 51sq.; 19, 4sq.
1, 3 + Col. 1, 15: V 11, 45
*1, 3. 4: III 11, 15sq.
1, 4: III 11, 11sq.; cf. I 13, 9
1, 5: IV 8, 61
1, 6: I 14, 29
1, 8: cf. V 2, 20
1, 9: IV 11, 115sq.; cf. V 8, 92
*1, 10: V 2, 20sq.
2, 6. 7: II 8, 27sqq.
2, 8: *IV 11, 20sq.; V 13, 9sq.; *V 13, 40sq.; 13, 104; *14, 73; cf.: V 13, 118sq., 15, 9sq.
*2, 8. 9: V 14, 4—6
2, 9: II 8, 21; *8, 30—32; 8, 50sq.; III 3, 51; *V 8, 64sq.; cf.: II 11, 61; III 11, 28sq.; V 14, 72; 18, 77
2, 10: *III 7, 12—14; cf. III 2, 13sq.; 8, 13
*2, 14: III 11, 49—51
*2, 16—3, 2: III 11, 57—64
3, 5: cf. IV 1, 42
*4, 12: IV 7, 9—13
4, 14: *IV 2, 18—20; cf. III 11, 74sq.
4, 15: cf. II 11, 19
5, 5: IV 8, 61
5, 6sqq.: III 11, 78sq.
5, 8: I 2, 31sq.; cf. V 14, 29
*6, 13. 14: II 8, 102—104
*6, 16: II 8, 106
7, 1sqq.: cf. III 11, 81sq.; cf. II Prol. 28
*7, 3: III 11, 84sqq.
7, 22: III 11, 12. 18; cf. 12, 34
7, 26: III 11, 11. 21sq.; cf. IV, 2, 47sq.
7, 26. 27: III 11, 22—27; V 8, 101
9, 11. 12: V 8, 101
9, 12. 13. 24. 28: cf. III 11, 72—76
9, 15: cf. III 11, 13
*9, 16: III 11, 18sq.
9, 25: cf. III 11, 71sq.
10, 14: cf. III 11, 75sq.
11, 5: cf. IV 1, 35sq.
*13, 8: V 1, 58sqq.
Iac.
2, 23: cf. I 12, 49
I Petr.
*1, 16: II 13, 27sq.
1, 19: III 5, 16

I Petr. 1, 23: IV 9, 51sq.; cf. 9, 81
2, 6—8: cf. IV 5, 30sq.; V 18, 75
2, 7: III 8, 31
2, 7. 8: II 11, 36
*2, 13: V 13, 15
*2, 23: III 7, 56sq.
2, 24: cf. II 7, 23sq.
3, 19: cf.: III 14, 20—22; IV 1, 39—41
3, 22: cf. V 18, 66sq.
4, 1: *II 7, 35sq.; *III 11, 68
II Petr.
1, 4: I 19, 46; V 14, 89
*1, 10. 11: III 12, 6—9
I Ioh.
1, 1: *I 8, 26; *III 8, 44
*1, 3: IV 11, 98sq.
1, 5: III 3, 60
2, 18: cf. II 15, 42
*2, 22: II 15, 49sq.
2, 23: II 15, 51; *V 10, 16—18; cf.: I 3, 76; 19, 35—37
2, 25: cf. IV 11, 116sq.
*2, 29: IV 11, 113—115
*3, 2: I 7, 38—40
*4, 2: V 2, 91sq.
4, 9: I 14, 30
4, 15: cf. I 2, 31sq.
5, 20: *I 17, 71—73; cf.: II 3, 2sq.; V 13, 2
Apoc.
1, 5: cf. I 14, 29
*1, 7. 8: II 4, 7—11
1, 8: IV 9, 90; V 9, 19; cf. IV 9, 87sq.
1, 17: cf. V 9, 19
2, 8: cf. V 9, 19
3, 7: V 17, 71
*3, 20: IV 2, 22—24
*4, 4: V 6, 42—44
4, 8: cf. IV 1, 69
4, 10: cf. V 6, 40sq.
5, 1: III 15, 37
5, 3: cf. III 15, 38sq.
5, 5. 7. 9: cf. III 15, 39sq.
7, 11: V 6, 38; cf. 6, 111
*13, 6. 7: II 15, 45sq.
14, 10. 11: cf. II 13, 50sq.
15, 3: cf. V 13, 2
19, 16: cf. V 11, 73
22, 13: V 9, 19

INDEX AUCTORUM, AD QUOS IN ADNOTATIONE FONTIUM REFERTUR, ET CONCILIORUM

Alexander, episcopus Alexandrinus, Epistula ad episcopos
6—10: I 5, 3sqq.
7: IV 8, 1sq.
7. 12: IV 8, 18sq.
12: I 19, 27
14: I 19, 56—58
Arius, Epistula ad Eusebium, Nicomedensem episcopum
4: III 16, 32
Arius sociique, presbyteri et diaconi, Epistula ad Alexandrum, episcopum Alexandrinum
1sqq.: I 5, 3sqq.
2: III 16, 25—27
4: IV 8, 18sq.
4—5: IV 8, 1sq.
Athanasius, Orationes contra Arianos
Oratio I:
1. 8: II 15, 43sqq.
5: IV 8, 18sq.
5. 13. 14: IV 9, 1—4
5. 6: I 5, 3sqq.
9. 6: III 16, 32
10: I 13, 53sqq.
11: I 8, 1—9. 22—27
I 9, 3—10; 10, 1—5
12: IV 9, 104—105
13: I 19, 18—24;
IV 9, 22sqq.
14: I 13, 4sqq.
14. 18. 25: IV 9, 121—125
16: III 5, 35—39
17. 18: I 16, 44—46
19. 20. 24. 27: IV 8, 155sq.
20: I 11, 32—34
21: I 11, 22—48; IV 8, 1sq.
22: I 12, 12—22; IV 8, 101—105
23: I 10, 37—45
24: I 13, 4sqq.
28: I 10, 37—45
29: IV 8, 35sqq.
35. 36. 51. 52: V 11, 51—56
38: I 13, 34—41
42: II 8, 25—40
46: I 3, 27—35; II 9, 40sqq.
63 *in.*: III 5, 35—39
63. 64: III 5, 1—18
Oratio II:
6: V 11, 57
8. 9. 55: III 11, 48sqq.
12: I 15, 1—6
13: III 5, 1—18
18. 44sqq.: III 7, 1sqq.
19: I 19, 50—53; III 16, 25—27
21 *in.*: III 6, 34—38
21: I 5, 10sq.; I 14, 22—28
35: IV 7, 1—12
36: I 10, 6—12. 31sq.
IV 8, 85sqq.
36. 39: IV 9, 45—54
42. 43: V 10, 9
43: II 12, 6sqq.
44: I 15, 25sqq.
45: I 15, 7sqq.
48: I 16, 1sqq.
50: V 8, 1sqq.
56: III 9, 12
57: I 14, 54—58
60: III 9, 13—16
72: I 14, 12sqq.
Oratio III:
6: I 8, 17—22
9 *in.*: V 1, 86sqq.

9: V 1, 18sqq.; 2, 15sqq.
11: II 10, 19—30
17. 18: IV 3, 56—64
19: V 7, 16—25
21: IV 3, 69sq.
22. 23: IV 3, 78sqq.
31: III 1, 39—44
33: IV 8, 155sq.
34: II 7, 34—38
35: III 10, 25sqq.
41: IV 8, 155sq.
42: IV 8, 155sq.; V 16, 3sq.; 16, 58—77. 129—151
43: V 16, 41; 18, 12
44: V 16, 107—111; 112—115
46: V 17, 38—42
48sqq.: II 11, 37sq.
48: V 17, 1—12. 22—32; 18, 17sq.
49: V 17, 15—20
50: V 17, 32—37. 43—54. 93
50. 51: V 18, 13sq.
54. 56. 57: II 5, 12sqq.
57: II 7, 5sqq.
58: I 6, 27—29
59: III 4, 40—49
61. 62: IV 9, 55sqq.
62: IV 9, 67—70
66: IV 9, 96—104sq.
67: IV 9, 76—79

— Contra Gentes
39: I 4, 1

— De decretis Nicaenae Synodi
6, 2: III 16, 32
13: I 16, 13—34
14, 1—5: III 7, 1sqq.
16, 3—5: IV 9, 45—54
23, 3—24, 1: V 3, 11

— Epistula ad Afros
4: III 14, 1sqq.; 14, 61—64

— Epistula ad Episcopos Aegypti et Libyae
13: IV 9, 96sqq.
17: III 10, 25sq.

— Epistulae ad Serapionem
Epistula I:
1. 2: V 6, 129—136; 10, 14sqq.
16: IV 8, 101—105
28: I 1, 25sqq.
Epistula II:
2: I 17, 67—73
3: V 11, 51—56
4: I 3, 1sqq.; V 1, 48sqq.
7: I 16, 13—34
7. 8: I 15, 11—14
8: II 9, 32—38; III 2, 1—3; V 8, 140sqq.
Epistula de morte Arii:
3: I 19, 7—17; V 19, 77

— De Incarnatione et contra Arianos
4: II 8, 2sqq.
7: II 1, 12sqq.
8: I 14, 34sqq.
10: II 12, 61sqq.
20: V 13, 114—130

— De Synodis Arimini in Italia et Seleuciae in Isauria celebratis
8: III 14, 1sqq.
9: I 18, 24sqq.
10: I 18, 26
16, 2: III 16, 25—27
17, 3: III 16, 32
23,6: II 12, 61sqq.
26, III 3: IV 3, 1sqq.
27, XXVI: ibid.
27, XVII. 49: I 3, 21
43—54: III 15, 18—26

— De sententia Dionysii
10: IV 12, 2sqq.; *adde in adnot. font.: (II 1 p. 53, 1sqq. Opitz)*

Augustinus, Epistula
140,31: I 14, 49sqq.

Basilius, Adversus Eunomium
II 5. 23: I 10, 49—54
II 13: I 9, 5—16

II 13. 17: IV 9, 22sqq.
II 14: IV 9, 1—4
III 2. 5: V 9, 1—6
— Epistulae
epist. 8, 6. 7: V 16, 3sq.
epist. 52, 3: III 15, 25sq.
epist. 236: V 16, 3sq.
— Hexaemeron
I 11: V 2, 51sq.
Ps. Basilius, Adversus Eunomium
IV 3: IV 10, 2sqq.; 10, 37sqq.; 10, 133—139; 12, 2sqq.; V 1, 2sqq.; 5, 2sqq.; 6, 98—109; 13, 4sqq.; 16, 3sqq.; 16, 43sq.; 16, 58—77; 16, 107—111; 16, 115—128; 16, 129—151; 17, 1—12
Cicero, Pro Caecina
23, 65: III 5, 19sq.
Clemens Alexandrinus, Stromata
V 6, 32, 3: II Prol. 79—83
Cyprianus Carthaginiensis, De mortalitate
26: I 17, 41sq.
Cyrillus Hierosolymitanus, Catecheses
X 10: V 13, 92—97
Damasus (Tomus Damasi in synodo Romana anno 382 Ambrosio cooperante compositus)
(2): I 2, 34—37
(8): III 14, 8
Didymus Alexandrinus, De Trinitate (vel Protos Logos: *cf. Proleg. III 3*)
III 3: I 15, 15—20; III 7, 1sqq.
III 8: IV 12, 2sqq.
III 9: I 14, 34sqq.
III 11: IV 10, 2sqq. 37sqq. 66sqq.
III 15: II 1, 23—32; 2, 1sqq.
III 16: III 2, 26sqq.; 3, 31sqq.; V 1, 2sqq.; 2, 15sqq.; 2, 41sqq.; 2, 70sqq.
III 18: II 8, 2sqq.
III 20: V 13, 4sqq.
III 22: V 16, 3sq. 36sq. 41. 43sq. 58—77. 107—111. 129—151; V 17, 1—12. 46—48. 93.
III 23: IV 11, 1—11. 84sq. 87. 93—95. 127sq.
III 25: IV 10, 127—132
III 29: V 5, 2sqq. 33sqq.; 6, 62—79. 94—96
III 36: V 1, 2sqq.
— Protos Logos: IV 10, 2sqq. 37sqq. 133—139; 12, 2sqq.; V 1, 2sqq. 2, 41sqq.
— De spiritu sancto
41: III 3, 31sqq.
— Fragmentum in Ioh.
17, 1: IV 10, 133—139
Epiphanius, Panarion Haereticorum, ed. Karl Holl
26, 10: IV 1, 68—70
30: V 8, 55
31: V 8, 58
42: V 8, 56
62: V 8, 37; 13, 43—45
65: V 8, 57
66: V 8, 55
69: V 8, 37
76: I 6, 21
80: V 8, 37
Anakephal. Tom. VI: I 6, 12. 16. 20
Eunomius, episcopus Cyzicenus, Apologia (PG 30),
25: V 9, 1—6
Eusebius, Caesareensis episcopus, Epistula ad Alexandrum, episcopum Alexandrinum: III 16, 25—27

— Epistula ad Euphrationem 3: III 16, 32

Eusebius, Nicomedensis episcopus, Fragmentum epistulae ad Concilium Nicaenum: III 15, 14—18

Eusebius Vercellensis episcopus, De Trinitate
II 25: I 8, 17—19
VIII 3 *et* I 6: I 12, 48

Gregorius Eliberritanus, Tractatus Origenis
1, 33: I 12, 48

Hesdrae Apocalypsis (Esra-Apokalypse: IV. Esra), ed. Bruno Violet
Visio I 4, 1; II 5, 20; IV 10, 28: III 3, 40

Hieronymus S., Dialogus adversus Luciferianos
18. 19: III 16, 6—12

— Epistula
73, 2: III 11, 82

— In Matthaeum
IV 24: V 16, 36sq. 58—77

Hilarius, Pictaviensis episcopus, De Trinitate libri XII
I 34: IV 8, 18sq.
II 3: II 1, 7—10
II 9: I 10, 21—26
II 13—16: I 8, 28sqq.
II 23: I 8, 31—42
II 26: I 12, 35sqq.
III 12: II 9, 82—86
III 14: V 1, 2sqq.
III 23: I 7, 31—44
IV 12: III 16, 25—27
IV 17. 18: I 3, 1sqq.
IV 25: I 13, 10
IV 29: I 3, 1sqq. 21
IV 35. 38—42: I 3, 1sqq.
V 5: I 17, 31—33
V 16: I 3, 21
V 21. 22: I 13, 34—41
V 26—33: I 17, 64—69
VI 49. 51. 52: I 17, 41—63
VII 13: I 2, 39sqq.
VII 17: IV 4, 20—33
VII 17—21: IV 4, 1sqq.
VII 18: ibid.
VII 43—50: ibid.
VIII 5: IV 3, 69sq.
VIII 5—18: IV 3, 63sq.
VIII 16: IV 10, 92—108
VIII 18: V 11, 6sq.
VIII 33—35: I 3, 42—51
VIII 41: I 2, 39sqq.
IX 15—18: II 1, 7—10
IX 26. 27: V 8, 38sqq.
IX 39: I 2, 39sqq.
IX 43—50: IV 4, 1sqq.
IX 53—57: II 8, 2sqq.
IX 59: V 16, 58—77
IX 62: V 16, 43sq.
IX 63: V 17, 46—48
IX 66: V 17, 93
IX 67: V 17, 1—12. 15—20
IX 69: V 16, 112—115
IX 71—75: V 16, 3sq.
IX 75: V 16, 41. 43sq.
X 9. 30: II 5, 12sqq.
X 37: ibid. *et* II 7, 13
X 38: II 5, 12sqq.
X 41. 42: II 7, 13
X 47: II 7, 14sqq.
XI 10—17: I 14, 34sqq.
XI 21. 22: V 13, 21—41
XI 30: V 13, 72—80
XI 43. 44: ibid.
XI 49: V 13, 87—91. 100sq.
XI 50: I 2, 39sqq.
XII 1: III 7, 1sqq.
XII 18sqq.: IV 8, 18sq.
XII 35—54: III 7, 1sqq.

— Opus historicum adversus Valentem et Ursacium (uncis includuntur numeri ed. Coustant = PL X; sequuntur numeri editionis CSEL 65)
fragmentum (II 27) series B II 10: I 18, 2—4. 13—16; IV 9, 1—4; 10, 104sq.
fragmentum (VII 3—4) series A IX 1. 2: I 18, 24sqq.
fragmentum (VIII) series A V 1: I 18, 26
fragmentum (X 3) series B VIII 2, 2 (3): III 16, 6—12. 20—25
— De Synodis seu de fide Orientalium
84: I 18, 2—4. 13—16; IV 9, 1—4
86: I 18, 18—23
Homerus, Odyssea
XII 153—200: III 1, 28sq.
Hymnus ‚Te Deum', pars trinitaria
1—9: V 13, 92—97
2—12: II 12, 56—60
4. 5: V 18, 68
7: I 17, 41sq.; II 2, 24—26
— pars christologica: III 7, 46sq.
Maximinus Arianus, ex Moesia vel Dacia ortus (cf. Kauffmann, pp. LIVsqq.), ‚Dissertatio Maximini contra Ambrosium', ed F. Kauffmann (cf. ind. compendiorum)
13: II 16, 23sqq.
14: V 1, 2sqq.
15: V 3, 1sqq.; 7, 42sqq.
28: IV 9, 10
50: V 9, 1—6
63: II 10, 1sqq.
81. 82: I 5, 21—30
83—87: I 6, 2—43; III 1, 12sqq.
110sq.: I 15, 7sqq.
111: IV 8, 35sqq.
129: I 2, 39sqq.
136: ibid. et II 9, 1sqq.; V 7, 42sqq.
Origenes Alexandrinus, Contra Celsum
I 24: IV 1, 69
— De oratione
27, 9: III 15, 32—34
— In Exodum Homiliae
13, 2: II Prol. 74—76
13, 3: ibid. 79—83
13, 7: ibid. 55—62
— In Iesu Nave Homiliae
3,5: V 10, 59—65
13, 1: V Prol. 88—92
— In Ieremiam Homilia
41: III 14, 57
— In Matthaeum Tomus
XVI 4: V 5, 1sqq. 45; 6, 45—50. 51—53. 114
XVI 19: IV 1, 44—61
— Commentariorum series in Matthaeum
61. 62: V Prol. 1sqq.
— In Lucam Homiliae
34: II 11, 7—11
— In Iohannem
I 31 (34), 215: IV 1, 69
VI 56: IV 1, 44—61
— Fragmenta Catenarum
493: V Prol. 1sqq.
Philo Alexandrinus, Legum Allegoriae
III 96: V 7, 13
— Quod deterius potiori insidere soleat
86: ibid.
— Vita Moysis
88: II Prol. 79—83
Phoebadius, Agennensis episcopus, Liber contra Arianos
22: IV 8, 117sq.

C. Plinius Secundus, Naturalis Historia
II 4 (41): V 16, 66sq.
Symbolum Nicaenum
1: I 4, 1—5
1—2: V 2, 65
3: I 20, 47
4: I 4, 1—5
4—6: IV 8, 115sq.
5. 6: II Prol. 32sqq.
6: I 18, 2—4; IV 4, 47sq.; III 16, 53sqq.
8: I 2, 36; 3, 24; 17, 22; 18, 2—4
9: I 18, 2—4; 10, 52; 12, 21sq.; 17, 2; III 16, 53sq.; V 7, 58
10: II Prol. 3; I 18, 2—4; III 16, 53sq.; IV 10, 104sq.
11: III 8, 14; 14, 10.
11. 12: IV 9, 30sq; V 2, 65
18: I 4, 1—5
19: I 18, 13—16; IV 9, 1—4
Symbolum 'Quicumque'
3. 4: I 1, 2—5
4: II 3, 9sq.
6: III 13, 25sq.
9: V 19, 8sq.
13. 14: II 4, 21sq.
15. 16: I 3, 16sq.
21: I 14, 54—56; II Prol. 3
23: IV 8, 113—117
24: I 8, 16; II 8, 116sq.; IV 11, 64—66
27: V 8, 61—63
29: I 14, 59—61; III 9, 9—11
30: III 8, 6sq.
31: II 8, 91sq.
Te Deum: vide Hymnus 'Te Deum'
Q. Sept. Flor. Tertullianus, Adversus Praxean
9, 1: IV 8, 109—111
Theodosius Magnus, imperator, Lex 'Nullus haereticis' (Cod. Theod. XVI 5, 6): I 6, 29—33
P. Vergilius Maro, Aeneis
III 424—432: I 6, 29—36
VII 703: V 10, 55
IX 463: V 10, 55
— Bucolica
Ecloge 6, 75: I 6, 33
Vigilius, Thapsensis episcopus, Contra Eutychen
5, 22: II 7, 47—51
Concilia, in quibus Ambrosii De Fide citatur:
Chalcedonense anni 451: I 14, 61—70; II 7, 43—51; II 9, 30—43
Constantinopolitanum II anni 553: I 14, 61—70; II 11, 32—47; II 11, 50—63; III 9, 6—13; IV 5, 43sqq.; V, 4, 27—36
Constantinopolitanum III anni 680: II 5, 38—42; 6, 33—45; 7, 7—12. 7—35; 8, 91—99
Ephesenum anni 431: I 14, 61—70; II 9, 30—43

CORRIGENDA VEL ADDENDA AD CSEL LXXIII

p. 105*, 6 l. 5 *lege* libri

p. 117*, l. 5 *lege* § 51

p. 52 adn. font. 12 sq. *lege* I Tim. 2, 1 sq.

p. 61 adn. font. 37 *adde* Rom. 7, 25; ibid. 2, 2 sq. *Cant. 1, 1 *adde* (2)

p. 138, 8, 47 Inmundus—48 iniquus: *est* *Prov. 3, 32: *hoc. adde* in adn. font.

p. 183, l. 66 caligaverunt—67 gloria mea: *est* Thren. 1, 16: *hoc corrige* in adn. font. *pro* cf. Hiob 16, 17

p. 227, 32, l. 2 *lege* nos perpeti

p. 237, adn. font. post 52, 5 *adde*: 5 sq. cf. Cic. Cat. m. 21, 77

p. 278, 55, l. 8 *lege* adolescentis

p. 306, 104, l. 2 Non legatus—3 dominus: *est* Is. 63, 9: *hoc adde* in adn. font.

p. 315, 115, l. 10 sq. boreas . . . durus . . . ventus: *est* Prov. 27, 16 a: *sic corrige* in adn. font. *pro* cf. Eccli. 43, 22

p. 330, 3, l. 9 In his . . . fleo *pertinet ad* *Thren. 1, 16

p. 334, 9, l. 4 sq. Multi—defecit: *est* Thren. 1, 22 c: *corrige* in adn. font. totum lemma ad § 9 sic: 9, 2—9 *Thren. 3, 22. 23 + 1, 22 c + 3, 24—28

p. 356, 57, l. 3 Raptus—eius: *est* *Sap. 4, 11: *corrige* in adn. font.: 57. 3 *Sap. 4, 11; Enoch] cf. Gen. 5, 21—24

p. 358, 62, l. 4 *lege* renideret; *corrige* in adn. crit. 62, 4: renideret *scripsi*, redderet *B*, reniteret *cet.*

p. 367, 80, l. 8 *lege* istius

p. 406 (in Indice locorum) *post* Prov. *adde* 3, 32: 138, 8. 47 sq.; ibid. *post* 6, 27 *adde* cf.; *post* 23, 14 . . . *adde* 27, 16 : 315, 115. 10; *post* 28, 24 *adde* cf.

p. 407 *post* Cant. *1, 4 *adde* (1, 5)
post Sap. *4, 11 . . . *dele* cf.
pro Eccli. 25, 13 *lege* 35, 13; Eccli. 43, 22 . . . *dele*

p. 408 *post* Is. 63, 1 . . . *adde* 63, 9: 306, 104. 2 sq.
post Hier. 20, 14—18 . . . *adde* cf.; *post* 26, 2 s *adde* (33, 2 *Sept.*)